

BUDAPESTI SZEMLE

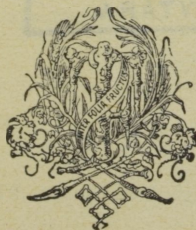
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

KÉTSZÁZTIZENEGYEDIK KÖTET

(611., 612., 613. SZÁM)

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1928

FRANKLIN-TÁRSULAT

A M. KIR. ORSZ. LEVÉLTÁR
KÖNYVTÁRA.

TARTALOM.

DCXI. SZÁM.

	Lap
KÖZOKTATÁSUNK FELADATAI. — Négyesy Lászlótól — — — — —	1
HORVÁT EPOSZ KÁLMÁN KIRÁLYRÓL. — Bajza Józseftől — — — — —	11
A «TÁRSADALMI OSZTÁLY» JELENE ÉS JÖVŐJE. (I.) — Dékány Istvántól — — — — —	51
AKADEMIÁNK ÉS A KELETI FILOLÓGIA. — Németh Gyulától — — — — —	80
KÉT JÖVENDŐLÉS. — Lagerlöf Selma után, — Ambrus Ilonától — — — — —	96
ÉS PIPPA TÁNCOL. — Gerhart Hauptmann után, — Harsányi Kálmántól — — — — —	113
A KELETI ÉS NYUGATI BÁBJÁTÉK SZELLEME. — Németh Antaltól — — — — —	134
SZEMLE. — <i>Egy új világnyelvi kísérletről.</i> — Rubinyi Mózeztől — — — — —	144
IRODALOM: — 1. <i>Sebestyén Károly új könyve.</i> — (Sebestyén Károly: <i>Summa vitae, visszatekintés egy életre.</i>) — V. G.-tól.	
2. <i>Verseskönyvek.</i> — (Némethy Géza: <i>Az ész tragédiája s egyéb versek.</i> — Ifj. báró Wlassics Gyula: <i>Régi fiók.</i> — Báró Wlassics Tibor: <i>Halk melódiák.</i>) — — s.	
3. <i>Új-regény Balassa Bálintről.</i> — (Somfay Margit: <i>Vénusz jegyében.</i>) — Rédey Tivadartól. — — — — —	
4. <i>Egy orosz filozófus.</i> — (Márton Winkler: <i>Peter Jakorlevič Čaudajev.</i>) — Lazicziusz Gyulától — — — — —	147

DCXII. SZÁM.

KÉT MAGYAR ÁLLAMFÉRFI. — (Széll Kálmán és Wekerle Sándor.) Berzeviczy Alberttől — — — — —	161
ERDÉLY SZÉCHENYI ISTVÁNJA. — Takáts Sándortól — — — — —	172
A MAGYAR PARLAMENTARIZMUS 1867-TŐL 1918-IG. — Niamessny Mihálytól — — — — —	187
A TAINE-CENTENÁRIUM. — Wildner Ödöntől — — — — —	239
A FÖLDBIRTOK-REFORM FINANCÍROZÁSA MAGYARORSZÁGON. — Fellner Frigyesztől — — — — —	249
A «TÁRSADALMI OSZTÁLY» JELENE ÉS JÖVŐJE. (II.) — Dékány Istvántól — — — — —	268
A «ZORD IDŐ» MINT OPERALIBRETTO. — Galamb Sándortól — — — — —	285

A ROSSZ LUJZA. — Elbeszélés. — Voinovich Gézától	Lap 291
JEREMIÁS VIGYÁZZ! — Költemény. — Szabolcska Mihálytól	303
SZEMLE: — 1. <i>Magyary Géza</i> †. — Balogh Jenőtől.	
2. <i>Schubert</i> . — Wagner Józseftől.	
3. <i>Magyarország művészeti gyűjteményei</i> . — F. Z.-tól	305
IRODALOM: — 1. <i>Kis könyv a horvát kérdésről</i> . — (Šufflay Milán: <i>Hrvatska u svijetlu svjetske historije i politike</i> .) — Bajza Józseftől.	
2. <i>Horváth János püspök</i> . — (Badics Ferenc: <i>Horváth János püspök (1769–1835)</i> .) — Hajnal Istvántól.	
3. <i>Kolumbusz életregénye</i> . — (André Marius: <i>Kolumbusz Kristóf igaz kalandja</i> .) — Török Páltól	314

DCXIII. SZÁM.

TELEKI LÁSZLÓ ÉLETÉHEZ. — Lukinich Imrétől	321
GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN GÖRÖG TANULMÁNYAI. — Darkó Jenőtől	349
AZ EMBERISÉG HALADÁSÁRÓL. — Csorba Ferencről	368
ZENE ÉS VILÁGNÉZET. — Prahács Margittól	387
HOMEROS ILIASÁNAK ELSŐ ÉNEKE. — Csengery Jánostól	406
A TUDOMÁNYOS GAZDASÁGPOLITIKA ALAPVETÉSE. — Kislégghi Nagy Dénestől	424
SZEMLE: — 1. <i>A százszentendőt jubiláló Tolsztoj</i> . — Berényi Lászlótól.	
2. <i>Franz Stuck</i> . — Farkas Zoltántól	432
ZENE. — SZÍNHÁZ. — 1. <i>A zenei év</i> . — Papp Viktortól.	
2. <i>Színházi szemle</i> . — Rostand: <i>Cyrano de Bergerac</i> . — Bánk bán Kürti Józseffel. — Herczeg Ferenc: <i>Déryné ifjasszony</i> . — Csontos Shylockja <i>A velencei kalmár</i> -ban. — Szigligeti: <i>A csikós</i> . — Zilahy Lajos: <i>A tábornok</i> . — Wilde: <i>Bunbury</i> . — Mirbeau: <i>Az üzlet üzlet</i> . — Bayard Weiller: <i>Mary Dugan bűnpöre</i> . — Fodor László: <i>Bölcsődal</i> . — Egyed Zoltán: <i>Az égő szoknya</i> . — Georg Büchner: <i>Danton halála</i> . — Rédey Tivadartól	444
IRODALOM: — 1. <i>Zilahy Lajos új regénye</i> . — (Zilahy Lajos: <i>Valamit visz a víz</i> .) — Kékyl Lajostól.	
2. <i>Könyv a Szentírásról</i> . — (Dr. Radó Polikárp: <i>A kereszténység szent könyvei</i> .) — Gáspár Páltól.	
3. <i>A nagytőke</i> . — (Steffens Dániel dr.: <i>Kapital und Börse. Von Babylon bis Wallstreet</i> .) — Török Páltól	471

KÖZOKTATÁSUNK FELADATAI.

Elnöki megnyitó beszéd a július 3—5. tartott III. egyetemes tanügyi kongresszuson.

Lelkesedő szemmel látom ebben a teremben Magyarország tanító- és tanárnépét, kisdédóvótól az egyetemig.

A harmadik ilyen alkalom ez a magyar oktatásügy egész történetében, s megdobban a szívem, ha az alkalom ritkasága mellett az ok nagyságára gondolok, mely ezt a sokféle összetételű, sokféle fokozatú és ágazatú személyzetet együttes megmozdulásra szokta bírni. Egyszer sem az osztályérdek valamely szükséglete volt az indíték, hanem a nemzeti életnek egy-egy nagy lélektani pillanata, a nemzeti lélek szükséglete.

Feltűnik lelkem előtt az első kongresszus, mely kerek nyolevan éve folyt le. Alkalmát és jellemét kifejezi évszáma : 1848. Az a történelmi pillanat, amikor Magyarország modern állammá alakult. Az addig királyi jognak fenntartott, sokfelé tagolt, számos részében elmaradt oktatásügy is a nemzeti munkaprogramm része lett, munkásai élvezve a szabadság levegőjét összegyűltek s a nemzeti oktatás egységének és korszerű fejlesztésének eszméit érlelték és ábrándjait szólték, párhuzamban az első, nagy magyar közoktatásügyi miniszter, br. Eötvös József reformeszméivel. A 260 tag részvételével tartott gyülekezés eredményeit elsöpörték a viharos idők, de nemzeties és ideális szellemének emléke fennmaradt, s a második kongresszus, mikor majdnem fél évszázad múlva egybegyűlt, felvette a történelmi fonalat s elődének méltóságával kezdte munkásságát.

És feltűnik előttem a második egyetemes kongresszus, amelyben magam is részt vettem. Bizony már annak is 32 éve, egy átlag emberöltő. A második kongresszus alkalmát és jellemét is kifejezi évszáma : 1896. Hazánk ezeréves fenn-

állásának ünnepi éve. Ha az első kongresszus a remény és ábránd jegyében folyt le, mert mielőtt a tervek valóra válhattak volna, bezárult a nemzet előtt az élet kapuja, a második kongresszus a diadalmas alkotó munka ünnepe volt és új alkotások nyitánya, egy akkor sok panasszal illetett, de most visszairígyvelt korszak nagy arányú kultúrünnepe. Méreteit mutatja a 4600-as taglétszám. Elnöke Heinrich Gusztáv volt, szellemi életünknek hosszú időn át egyik legmarkánsabb vezéregyénisége; főbb tagjai közt volt Kármán Mór, a legnagyobb magyar pedagógiai gondolkodó, és Péterffy Sándor, a magyar tanítók atyja, hogy csak ezt az egy-két nevet említsem az azóta elköltözöttek, de el nem feledettek közül. Élő közéleti kiválóságaink sorából közreműködött Berzeviczy Albert, akinek előadása a megnyitó ülés tárgysorának fő pontja volt. Meleg érdeklődéssel kísérte a tárgyalásokat és személyesen üdvözölte a kongresszust báró Wlassics Gyula, az ország akkori közoktatásügyi minisztere. A kongresszus legtevékenyebb szervezőit még csaknem mindnyáját az élők közt tisztelhetjük. A tárgyalásokat tartalmazó két testes kötet maradandó szellemtörténeti dokumentum. A kongresszus termékenyítő hatása a világháború idejéig érezte magát a tanügyi életben. Klasszikus példája ez a második kongresszus annak, hogy a nemzet egy alkalmas lélekállapotában létrejött egyetemes tanügyi gyülekezés milyen áldásos hatású lehet.

És a mostani kongresszusnak mi az oka és mi a jelleme? Talán célszerű lesz a két kérdést külön választanom és először az okáról beszélnem. Tehát mi ennek a kongresszusnak lélektani alkalma?

Ezt a mostani évszám nem mondja meg olyan szembe-tűnően, mint a két előző esetben. A lélektani alkalmat itt több tényező hatása adja.

Egyik tényező a tanügy történelmében 32 év alatt beállott változások, fejlődési mozzanatok tömege. Személyileg is jóformán kicserélődött az oktatók testülete. Új nemzedék foglalta el a régiek helyét. Az iskolai intézmény is igen nagyot fejlődött és módosult, számban, szervezetben, és szellemenben. Új differenciálódások történtek, új típusú iskolák

keletkeztek, a tantervek többször átalakultak; hogy csak egy példát említsek: a népiskolai 1905-iki tanterv a második kongresszus után lépett életbe s már új tanterv váltotta fel, sőt holnap a nyolcosztályú iskola felállításával, még újabb fogja felváltani. Új szükségletek is merültek fel, veszélyessé vált társadalmi tünetek az iskolától preventív hatást kívánnak. A tanítás életszerűbbé vált, a munkaiskola gondolata új mozgalmat indított meg. Világszerte új meg új pedagógiai és iskolaügyi eszmék, tervek, javaslatok merültek fel. Ezekkel számot kell vetni, ami használható, forgalomba hozni. Ez a felhalmozódott oktatásügyi anyag mindenestre egyik lényeges alkotó része a jelen kongresszus lélektani alkalmának, de magában véve hatása inkább az oktatószemélyzetre korlátozódik, lököereje nem az egész nemzet lélekállapotából származik.

A második komponens az a rettentő lelki élmény, amelyen a nemzet a világháború, a forradalom és az igazságtalan békekötés alatt és után átment. A felemelő és lesújtó érzések szédítő fugája, titáni önvédelmünk hősi elszánása, szörnyű vérvesztésünk, átmeneti ernyedtségünk rettentő következményei, megaláztatásunk, szenvedéseink, nyomorunk; mindennek emlékei és tanulságai, az így előállt helyzet szükségletei, az elvesztett paradicsom pótlásának szüksége. Katasztrófa érte az egész világot, de az egész világ tragikumának mi lettünk legártatlanabb és legvérzőbb áldozatai. Azonban mint minden igazi tragikumnak, a mienknek is van nemcsak gyásza, hanem fénye is. Mi dicsőségesen küzdöttünk. Nincs igazságtalanabb ítélet, mint ha a háború előtti nemzedéket leszólják. A háború alatt a magyar ifjúság és a magyar értelmiség olyan lelki és testi erőt tanusított, aminőt előre alig vártunk volna. S ebben a hatalmas erő kifejtésben méltó módon kivette részét a magyar tanító és tanár is. Hány pályatársunk hősi vére öntözte a világ csatatereit, akiket nem látunk már ebben a teremben, nem látunk viszont ebben az életben, és csak hálás kegyeletünk virraszt emlékük felett. Igen, gyász és dicsőség, magasztos felemelkedés és szédületes bukás mind, mind már egy nagy élménysorozat, mely az iskolai életben is értékesítésre vár.

A katasztrófának ez az ihlető ereje is fontos motívum, de szintén csak része a lélektani alkalomnak. Egy harmadik tényező teszi ezt az alkalmat elhatározóvá. A Gondviselés úgy akarta, hogy újabb elbukásunk után is elkövetkezzék az emelkedés. A vész es idők tanácstalansága után a nemzet megtalálta biztos szemű és erőskezű vezéreit. A magyar nemzet élni akarása és tudása, államfenntartó képessége, munkája és alkotóereje diadalmaskodott a képtelen nehézségeken. Magyarország rekonstrukciója megindult és öröndetesen halad. A lobogó a nemzeti nagy feladatkörök mindegyikének területén magasan leng. A közoktatásügy zászlaját is magasan emelve tartja egy bátor kéz. Sőt azt látjuk, hogy az iskola helyzete a nemzeti nagy feladatok sorában lényegesen megváltozott. Ha az előző kongresszus idején, a millenniumkor a közoktatásügy egyik jelentős alosztálya volt a nemzeti életnek, ma egyenesen egyik legfontosabb nemzeti feladat. Eszembe jut, hogy hazánk egy régi gyászos korszakában milyen intézményekben keresték a nemzeti újjászületés bölcsőjét. A XVII. század három kiváló írója közül Pázmány a templomra mutatott, Zrínyi a várra, a pedagógus Apácai Cseri János az iskolára, mint nemzetmegváltó helyre. Mind a háromnak igaza volt, de Apácai szavára hallgattak legkevesebben. És igaza volt később Széchenyinek is, aki akadémiát alapított, hidat, utakat, gátakat készített, hajózást, vasutat, bankokat sürgetett. De soha az iskolaügy Magyarországon annyira közügy nem volt, mint ma. Hogy ily fontos közüggé lett, abban kiváló része van közoktatásügyünk mai vezetőjének, de nem kisebbítem vele az ő érdemét, ha abban látom az érdemet, hogy ő a helyzetet és az időt átértette, hogy a közszükséget felismerte, lelkes propagandával tudatosítja és áldásosan felhasználja. Az államférfiúi képesség épen abban áll: a helyzetet a kellő pillanatban felismerni és lehetőleg kihasználni a közügy javára. Valóban, ma Magyarországnak nincs hadserege: Magyarországnak egyik hadserege lett a tanító- és tanárnép. Magyarországnak nincsenek várai: az iskolák lépnek elő várainkká. Fegyverkeznünk nem szabad: kulturális fegyverkezést kell folytatnunk. Ebben leszerelés nincs. Ismét érezzük az 1850-es évek jelszavának

igazságát : Peragit tranquilla potestas, quae violenta nequit : kivívja a csendes hatalom, amit az erőszakos nem bír kivívni. A háború óta többtermelés a jelszó a gazdasági életben, többtermelés kell az iskolában is. Nem a szellemi proletariátus szaporításával, hanem az iskola nevelő és képzőerejének fokozásával. Mind általánosabbá válik az érzés, hogy mindenáron meg kell tartani kulturális elsőbbségünket, meg kell védeni jövőnket. A lelkes közoktatásügyi miniszter ezelőtt nem is sejtett összegeket tud kieszközölni a kormányzattól, a törvényhozás és a nemzet áldozatkészségétől, lázas buzgalommal és széleskörű tevékenységgel állítja fel a kereteket, az intézményeket, az iskolákat. A nemzet lelkében van meg mint közszükség az iskolaügy fontossága.

Íme a lélektani alkalom, a történeti pillanat. A magyar tanító- és tanárvilág rég figyeli a nemzet kultúrszükségletét, érzi azt, hogy a kereteket neki kell megtöltenie tartalommal, munkával, szent akarattal. Megérezte, hogy ma jobb iskolára van szüksége a nemzetnek, mint valaha volt, jobb tanítóemberre, a magyar oktatórend legnagyobb tradícióinak lehetőleg még dicsőségesebb folytatására. A magyar oktatóvilág is önkéntes lelkesedéssel megmozdult, amint elidegeníthetetlen joga és elengedhetetlen kötelessége ; neki is kell eszméket termelni, a problémákkal foglalkozni, mert amint a harcmezőn is az intelligens katona értékesebb, úgy a hivatásának elvein gondolkodó tanító sokkal megértőbben tudja az iskolában valóra váltani a kormány tanügyi szándékait és reformjait is.

Igen, a magyar oktatóvilág meghallotta a kor hívó szavát s íme együtt van mint egy sereg, a zászló körül, itt van, hogy mint egységes nagy országos testület lássa önmagát, egy egységes lélek tépelődő, tanácskozó, érző, akaró munkáját végezve a hazai tanügy javára, és itt van egyúttal mintegy seregszemplén a nemzet vezérei előtt és saját vezére előtt.

Ebben jelöltem meg a lélektani alkalom okát. S most felelni kívánok arra a kérdésre, mi ennek a lélektani alkalomnak a jelleme, más szóval mi lesz ennek a kongresszusnak a szelleme.

Tudok erre felelni, mert hiszen a kongresszus anyaga elő van készítve, s mire a kongresszus megnyílik, munkájának lényeges része már készen is van. A kongresszus szakosztályai, összesen húsz, alaposan megvitatták tételeiket s ebből következtethetni lehet a kongresszus vezető gondolataira. Az 1896-iki kongresszusnak egyik főtárgya volt a magyar közoktatás egységesítése. Most az uralkodó tárgy az iskola belső élete, az eszmény a jó iskola, a jó tanítás. Ez szükségképi kiegészítése a kormányzat iskolaszervező munkájának.

Hogy pedig milyen tartalommal töltjük meg az iskolát, erre nézve érdekes a kongresszus központi problémáinak következő sorozata :

az értelmi nevelés tökéletesítése, ez minden tanügyi gyülekezés örökös problémája,
 a vallásosan erkölcsös nevelés,
 az esztetikai és művészeti nevelés,
 a testnevelés,
 a társadalmi nevelés ; és valamennyivel összeszővődve :
 a nemzeti nevelés.

Ezek az uralkodó témák. Jellemző polarizációként jelentkezik valamennyi tétel körében egyrészt a haladás minden vonalon, másrészt a folytonosság megőrzése, az alapvető hagyományok fokozott ápolása.

Az intellektuális nevelésnek, helyesebben a nevelés intellektuális oldalának tökéletesítését égető kérdéssé teszi a fenyegető aránytalanság az ismeretanyag szédületes szaporodása és az emberi agy befogadóképessége közt. Az egyre bonyoluló életviszonyok is annyi követeléssel várják az iskolából kikerülő ifjút, hogy a tantervek alig győzik a követeléseket kielégíteni ; az iskolaszervezés a kiképzés éveinek fokozatos megtoldásával segít a bajon, amíg lehet. Már ott vagyunk, hogy az ember eltölti életének a felét, mikorra elkészül az életre. Egyelőre a művelődési anyagnak a differenciált iskolafajok közti megosztásával, a hagyományozott ismeretanyagnak részint óvatos megrostálásával, részint egyszerűsítésével, továbbá az iskolának életszerűbbé tételével, mindenekfölött pedig a módszer javításával segítsünk ma-

gunkon. Ebben az irányban még sok a teendő és kongresszusunk erre nézve buzgón közreműködik.

De igen jellemző tünet kongresszusunkon a nevelés egyéb oldalainak egymással párhuzamosan, minden összebeszélés nélkül is, egyszerre való hangsúlyozása. Erős követeléssel lép föl kongresszusunkon a vallásosan erkölcsös nevelés, az esztetikai és művészeti nevelés és a testnevelés érdeke. Ez utóbbiról szólva nemcsak az egyéni erő, egészség, ügyesség ápolása, az egész ember harmonikus nevelése a motívum, hanem a nemzeti fizikum fenntartása és erősítése is, azzal a felfogással kapcsolatban, hogy a nemzet hagyományos ideáljai közt a hősi ideál sem múlta idejét s korunkban éppoly fontos és szükséges, mint valaha volt. Az esztetikai és művészeti nevelés is a harmonikus emberképzés érdekét szolgálja és rendkívül fontos szükséglet; ez a problémakör mind képzőművészeti, mind zeneművészeti szakosztályunkban gondosan elő van készítve. A vallásosan erkölcsös nevelés kérdése különös lendületet nyer kongresszusunkon. Támogatja ezt a szellemet nemcsak a hitélet újabban hatalmas erősödése, hanem az egész kor filozófiai világnézetének is jobb felé igazodása. Az egységesítő gondolat mindinkább erőt vesz a világnézeti partikularizmuson, a meddő relativizmuson, az önző individualizmuson. Az emberi szellem nem nélkülözheti tartósan az összefoglaló gondolatot, az abszolút értékekben, az örökös érvényességekben való hitet. A filozófiai világnézet mind több kapcsolatot talál a vallással. A vallásos szükségletet napjainkban a kritikai filozófia is éppen oly adott és önálló területéül ismeri el a lelki életnek, mint a gyakorlati, vagy az elméleti, vagy az esztetikai szükségletet. A vallásos ember nem kér ugyan vallásos érzése számára szabadságot a bölcséleti áramlatoktól, de álláspontjának érvényesítésére nézve hathatós segítséget jelent a bölcsélet megegyező iránya. Még egy mozzanatot legyen szabad említenem. Újabb időben, részint a háború, részint a társadalmi forradalmak során, sőt a békekötések alkalmával rendkívül fájdalmas csalódás érte a humanizmusnak, az emberi nem tökéletesedésének híveit. Az a benyomás keletkezhetett sokfelé, hogy az emberiség értelmi és technikai haladása nem

•

jelenti erkölcsi haladását is. Egy bizonyos, hogy csupán az intellektuális művelődés nem biztosítja az emberiség tökéletesedését. Kell hozzá érzelmi és erkölcsi kultúra is: szeretet, nemesség, hit és testvériség. De amilyen lehangoló tapasztalataink voltak, másfelől bizonyos, és ezt éppen a mai kor filozófiai iránya is bizonyítja, hogy az emberi lélek, és az emberi közösségek lelke, mutat ugyan szélsőségeket, egyoldalúságokat, de idővel ismét integrálódik s uralomra jut benne a nemesebb törekvés. Erre biztosítékaink vannak az emberi természetben s ez a mi pedagógiai eszményeinkre nézve is kedvező tanulság. A mi kongresszusunk szellemében is a pozitív, az igenlő áramlat uralkodik.

Kongresszusunk foglalkozik a pedagógiának világszerte forrongó kérdéseivel is. Ezekről a magyar álláspontnak teljesen megfelelő véleményt hallottunk csak nemrég a mai magyar pedagógia egyik legelső tekintélyének egyetemi rektori-beszédében. Egész kongresszusunkban az az alapelv érvényesül, hogy az egész harmonikus nevelést akarati irányba kell igazítani, cselekvő, helyesen cselekvő embereket kell nevelni.

Rendkívüli nyomaték esik kongresszusunkon a nemzeti nevelés ügyére. Iskoláinkban minden fokon, minden tárggyal kapcsolatban ápolni akarjuk a nemzeti erőt, ki akarjuk fejleszteni a jövő nemzedék minden tagjában a nemzeti tudatot, a nemzeti összetartás tudatát, hossz- és keresztmetszetben, a nemzet történelmén és a nemzet jelenén át, az összetartozás érzését egyrészt a nemzet multjával, az ősökkel, másrészt az élő nemzettel, a kortársakkal; meg akarjuk gyökereztetni azt az érzést, hogy minden magyar egyén a nemzet életét is éli, a nemzet történeti életét és jelen életét. Réális, okos nemzeti tudatot akarunk terjeszteni és fejleszteni, elbizakodás és szűkkeblűség nélküli, de való értékeinket megbecsülő nemzeti tudatot. Ki akarjuk fejleszteni a jövő nemzedékek által a nemzetben szendergő entelecheiát, nemzeti egyéniségünket, eredetiségünket, szellemben, ízlésben, cselekvésben. Ápolni, folytatni akarjuk becses nemzeti erényeinket, a magyar becsületességet, egyenességet, tisztességet, gyakorlatiasságot. Értékesíteni akarjuk az oktatásban a

nemzeti kultúrjavakat. Erről a kérdésről hangzik el mindjárt mai ülésünkön az első előadás. Ez az új szükségletekkel számoló és újra lendülő nemzeti irányzat összevág azzal az irányzattal, melyet a közoktatásügyi miniszter úr neonacionalizmus néven tűzött ki programmul. Ilyen tudatos, de egyúttal tapintatos, nem folyton prédikáló, hanem a gyermeki szívekhez kedvesen férköző és ott élő erővé váló nemzeti nevelés lesz a legjobb szer az ellen, hogy az internacionalizmus maszlagával még egyszer elbódítsanak bennünket, vagy saját nyomorúságukra is elbódítsák egyes osztályainkat.

Nem mellőzzük azonban az iskolaszervezeti kérdéseket sem, sőt ezek egyike-másika erős hangsúlyt kap. Népiskolai szakosztályunk a magyar tanítószág közóhajára napirendre tűzte a nyolcosztályú népiskola ügyét. Ez a hő óhaj örvendetes módon máris teljesült, néhány nappal a kongresszus megnyitása előtt, a Péter Pál-napi kormányzói elhatározásban, mely a nyolcosztályú népiskola szervezését és felállítását nyomban megindítja. Ajándék ez a nemzet zömét tevő népnek, harmonia biztosítóka a kormányzat és a tanítószemélyzet közt és jó előjel a kongresszusra nézve. — Meg vagyunk győződve, hogy egy célra törünk a kormányzattal akkor is, mikor az oktatószemélyzet képzettségének fokozására, nevezetesen a tanítóképzés és a polgári iskolai tanárképzés fejlesztésére kiváló gondot fordítunk. Bizonylyal megértésre fogunk találni a kormánynál azzal is, amikor a tanító munka erkölcsi és anyagi megbecsülése kérdésében is méltó formában javaslatot teszünk.

Kongresszusunknak szerves, tanulságos és kedves kiegészítő része a már megnyitott, nagyarányú és modern elvek szerint rendezett Országos Tanügyi Kiállítás, a közoktatásügy legújabb erőfeszítéseinek e hű és gazdag képe. Létre a közoktatásügyi miniszter úr és a székesfőváros anyagi és erkölcsi támogatásával jött, a munkát hozzá az oktatószemélyzet adta.

Csak néhány kiemelkedő mozzanatot ragadtam ki e kongresszus tartalmából, de azt hiszem ez a néhány mozzanat is érezteti azt a hatalmas közszükséget, mely ezt a kongresszust létrehozta, s a magyar tanító- és tanárvilágban rejlő

iniciatív erőt. Valóban e mögött a kongresszus mögött is ott van a nemzet életének egy nagy lélektani pillanata. Íme, a magyar iskolaügy egyetemesen érzett nagy nemzeti szükséglet, és íme tisztelt kongresszus, mi nagy nemzeti munkát végzünk itt és még állandóbban otthon, az iskolában.

És nekem magasan feldobog a szívem, mikor magam előtt látom ebben a teremben hazám minden rendű és rangú oktatóit s velük együtt itt látom a magyar nemzeti élet számos legfőbb személyiségét, az állami kormányzat, az egyházak, a hadsereg, a tudományosság, irodalom, sajtó, a törvényhatóságok képviselőit, valamennyit egy hatalmas, gyönyörű és rendkívül jelentőségű élőképben egyesítve.

Szemlélteti ez az élőkép Magyarország tanítószemélyzetének roppant egységét, munkában és ünneplésben valamennyiünk összetartozását. Egy test, egy lélek vagyunk mindnyájan. Szemlélteti egyúttal a magyar oktatásügynek, mint a nagy nemzeti feladatok egyik legfontosabbikának eddig ennyire át nem érzett jelentőségét is. Egy test, egy lélek vagyunk nemzetünk egyetemességével is.

Szívem szeretetével üdvözlöm egybesereglett pályatársaimat. Üdvözlés és hála mindazoknak, akik a kongresszuson mint pártfogók, szemlélők és tagok megjelentek és e gyülekezés díszéhez és jelentőségéhez hozzájárultak!

Isten áldása legyen munkánkon!

Kongresszusunkat megnyitom.

Éljen a magyar haza! Éljen Magyarország kormányzója!

NÉGYESY LÁSZLÓ.

HORVÁT EPOSZ KÁLMÁN KIRÁLYRÓL.

Amikor a Magyar Tud. Akadémia első osztályában levelezőtagi széket elfoglalom, mélyen átérzett igaz hálát fejezem ki azért a nagy kitüntetésért, mellyel engem a tek. Akadémia tagjai sorába emelni kegyes volt. Minden tehetséggel rajta leszek, hogy a megtisztelő bizalomra magamat érdemesnek bizonyítsam.

Azt gondolom, hogy a tek. Akadémia tőlem, a horvát nyelv és irodalom tanárától, azt várja, hogy székfoglalómban a magyar-horvát szellemi kapcsolatok történetének valamelyik részletét világítsam meg. Így esett választásom egy horvát eposzra, mely Kálmán királyról szól s amelyről eddig a magyar tudomány még nem vett tudomást.

I.

A Kálmán királyról szóló horvát éposz szerzője Kanavelic-Canavelli Péter.¹ Született 1637 december 27-én Curzola szigete hasonló nevű főhelyén. Atyjának neve Jakab, anyjáié Tulic-Tolenti Nicoletta; mindketten régi előkelő nemes birtokos család leszármazottai. A költőnek két idősebb testvére volt: Margit, utóbb Grisogono Antalné, és Miklós, aki utódok nélkül halt meg.

Curzola 1420 óta velencei uralom alatt állott. Velence a dalmát városok és szigetek önkormányzatát meghagyta. Élükre egy-egy velencei nemes személyében contét állított, aki azonban a helybeli előkelőségekkel és a polgárság kép-

¹ A dalmát előkelő családoknak rendszeren két nevük volt, egy horvát és egy olasz. — E fejezetben összefoglalom mindazt, amit eddig a horvát irodalom Kanavelicről megállapított, egyelőre mellőzve főművét.

viselőivel végezte a kormányzást. Curzolának, mint egyik legnagyobb szigetnek (276 km²), saját contéja volt. Kanavelic ősei közül többen előkelő hivatalokat viseltek a szigeten. Atyja ügyvéd volt, ő maga, bár tagja volt a sziget tanácsának, aktívabb szerepet, úgy látszik, nem játszott szűkebb hazája politikai életében. Végrendeletéből tudjuk, hogy a szigeten több birtoka, szőleje, háza volt, melyek egy része 1582 óta hitbizományt képezett. Volt neki egy hajógyára is. A hajógyártás volt a sziget gazdagságának főforrása.¹

A költő még mint tanuló került Ragúzába. A curzolai püspök a ragúzai érsek alá tartozott, így a horvát Athén és a sziget között nagyon élénk volt az összeköttetés. Kanavelic eredetileg papnak készült. Mikor és miért szakított e tervével, nem tudjuk, de valószínűnek látszik, hogy bátyjának nem lévén gyermekei, ő akart gondoskodni családjá fennmaradásáról, mert mint végrendeletében melankólikusan emlegeti, «ultimo superstite della mia casa e famiglia» volt. Ez magyarázza meg kései házasságait. 1681-ben Logano Károly ragúzai patricius özvegyét Stay-Stoico Paulát vette feleségül, majd ennek halála után 1706-ban Antizza Natalis ragúzai patricius Katalin nevű leányát. Egyik házasságból sem származott gyermeke, úgy hogy vele családjá fáklyája lefordult. 1719 január 16-án halt meg Curzolán és hamvai az ottani székesegyházban nyugszanak.

Kanavelic tanulókora óta otthon volt Ragúzában, házasságai révén meg rokonságba került jóformán valamennyi előkelő ragúzai patricius-családdal. Így magát félig-meddig ragúzainak érezte és Szent Balázs köztársaságának büszke patriciusai is teljesen befogadták körükbe. Érthető, hogy irodalmi munkássága szorosan csatlakozik a ragúzai irodalomhoz és a horvát irodalomtörténet oda is számítja.

Mesterét, a legnagyobb ragúzai költőt, Gundulic Ivánt már nem láthatta, de ismerhette a ragúzai triász két ifjabb

¹ A Kanavelic-család történetéhez még fel nem használt adatok : Hanel : *Statuta et leges civitatis Curzulae*. Zagreb 1877. 245—7, 256 l. Paulini-Zorzi-Dimitri : *Catalogo dei conti di Curzola*. Ragusa 1900. 59, 62—4 l.

tagját, Palmotić Juniust († 1657) és Bunić Ivánt († 1658). A ragúzai földrengés (1667) véget vetett a kis köztársaság virágzásának és az irodalomban is bekövetkezett a hanyatlás kora. Ebben a korszakban lépett fel az utolsó nagy ragúzai költő, Gjorgjić Ignác (1675—1737), aki a római Arcadia (1669) mintájára alakult ragúzai irodalmi és tudományos társaságnak, az *Akademija Dangubijeh*nek (Naplopók Akadémiája) volt vezető szelleme. Kanavelić tagja volt ez akadémiának és irodalmi munkássága szoros kapcsolatot mutat a társaság törekvéseivel.

Az akadémia tagjai álneveket is használtak. Kanavelić akadémiai álnevét egyetlen ránk maradt olasz verse tartotta fent: l'Indiscreto. Köszönhette e nevet csípős epigrammáinak és szatírikus verseinek, melyek sok ellenséget szereztek neki.

Kanavelić a költészet mind a három ágát művelte. Mint lírikus írt és fordított vallásos énekeket (*Ave Maris Stella*), szerelmes verseket, sikeresen ültetve át gróf Testi Fulvio (1593—1646) több versét. Szerzett paródiákat is és ránk maradt egy költői levele is barátjához, Zmajević András anti-vári érsekhez. Gjorgjić fellépte előtt a földrengés után beállott nagy dekadenciában Kanavelić volt a legkülönb ragúzai lírikus. Néhány versét olaszra fordította Pellegrini Ferdinánd, XIX. századi dalmáciai olasz költő, a Grisogono-család rokona.

A líra mellett szorgalmasan művelte az epikát is. Úgy látszik, két bibliai elbeszélése (*Tóbiás*, *Jób*) a legrégebb epikai műve. Szorosan a bibliát követi, de az eseményeket ismerteknek tétélezve fel, a történeteket inkább emlegeti, mint elmondja.¹ Ezeket követték az egykorú ragúzai és világtörténetből vett elbeszélő művek. Időrendben az első közöttük az 1667 április 6-i ragúzai földrengésről írt verse (*Grad Dubrovnik vlastelom o trešnji*). Ismeretes, hogy ez a föld-

¹ Eposzában mindkét bibliai alakot említi III. 74., VI. 17., XVIII. 131. Ahol e cikk folyamán egy római szám mellett egy arab szerepel, mindig Kanavelić nagy eposzának illető énekére és versszakára történik utalás.

rengés elpusztította a várost és kis híján eltörölte a köztársaságot. Az eseményt több költő is megénekelte. Így Bunić Miklós, a pater patriae, a köztársaság megmentője, Palmotić Jaketa, aki egy hűszénekes eposzt írt róla. A horvát irodalomtörténet Kanavelić elbeszélését tartja társai között a leg-sikerültebbnek.

Követte ezt a Bécs felszabadításáról írt 516 soros kis eposz (*Oslobodjenje Beča od Turčina* 1683), melyet egy Ragúzában 1683 november 10-én keltezett latin levél kíséretében el is küldött Sobiesky János lengyel királynak, aki egy udvarias olasz levélben köszönte meg a verset.¹ Az eposz inkább dicsőítés, mint elbeszélés. Írt még egy verset Sobiesky Jánosról, de ez ismeretlen.

A nagy felszabadító háború egyik epizódja volt, mikor Ragúza ideiglenesen megszüntette a töröknek az adófizetést. Ezt az eseményt Kanavelić egy lelkes hangú versben ünnepelte meg. (*Dubrovnik oslobođen od harača* 1685). A harmadik ragúzai tárgyú elbeszélése egy esküvőre írt eclogája (*Trstenko pastijer u veselju* 1703). Az eclogát az Akademija Dangubijeh keltette új életre. Kanavelić eclogája pásztori jelmezben a köztársaságot dicsőíti, mely a nagy megpróbáltatások után új virágzásnak indult.

Drámaírói működése igen jelentékeny. Első műve egy passió, melyet 1663-ban adtak elő Curzolán. E dráma tehát gyermekkori alkotása. A passiójátékok főfészke Dalmáciában a szomszédos Lesina szigete volt, ahol egész 1837-ig fenn-tartotta magát ez a szokás. Valószínűleg e lesinai játékok hatása alatt szerezte Kanavelić drámáját. Lesina általában véve a színészetnek Ragúza mellett legjelentékenyebb dalmát otthona volt. Lesina 1612-ben épült szép színháza ma is megvan még. Ez a legrégibb fennmaradt horvát színház. Bizonyára megfordult benne Kanavelić is.

Második drámája már a ragúzai irodalom terméke: Guarini *Pastor fidójának* fordítása, melyet Ragúzában 1684-

¹ Az eposzt Barberini Károly bíboros útján juttatta el a lengyel királyhoz. Ez annyira befolyásos és hatalmas család, melyből VIII. Orbán pápa is származott, Ragúza főprotektora volt Rómában. (Körbler: *Abatis St. Gradii epistolae*. Zagreb 1915. 74—75, 398. l.)

ben mutattak be először. A *Pastor fidónak* már volt egy ragú-zai fordítása Lukarević Ferenctől (1594), de ez a fordítás a nagy triász nyelvi és verselési reformjai után elavult. Így vált szükségessé a pásztorjáték újabb fordítása. A feladatot Kanavelić szépen oldotta meg.

Körülbelül ennyi volt az, amit a horvát irodalomtörténet ez évtized elejéig Kanavelić drámaírói munkásságáról tudott. Ismerték még egy drámájának címét és voltak bizonytalan értesülések arról, hogy húsz drámát írt. Ez évtizedben egymást követték Karlić, Rešetar, Körbler és Kolendić felfedezései, melyek körül igen jelentékeny irodalom is keletkezett, tarkítva egy éles polémiával. Ezek alapján ma még nyolc drámát tulajdonítanak Kanavelićnek.

E drámák közül egy tragikomédia, a többi vígjáték. A ragúzai romantikus tragikomédia mestere Palmotić volt. Utánzói közül Gledjević Antal (1659—1728) a legjelentékenyebb. Kanavelić *Vučistrah* c. drámája, mint Palmotićnak is több műve, a budai királyi várban játszik. Hősei Vučistrah magyar király és nővére Krunoslava magyar királynő. Találkozunk benne történeti nevekkal is, de az egész mégis történetietlen kalanddráma, mely néha a ragúzai tragikomédia paródiájának benyomását kelti. Előadták Ragúzában 1699-ben.¹

A vígjátékok mind Ragúzában játszanak, alakjaik tipikus ragúzai figurák, nyelvük az olasszal kevert ragúzai köznyelv. Nagyobb művészi igények nélkül írt cselvígjátékok, sokszor igen alantas komikai eszközökkel és félreérthetetlen trivialitásokkal. Ragúzának egyetlen jelentékeny vígjátékírója volt : Držić Marin (1520—67). Több mint egy századnyi szünet után követte Kanavelić a következő komédiákkal : *Lukrecia* (Ljubovnici), *Škripalo Jerko*, *Muzuvijer Pijero*, *Poplesija Beno* (Robinja), *Djundjurila Šimun*, *Štitikeca Andro* és *Kuljaš Ilija*. A Lukreciát kiadója Držić Marinnak tulajdonítja. A komédia egyrésről a lesinai Benetević Márton († 1607)

¹ A dráma élénken emlékeztet Calderon *Az élet álom* c. művére, amint erre utal is a költő, l. Rešetar : *Četiri dubrovačke drame*. Beograd 1922. 190 l.

Hvarkinja c. vígjátékával, másrésről a *Poplesija Benóval* mutat összefüggést,¹ míg a kiadatlan *Djundjurila Šimon* részben a *Škripalo Jerkóval*, részben a *Kuljaš Ilijával* egyezik. Utalás történt arra is, hogy a *Poplesija Beno* parazitájának tréfás családfája a *Lukréciát* a *Štitikeca Andrót* és két jelenleg ismeretlen komédiát kapcsol össze. A *Škripalo Jerkót*, a *Muzuvijer Pijerót* és a *Poplesija Benót* Ragúzában 1699-ben adták elő először. A *Štitikeca Andro* Molière *Fösvényének*, a *Kuljaš Ilija* pedig *Urhatnám polgárának* igen szabad átdolgozásai. A többi dráma forrása még nem ismeretes, de kétségtelenül egykorú olasz (nápolyi) drámákra vezetendők vissza, amint Molièrehez is olasz fordításokon át jutott költőnk. Mindezekkel a darabokkal Kanavelić a XVII. század egyetlen jelentékenyebb ragúzai vígjátékírója és Molière átdolgozásaival úttörője annak az irányzatnak, mely Tudisi Marinnal (1707—1788) az élén Molière műveinek ragúzaivá tételével a XVIII. században még egyszer fellendítette a hanyatló ragúzai drámát.

Az a benyomásunk, hogy Kanavelić drámaíró munkásságáról még nem hangzott el az utolsó szó. Nemesak további drámák felfedezését reméljük, hanem azt is, hogy az eddig ismert komédiák célzásai és személyi vonatkozásai is kibogoztassanak. Azt lehet sejteni, hogy az *Indiscreto* elnevezésben szerepet játszottak vígjátékai is.

Ennyi Kanavelić munkássága nagy eposzán kívül. Neve ezekkel is bekerült volna a horvát irodalom történetébe, de igazi jelentőséget neki még ma is, drámái felfedezése után, nagy eposza ad.

II.

Az eposz címe : *Szent Iván trauí püspök és Kálmán király.*² Huszonnégy énekre van osztva és 19,124 nyolcszótagos sorból (osmerac) áll. Négy-négy sor alkot egy versszakot kereszt-

¹ A *Lukrecia* és a *Poplesija Beno* alakjai részben ugyanazok és a két komédia első felvonásainak egész jelenetei azonosak.

² Kanavelić Ivan (sic!): *Sveti Ivan biskup trogirski i kralj Koloman*. Osiek (Eszék) 1858. XII 616 l. 8°. A kötetet Strossmayer püspök költségén Jurković Janko rendezte sajtó alá.

rímekkel (abab). Az énekek terjedelme 131 és 322 verszak között változik.

Miután nagyon kevés magyar ember van abban a helyzetben, hogy az eposzt elolvashassa, először részletes tartalmi kivonatát adom a magyar vonatkozású részek kiemelésével.

I. ének. A költő kijelenti, hogy Szent Iván életét óhajtja megénekelni és magát a Szentet hívja segítségül, hogy feladatát sikerrel oldja meg. Azután művét a császárnak ajánlja, aki otthagyta a spanyol trónt, hogy elfoglalhassa a római és a magyart. Megígéri, hogy egy más és jelesebb verssel fogja üdvözölni, ha majd a császár Konstantinápolyban fog székelni.

Szent Vladislav¹ halála után Kálmán lépett a trónra. A király nagyeszű és bátorszívű ember, de kegyetlen és nagyravágyó. Hadat akar indítani. Maga elé rendeli hat tanácsosát, hogy meghallgassa véleményüket. A költő leírja a Buda által emelt fényes királyi várat. A királyi trón felett Attila képe függ. A király felszólítja tanácsosait, nyilatkozzanak, milyen ország ellen induljon, mert Kroácia elfoglalása óta a magyarok csak henyélnék, ami nem méltó hozzájuk. Az egyik tanácsos felsorolja az összes lehetőségeket: az oroszokat, lengyeleket, Dalmáciát, Moraviát, Stiriát, Ausztriát, Transilvaniát a valakokkal. A második tanácsos Dalmáciát ajánlja. Azután könnyebb lesz meghódítani a transilvanokat, Bogdaniát (Bulgária), a szerbeket, oroszokat és valakokat. A király elfogadja ezt a tanácsot és termeibe vonulva hivatja Sviatoliep bán nagykancellárt, aki gonosz és pénzéhes ember, s vele leveleket írat, hogy a grófok, bánok és vojvodák harminc nap alatt gyűljenek seregeikkel Budára.

II. é. A költő leírja Szt. Iván jámbor életmódját és azt a nagy rajongást, mellyel hívei körülveszik. Majd leírja két előkelő trau ifjút, Koriolan és Androniko, vadászatát.

Augusztus vége van. Nagy az öröm, mert dús szőlőtermés érkezik. Egy óriási jégvihar azonban mindent meg-

¹ A tulajdonneveket úgy írom, ahogy őket Kanaveliánél találok, csak Kálmán királyt nem nevezem Kolomannak, Traut Trogiának, Zárát Zadarnak, Sebenicót Šibeniknek.

semmisít, csak Szt. Ivánnak marad három kosárnyi szőleje. A püspök parancsára a szőlőt présbe teszik és íme több bor lesz belőle, mint amennyi az egész termésből lett volna! Így lesz a nagy bánatból vigasság.

III. é. Beállott a tél. Zarába híre érkezik Kálmán hadi készülődéseinek. A zárai urak tanácsba gyűlnek, védelmi intézkedéseket tesznek és megbízzák a žegari¹ vojvodát, kémlelje ki a magyarok terveit. A žegari vojvodának van egy legénye, aki az aranyos Biográdba (Székesfejérvár) való. Ezt küldi el, hogy nézzen körül Magyarországon.

Szt. Iván kíséretével egy gályán Sebenicóba hajózik. Ploča körül vihar támad: a gálya összezúzódik a sziklákon. Szt. Iván a habokon járva kijut a szárazföldre, és kísérete e csodát látva, nekibátorodik és partra úszik. A püspök megáldja a tengert, mire a gálya minden rajtalévő holmival, mintha semmi sem történt volna, előúszik. Ez újabb csodára mindenki térdre esik és eléneklik a Tedeumot, melynek csinos fordítását adja itt a költő.

IV. é. A kemény tél dacára a magyar hadak gyülekeznek a Duna partján. Megérkezik Valdimir² a fiatal sigeti gróf. Sátrára azt írja ki, hogy az igazi vitéznek nem szabad szerelemmel foglalkoznia, aki ezt tagadja, azzal hajlandó kopját törni.

Jerina, Radoslav smederevói herceg egyetlen árvája, rég szereti Radomir bánt, aki szintén a magyar táborban van. Az ördög felveszi Radomir alakját és ráveszi a leányt, hogy menjen szíve választotta után. Az igazi Radomir egy vadászaton megtalálja a hosszú úttól teljesen kimerült és már haldokló leányt és megmenti. Heves szerelemre gyullad iránta és feleségül veszi. Jerina vele akar menni a háborúba, de Radomir ezt nem engedi meg.

Egy ismeretlen vitéz érkezik a táborba, aki Valdimirt párbajra hívja azzal a feltétellel, hogy a legyőzött fél tartozik

¹ Žegar helység Zára közelében.

² Valdimir nem horvát keresztnév. Eredetileg Kanavelić Vladimirknak nevezte hősét (*Nast. Vjesnik* XXVIII 406 l.). Amíg az eposznak nincs kritikai kiadása, nem dönthető el, hogy a Valdimir-forma nyomdahiba-e, vagy célzatos változtatás.

a győztest követni. Valdimir elfogadta a feltételt és a párvialban legyőzve az ismeretlen hőssel távozik.

V. é. Mire kitavaszkodik, megérkezik a žegari vojvoda kéme. Elmondja, hogy Biográdon (Székesfejérvár) nem tudva tájékozódni, Budára ment, ahol egy unokatestvérével találkozott, aki gyanútlanul elmondta neki, hogy a magyar sereg Dalmácia ellen készül. A sereg négy bán vezetése alatt áll. Goroslav vezeti Ekek (Eszék?), Arva, Abaujvar, Boršod, Bistric, Bač, Bat (Bátta?) Solnog, Kapuš (Kaposvár), Čanad, Heveš, Satmar, Gemer, Lipce (Lipcse?), Veszprim és Bodrog hőseit. Radivoj vezeti Maramaruš, Mošon, Čongrad, Tolna, Seksard, Požun, Šarvar, Gran, Temešvar, Pest, Novigrad (Nógrád), Torna, Turtur (Tátra), Šag, Ouvar (Óvár) vitézeit. Družimir a vezére Naikrat (?), Pelic (Pécs?), Selja (?), Transkin (Trencsén), Kere (Nagykőrös), Segen (Szeged), Ugoča, Ungvar, Zagreb, Krajic (Kreuz-Kőrös), Varadin, Komora (Komárom) és Baranjuvár csapatainak. Végül Uroš alatt állanak Šarac (Sáros?), Semlin, Siget, Valpon, Parečac (?), Salavar, Požega, Šopron, Debrecin, Genivar (Gönyű?) hadai. A žegari vojvoda e hírré Zarába vágat.

Kálmán király maga előtt felvonultatja a csapatokat. Goroslav alatt 16,000, Radivoj alatt 12,000, Družimir alatt 60,000 és Uroš alatt 12,000 ember áll (összesen 100,000). A király fővezérré Goroslavot nevezi ki, helyettesévé Radivojt. Megszabja mindenkinek a feladatát. Uroš hada lesz a testőrség, a gemeri gróf viszi a királyi zászlót. Buzdító beszédet tart a sereghez, mely nagy éljenzésbe tör ki. A sereg megindul Biograd (Székesfejérvár) felé.

VI. é. A záraiak megtudva a király szándékait, Szent Anasztázia templomában könyörgő istentiszteletet tartanak. A hosszadalmas ima, amit itt a legidősebb pap elmond, a Mindenszentek litániájának átdolgozása. Azután a zárai gróf tanácsba hívja az urakat. Elhatározzák, hogy két követet küldenek Szent Ivánhoz, kérve őt, segítsen rajtuk. Az öregeket és a csecsemőket átköltöztetik Lukoran szigetére; a várost védelmi állapotba helyezik és sereg gyűjtésével a žegari vojvodát bízzák meg.

Ezalatt az ismeretlen vitéz Valdimirt a Kašovia és Najk-

selo (?) közt fekvő helységben egy kísérteties barlangba vezeti, ahol láthatatlan személyzet szolgálja ki őket.

VII. é. Az ének túlnyomó része Szt. Iván egy prédikációja, amelyben a sebenicóiakat bűnbánatra inti.

Kálmán király megérkezik seregével Zára alá és táborát a vranai mocsaraknál helyezi el.

VIII. é. Megérkeznek a zárai követek Szt. Ivántól, aki hosszas lelki oktatás után biztosította őket, hogy az Úr kegyelme meg fogja menteni városukat. A záraiak erre felbátorodva készülnek az ostromra. Az asszonyokat és gyermekeket is elküldik Lukoranra. A városban csak a harcosok maradnak.

A király megindul táborával Zára ellen. Družimir bán útján felszólítja a várost, adja meg magát s a király életüket és vagyonukat megkíméli. A város két megbízotta közli a bánnal, hogy inkább meghalnak, semhogy elveszítsék szabadságukat.

IX. é. Nyolc napon át folyik változó szerencsével Zára ostroma. A kilencedik napon megérkezik az eltűnt Valdimir gróf, aki súlyosan megveri a záraiakat. Ezek visszavonulnak a városba. Kálmán király teljesen el akarja őket pusztítani. Mindezt látja lelkében Szt. Iván és elhatározza, hogy békét terem.

Valdimir elkezdi elmesélni a királynak csodálatos kalandjait az ismeretlen vitézzel. Ez a kísérteties barlangban elmondta Valdimirnak, hogy királyi vérből való, de megunva a világot, e barlangba vonult vissza. Itt egy aggastyán hulláját találta, mely olyan régi volt már, hogy érintésére széthullt, de ott volt mellette egy írás, melyben az aggastyán megírta saját életét és jóslatait azzal a meghagyással, hogy ezek közlendők Valdimir gróffal. Az ismeretlen vitéz ezért győzte le Vladimirt és hozta a barlangba. Az aggastyán neve Argenio volt. Tanácsosa volt egy királynak, kinek féltetvére a királyi koronára törekedett.

X. é. Folyik tovább Zára ostroma. A magyar táborba érkezik egy világhírű vitéz, Bielolavski, aki mikor a valakok megtámadták a magyarokat, ezek segítségére ment és az ő vezetése alatt a transilvanok leverték a valakokat.

Ugyanekkor Zarába is érkezik egy világhírű vitéz :

Pelinko. Ez híré hallva annak, hogy a macedon király udvarában vitézi játékok lesznek, odament és a tornán mindenkit legyőzött. Este táncünnepély volt az udvarnál s ott megismerkedett egy gyönyörű leánnyal, Rosindával. Rosindát még mint csecsemőt elrabolta egy tengeri rabló és dajkájával együtt eladta egy vallonai kereskedőnek. Ez most fiához akarja kényszeríteni, pedig Rosinda gyűlöli őt. Pelinko és Rosinda egymásba szeretnek. A féltékeny vőlegény reájuk támad. Botrány keletkezik és Rosindát a kereskedő emberei elhurcolják. Öreg dajkája rábírja Rosindát, tettesse magát halottnak. Rosindát eltemetik. Pelinko meg elkeseredésében világgá megy, halált keresve, dicsőséget aratva. Varšovában híré hallja Bielolavskinak, akivel össze akarja mérni kardját. Bielolavski nyomán jut el Záraiba.

XI. é. A záraiak védelmüket egészen át akarják adni Bielolavskinak, amit ez elhárít magától. Egy nyíllal levelet küld Kálmán királynak, melyben arra kéri a királyt, ha Pelinko táborában volna, engedje meg, hogy megvívjanak.

Kálmán király ezalatt hallgatja Valdimir gróf további kalandjainak elbeszélését. Argenio a király parancsára megölte a király testvérének tanácsosát, aki urát a király ellen izgatta. Mikor azonban ennek özvegye panaszra jön a királyhoz, ez elrendeli a gyilkos kinyomozását és Argenio börtönbe kerül.

Szt. Iván imádkozás közben Kálmán király és Zára kibékítésére készül.

XII. é. A király parancsára újra megindul Zára ostroma. Nagy vérengzés és hősiesség mindkét részen, a nélkül hogy eredmény volna. Bielolavski és Pelinko párbajt vívnak, de szintén eredménytelenül. Végre mind a király, mind a záraiak takarodót fuvatnak és a két vitéz harmadnapra halasztja a párbaj folytatását. Bielolavski egy kérdéséből Pelinkóban gyanú ébred, hogy nem Rosinda-e.

A király elküldi Radomir bánt Smederevóba (Szendrő), hogy ott új sereget gyűjtsön. Radomir örül a küldetésnek, mert így ismét láthatja Jerinát. Útközben egy női holttestet talál Jerina öltözetében és keblében Jerina két hozzáintézett levelével. Megtudja, hogy Jerina utána indult, útközben

rablók támadták meg és koncolták fel csekély kíséretét. Meg van győződve, hogy a holttest Jerinái és lesujtottan eltemetteti.

XIII. é. Újra megindul az ostrom és a záraiak kétségbeesetten megadásról tanácskoznak. Bielolavski arra kéri őket, tartsák függőben elhatározásukat, míg ő meg nem vív Palinkóval. Erről közben kiderült, hogy a horvát bán fia és igazi neve Slavomir. A király megengedi a párviadalt. Pelinko halálos sebet ejt Bielolavskin, akiről kiderül, hogy valóban Rosinda. Slavomir-Pelinko a haldoklót sátorába viteti.

Újra megindul az ostrom. Zára nem tud már ellenállni. Ekkor a városba érkezik Szt. Iván. A püspök imádsága után egy kódarabbal tönkreteszi a magyarok óriási faltörő gépét. E csoda láttára a magyar hadak meghátrálnak. Kálmán király megrendülve követeket küld a városba. Felszólítja Zárát, ismerjék el őt békésen uruknak és ő a záraiakat barátaiul fogadja. A zárai tanács Szt. Iván ajánlatára elfogadja a király feltételeit. Megállapodnak, hogy a király bevonulása harmadnap lesz.

XIV. é. Radomir bán a pusztában Jerinát siratja és panaszaira a visszhang felelget. Egyszerre egy farkast vesz észre, rálő és női sikoltozást hall. Odaszalad és farkasbőrbe burkoltan a haldokló Jerinát találja. Szerencsére a bán egyik szolgája ért a gyógyszerekhez és megmenti Jerina életét. Az asszonyt egy közeli pásztorkunyhóba szállítják.

Ezalatt Zára készül a király fogadására. Hazaszállítják a nőket, gyermekeket, aggastyánokat, díszítik a várost, a királynak diadalívet emelnek.

Valdimir folytatja a király előtt kalandjai elbeszélését. Argeniót a gyilkosság miatt börtönbe vetették, megkínózták és végül halálra ítélték, de ő nem árulta el királyát, amire különben ez egy udvaronca útján meg is kérte, megígérve neki, hogy megmenti.

XV. é. A királyért egy zárai küldöttség megy, mely részletesen le van írva. A követséget a magyar táborban nagy éljenzés fogadja és magyarok és záraiak összeölelkeznek. A király trónján ül, fején a koronával, kezében a királyi jogarral, amelyet Kroacija adott neki, amikor hatalma alá

hajtotta. A vállán egy palást van, melyen Szt. Stiepan (István) életének különböző mozzanatai vannak kihímezve. A küldöttség szónoka felkéri a királyt, vonuljon be a városba. A király felszáll a város aranyhintájára és dobpergés, trombitaszó, zászlólengetés közben megindul a menet Zárába.

Ezalatt Rosindát Slavomir sátrában ápolják. Mikor magához tér, elbeszéli, miként szabadította ki a sírboltból, azután Vallona városból öreg dajkája. Egy csónakon menekültek, mely majdnem elpusztult a viharban. Végre Epidauróban (Ragusa vecchia, horvátul Cavtat) kötnek ki. Innen az öreg dajka hajón utazik tovább. Rosinda az ő tanácsára vitéznek öltözik, koronázott fehér oroszlánt viselve címerén. Az öreg dajka útmutatásai szerint keresi Pelinko-Slavomirt, akit aztán Zára alatt az ismert módon meg is talált.

XVI. é. Kálmán király bevonul Zárába. Ezt a részt (1—26. versszak) itt adjuk Rédey Tivadar fordításában :

1. Vitézei élén Kálmán
Zára város elé érve [látván,
S mind a díszet meg pompát
Mit ez öltött örömére,	6. S erre vélük a szent templom
Felé tart az úton által,
Melyet néki a tömeg von
Illatos tölgy friss galyával.
2. Meg nem állta, — bárha ritka.
Hogy király ne féltse gögjét,—
Hogy örvendő szíve titka
Arcán is ne tükröződjék.	7. Ablakoknak dús sorába'
Asszony- s lánynép füzért szórva
Bókolt, s versenyt hullott rája
Liliomszál, cédrus, rózsa.
3. Majd midőn a rengeteg nép
Közt a kapukhoz vonult át,
S ott a gróf és a nemesség
Átadá a város kulcsát,	8. Mintha ezzel mindenünnet
Szeretettel ezt kívánnák :
«Fogadd bennük hű hitünknek
Hónál tisztább tanúságát.
4. Mondván : «Felség! koronád-
Dicsőségét im' növelje [nak
A kegy, mely ránk töled árad :
Szabadságunk drága telje,» —
[mint	9. A tavasztól hódolásunk
Hozta el e virágkincset,
Hogy — hűségben, hitben má-
Jelképezze kebleinket. [sunk, —
5. Válaszol: «Nincs vágyam más,
Hiány ebben hogy ne essék,
Mi szeretett, hű barátink
Szabadságuk' élvezhessék.	10. S ha fehérlik szűz harmatja
Tejes hóval permetezve,
Kezünk az, mi tejét adta,
Orcánk, miről havát szedte.

11. Legyen jelkép mindez néked, —
Rózsa, cédrus, liliomszál, —
Hitünk képe, mely fehérebb
Minden tejnél, minden hónál.»	19. Hogy Te benned és Általad,
Mindörökre hívő néped,
Élhessünk mi az ég alatt
Egybehangzó, békés éltet.»
12. Sűrű rajban rendre feltűnt
A gyerekhad így kiáltván :
«Éljen a mi fejedelmünk,
Jó királyunk, éljen Kálmán!»	20. Amikor így befejezték,
A gróf s véle mind a főbbek
Az oltárra ráhelyezték
Kezük', mondván, «Ó dicső! Vedd
13. Mások hozva olajágat,
S babérlombot, bimbós-szépet,
Versenyt zengtek hozsannákat
Mind a tisztos bölcs erénynek,	21. A Te erős oltalmadba
Önként hajló népünk, im vedd,
Mind békében, mind a hadba',
Bennünket és gyermekinket.
14. Mellyel királyt magasztalnak
— Hőst, hatalmast, — messze
Hova lángja a hő napnak [tájak,
Az ég alatt szerteárad.	22. Esküszünk az örök Úrnak
Jézus Krisztus szent nevének,
Kihez itt mind leborulnak
Tisztelettel hajtva térdet!»
15. A szent templom kapujába
Érve most a hősi haddal
Szerzetesek népe várja
Nagy csapatban alázattal.	23. S a király az oltárlapra
Teszi jobbját így feelve :
«Isten, ki ez oltárt lakja
S értünk lelkét kilehelte,
16. Aztán Tőle a szent béke
Áldott napját kérve-esdve
Száz hang zengő szövédéke
Buzgón kezdett ez énekbe :	24. Igaz tanúm légyen : rátok
Erőszakkal bárki törjön,
Én megvédlek s mint atyátok
Úgy szeretlek mindörökkön!»
17. «Szállj le, szállj le égi fénnel
Ószentlélek, szállj meg minket!
S ajándékid özönével
Töltsd meg a mi lelkeinket.	25. Harsogása hangzik erre
Tenger arany trombitának
És távolban és közelbe'
Rája édes visszhang támad.
18. Áldott fényed fényességét
Áraszd reánk sugározva
S melyet küldtél, a vig békét,
Erősítsd meg századokra,	26. Majd a gróf és a nemesség
A királyt — a kürtök zengvén —
Az udvarba fölvezették,
Hol rá disz várt és pazar fény.

Az udvarban áll a királyi trón. Felette Attila magyar király képe. Azután sorban következnek a magyar királyok képei. Attila fiai, Aladari és Kaba, a gepida Ardarigo, az ostrogot Valamir, Teodomir, Teodorigo és Atatrigo, a longobard Andoin és Alboino, Mauricio keleti császár és utódai,

több mint száz éven át, majd hét scitiai vojvoda, utánuk Karlo Magno egyesíti az országot, azután Gejza, a szent Stiepan, az aleman Petar, Aba, Andria, Solomun, Bela, II. Gejza, Vladislav és utoljára maga Kálmán. Le van az is festve, hogyan teszik tönkre ostromgépét. A király tudni kívánja, hogy ki tette ezt a csodát.

Erre a zárai gróf elmondja Szt. Iván életrajzát. A hatalmas római Orsini-házból származik. Pappá lett és bölcsességével és jámborságával korán magára vonta a figyelmet. A magyarországi zavarok lecsillapítására a pápa követet küldött oda. Ennek kíséretében volt Szt. Iván is. A követség Zarában köt ki. A trauiak megkérik a követet, látogassa meg sok bajjal küzdő városukat. A követ odamegy s a nép püspököt kér tőle, mert püspökük éppen meghalt. A követ arra hívja fel őket, hogy maguk közül válasszanak arra való férfiút, mert az ő kíséretében csak rómaiak vannak, és aki a szép Italia pazar ölében született, az nehezen bírja el az életet a köves Dalmáciában (171). A nép azonban ragaszkodik kívánságához, mire a követ Szt. Ivánt jelöli ki püspöknek. Szt. Iván szentsége csodákat tesz. Ők is hozzáfordultak és ő mentette meg a várost. A király meg akar ismerkedni Szt. Ivánnal.

XVII. é. Radomir Jerinát egy közeli pásztorkunyhóba viszi. Ott ez elmondja, hogyan menekült meg a rablóktól, ruhát cserélve egy rablánnyal. A király megüzeni Radomirnak, hogy nem szükséges már sereget gyűjtenie, mire Radomir és felesége Zarába mennek, ahol javában folyik az ünnep a kibékülés örömeire.

Szt. Iván a király elé járul. Kálmán király a szentnek szemrehányásokat tesz, hogy akkora kárt okozott neki. Szt. Iván hosszú előadásban oktatja a királyt, hogy ezzel a vérontást akadályozta meg, amivel csak a király üdvösségét segítette elő. A király belátja, hogy Szt. Ivánnak igaza van. Gazdagon megajándékozza s Szt. Iván az ajándékot a király engedélyével szétosztja a szegények között.

Előkerülnek Slavomir-Pelinko és Rosinda-Bielolavski is. Megtalálják Rosinda öreg dajkáját, aki leleplezi, hogy Rosinda igazi neve Margarita és Grisogoni Alberto gróf és

Fanfonja Katarina leánya. Mikor Captatban (Ragusa vecchia) útnak eresztette, a koronázott fehér oroszlán címert, mint a Grisogoni-család ősi címerét rakatta paizsára. Az öreg Grisogoniék nagy örömmel fogadják lányukat és beleegyeznek Margarita és Slavomir házasságába.

XVIII. é. Slavomir és Margarita esküvője után a király Szt. Ivánnal Sebenicóba indul. Magukkal viszik Valdimirt is, aki befejezi elbeszélését. Argeniót a kivégeztetése előtti éjszakán felesége kiszabadítja a börtönből, miután az öröket megvesztegette. A feldühödt bírák az asszonyt és gyermekeiket megöletik. Argenio remete lesz és haldokolva megírja Magyarország jövőjét. Az ismeretlen vitéznek meghagyja, hogy hozza el Valdimirt és olvassa fel neki egy aranykönyvből e jóslatokat, hogy elterjedjenek mindenütt, ahol szlovin nyelvet beszélő népek laknak. Az ismeretlen vitéz fel is olvassa a jóslatot, de közben, mielőtt befejezné, meghal. Halála után Valdimir mindenütt keresi az aranykönyvet, de hiába. A jóslat azonban szórul-szóra megmaradt a fejében és elmondja a királynak. Utána Stiepan, majd vak Bela fog uralkodni. Azután a következőek: Gejza, III. Stiepan, Bela, Emerigo, Vladislav, Andrija, IV. Bela, IV. Stiepan, III. (!) Vladislav, velencei Andrija, Karlo, Ludoviko, Sigismundo és Marija, Alberto, Vladislav lengyel király, Ladislav, Matija a híres Janko vojvoda fia, Vladislav, Ludoviko, Ferdinando, Masimilian, kinek uralkodása idején Suliman Siget alatt elesik, Rudolfo, Matias, II. Ferdinando, III. Ferdinando, aki az eretnekek ellen küzd, IV. Ferdinando, Leopold, Josef és végül VI. Karlo. Itt szakadt vége a jóslatnak és az ismeretlen vitéz eltemetése után Valdimir Zára alá sietett.

XIX. é. Valdimir elbeszélése alatt az arany gálya Sebenicóba érkezett, ahol a királyt és Szt. Ivánt nagy örömmel fogadják. A város a király védelme alá helyezkedik. A hálaadó istentisztelet alatt Kálmán király tanúja a csodának, mikor az égből egy hófehér galamb Szt. Iván fejére száll és a mise végeztével visszarepül az égbe. Sebenicóból Trauba mennek, ahol szintén nagy öröm fogadja őket. A költő felsorolja a fogadáson résztvett előkelőségeket és leírja az ünnepségeket. A király tovább utazik. Szt. Iván Trauban

marad, folytatva istenes életét. Mikor közeledni érzi halálát, megjósolja, hogy a várost el fogják pusztítani a tatárok, de azután újra felépül.

XX. é. Szt. Iván jóslata szerint a tatárok elpusztították Traut, de a város újra felépült romjaiból. Ellenben teljesen feledésbe ment Szt. Iván. Egy szegény öreg traui embernek Teodorónak megjelenik Szt. Iván és utasítja, közölje a püspökkel, hol van eltemetve. Először Teodoro nem hisz a jelenésnek, másodszor a püspök nem hisz a dologban. Mikor azonban a szent harmadszor is megjelenik Teodorónak, a püspök három napi böjtöt és imát rendel el, mielőtt felkutatnák az elfelejtett püspök hamvait.

XXI. é. A solini (Salona) érsek megerősíti a hírt, hogy Szt. Iván valóban Trau püspöke volt. Erre negyednapra a megjelölt helyen elkezdenek ásni. A szent sírját megtalálják, de a sírt borító kőlapot senki sem tudja elmozdítani. Végre Teodorót hívják, aki ezt könnyűszerrel felemeli. Alatta megtalálják teljes épségben Szt. Iván testét. Oltárra helyezik s mindjárt egy sereg csoda történik a szent ereklyéknél.

A pokolban óriási lázongás támad, mert gonosz szándékaik megvalósítását Trauban lehetetlenné teszi Szt. Iván. Hogy megtörjék hatalmát, a pokol fejedelme éjnek évadján az Irigységet és a Gyanút küldi Trauba.

XXII. é. Az Irigység és a Gyanú Jordán apát és Galardeli Dujmo előkelő nemes lelkében vernek fészket, így remélve a papságot és a nemességet elfordítani Szt. Iván tiszteletétől. Csakhamar halálos betegség lepi meg Jordánt és Galardelit, de mikor töredelmesen bevallják bűnüket, meggyógyulnak. Az Irigység és a Gyanú visszazállnak a pokolba.

XXIII. é. Alig hogy a tatárvész elmúlt, velencei tengeri rablók támadják meg 30 gályával Traut. Kifosztják a várost és a rajta levő gyűrű miatt levágják és elhurcolják Szt. Iván jobbját. Vihar támad és 24 gálya megsemmisül. A többi a rablott kincsekkel és a szent kezével eléri Velencét. A panaszttevő traui küldöttségnek a velenceiek a kincseket visszaadják, de a Szent kezét nem.

XXIV. é. Szt. Iván napjának éjszakáján az angyalok egy csodálatos fényű üstökös képében hazaszállítják Szt. Iván

kezét, mely testével ismét összeforr. Menkonja, trauí polgár, vakon született fiát meggyógyítja. Az éposz utolsó szakaszaiban a költő megköszöni Szt. Ivánnak, hogy öregségében sikerült befejeznie költeményét, és reményét fejezi ki, hogy meg fogja vele nyerni a császár tetszését is.

III.

A horvát irodalomtörténet aránylag keveset foglalkozott Kanavelić eposzával. A nagyterjedelmű költemény nem vonzó olvasmány. Nem tekintve a magasabb esztétikai követelményeket fárasztó hosszadalmassága, áradozó stílusa, elmélkedésekkel, hosszú imákkal terhelt előadása, az élet valóságát nélkülöző epizódjai, bágyadt konvencionizmusa erősen próbára teszik az olvasó türelmét és a szakembernek is alig látszanak problémákat nyújtani.

Lexikonszerű feljegyzések után az első horvát irodalomtörténész, aki részletesebben foglalkozott az éposszal, Jurković Janko volt, aki bevezető tanulmányt írt Kanavelićről és eposzáról, mikor sajtó alá rendezte ez utóbbit. Adatait Ljubić Simon történetírótól kapta. Kiemeli, hogy Szt. Iván és Kálmán király egyenrangú hősei a szerkezeti egységet nélkülöző költeménynek.

Jurković nyomain haladva Ljubić Simon horvát irodalomtörténete (1869) Kálmán király szerepét domborítja ki és az eposzt *Kolomanidának* is nevezi. Ebben a gondolkörben mozog a curzalai születésű Vuletić-Vukasović Vid is, aki költőnkkel a legtöbbet foglalkozott. Szerinte az eposz tárgya Szt. Iván és Zvonimir koronájának egyesítése. Vuletić-Vukasovićnak főérdeme, hogy összegyűjtötte a Kanavelićre vonatkozó adatokat.¹

Az első monográfiát költőnkéről Rožić Vatroslav írta.² Célja bebizonyítani, hogy az eposz hőse Szt. Iván. Az eposzt leginkább esztétikai szempontokból veszi vizsgálat alá.

¹ Legfontosabb műve : *Il testamento di Pietro Canavelli*. Spalato 1892. 30, XIX l. 8°. (A Buli -féle Bulletinó 1893-i melléklete.)

² *Petra Kanavelića pjesan Sv. Ivan*. God. izv. kralj. velike realke u Zagrebu 1886. 4—64 l.

Hogy az eposznak problémái vannak, azt Scherzer Iván vette észre.¹ Jurković óta mindenki azt írta, hogy az eposz Lipót császárnak van ajánlva, miután úgy tudták, hogy a költő 1690-ben halt meg. Közben ugyan kiderült, hogy a költő 1719-ig élt, de a Lipótnak történt ajánlást az irodalomtörténészek gépiesen vették át egymástól. Scherzer kimutatta, hogy III. Károlynak van az eposz ajánlva. Abból a körülményből azonban, hogy Kanavelić III. Károlyt mint a világbéke megteremtőjét dicsőíti, a világbéke pedig csak 1718-ban állott be, a költő viszont 1719-ben már meghalt, azt következteti, hogy az ajánlás, továbbá az egész jóslat Magyarország jövőjéről idegen kéztől származó interpoláció. A sok elmeéllel megírt tanulmány nem volt ugyan e részben meggyőző, de eredményei Šurmin horvát irodalomtörténete (1898) útján eléggé elterjedtek.

Hosszú szünet után Körbler Gjuro zágrábi egyetemi tanár nyúlt újra a tárgyhoz. Szerencsés kézzel megtalálta az eposz egyik eredeti fogalmazványát és több kéziratát. Ezekből sajtó alá készítette az eposz filológiai kiadását, de ez a kiadás részben a nehéz viszonyok, részben Körbler betegeskedése és halála folytán mind máig nem jelent meg. Van azonban két tanulmánya, mely valamennyire tájékoztat kutatásai eredményéről.² Scherzer interpolációs elmélete az eredeti kézirat felfedezésével megbukott, Kanavelić eposzát, Körbler megállapítása szerint, eredetileg I. Józsefnek ajánlotta és az eposz e formájában is megvannak már a Scherzer által kifogásolt részek, kivéve a III. Károlyra vonatkozó néhány versszakot. Közben I. József meghalt és Kanavelić eposzát III. Károlynak ajánlva kiegészítette és sok helyen átdolgozta. Ezek az átdolgozások azonban sehol sem lényegesek, inkább csak kifejezésekre, rímekre szorítkoznak. Körbler azt is valószínűvé tette, hogy a Jurković által kiadott szöveg a III. Károlynak elküldött kézirat másolata.

¹ *Petra Kanavelića Sv. Ivan biskup trogirski*. Nast. Vjesnik IV. k. (1896) 268—281. l.

² *P. Kanavelovića Sv. Ivan biskup trogirski*. Nast. Vjesnik XXVIII. k. (1920) 372—377. és 405—412. l., *Autograf Kanavelovićeve pjesme Sv. Ivan etc.* U. o. XXX. k. (1921) 433—441. l.

Így áll ma eposzunk a horvát irodalomtörténet előtt. Az eposznak még nincs kritikai kiadása, Kanavelić egyéb műveinek egy része egyáltalán nincs, más része nincs megfelelő módon kiadva. Ilyen körülmények között elég nehéz az eposszal boldogulni. Ha mégis vállalkozom e munkára, teszem ezt azért, mert a horvát irodalomtörténet által eddig fel nem használt adatokra bukkantam, ezek alapján felismertem az eposz keletkezésének és kialakulásának olyan indítékeit, melyeket eddig nem vettek észre, és felismertem az eposz szubjektív és allegorikus elemeit, melyek Kanavelić alkotását új és érdekes színben tüntetik fel. Tisztában vagyok azzal, hogy sokszor a feltevések süppedékes talajára jutottam, de azt hiszem, ha fejtegetéseim részben megcáfoltatnak is, valami megmarad belőlük, s ezzel segítségére leszek annak, aki majdan Kanavelić műveinek kritikai kiadása alapján a költőhöz méltó munkában fog képet adni életéről és működéséről.

Részben Rožić, részben Scherzer már rámutattak, hogy az eposzban vannak bizonyos ellenmondások és a cselekvény szövésében bizonyos következetlenségek. Legfeltűnőbb az, hogy Pelinko és Rosinda már-már felismerik egymást s aztán mégis párbaft vívnak (XII 122—155, XIII 88—117). Mikor Valdimir kiírja sátrára, hogy az igazi vitéznek nem szabad szerelemmel vesződnie s a költő azonnal rátér Radomir és Jerina szerelmére, az olvasó azt várja, hogy Valdimir és Radomir közt lesz összeütközés, de az elbeszélés egészen más irányt vesz (IV. é.). A Valdimir által közvetített jóslat Magyarország jövőjéről nem illeszkedik be szervesen az elbeszélésbe. Oda van csapva az Argenio epizód végéhez és Kálmán király válaszában nem is reflektál rá (XVIII. é.). E horvát megállapításokhoz hozzáfűzhetem, hogy az is ellenmondás, mikor az eposz első sorai határozottan Szt. Iván életét ígéri és ennél sokkal többet kapunk. Ezt mintha a költő maga is észrevenné és mentegetőznék miatta (XIX 1—18). Kálmán király beállítása egészen más az eposz elején és az eposz későbbi részeiben. Az eposz elején nagy szerepet játszó alakok különösen Svietlolep (I. é.), az eposz további részeiben elő sem fordulnak többé.

Ezek a körülmények vittek arra, hogy ellentétben az

eposz eddigi monográfusaival, akik az eposzt mint kész munkát vették vizsgálat alá, én mint készülő munkát próbáljam elemezni, azaz megpróbáljam rekonstruálni az eposz keletkezésének és kialakulásának folyamatát. Persze ez nem egyszerű feladat, hiszen a szövegkritika számára csak egy nem filológiai kiadás és egy eredeti kézirat nem kimerítő leírása áll rendelkezésre. De a már említett külső és belső bizonyítékokkal mégis neki merek vágni a dolognak.

Legyen szabad előrebocsátanom vizsgálataim végeredményét: A költő eredetileg Szent Iván költői életrajzát írta meg. Később e költeményt széles alapra épített eposzá dolgozta át, mely magában foglalta a költő politikai programját. A sokáig húzódó alakítgatás közben a költő meghalt, mielőtt munkájának egységes formát adott volna.

A ragúzai irodalomban nem volt szokatlan költői formában megírni egy-egy szent életét. Ez életrajzok többnyire bibliai alakokról készültek, de vannak más szentekről is verses életrajzaink. Gundulić a tékozló fiúról, Bunić a Bűnbánó Magdolnáról, Palmotic az Üdvözítőről, Keresztelő Szent Jánosról, valamint Siennai Szent Katalínról írt ilyen munkákat. Siennai Szent Katalin az Akademiya Dangubijeh védszentje volt. Az akadémia tagjai is szerettek szentekről szóló epikai munkákat: Gradić Ignác a Boldogságos Szűz életét verselte meg, Gjorgjić Ignác egy a bibliai keretből messze kilépő barokk verses életrajzot írt a Bűnbánó Magdolnáról és belekezdett egy költeménybe az akadémia védszentjéről is. Kanavelić már említett két bibliai elbeszélése is e körbe tartozik, s így nem volna meglepő, ha Szent Ivánról is írt volna költői életrajzot.

A kérdés csak az, írt-e valóban? Az a benyomásom, hogy magában az eposzban is van rá bizonyíték. Az eposz első sorai oly határozottan jelentik ki, hogy Szent Iván híres és csodás életét akarja a költő megírni s az első szakaszok (I 1—13) oly kizárólagosan a Szenttel foglalkoznak, hogy bajos elképzelni, hogy akkor, mikor a költő e szakaszokat eredetileg megírta, olyan költemény lebegett volna szemei előtt, melynek nagyobbik felében a Szent alig szerepel. A már említett mentegőzésben, mely csodálatosképpen terjedelem

és elhelyezés szempontjából is teljesen egyezik a bevezető szakaszokkal (XIX 1—13), a költő burkolt formában bocsánatot is kér a Szenttől, hogy eredeti programjától eltér. Az a mód, ahogyan a költő a Trauból tovább utazó királyt, aki az eposz mai formájában az eposz derekán az események központjában áll, egyetlen versszakban végleg elintézi (XIX 191), arra vall, hogy e szakasz oly időben íratott, mikor Kálmán király csak mellékalakja volt a költeménynek. A XIX. ének elejétől fogva az elbeszélés központjában a Szent áll. Úgy látszik, az átalakításkor itt zökkent vissza a költő a régi életrajz menetébe. Ezért írta az ének elejére a mentegetőzést is. Az utolsó öt énekben a királyról többé szó sincs, hanem a Szent Iván halála után írt csodák iratnak le. Bajos elképzelni, hogy a költő ily primitív módon fejezte volna be eposzát, ha eredetileg nem verses életrajzot írt volna.

A horvát irodalomtörténet már megállapította, hogy az eposznak Szent Ivánra vonatkozó részei egy forrásra mennek vissza, Lucius Iván dalmát történetíró (1604—1679) egy Szent Ivánról írt munkájára (*Vita beati Joannis episcopi Traguriensis*, 1657). Ez a munka nem egyéb, mint egy névtelen szerző és Treguanus traui püspök (1204—1255) Szent Ivánról írt életrajzainak Lucius jegyzeteivel való kiadása.¹ Miután Kanavelić igen híven követi ez életrajzot, nem nehéz rekonstruálni az eredeti verses elbeszélést. Lucius elbeszélése először hozza annak történetét, miként került Szent Iván Trauba, amit az eposzban a zárai gróf mond el Kálmán királynak (XVI 75—320). Ezután jön a jégverésről és a hajótörésről szóló csoda (II 113—156, III 45—141), majd Kálmán király ostromlógépének tönkretétele és a királlyal folytatott társalgás Zárában (XIII 125—241, XVII 68—159), a sebenicói bevonulás és csoda (XIX 20—112), a püspök jóslata és halála (XIX 192—286), Trau pusztulása, újr épülése, a Teodoro-eset, a püspök hamvainak feltalálása (XX 1—158, XXI 1—116), a Szent jobbjának elrablása és csodálatos visszatérése (XXIII 1—142, XXIV 7—50), végül

¹ A nyomtatvány ma ismeretlen, de teljesen le van újra nyomtatva Farlati *Illyricum Sacrum*-ban (tom IV. 1769. 309—329. l.).

Jordán apát, Galardeli Dujmo és Menkonja fiának esetei (XXII 1—129, XXIV 53—132). Ez körülbelül 6000 sor. Az eposznak nem egészen egyharmada.

A költő e részekben igen híven követi Luciust, többnyire a részletekig ragaszkodva előadásához. Mindazonáltal többször igazán költői a verses életrajz. Különösen a Teodoro-epizód és a szent jobb csodálatos hazatérése hat egy ó-keresztény legenda naiv bájával, ha kihagyunk belőlük néhány elmélkedő szakaszt. Az eredeti verses életrajz körülbelül változatlanul került át az eposzba, csak Szent Iván Trauba jövetelének története helyezettett át az életrajz elejéről az eposz közepébe.

Kérdés, vannak-e okok rá, melyek indokolnák egy ilyen költői életrajz keletkezését, és vannak-e okok reá, melyek éppen a curzolari Kanavelicet jelölik ki arra a szerepre, hogy ő írja meg a traui szent életét? A horvát irodalomtörténet már utalt rá, hogy 1681-ben világgraszoló ünnepségek közt helyezték el a traui székesegyházban Szent Iván hamvait és hogy 1687-ben a költő indítványára határozta el a curzolari tanács, hogy Szent Iván napja a szigeten állandóan megünnepeltessék. Az sem lesz véletlen, hogy Kanavelic végrendeletében megemlékezik a traui Szent Miklós-kolostor apácáiról.¹

Azonban ezen ismert, bár alig észrevett, adatoknál sokkal több kapcsolata volt a költőnek Trauval és traui Szent Ivánnal. A XVII. század második felében Szent Iván divatos szent volt Dalmáciában. Garzoni Iván Pál traui püspök (1663—1675) megújította a Szent kultuszát. Utóda, Andreis János püspök (1676—1683) világgraszoló ünnepségek keretében helyezte el 1681 május 4-én a traui dőmban a Szent hamvait. Az ünnepségeken egész Dalmácia résztvett. Ott volt a curzolari püspök is. Andreis János, mielőtt Trauba került volna, Lesinának volt püspöke (1667—1676). Lesinán a Kanavelic-család régi birtokos volt. Úgy látszik, eredetileg magának a költőnek is volt ott birtoka,² a mellett, hogy a

¹ Vuletić-Vukasović: *Il testamento* 1892. IV., 8. l., *Nast. Vjesnik*. XXX 435. l.

² *Nast. Vjesnik* XXX 434. l.

Petris-nemzetségből származó többi rokoncsalád tagjai közül sokan éltek a szigeten. Ugyanez időben Andreis János egyik testvére, Jeromos, curzolari püspök volt (1665—1673). Az Andreis-család központja Trau volt s maga Jeromos püspök is Trauban halt meg. E püspök kezdeményezésére választotta Curzola Szent Ivánt védszentévé. Jeromos utóda, gróf Spanich Miklós (1673—1707) a curzolari székesegyházban oltárt emelt Szent Ivánnak. Ez a püspök unokatestvére volt a költőnek. Különben Kanavelić Trauban is birtokos volt. IV. Béla király a tatárjáráskor tanusított hűsége jutalmául 1243-ban Andreis Marinnak adományozta a Trau melletti Prapatnica helységet. Ezt a birtokot 1675 körül ennek leszármazottai az Andreis, Cippico, Casotti (Gasotti), Tavilei, Quarchi és Canavelli-család tagjai bírták, még pedig a költő és János testvére mint Andreis Margarita leszármazottai.¹

Kálmán király bevonulása Trauba egészen másként van az eposzban előadva, mint a zárai és sebenicói bevonulás. A zárai bevonulás politikai jellegű, a sebenicói legendáris, a traui szubjektív. Legfeltűnőbb az, hogy amíg Zárában csak két dalmát családnevet említ, Sebenicóban egyet sem, addig Trauban felsorolja valamennyi a király tiszteletére állítólag megjelent előkelőséget. A város conteja Vituri Iván (XIX 173). Hogy ki állott a város élén Kálmán király bevonulása-kor, azt sem a városnak két XVII. századi történetírója, Lucius (*Memorie storiche di Tragurio* 1674) és Andreis Pál (*Storia della città di Traù*) nem tudja, sem a mai történettudomány. Azt ellenben tudjuk, hogy a költő nagyatyjának, Kanavelić Miklósnak Livia nevű testvérhúga egy Vitturihoz ment, s azt is tudjuk, hogy a Vitturinak is mondott Micheli-család a XI. században már valóban élt Trauban, de 1489-ben kihalt. 1659-ben azonban felvettek a traui nemesek közé egy Vitturi-családot, melyről a város 1678-ban elismerte, hogy

¹ L. ez adatokra nézve Farlati: *Illyricum sacrum*. tom VI. (1800), 402—404., 437. l. *Siebmachers Wappenbuch* IV. Bd. 3. Abt. *Dalmatien* (1873) VII 50., 70. l. Vuletić-Vukasović: *Il testamento* etc. XVIII 6. Perojević: *Storia della città di Traù di Paolo Andreis* Spljet 1908. 283—4. l.

az említett Vitturi-Micheli-család leszármazotta. A környékbeli vitézeket Kvarković Mátyás vezeti (XIX 144). A Quarchi-vagy Cipriani-család szintén létezett már Trauban a XI. században s a XVII. században Prapatnicán komposzesszor volt a költővel. A falusiak élén az öreg Dorotić Lode áll (XIX 148). A Doroteo-családról tudjuk, hogy 1242-ben IV. Bélával jött Trauba, 1431-ben kihalt, de a Celio-Doroteo és a Celio-Lode családra szálltak címere és birtokai. E vezetők felsorolása után a költő három versszakban 28 családot nevez még meg mint jelenvoltat. Ezek közül 27 ki is mutatható Trauban, ha többnyire jóval későbbben is, mintsem Kálmán király oda bevonult. A költő még bocsánatot is kér azoktól, akiket kifelejtett verséből (XIX 180—4). A hatszáz évvel azelőtt elhunytaktól-e, vagy a költő kortársaitól?¹ A 28 felsorolt család közül csak egy nem mutatható ki Trauban: a Petris. A Kanavelicek a Petrisek leszármazottai, a költő tehát saját magát állítja itt a királyváró trauiai közé. Az egész trauiai bevonulás tele van a költő idejére való vonatkozásokkal, leírásokkal. Nem a XII. század eleji Traut, vezetőit, a népszokásokat mutatja be itt a költő, hanem saját koráét. A zárai bevonulás hőse Kálmán király, a sebenicóié Szent Iván, a trauiaié a kis város 1680 körüli társadalma. A költő benne traui rokonainak és barátainak állít emléket.²

Van az eposznak még egy helye, mely ugyanezt célozza. Ez az Androniko-Koriolan epizód. Erről elmondták már, hogy egészen henye, az eposszal semmi szerves összefüggésben nem álló vadászkaland (II 60—112). Ez igaz, de a költő benne két barátja emlékét akarta megörökíteni. A költő szokása szerint leírja a két ifjú címerét. Andronikóé a szürke sas balszárnya. Ez az Andreis-család címere, amint hogy az Andreisek hívták magukat latinul Andronicusnak. Hogy melyik Andreisről van szó? Azt hiszem, a történetíró Andreis

¹ Érdekes, hogy az eposz eredeti kézírata, mely I. József idejéből való, a bocsánatkérő szakaszokat nem tartalmazza. Talán közben történt valami, ami a költőt e szakaszok beiktatására bírta. *Nasl. Vjesnik*. XXVIII 412. l.

² Az adatokra nézve l. Siebmachernél az egyes családok történetét, továbbá Perojević: *Storia della città di Traù* 1908. 284. l.

Pálról (1610—1686).¹ A másik ifjat Koriolánnak nevezi a költő. Ennek címere széltől dagadó vitorla és forgó kerék. Ilyen dalmát címet Siebmacher nem ismer.² Ellenben Andreis Pál sógora Cippico Coriolan volt, egy Trau történetében ragyogó név örököse. A nagy Coriolanról a család egy része Koriolanovičnak nevezte magát. A Kanaveliç-Petris-ház ősi hazájában Lesinán élt Lució Hannibal költő, kinek egy munkája nagy hatással volt Kanaveliçre, a szép és művelt traui Koriolanovič Milicával váltott költői leveleket. Kavanjin Jeromos spatatói költő, Kanaveliç barátja, 1710 körül írt óriási, harmincénekes költeménye VII. énekében leírva Trau előkelőségeit, az Andreis és a Cippico családokat említi legelőször mint, úgy látszik, a legelőkelőbbeket és a Cippicók közül sokat ír a nagy Coriolanról. A Coriolan név tehát erősen össze volt forrva a Cippicóval. A költőnek volt ilyen nevű kortársa: ezért gondolom, hogy neki óhajtott emléket állítani az éposz e helyén Kanaveliç.³

Kanaveliçet tehát Trauhoz igen benső kapcsolatok fűzik. Szent Iván kultuszának propagátorai, az Andreisek, rokonai voltak s abban, hogy Curzola védszentjévé lett a traui szent, neki is része volt. Szinte elképzelhetetlen, hogy ne vett volna részt az 1681-i traui ünnepeken. A traui ünnepeken szerzett benyomásokból alakultak ki az éposz azon részei, melyek Szent Ivánra vonatkoznak ugyan, de forrásuk nem vihető vissza Lucisra. Ez egy csomó ima és prédikáció részben beleszőve a Luciust követő életrajz folyamába, részben azon kívül állva (majdnem az egész VII. ének, de a VIII., XI. ének egyes részei is). Egy részük forrásaként Scherzer már megjelölt egyes istentiszteleti imákat és énekeket. Meg kellene

¹ Ennek az Andreisnek anyja Vitturi Katalin, apósa Grisogono Lelio, anyósa Lodi Katalin. l. Perojevi: *Storia della città di Trau* 1908. IV. 1.

² Šufflay Milán barátom és Laszowszki Emil úr, a zágrábi Állami Levéltár igazgatója, szívesek voltak átnézni a levéltér egész dalmát címer-gyűjteményét, de ilyen címerre nem találtak.

³ L. Siebmacher Dalmáciáját. Andreis Pál id. műve 260., 287., 288., 296. l. *Stari pisci* VI. k. 1874. XLIII, 284. l. XXII. k. 1913. 108—109. l.

még e szempontból vizsgálni két velencei nyomtatványt, melyeket Farlati említ. Az egyik egy 1679-ben megjelent olasznyelvű Szent-Iván-életrajz, melyet Lauretanus (Loredan) Joannes Franciscus irt oly módon, hogy Treguanus elbeszélését «verborum ac sententiarum ornamentis amplificavit». A másik Lauretanus (Loredan) Antonius 1683-ban kiadott olasz könyve az 1681-i translatio történetéről. Ezt tulajdonképpen Andreis Pál írta, Loredan csak kinyomatta.¹

E dátumok és adatok a XVII. század hetvenes és nyolcvanas éveire utalnak. Azt hiszem, ebben az időben keletkezett Szent Iván verses életrajza, melyben egyrészt a költő a curzolaikat óhajtotta megismertetni védszentjük életével, másrészt traui barátainak és rokonainak kívánt munkájával kedveskedni. Különféle bővítésekkel sem volt ez a munka nagyobb, mint 7000 sor.

Ennek a feltevésnek látszólag ellentmond az, hogy a Körbler által felfedezett eredeti kézirát az eposzt már a mostani formájában mutatja. Azonban ez a XVIII. századi kézirat nem zárja ki egy korábbi kézirat létezését. Egy másik cáfolat volna az, hogy Kavanjin említett költeménye 1710 körül Kanavelić Szent Ivánját mint készülő munkát említi (IX. é. 40. sz.). Azonban Kavanjin művének nem ez volna az egyetlen tévedése, s különben ha nem is az életrajz, de az eposz még készült 1710-ben.

Szent Iván életrajza körülbelül akkorára készülhetett el, amikor fellépett a világtörténet színpadára egy másik Iván: Sobiesky János lengyel király. Bécs felszabadítása (1683) világszerte reményt keltett, hogy itt a török kiverésének az ideje. A ragúzai irodalom Gundulić óta a lengyelektől, a leghatalmasabb katolikus szláv nemzettől, várta a török birodalom megsemmisítését. Gundulićot III. Zsigmond lengyel király chocimi győzelme (1621), majd II. Oszmán szultán tragikus halála (1622) bírták rá nagy eposza megírására. Bécs felszabadulásának híre reményeket keltett Kanavelićben, hogy itt az ideje Gundulić álmai beteljesedése-

¹ Farlati: *Illyricum sacrum* tom. IV. 309., 438. Perojevi: *Storia della città di Traù* 1908. XII. 1.

nek. Így írta meg két versét Sobieskyról, melyek közül az első azt a benyomást teszi, mintha egy nagy eposz bevezetése volna.

Kanavelić nagyon alaposan ismerte a ragúzai költők műveit és törekvéseit. Gundulićban mesterét tisztelte. Tudta azt is, hogy Gundulić először nem eredeti eposzt akart írni, hanem le akarta fordítani Tasso *Megszabadított Jeruzsálemét* s azt a lengyel királynak, az új Bouillon Gottfriednek, ajánlva kiadni. E fordításból reánk is maradt egy részlet Gundulić egy drámai töredékében. Gundulić példájából azt tanulta meg, hogy ha ragúzai költő eposzt akar írni, akkor tárgyát a lengyel-török harcok köréből kell vennie és az eredeti eposz írására Tasso fordításával kell felkészülnie. Bécs felmentése villanthatta meg először a költő fejében a gondolatot, hogy eposzt írjon, tehát elkezdte Tassót fordítani. Gundulić óta senki sem próbálkozott meg e feladattal. Az olasz drámákat vetekedve fordígtatták le a ragúzai költők, mert az előadások miatt ezekre szükség volt. Az epikusok művei nem igen kerültek sorra, hiszen minden ragúzai olvasó jól tudott olaszul. Az irodalmi életet szervező Akademiya Dangubijeh azonban szükségét érezte, hogy Tasso éposza, — annyi ragúzai munkának forrása, — lefordíttassék. Így fordította le az egész eposzt az akadémia egyik tagja, Petrović Vince. A fordítás ma ismeretlen, ami jellemző. Aránylag kevés ragúzai munka jelent meg a köztársaság idején nyomtatásban. Ez irodalomnak oly kis közönsége volt, hogy másolatok útján is elterjedhettek a költői alkotások. A gyenge drámák is rendszeren több kéziratban maradtak ránk, Petrović fordításáról azonban, úgy látszik, nem készült másolat. Az akadémiában felolvasgathatott belőle a fordító, mást nem érdekelt a munka. Kanavelić is belekezdett a fordításba. Állítólag több énekét le is fordított, de ebből a fordításból sem maradt semmi sem reánk.

Hogy egy *Sobieskyáda* terve foglalkoztatta a költőt, erre vannak más bizonyítékok is. Egyetlen reánk maradt olasz versében rokonát, Stay Benedek ragúzai festőt (1650—1685), arra szólította fel, fesse meg Bécs felszabadulását.¹

¹ Vuletić-Vukasović : *Il testamento* etc. VI—VII. l.

Gundulić nagy súlyt helyezett arra, hogy eposzában beszámoljon a cselekvény egyes mozzanatait megörökítő állítólagos festményekről. Így van ez Kanavelićnél is. Feltehető tehát, hogy ahol festményt sürget, ott eposz készül. Mikor a Bécs felszabadulásáról szóló kis eposzát megírta s azt elküldte a lengyel királynak, kíséretül egy bombasztikus latin levelet csatolt hozzá. E levélnek két olyan gondolata is van, melyek belekerültek Kanavelić eposzába. Egy helyén (I 22) arra serkenti VI. Károlyt, helyezze át székhelyét Konstantinápolyba, ami a világalom ragújai kifejezése. A levélben felszólítja a lengyel királyt, szabadítsa fel a Szentföldet, Ázsiát és Afrikát.¹ A levél folyton a törökök és görögök leveréséről beszél, az eposz egy helyen (XXIII 6—7) azt mondja, hogy a görög földön az Úr átka ül, mert hűtlenségével a világ romlását okozta. Ez az utóbbi hely egyszersmind magyarázatát adja annak, miért nem követte Kanavelić az akadémia azon tagjait, akik a lengyel remények eloszlása után az oroszoktól várták a török kiverését. (Gradić Ignác: *Plam sjeverski* 1710. Rusić Stijepo: *Petar Aleksiović* 1717). Benne erősebb volt a katolicizmus, mint a szláv öntudat.

A lengyel remények ezúttal sem teljesültek. Maga Sobiesky sem tüntette ki magát többé a török elleni háborúban, 1696-ban bekövetkezett halála után pedig Lengyelország hanyatlása érezhetővé vált. A Sobieskyáda terve tehát elesett, de az eposzba a lengyel tervek maradványaként bejutottak bizonyos lengyel elemek. Ide tartozik az a néhány sor, melyben megemlékezik Bécs felmentéséről. Scherzer egyik fő argumentuma, miért nem származhatik a Magyarország jövőjére vonatkozó jóslat Kanavelićtől, az volt, hogy Bécs felmentéséről az eposz összesen négy sort ír (XVIII 227), holott költőnk ez eseményről két verset szerzett. Ez az argumentum magában véve sem bizonyít semmit sem, de ha hozzávesszük, hogy Lipótról a jóslat összesen 16 sort hoz és hogy Bécs lengyel felmentése nem volt dicsőség Lipótra nézve, pedig a jóslat e része az osztrák házat magasztalja, akkor természetesen találjuk e szűkszavúságot.

¹ Az I. Józsefhez intézett, de a király halála miatt el nem küldött latin levél is e gondolatot variálja. L. *Nast. Vjesnik* XXVIII 405. l.

Mikor II. Oszmán halála után nem következett be a török birodalom várt összeomlása, Gundulić elkedvetlenedve félretette eposzát és csak 1637-ben vette újra elő, mert IV. Ulászló lengyel király és Cecilia Renáta osztrák főhercegnő násza új reményeket keltett benne. Gundulić a két legkövetlenebbül érdekelt katolikus dinasztia ez összeházasodásától várt fordulatot. A felszabadító háborúban a lengyelek hamarosan háttérbe szorultak és a ragúzai politika már 1684-ben Bécs felé fordult. Ez évben a köztársaság formális szerződést kötött a Habsburg-házzal, hogy a török függés megszűnése esetére Ragúza megújítja azokat a kapcsolatokat, melyek hajdan Magyarországhoz fűzték. Hiszen Ragúza fénykora a magyar védnökség idejére (1358—1526) esett, a török szultánt is mint Buda urát ismerték el védnöküknek, Ragúza nagy ünnepein a pápa és a római császár után a magyar királyért imádkoztak.¹ A felszabadító háború befejezése után (1699) is az egész Balkán a Habsburgoktól várta a felszabadulást.

Gundulić egyik fia, Ferenc (1632—1700), Bécsben élt mint osztrák tábornok és kamarás, Gundulić tanítványa pedig levonta ez útmutatás tanulságát: a Habsburg-ház és Magyarország felé fordult. Az eposzi tervek így lassanként testet öltöttek. Visszatért a költő Szent Ivánjához, hiszen abban, ha mint epizódalak is, de szerepelt már egy magyar király, aki Dalmáciát birodalmához kapcsolta. Ezzel adva volt a hajdani magyar és a XVII. századvégi habsburgi motívumok összefűzése, adva volt a ragúzai politikának epikus kifejezése és pedig oly módon, hogy Velence alattvalója se kerüljön nyílt összeütközésbe állampolgári köteles hűségével.² Ez a helyzet és ez a program előre meg is szabta az eposz jellegét: nem volt szabad Szent Ivánnak háttérbe szorulnia, de Kálmán királynak kellett az események központjába kerülnie, Kálmán királyt úgy kell dicsőíteni, hogy

¹ Gelcich-Thallóczy: *Ragúza és Magyarország 1887*. XXX—LIX, LI, LII, LIV 686—691. l.

² Az I. Józsefhez intézett latin levél kiemeli, hogy Dalmácia békés úton jutott Kálmán király birtokába. *Nast. Vjesnik* XXVIII 405. l.

belőle a Habsburgok értsenek, de Velence ne vonhassa felelősségre a költőt.

Ahogy az eposz ma előttünk áll, azt kell feltennünk, hogy eleinte a költő nem volt egészen tisztában programjával. Kálmán királyt a költemény elején nem úgy állítja be, mint ahogyan az programjának megfelelné. Ez a rész, — tulajdonképpen csak az első énekről van szó, — oly időben keletkezett, mikor még a program nem alakult ki, s az elöregedett költő elmulasztotta e rész összhangbáhozatalát a további énekekkel. Az eposz keletkezését a XVIII. század első évtizedére tehetjük, eltekintve egyes későbbi betoldásoktól.

Mikor Kanavelić eposza kidolgozásához fogott, mintaként Gundulić állott előtte. A horvát irodalomtörténet már meglehetősen kimutatta eposzunk gundulići elemeit. Így mindjárt az első énekben Kálmán király tanácskozása többször még részleteiben is egyezik az Oszmán első és második énekének tanácskozásával. Kálmán király beállítása itt nagyon hasonlít II. Oszmán beállításához, ami Rožicot abba a tévedésbe ejtette, hogy mindvégig fennmaradónak lássa a Kálmán-Oszmán párhuzamot, pedig az első ének dühös, kegyetlen királyával többé nem találkozunk, ha szórványosan fel-felbukkan a dühös (sàrditi) jelző is, vagy a Szent Iván életrajzból átvett zárai jelenet egy helyén a király durva színben is tűnik fel. A budai királyi palotának leírása (I. é.), a zárai követség fogadása, az akkor viselt királyi palást képei (XV. é.), a zárai képek, melyek Kálmán őseit ábrázolják (XVI. é.), a pokol lázadása Szent Iván kultusza ellen (XXI. é.), mind Gundulićra mennek vissza, akinek hatása nyelvben, verselésben, jelzők, sőt egyes sorok átvételében is jelentkezik. A zárai ostrom egyes mozzanataiban és az eposz romantikus epizódjaiban is érezhető Gundulić hatása.

Többszörre Gundulićon át érkeztek Kanavelićhez az eposzi közvagyon elemei is. A záraiak készülődése a védelemre (III., VI. é.), a žegari vojvoda legényének kémkedésébe ügyesen beleszótt seregszemle egyes részei (V. é.), a város megadásra való felhívása (VIII. é.), a királyváró Zára díszítése (XIV. é.), az eposz közvagyon Gundulićon át kapott

elemei. Gundulić mellett a nagy epikusok közül Ariosto volt reá hatással. Van bizonyos lelki rokonság a hőseit rejtett mosollyal szemlélő olasz udvari költő és a politikai eszméit kopott romantikus epizódokba öltöztető horvát álmodozó között. Bielolavski és Bradamente között is kétségtelenü vannak kapcsolatok.

Egy történeti eposz kidolgozásának próbaköve a történeti események költői alakítása. Kanavelić eposzában a Szent Iván életére vonatkozó legendáris részekon kívül nagyon kevés a történeti elem. Dalmácia tele van magyar emlékekkel. Kanavelić Trauban IV. Béla kegyelméből volt birtokos és az Andreis-család, melynek nőágon leszármazottja volt, maga is magyar eredetű.¹ Trauban IV. Béla emléke elevenen élt, hiszen hajdan ott bujdosott s ott temette el két gyermekét. A tatárjárás elől Trauba menekült magyar király emlékére vezethető vissza az, hogy a költő Trau pusztulását a tatárjárásnak tulajdonítja. Ez az egyetlen pont, ahol szembehelyezkedik Lucius Szent Ivánjával. Lucius a valóságnak megfelelően a város pusztulását a szaracénok rovására írja.

A költő ismeretei Magyarországról nem voltak mélyrehatóak, amint általában a ragúzai irodalom magyar elemei több szeretetről, mint tudásról tesznek tanúságot. Amint már Scherzer is rámutatott, a seregszámlában felsorolt magyar földrajzi nevek elárulják, hogy Kanavelićnek fogalma sem volt Magyarország földrajzáról. A magyar városok neveit egészen találmóra rakja egymás mellé. Érdekes, hogy a magyar és a horvát városokat összekeveri, ellenben erdélyi várost egyet sem említ. Pedig a költő tud Erdélyről (I 91, 101, 102 és X 15—43), azt is tudja, hogy ott «transilvanok» és valakok laknak s a transilvanokat magyaroknak tartja. Úgy látszik, valamit tudott Magyarország akkori (XVIII. századi) szervezetéről, ezért keveri össze Magyarországot és Horvátországot, és tartja külön országnak Erdélyt.

Magyar történeti ismeretei jobbak a földrajziaknál. Scherzer igaztalanul vádolta történeti tudatlansággal. Kana-

¹ Siebmacher : *Dalmatien* 3. l.

velic 1700 körül jobban ismerte a magyar történelmet, mint Scherzer 1896-ban. Scherzer nagyon felrótta neki, hogy Attilát tartja az első magyar királynak. Ezt azonban így olvasta a költő a diocleai pap krónikájában, melyet Lucius adott ki nagy történeti műve (*De regno Dalmatiae et Croatiae* 1666) függelékében. Attila fiainak majd a Magyarország területe felett uralkodott különböző idegen uralkodóknak történetét (XVI. é.) Bonfini (*Rerum hungaricarum decades* 1568) után adja. Attila második fiát Kabának mondja, mert így olvasta Bonfini Chabáját, és Bonfini munkájából azt is tudja, hogy Csaba elhagyta atyja birodalmát (XVI 32), amit Scherzer félreértett. Az igaz, hogy az avarokról nem tud, illetőleg azonosítja őket a húnokkal, ami nincs így Bonfininél, de Kanavelic eposzt ír és nem történelmet, és olyan olvasóközönségnek írja művét, mely az avarokról alig hallott. A pogánykor fejedelmeit is mellőzi, valószínűleg ugyanezen okból, de Gejzától fogva egész pontosan követi Bonfinit, általában sikerülten jellemezve az egyes magyar királyokat. Scherzer mint Kanavelic tudatlansága bizonyítékát jegyzi fel, hogy Péter királyt alemannak nevezi és nem velenceinek. Ámde Bonfini is alemannak mondja Pétert és Kanavelic kortársa Ritter-Vitezovic Pál horvát krónikája is (1696) németnek nevezi, amint hogy Péter valóban a német politika exponense volt. A Valdimir által közvetített jóslatban is (XVIII. ének) Bonfinit követi. Ezért mondja Kun Lászlót III. Lászlónak. A Bonfini utáni időkre nézve valószínűleg Bárá Ráttkay György horvát történetíró műve a forrása (*Memoria regum et banorum* 1652). Ezért beszél hosszasan IV. Ferdinándról, aki sohasem uralkodott. Ráttkay t. i. IV. Ferdinándnak ajánlotta művét. Ráttkay nyomán ítéli el a reformációt, ami különben összhangban volt a ragúzai felfogással. (XVIII 220—224). Kanavelic a magyar történelemre nézve kora legjobb könyveit használta és az ország történetéről elég jó képet nyerünk eposzában.

Az eposznak három nagy romantikus epizódja van : a Valdimir-, a Radomir-Jerina- és a Pelinko-Slavomir-Rosinda-Bielolavski-Margarita epizód. Valdimir szigeti gróffal először a Zára ellen készülő magyar táborban találkozunk. Sziget

említése az olvasóban rögtön gyanút ébreszt. Valdimir címere : a tenger közepén a szél hadi gályát hajt (IV 31). Kinek ne jutna eszébe a *Zrinyiász* címlapja? Kálmán király vitézeinek, ragúzai szokás szerint, eposzunkban szláv neveik és címeik vannak, de a költő magyaroknak tekinti őket. Csak Valdimirnál emeli ki «slovin» (= horvát) voltát. A remete, aki meghagyta, hogy az ismeretlen vitéz hozza a barlangba Valdimirt a jóslat átvételére, ezt azzal indokolja, hogy ily módon tudják meg Magyarország jövőjét mindenütt, ahol «slovin» népek laknak (XVIII. 145).

Ismeretes, hogy Zrínyi Péter 1654-ben megfordult Ragúzában és hogy a *Zrinyiásznak* Zrínyi Pétertől való horvát fordítását (1660) egyik akkori jónevű ragúzai költő, Menčetić Vladislav, hosszú költeményben ünnepelte (*Trublja Slovinska*), melyben tőle várja a török kiverését s azt jósolja, célzással a horvát *Zrinyiász* címlapján Zrínyi Péternek koronát nyújtó szirénre, hogy Zrínyi Péter Konstantinápolyban fog székelni «névleg mint bán, tényleg mint király». Egy évtized múlva lezajlott a Zrínyi- és Frangepán-család nagy tragédiája (1671), mely Európaszerte óriási megdöbbenést okozott, természetesen elsősorban a horvátok között.

A hír erősen megrendíthette Kanavelicet. *Vučistrah*-jában már szerepel egy Mikleuš nevű bán, aki a magyar koronára törekszik.¹ Ez az első vetülete Kanavelic költészetében a Zrínyi-tragédiának. A második a Valdimir-epizód. A Zrínyieket dicsőíteni 1671 után még egy nemzedék múlva is nehéz volt olyan költeményben, melynek tendenciája a Habsburg-ház magasztalása. A költő mégis megkísérlette és lett a dologból egy igen komplikált, hosszadalmas rejtvénytyszerű epizód. Valdimirnak aránylag kevés szerep jut benne. Miután az ismeretlen vitéz elcipelte a rejtelmes barlangba (IV., VI. é.), a további történet a királyi vérből származó vitéz elbeszéléséből áll, melyben ez a barlangban elődjének, Argeniónak történetét mondja el és ezt az elbeszélést visszatérte után Valdimir reprodukálja a királynak (IX., XI., XIII., XVIII. é.). Az elbeszélés forrását nem sikerült eddig megállapítani. Úgy

¹ Rešetar : *Četiri dubrovačke drame* 1922. 186., 192., 194. l.

látszik, Lipót király hálátlansága a Zrínyiek iránt és a trónkövetelő Borics története vegyülnek benne össze. Valdimir mint hős sem mutatkozik előnyös színben. Először az ismeretlen vitéz győzi le (IV. é.), azután Zára ostrománál Bielolavski (XII 67—70). Tehát egy hölgy. A költő mégis nagy súlyt helyez rá, hiszen ő kapja a magyar jövődőről szóló jóslatot, nem egyenesen a király, mint az természetes volna. Kanavelić ezzel alá akarta húzni a Zrínyiek nagy jelentőségét a magyar történelemben. Az epizód azonban sem költőileg nem értékes, sem kivitelében men szerencsés.

A másik nagy epizód Radomir és Jerina története. Az epizód kiindulási pontja, amit eddig nem vettek észre, Gundulić *Oszmánjának* VIII. éneke: a Sunčanica-idyll. Gundulić elmondja, hogyan szaladt Smederevóból ura után Budára Jerina, Branković György szerb deszpota felesége. Itt a deszpota helyébe Radomir bán lép (IV. é.). Ez a mozzanat fordítva újra megismétlődik (XII. é.). Ekkor jön a rablótámadás elcsévelt története, a barok-költés konvencionális fogása: a visszhang és Radomir társalgása, Jerina megsebesülése és kiépülése (XIII., XIV., XVII. é.). Régi romantikus regék élettelen maradványa. Igaza van Rožićnak, az eposz csak nyert volna ez epizód elhagyásával.

Az eposz legsikerültebb epizódja, egyszersmind a költő politikai eszméinek megtestesítője a Pelinko-Slavomir és Rosinda-Bielolavski-Margarita szerelmi történet. Ha ez epizódot időbeli sorrendjébe szétfejtjük, akkor a X. énekkel kell kezdenünk, amikor Vallonában, a macedón király udvarában, Rosinda és Pelinko találkoznak és egymásba szeretnek. Pelinko ismeretlen vitéz, Rosinda rabnő, akit a tengeri rablók hurcoltak el még gyermekkorában Zárából. Ki fog derülni, hogy Rosinda előkelő származású hölgy: atyja gróf Grisogoni Alberto, anyja Fanfonja Katarina (XVII. é. 220). Tudjuk, hogy a költő nővére, Margarita, Grisogono Antalhoz ment. Kiderül, hogy Rosinda igazi neve is Margarita. A Grisogono-család traui birtokos is volt és Trilokve helység egy része 1675 körül, mint Michele Cattarina örököseinek, a Grisogonoknak jutott. Ugyanakkor a Lodi-kastély Lodi Cattarina révén a zárai Grisogono Lelióé volt, Andreis Pál, az eposz

Andronikoja, apósáé. A családot tulajdonképpen Grisogono-Bortolazzinak hívták. 1250 óta élt Zarában. Az állítólag szintén magyar eredetű Fanfonja-család 1149 óta ismeretes. Szintén zárai, de a költő életében Trauban is szerepet játszott.¹ Hogy erről a Grisogono-családról van szó, bizonyítja Rosinda-Bielolavski címere: a fehér oroszlán (XV 293). Hogy a Fanfognákkal voltak relációi Kanavelićnek, igazolja az, hogy két drámájának kézirata a Fanfogna-Grimani grófi család levéltárából került elő.² E családi momentumok alapján ez epizód is az eposz trauai elemeihez számítható. Tehát az eposz valamennyi megnevezett dalmát családja trauai és a költő rokonságából és ismeretségéből kerül ki. Sajnos, kevésbé ismerjük a költő családjának történetét, így nem tudjuk, mennyiben van Grisogono Margit romantikus kalandjainak tényleges háttere.

Rosinda-Margarita rabnő. Kanavelić *Poplesija Beno* c. komédiáját *Robinjának*, rabnőnek, is nevezik és a rabnő neve a komédiában is Margarita. Ebbe a Margitba mindenki szerelmes, többi között Poplesija is, aki idős kereskedő. Végül is Margitot Poplesija Pijero nevű fia veszi el. Itt is vannak tengeri rablók és itt is kiderül Margarita előkelő származása, mint Kanavelić arisztokratikus költészetének elengedhetetlen követelménye. Egyébként a komédia cselekvénye nem mutat fel rokonságot az epizóddal, csak azt bizonyítja, hogy a Margit-rabnő probléma foglalkoztatta a költőt.³

Akik eddig Kanavelić-csel foglalkoztak, nem vették észre, hogy itt a költő egy érdekes horvát irodalmi motívumot dolgoz fel. A horvát nép énekel Magyar Balázs leányáról, később unokájáról egy történetet. A leány neve rendszeren Margit. Tengeri rablók elhurcolják és mint rabnőt árulják Ragúzában. Szerelmese Derenčin bán fia, illetőleg unokája, felfedezi és kiszabadítja. Egyes versekben szerepel Margit anyja, vagy dajkája is. Atyját, Magyar Balázs fiát, Vlas-

¹ Perojević: *Storia della città di Traù* 1908. 246., 289., 297. l. Siebmacher Dalmáciája 5., 9., 42., 77., 99. l.

² Karlič: *Ljubovnici* 1921. 41. l.

³ A komédiát kiadta Rešetar: *Četiri dubrovačke drame* 1922. 89—146. l.

kónak hívják. Miután Balázs horvátul Blaž és Vlah, világos, hogy Balázs és Vlasko eredetileg egy személy. Magyar Balázsról egyes versek azt is tudják, hogy a lengyel király szolgálatában állott, ami megfelel a történeti valóságnak.

A horvát műköltészet ismételten feldolgozta ezt a szép néprománcot.¹ Kanavelić szempontjából két feldolgozás bír jelentőséggel. Az egyik a legrégibb ragúzai költők egyikének, Držić Gjorenak (1461—1501) egy elbeszélése a *Čudan san* (Csodálatos álom), a másik a már említett lesinai Lucić Hannibálnak (1485—1553) egy drámája, a horvát irodalom legrégibb világi drámája, a *Robinja* (A rabnő).² Držić verséből veszi Margit szerelmesének álnevét: Pelinko. Lucić drámája Ragúza szabadságának allegóriája.

Rosinda tehát a vallonai Poplesija Beno, — az eposzban a kereskedőnek nincs neve, — rabnője, aki fiához erőltetné. Jön a Pelinkóval való megismerkedés, utána a sírbolti jelenet (X., XV. é.). Ezután Rosinda dajkájával Epidaurus felé menekül egy csolnakon. A városhoz közeledve a halászok egy dalt énekelnek Dávid és Góliát küzdelméről (XV 197—228). Ezt az éneket Rožić Zára és Kálmán király küzdelmére vonatkoztatja. Rožić felfogását erősítené az a körülmény is, — amit ő nem vett észre, — hogy mikor Szt. Iván tönkreteszi Kálmán király ostromgépét, ő is használja a Dávid-Góliát hasonlatot (XIII 160). Azonban Ragúzának, hiszen Epidaurus régi irodalmi hagyományok szerint Ragúzát jelképezi, semmi köze Kálmán király és Zára harcához. Mikor az olvasó e részt olvassa, Kálmán és Zára már össze is békültek. Ha tehát a halászok éneke erre vonatkoznék, az ének deplaszírozott volna. Ez az ének nem egyéb, mint Ragúza dicsőítése, a kis Dávidé, aki megállja helyét a nagy török Góliáttal szemben. Ezt a magyarázatot igazolja a helyzet, ezt igazolja az is, hogy Lucić rabnője is Ragúza allegóriája. Különben a dalt megelőző szakaszok világosan Ragúzát

¹ Drechsler Branko: *Postanak Lucičeve Robinje*. Rad 176. (1909) 83—134. l. Radić A.: *Narodni izvor Lucičevoj Robinji*. Zbornik za narodni život. knj. IV. (1899) 34—45. l.

² *Stari pisci* knj. II. 1870. 402—406. l.; knj. VI. 1874. 223—259. l.

dicsőítik gunduliái és palmotiái reminiszcenciákkal: római származású nemes urak lakják a várost, amelyben a vendég szíves fogadtatást, a rab vigaszt és védelmet talál (XV 191, 192). Kanavelic háláját akarta kifejezni a kis köztársaságnak, melynek mindenkor szívesen látott vendége volt s melynek köszönhette élete boldogságát, egész kultúráját, költői sikereit. Az agg költő forró vallomást tesz a horvát Athénnek, mely az ő életideáljait megvalósította s amely büszkesége és dicsősége marad Kanavelic előtt és Kanavelic után mindenha minden horvátnak.

Azt hiszem azzal, hogy a költő Epidaurusba érkezteteti Rosindát, Kálmán király idejében, mikor már rég állott Ragúza, jelezni akarta ez utazás képleges voltát. Epidaurusból az öreg dajka a tengeren elutazik Zarába, míg Rosinda átalakul Bielolavskivá és lovagi vértzetben elindul szerelmesét nyomozni. Pelinko nyomában eljut Valakiába, ahol a magyar-valak háborúban ő segíti győzelemre a magyarokat (X 10—43), míg Pelinko Lengyelországban vitézkedik (X 166—189). Kálmán király zárai hadjáratának hírére mindketten Zarába sietnek.

Mit jelent ez az oláh és lengyel kalandozás? Margarítának Valakiába kell mennie, hiszen Vlasko bán leánya. A Valakiában legyőzött valak vitézek közt ott van Derenčin is. Az Indiscreto csúfolódik az olvasóval: nem érted, miről van szó? Pedig íme szórom eléd az ismert neveket. Lucic Robinjája is allegória: nem érted, mit olvasol? Nem Grisogono Margit vágat itt, hanem Dalmácia, a rab Dalmácia. A Grisogono-címer fehér oroszlánja koronátlan és Bielolavski fehér oroszlánja fején korona ragyog: az a korona, mely Dalmácia fehér oroszlános címerét ékesítette a velencei uralom idején.¹ És a rab Dalmácia a magyarok segítségére siet. a rab Dalmácia keresi a magyar királyt.

A magyar-valak háború valami távoli kirezgése Vitéz Mihály vajda erdélyi betörésének (1599). Pelinko lengyel kalandozása viszont a nagy északi háború visszhangja. Az eposz e részéről ez alapon meg lehet állapítani, mikor írta a

¹ Siebmachers *Dalmatien* Taf. I.

költő. Pelinko résztvesz a harcban, mikor a leh király leüti a zvek király fejéről a koronát.¹ Ez 1709-ben történt. Miután azonban XII. Károly 1715-ben visszaszerezte koronáját, a költő ez időpont előtt írta az eposzt, vagy legalább is e részét.

A lengyel kalandnak is van jelképes értelme. Dalmácia szerelmese Lengyelországban vitézkedik, ahol hajdan Magyar Balázs is szolgált, de a szerelmesek a leh királynál nem talál-
nak egymásra. Ott csak a zvek található. Ez a szó nemcsak egy idegen nemzetet jelöl, hanem szójáték is. Zvek horvátul csörrenést, fegyverzajt jelent. A költő itt saját hajdani len-
gyel reményei hiábavalóságát verseli meg. Egy levél és egy vers hajdan eljutott Ragúzából Varsóba, de Dalmácia nem, és szerelmese is Varsóból Zárába a magyar király táborába vág-
tat Dalmácia után.

Odaérnek Zárába, de a két szerelmes még nem egyesül-
het. Bielolavski Zára oldalán küzd, Pelinko Kálmán király alatt. Pelinkóról is kiderül, kicsoda. A horvát bán fia, szóval Horvátország. Slavomir-Croatia és Bielolavski-Dalmatia nem ismernek egymásra, majd tűnődnek rajta, nem ők-e azok, kik egymást szeretik, végül is párbajra kelnek és a magyar király vitéze, Croatia, legyőzi Dalmáciát, hogy felfedezze benne szerelmét. Ezért a szimbolumért írta meg a költő eposzát, amely tulajdonképpen politikai röpirat. Burkolt, nehéz olvas-
mány, amint Kanavelicben is több a tudás, a verselési tech-
nika, mint az igazi költészet, de érthető.

Szt. Iván csodát tett és összebékítette Zárát és a magyar királyt. A várost ékesítik a király fogadására és a diadalívre ráírják e két sort, mely nemcsak Kálmán királynak szól, hanem utódainak is :

Im a kapuk nyitva állnak
Magyarország királyának! (XIV. 111).

Megy a zárai küldöttség a király elé. Ez trónon ül, vál-
lán Szt. István palástja, kezében a királyi jogar, melyet Horvátország adott neki. A városba nem a hódító vonul be,

¹ A leh régi és már a költő korában is ódon elnevezése a len-
gyeleknek. A zvek szót alighanem ő csinálta. Olaszul Svédországot
Sveziának (ejtsd Zvécia) hívják. Ebből csinálta a horvát nyelv sza-
bályai szerint a zvek szót.

hanem a *pacta conventa* alkotmányos királya. És mikor a templomban elhangzott a kölcsönös hűségeskü, a magyar király védszárnyai alatt nászra kelnek Slavomir és Margit, örökre egyesülnek Horvátország és Dalmácia . . .

IV.

Amikor Kanavelić elérte alkotóerejének teljességét, a ragúzai irodalom már hanyatlásnak indult. A dekadencia jelei élénken érezhetők költőnk egész működésén. Eposzán valami halvány konvencionizmus vonul végig. Az allegóriák és szimbolumok, melyekkel költeményét érdekessé akarja tenni, egyéni élményeinek, politikai eszméinek hatszáz éves távolba vetítése, olvasmányainak költeményébe való bedolgozása, inkább egy hosszú irodalmi fejlődés végpontján álló nagyműveltségű álmodozót állítanak elénk, semmint egy vérbeli költőt. Egy elsüllyedő világ lantosa ő, a gosparok fényes világáé, azoké a ragúzai patriciusoké, akik ezerkétszáz éven át irányították a kis köztársaság artisztikusan arisztokratikus állami és szellemi életét. Kanavelić nemcsak egy ezeréves nemzetségnek volt utolsó sarjadéka, hanem egyike volt a ragúzai világszemlélet utolsó költői kifejezőinek.

Ezek horvát és általános kultúrszemponatok. Van azonban speciális magyar szempont is, amiért ez eposszal foglalkoztam. Lent Dél-Dalmácia egy szigetén élt egy költő, a hatalmas latin és olasz, valamint a fényes ragúzai horvát kultúra részese, aki előtt nyitott könyvként állott mindaz, amit az Adria két ezredéven át produkált. És mégis mikor megalkotja élete főművét, képzelete elszállt messzire, egy országba, ahol sohasem járt, egy nemzethez, melyet nem ismert, melynek nyelvét nem értette. Tette ezt azért, mert Dalmácia sorsát újra össze akarta fűzni a török rabságból felszabaduló, megújuló magyar birodalom sorsával. De tette ezt azért is, mert szerette és megbecsülte a magyar nemzetet. Úgy érzem, kötelességet teljesítek, mikor a kétszáz év óta a curzolari székesegyházban nyugovó költő sírjára leteszek egy magyar babérágat.

BAJZA JÓZSEF.

A 'TÁRSADALMI OSZTÁLY' JELENE ÉS JÖVŐJE.

— Első közlemény. —

Nem ritka jelenség az, hogy egy-egy fogalommal a gyakorlati élet a legnagyobb könnyedséggel operál, s a tudományt zavarba lehet vele hoznunk; ilyen a «társadalmi osztály» fogalma, mely a közbeszédben, a sajtóban, a magasabbrendű publicisztikában egyaránt a leggyakrabban használt kifejezések egyike. Nemcsak abban van a kérdés megoldásának nehézsége, hogy a szó bizonytalan tartalmat takar, hanem abban, hogy a köznapi szóhasználatból sehogysem tűnik ki, mi ép lényege a társadalmi osztálynak. Az «osztályharc» formulájával ma egész politikai felekezet jelöli meg programját, s mégsem látjuk az ő soraikban azt, hogy az «osztály» fogalmát jobban tisztáznák, mint mások.

Ez a «szó-fétis» ma már kétségtelen történeti nevezetesség és véres valóság. «Osztályharc» keretében áldoztatott fel több százezer egyén, «osztály»-uralom megdöntésére indultak harcba nagy tömegek. «Osztályok» elnyomása ellen kész küzdeni tízezer és tízezer ember, «osztály»-előítéletek ellen folytatnak propagandát, «osztály»-bíróságok elfogulatlanságát vonják kétségbe — megszűnt a 18. század szellemi öröksége: az egyenlőség hite, megszűnt az a tudat, hogy elsősorban emberek vagyunk mindnyájan, s csak aztán lehetünk valaminő társadalmi pozíció elhatározó befolyása alatt. Ily kiélezett körülmények közt — bárminő homályos is ma a probléma feltevésének módja, bárminő nehézséget okoz is feltárni a kérdés gyökereit — a szociológia mai állapotában is tárgyalnunk kell: minő pontokon minő tisztázódást tudott a tudomány elérni, mennyi az eredmény, mennyi

a csak bizonytalan sejtés.¹ Látszólag egyszerű a dolog. Az «osztály» homogén embercsoport, hasonló érdekek által összekapcsolva. Tehát az «érdekcsoportok» közé tartozik. Azonban mindjárt kezdetben, ha szigorú elhatárolásra törekszünk, azonnal feltűnik két jelentős nehézség. A politikai párt is hasonló érdekcsoport. Mi különbözteti meg ezt az osztálytól? Nyilván az «osztály-érdek», ámde ha kétségtelen, hogy ha az osztályt az érdekek bizonyos fájával magyarázzuk, az érdekek közül pedig csak bizonyos, éppen «osztály»-érdekeket kapcsolunk bele az osztály fogalmába, előttünk van a

¹ Az osztály problémájára vonatkozó általános társadalomelméleti (nem szociografiai) irodalom a kérdés fontosságával fordított arányban fejlődött ki. Legfeltűnőbb hiány a kevésbé rendszeres tárgyalás. A legfontosabb munkák: van Overbergh: *La classe sociale*, Bruxelles, 1905. G. Schmoller: *Klassenkampf und Klassenherrschaft*, Sitzungsberichte d. k. preuss. Akademie 53. (1903.) U. az.: *Die soziale Frage. Klassenbildung. Arbeiterfrage. Klassenkampf*, 1918. J. Schumpeter: *Die sozialen Klassen im ethnisch homogenen Milieu*. Archiv für Socialwiss. (1927.) 57. köt. 1—67. lk. Kollektív mű: *Das soziale System des Kapitalismus*. I. Teil. *Die gesellschaftliche Schichtung im Kapitalismus* (Albrecht, Briefs, Brinkmann, Lederer, Marschal, Michels, Neuhaus, Pesl összefoglaló tanulmányai 1—505. lk. a tübingeni Grundriss d. Sozialökonomie IX. Abteilung-ja). 1926. W. Sombart *Die sozialen Klassen* fejezet: *Die deutsche Volkswirtschaft im 19. Jahrhundert*.³ 1913. 440—475. lk. Lothrop Stoddard: *Social classes in postwar Europe*. 1925. Pontus E. Fahlbeck: *Der Adel Schwedens*. 1903. Sombart: *Der Bourgeois*. 1913. Schmoller: *Was verstehen wir unter Mittelstand*. 1897. Kornis: *Mi a középosztály?* Napkelet. 1926. Újból kiadva: *Kultúra és politika* (1927.) c. tanulmány-kötetében. Riehl: *Die bürgerliche Gesellschaft*. 1851. Sombart: *A proletariátus*. Ford. Vezsenyi. 1910. O. Spann: *Klasse und Stand* cikk Handwörterb. d. Staatswiss. 4. kiad. 5. köt. P. Mombert: *Die Tatsache der Klassenbildung*. Schmollers Jahrb. f. Gesetzgebung. 44. köt. U. az.: *Zum Wesen der sozialen Klasse*. Erinnerungsgabe f. M. Weber. (1923.) II. köt. A. Bauer: *Les classes sociales*. 1902. Továbbá P. Fahlbeck: *Die Klassen und die Gesellschaft*. Jena. 1922. G. L. Duprat: *Soziale Typen oder soziale Klassen*. Jahrb. f. Soziologie. Karlsruhe. (1925.) I. köt. Túlnyomólag szocialista oldalról ld. R. Michels: *Beitrag zur Lehre von der Klassenbildung*. Archiv f. Sozialw. 49. köt. J. Delevsky: *Antagonismes sociaux et antagonismes prolétaires*. 1924. Sorel: *Materiaux d'une théorie du prolétariat*. Paris. 1921. M. Halbwachs: *La classe ouvrière et les niveaux de vie*. Bibliothèque de philosophie contemporaine. 1913.

circulus vitiosus, melytől ép valaminő határozottabb definíció útján szabadulni szeretnénk. Még abban találhatunk különbséget, hogy az osztállyal szemben a politikai pártot, avagy gazdasági pártot, világnézeti pártot stb. — egyes vonatkozásokban legalább is — szervezettebbnek találjuk, mint az osztályt magát. Az osztály kétségtelenül a szervezetlen alakulatok sorába tartozik. Az sem távolfekvő, hogy a párt tulajdonkép keret fluktuáló személyi és cél-tartalommal, de talán az osztály is az, az osztályérdek mint céltartalom sem több történeti kategóriánál. A céltartalom aktualitása, intenzívvé és tudatossá válása provokál valaminő szervezeti formát, kristályosodási mértéket úgy, hogy az osztály-, s a párttevékenységek láthatólag egymásra lehetnek utalva. Az osztály «lehet» a rugalmas dinamikus szkéma, a párt az osztály tevékeny éle. mintegy frontesapata, de mindezzel távolról sem tudjuk elérni azt az elméleti tisztaságot, melyre a társadalom elméletének szüksége van. Az osztály lehet párt, de nem mindig az; lehet párt-alap, párt-indíték, de nem mindig az. Kevés fogalma van az alakulatok tanának, a szociálmorfológiának, mely nagyobb nehézségeket támasztana, mint aminővel jár az osztályfogalom szigorúan tudományos használata. Látni fogjuk, az osztály-megjelölések is igen kameleonszerűek. különösen a modern társadalomra vonatkozólag, s a szociológust, valamint a történészt erős kérdőjelek elé állítják.

Ily körülmények között a legelső feladatunk a meglévő irodalom szemügyre vétele, a mai elméletek osztályozása, értékes tartalmuknak kiválasztása, a helytelen felfogásirányzatok, meddővé tevő teoretikus mozzanatok kiselejtezése.¹

¹ E tárgyra vonatkozó első dolgozatunkban mindenekelőtt a különmemű elméleti álláspontok tisztázásának kérdésével kell foglalkoznunk, majd levonni törekszünk a ma adható végeredményt. Hogy az olvasó maga ítélhessen, gyakran idézünk eredetiben. Itt előre utalunk arra, hogy nem lesz tárgya ezen dolgozatnak a társadalom vertikális tagozásának, azaz az osztályok föl- és alárendelődésének kérdése. Ez már terjedelménél fogva is egy következő publikáció keretébe fog tartozni. A marxizmus oldaláról kifejlődött nézeteket ismertetjük: *A marxista osztályelemélet bírálatához* c. dolgozatban. *Társadalomtudomány*, 1927. évf.

I.

«Már Guizot, Mignet, Louis Blanc munkáiban mindazt olvashatjuk, amit ma a társadalmi osztályok lényegéről és kialakulásáról mondani tudunk. Az ő előadásuk mintaképpé vált idegen nyelvű elméleti írók számára is, és egész a terminológiáig mi, németek ma is még a nagy francia történetírók nyomában haladunk s az ő német hiveik nyomdokában, kik közt Lorenz von Stein és K. Marx voltak a legbefolyásosabbak», írja Sombart.¹ Az azóta lefolyt másfél évtized — a világháború — tüze sem tudott e kérdésre vakítóbb fényt lövelni? Sombart megállapítását, mely szerint a francia társadalomszemléletnek száz éve szolgálai követői vagyunk, s a francia történetírók² a mai történetfelfogók számára kliséként szolgáltattak, sajnos, el kell fogadnunk. A 40-es évek óta folyó szocialista propaganda nem tisztázta, fejlesztette, csak terjesztette ezt a francia társadalomszemléletet, mely Európa minden más államánál merevebb és centralizáltabb államban, minden nemességnél elzárkózottabb nemességgel szemben, merev osztálytagosulás keretében fejlődött ki. A francia királyság és étatizmus nélkül nem érthető ama merevség s az itt speciálisan tagolt társadalom természetesen hozta létre azt a társadalomszemléletet, mely a vertikális tagozásban merev, egymást kirekesztő «osztályokat» lát. Az «osztályok» észrevétele még a «rendek» korából való, tehát amely időben a társadalmi aszcendizmus elé még jogi korlátok emelkedtek. A felemelkedés, a «vertikális hullámmozgás» előtt másutt nem tornyosultak oly akadályok, mint Franciaországban. Így pl. hibás volt a francia történetiszemléleti klisé a mi viszonyainkra megjegyzés nélkül alkalmazni.

Nem volt meg az egyenlőség elve, s a társadalmi vertikális feszültség, az új elemek elhelyezkedésének nehézsége

¹ *Die deutsche Volkswirtschaft im 19. Jahrhundert.*³ 1913. 440. l.

² Fueter (*Gesch. d. neueren Historiographie*, 1911. 506. l.): Guizot «will aus der Geschichte politische Lehren für die Gegenwart ziehen». 509. l. «Guizot hat das Schicksal der meisten publizistischen Historiker geteilt». Mignet a francia forradalom csodálatatója, Louis Blanc pártállása közismert. Valamennyien kívül estek a szigorú történetíráson.

nálunk mégis csökkent, mint arra Szekfű plasztikusan rámutatott. «A rendi alkotmánynak élvezői már saját érdekükben is kénytelenek voltak századok folyamán nyitva tartani a kaput mindenki számára, ki az országban munka, szerencse, tehetség által pozícióra, befolyásra tett szert. Innen a nemesítések folyton növekvő száma, majd a tömeges nemesítések, melyek révén mint valami primitív szelekció által az ország mozgékony és tehetséges elemei mind bejutottak a kiváltságos rendbe. A magyar nemesség ilyen évszázados szelekció terméke.»¹ Ebből a sajátos, de nálunk igen érthető szociális tényállásból érthető, hogy míg Franciaországban a 19. század első harmadában robbanások közepett tombolta ki magát a vertikális feszültség, addig nálunk ép a kiváltságos rend iparkodott az évszázados alkotmányos «sáncokba» egyre nagyobb tömegeket befogadni, hiszen ez nálunk egyben alkotmányvédelem is volt — Bécs felé. Ugyancsak Szekfű mutatott rá arra a beszédes tényre, hogy «a magyar alsóház tagjait a rendi alkotmány értelmében a 11,000,000 lakos nevében 136,000 nemes választá, míg a liberális Franciaország demokrata kamarájába 1830 előtt a 30,000,000 lakos közül csak 34,000-nek, 1831 után, a júliusi forradalom vívmányaként pedig 188,000-nek volt joga képviselőt küldeni. A francia demokrácia tehát sokkal kevesebb ember kezébe tette le a politikai jogokat, mint a magyar rendi alkotmány.» Nem várhatjuk természetesen a 19. század elején a felemelkedési lehetőségek amerikai tempóját és stílusát. A felemelkedés stílusa még rendi stílus, de a merevségtől elzárkóztak ép amaz, «alkotmánykülpolitikai» alapösztönökből kifolyólag.

A társadalmi «osztályok» fogalma felváltotta az államtól erősített, jogi keretekre támaszkodó «rendek» fogalmát; mint már Treitschke észrevéteti: «A jogilag szétválasztott rendekből fejlődik ki az osztályok szabadabb képződménye, amelyek már jogilag nem választódnak el s ahol az egyes számára a felemelkedés szerencse és tehetség által lehetséges»; ez a tisztább felfogás csodálatosan ellentétes a korabeli

¹ *Három nemzedék*,² 1922. 128. 1.

Bluntschli felfogásával.¹ Ez utóbbi író szinte következetesen az új — osztály — fogalomba azt helyezi be, amit megszokott a jó értelemben vett rend fogalmába belegendolni. Igen korjellemző szempontokat, s korbeli homályosságokat tartalmaznak e fejtegetések. Bluntschli szerint «az osztályok abban különböznek a rendektől, hogy azok az államtól s az állam számára rendeztetnek el, míg emennek alapja az államon kívül van.» Az elzárkozó rendek széttagolhatják az államot, a feltűnően optimista Bluntschli erősen bízik ama, Treitschkével «szabadabb képződményekben», az osztályokban: «Az osztályok feltételezik a nép egységét, a rendek ignorálják a népegységet; az osztályok nemzeti és államjogi intézmények (sic?) politikai célokra, a rendek partikuláris és magánjogi csoportok, melyeknek céljai nem kizárólag és nem kiválókép bírnak politikai jelentőséggel... A rendekben megmutatkozik a hasonló műveltség és gazdaság természetes kapcsolata és ezért válik el egy hivatási kör a másiktól; az államra tekintet erre nem bír befolyással. Az osztályok viszont az állami bölcsesség racionális (!) alkotásai.» Végül pedig: «die Stände sind naturwüchtig, die Klassen eine Kulturerscheinung» — e jeles szerző, mint korában sokan mások is, feltűnően tanácstalanul, de egyben naív optimizmussal állnak az osztály fogalma előtt. Tévedésük kétségtelen: a rendek inkább az állami ésszerűség akaratából kifolyólag bírják létüket, ezzel szemben az osztályok a szabadversenyos lét «természeti» produktumai. Az osztályok kialakulása nem a szabályozó állami akarat műve, sőt egy ordre naturel elismerésével a társadalmi korlátozásról lemondó liberális állam szülöttei. Arra pedig a liberális Bluntschli még nem gondolt, hogy amint a rendek maguknak élve («magánjogi» csoportok partikuláris céllal) szétszaggatták a társadalmat, megteheti az agitációs erő által létrekeltett, vagy erősített osztályvönzés is a «proletár»-forradalmakban.

A 19. század bizonyos jogegyenlőségi elvvel erősített ascendenciát engedett meg, megindult — illetőleg megerő-

¹ V. ö. Treitschke, *Politik*, később kiadva 1899. 300. l. és Bluntschli, *Allgemeine Staatslehre*, 6. kiad., Loening, 1886. I. 200. l.

sődött — a társadalom vertikális hullámozása, s lett a társadalmi kapillaritás egyre nagyobb arányú. De ugyancsak a 19. század elejére jelentékeny népesedési hullám esett, így Schmoller adatai szerint 1816-tól öt évenként 1000 lakosra 14·3, majd 13·4, továbbá 13·8, 9·4, majd később 11·6, 9·6 végül a század vége felé ismét magas hullám: 11·2, sőt egy 5 éves periódusban 15·5 esett Németországban. Még a 20. század elején is 1000 lakosra esett 14·8, úgy hogy Európa számos művelt országában az átlag 8 körül mozgott, felment az átlag 10-ig, Franciaországé csak 5-ig.

Természetes ily népesedő korszakban az új elhelyezkedést kívánóknak tömeges feltörekvő hajlama, s természetes, hogy a 19. század elejének még vertikálisan stabilis társadalmi berendezkedése nem tett eleget ezeknek a kívánalmaknak sem pozíció-előnyök juttatásában, sem gazdasági javak biztosításában. Maga az uralkodó egyenlőségi eszmekör is előmozdíthatta a vertikális elhelyezkedésben igényesek elégedetlenségét. Ez élezte ki az osztályellentétek kérdését pl. a marxizmusban.

Sajátos jelenség az aszcendenciában, hogy azok a legelégedetlenebbek, akik már bizonyos magasabb pozícióhoz közel jutottak, s azt el nem tudják érni; innen származnak ama ressentiment-emberek, mint Marx, kik életcéljukat¹ elérni nem tudják: gyűlölnék mindenkit, aki normálisan el tudott helyezkedni, gyűlölnék minden embert, sőt megvetik őket. Marx ezt írja:² «c'est toujours le mauvais côté qui finit par l'emporter sur le côté beau, c'est le mauvais côté... qui fait l'histoire.» «A történet menetéről való emefelfogása, amelyet a materialista történetfelfogásában, kivált az osztályharcról szóló tanításában rendszeresen kifejtve

¹ W. Sombart (*Der proletarische Sozialismus*, 1924. I. 63. lk.) egész seregét idézi a korabeli nyilatkozatoknak: «Uralkodó tulajdonsága a határtalan ambíció és féltékenység; a kommunista egyenlőség dacára pártjának abszolút uralkodója». Sombart maga így ítéli meg személyisége magvát: «tudományos alaphajlam, szenvedélyes uralomvágy, hiányos politikai képességek, agresszív indulat, ressentiment» (73. l.).

² *Misère*, 114. id. Sombart, 71. l.

látunk, Marxnak az emberi természetről táplált határtalan lebecsüléséből eredt», teszi hozzá Sombart.

A ressentiment-elem behatolt a korabeli szocialista emberfelfogásba. Az embertömegek gyűlölni tudnak, Marx kifejezésével «koncentrált, tudatos osztálygyűlöletre» képesek. Társadalmi rétegek és pártok legfőbb attitűdje a kölcsönös gyűlölet; Marx szavaival¹: «a torykkal közös a városi és falusi proletáriátus gyűlölete(!) a pénzszerzők iránt. A bourgeoisieval együtt gyűlöli(!) az arisztokráciát. A whigekben a proletár mindkettőt gyűlöli(!), az arisztokratát és a bourgeoisist... gyűlöli(!) bennök az oligarchiát.» Szinte természetes és kizárólagos viszonyra deklarálja a két(!) csoport ellenségeskedését.² Az ember eltűnik, a társadalom egész közös érdekei alárendelődnek, uralkodó tényező lesz a gyűlölet. Mindez egyéni életsors tragikumából nézve pszichológiailag érthető következmény. Ámde tudományosan igazolható-e mindez? Rátalál-e a társadalmi osztályok lényegére; a viszony szempontja megmagyarázza-e magát az osztályt?

A XIX. századi kultúrállamok népessége már igen összetett; számos érdekkörből, számos élettipusból áll. Kérdés, hogy Marx elmélete tudta-e a társadalmat konkrét tagozásúvá tenni a gyűlöletelméletből kifolyólag? Az a kép, mely különböző munkáiból élénk tárul, azt mutatja, hogy meg sem kísérelte e program következetes keresztülvitelét L. von Wiese írja legutóbb: «Az elméleti szociológiát az, hogy Marx élt és hatott, kevésbé érintette.»³ Bizonyos azonban, hogy erőteljes indítás származott tőle ép az osztályelméletben. Mindenekelőtt a társadalmi rétegződésnek bizonyos dinamikus skémája került előtérbe, bizonyos osztálymegjelölések; ezek:

1. a «feudálisok», túlnyomóan nagybirtokosok, «Junkerek», középbirtokosok, a «vidék» vezető elemei;

¹ *Gesammelte Schriften*, I. 6. id. Sombart I. 383. l.

² Kommunista kiáltványban: «Die ganze Gesellschaft spaltet sich mehr und mehr in zwei (!) grosse feindliche Lager, in zwei grosse einander direkt gegenüberstehende Klassen: Bourgeoisie und Proletariat.»

³ *Soziologie, Geschichte u. Hauptprobleme*, 1926. 75. l.

2. a «burzsoázia», városi elem, önálló vállalkozó elem, nagypolgárság, a mozgó tőke képviselői, a termelő eszközök tulajdonosai; Louis Blanc meghatározásával¹: «par bourgeois, j'entends l'ensemble des citoyens qui possèdent des instrument de travail ou un capital travaillant avec des ressources qui leur sont propres, et ne dépendent d'autrui que dans une certaine mesure». Ez a burzsoázia egy termelő szellemű, nyugtalan s önző elem Sombart szerint: «Ugyanaz a szellem, amelyből az új állam és vallás, új tudomány és technika eredtek: ez teremti meg az új [kapitalista] gazdaságot... Az a szellem, mely a késő középkor óta az embereket kiragadta a csendes, szervesen nőtt szeretetteljes közösségi viszonyokból s rárendítette a nyugtalan önzés és önrendelkezés pályájára»; szellem, mely hatalmas a régivel szemben, de erős «új életformák, művészi és mesterséges célkötelékek újraépítésében is.»² Mondhatni: az új osztály a mesterséges szervezetek teremtője a bensőséges és természetes társadalmi organizmusok helyén. Mindenütt együtt jelentkezik a racionalitás és önzés; fausti szellem a távolság misztikumával (Unendlichkeitsstreben): a «vállalkozó» típusa.

3. a kispolgári elem (petite bourgeoisie), hasonlóképp önálló, de túlnyomólag kisiparos elem.

4. végül egy hatalmas, s egységesnek látszó tömeg: a «proletáriátus». Ide már városi és vidéki elem egybe van gondolva: függő, «kizsákmányolt», szegény; külön parasztságról említés nincs. Feltételezi Marx, hogy ez a tömeg a jövő forradalom nagy néphadserege, a jövő trónkövetelője. Azt fel sem tételezik, ami nálunk a proletárdiktatúrában, továbbá az orosz szovjet-államban jelentkezett, hogy a földműves elem külön politikai akcióképessége és a földtulajdonnak kommunisztikus berendezéstől függetlensége erőteljesen meg fog nyilvánulni.

Meg kell állnunk a «proletár» kérdésénél: ez történeti realitássá lett, s meg kell keresnünk egyik-másik fő vonását. Ebből majd ki fog tűnni, hogy a vidéki «proletár», a «szegény-

¹ Idézi Sombart.

² *Der moderne Kapitalismus*, (1916), I. 327. l.

ség» jellemében más, mint a városi proletár. A proletártípus kialakulása a modern, «extenzív társadalom» kibontakozásával, a társas viszonyok elhidegülésével függ össze. A proletár mozgó, kapcsolat nélküli, mobilizált emberatom, melyet a modern társadalmi szerkezet fővonásai: az eltömegesedés, az egyoldalú városba halmozódás és a feltűnő mobilizmus, a nyugtalan mozgékonyság¹ érthetővé tesznek. Az, amit egyesek már a vasút társadalmi hatásával kapcsolatban észrevettek, itt koncentráltan jelenik meg nem egy okból kifolyólag; így nálunk Földes írja²: «A vasutak összekeverik az embereket. Az utazásokat a vasút könnyíti, lazítja a szűkebb kötelékek erejét s ezzel gyengül azoknak ellenőrző hatása (!). Az emberek, embertársaikkal szemben ridegekké válnak, könnyebben hajlanak becstelenségekre is, mivelhogy az idegen környezet véleményével nem sokat törődnek.» Ime, a «social control» kérdése emelkedik ki az új egyéni életszférával, az új környezettel kapcsolatban.

Kétféle környezettípus van ma egymás mellett:

1. «anonim környezet», az, amelyben a nagyvárosok — tipikusan: a külvárosok — tömegei helyezkednek el; ismeretlenekből s közömbösekből áll, közvéleményhatás nincs, vagy egész felületen s ötletszerűen fellépő. Nincs «rendszeresen» fegyelmező hatalom, az ifjúság³ fegyelem nélkül nő fel, bizonyos mértékig «természeti» ember «kultúrális» környezet termékekép; itt valóban nem törődnek a környezet véleményével, idegenek véleménye, korlátozó befolyása hatástalan, ha esetleg meg is nyilvánulna;

2. a vidék «szűkebb kötelékeinek» hatása másnemű miliőt, «személyes környezetet» tételez fel: itt a viszony emberek közt még személyes viszony, a kis környezet áttekinthetősége bírálatra ösztönöz, az emberek kölcsönösen létrehozott fegyelme önmaguk érdeke, s önmaguk hatáskörében

¹ A modern társadalom e jellemvonásaira nézve l. bővebben dolgozatomat: *A közvélemény erővesztésének okai a modern társadalmakban.* Budapesti Szemle, 1926. (márc. sz.) 201. köt. 409. lek.

² *Társad. gazdaságtan*,⁴ 1907. II. 382. l.

³ V. ö. G. Dehn. *Grosstadtjugend*,² 1922. O. Rühle. *Das proletarische Kind*, München, 1911.

létre is hozható. Ez utóbbi (vidéken, agrár környezetben) nem nevel proletárt.

Mi tehát a proletár? Szellemileg atomizálódott, fegyelmező-lelkésítő hatalom nélkül felnőtt, intenzívebb társuláshozmókékból «kihagyott» lény, melynek tehát a lényegét szociológiailag, s nem elsősorban gazdaságilag magyarázzuk; nem «szegény», «kizsákmányolt», hanem a liberális versenykaosz századában tömegszállásokon devalválódott, társas figyelem hiányában nagymértékben aszociálissá is lett lény. Minden forradalomban e szétszúllott elem, matrózok, deserteurök, «lógósok» (mint nálunk 1918-ban) játszik az előcsapat szerepét. A társas keretektől kiesettek ugyanolyan típust képviselnek, mint a társas keretekbe még bele nem nevelkedtek: a proletárban társas negatívumokat találunk, éppen ezért hajlik a társadalom negációjára, lázadásra és rombolásra.

A modern, extenzív társadalom egyik tragikus vonása jelentkezik a proletár-típus kialakulásában; még a félproletár élete is csupa hánykódás, lihegő futás egyik munkaalkalomból a másikba, ő maga porszem, melyet kerget a liberális-kapitalista verseny forgataga. Az alapvető, tragikus tényállás ez: nincsenek elegendő számmal oly «szűkebb kötelekek», ahova a hányt-vetett elem lelkileg bele tud illeszkedni s amely keret idővel (!) rendelkezik, hogy átmeneti tagjaira is ellenőrző hatást gyakoroljon. Ily hatást fölvenni az igazi proletárnak ma nincs ideje sehol: a proletár talajtalan típus, a «helyi ellenőrzés» elvértelenedésének korában. Sombart kicsiny, és sajnos, novellisztikus munkájában¹ igen élénk képet rajzol a kisebb, «helyi közösségek» szociális összetételéről.

«Falun, még kis városban is, valamennyi lakost közös érdek fűzi össze. Szólják-szapulják egymást derekasan, de érzik, hogy alapjában mégis együvé tartoznak; szükségben-hajban segítenek is egymáson. Sajátos erkölcsaik és szokásaik szűk körében, melyben nemzedékek nőttek fel, mint valami fal és sánc között, melyek védenek külső támadás ellen, az egyes ember mindig biztos oltalmat talál. Az egyént világra-

¹ A proletáriátus. Ford. Vezsenyi B. Kolozsvár, 1910. 13. l.

jöttétől sírba-szálltaig részvétellel kíséri a közösség és mutatja neki az utat, melyen haladnia kell. A dalok, melyeket énekel, a napok, melyeket megünnepel, az istenek, kikhez imádkozik, az ellenségek, kikkel harcol, a ruházat, melyet visel, mindezt elébe szabta a közösség, melyben él. Az gondolkodik helyette, vigyáz reá, hogy el ne botoljék és le ne tévelyedjen a helyes útról. Elkíséri, legalább lélekben, vándorlásain az idegenbe, mert bármerre jár, kísérik a nézetek, szokások és hagyományok, melyek gyermekkorra óta, mint valami önként értetődő dolgok, bele vannak oltva a lelkébe, amint már az atyjáiban és nagyatyjáiban ott voltak. Kísérik gyermekevének emlékei, amelyek — bárhol tartózkodják is — a szomszédi és rokoni kötelékek ezer szálával fonják körül.» (Ime, ezek a «szomszédi és rokoni kötelékek» azok, amelyek kiadják a helyi közösségek szociális hatását, melyek megakadályozzák, hogy ép ezen a talajon igazi proletár-típus nőjjön ki. E típus nem ilyen «személyes miliő» terméke, s mégis, alább látni fogjuk, ugyancsak Sombart beleolvasztja a föld, a falu gyermekét a «proletár»-típusba, nem tudván Marx hatása alól szabadulni. Egyelőre folytassuk a párhuzamot a falusi miliő ellentétéről).

«A proletár mindezekről semmit sem tud. Mint ahogy nincs otthona természeti értelemben és reá nézve oly hely, melyért honvágy fogná el, nincs, épúgy nincs otthona ebben a szociális értelemben sem : reá nézve nincs környező emberekkel álló oly közösség, melyhez gondolkozása és érzése odafűznék.»

Láthatjuk, Sombart maga is szociológiai alapon magyaráz, mely szerint a proletár-életet nem szabad csak gazdasági alapon, szegénységből és gazdasági függésből megmagyarázni. Sokkal általánosabb alaptól kell kiindulnunk : a helyi közösségek szabadversenyes feloszlásából s a «szűkebb kötelékek» ellenőrző hatásainak hiányából ; a proletár lényege a «szociálpszichikai kapcsolatlanság.»¹ Kiesik köréből

¹ Legújabb munkájában Sombart (*Der proletarische Sozialismus*, 1924. II. 102. l.), ismét így : «A proletár kibontódott, kiszakítódott minden kapcsolatból, mely által az ember számára léte elviselhetővé vált. Elválasztódott a természettől, nincs hazája, nincs rokonsága.

mindennemű homonom¹ tényező, mely eléggé közlelől vehetné szemügyre az egyén viselkedését, midőn felnő, midőn hibázik, midőn síró karok emelkednek fel láthatatlanul kérve az «ő» környezetük támogatását. A társadalom ma túlságosan kevert és anonim lett, idegen a kicsiny emberatommal szemben, mert a mai «nagy társadalommal» szemben az egyes ember aránytalanná lett.

Ime, előljáróban egy igen bonyolult szociális tényállásra mutatunk, főképp azért, mert még ma is szüntelenül hangzik a proletár = bér munkás-egyenlet. A gazdasági viszonyformát észrevétlenül szociális viszonyformává tágítják, a gazdasági elhelyezkedést szüntelenül valódi materialista tendenciával társadalmi lényeggé emelik. Fent röviden vázolt tények azt mutatják, hogy a proletár-típust a bér munkásságon belül lehet megtalálnunk, de nem gazdasági, hanem pszichológiai, társadalomlélektani alapon. S amit itt a proletárságra nézve találtunk, hatalmas leegyszerűsítésben torzítva a mai komplex társadalmi szerkezetet, megtaláljuk más «osztály»-okra nézve is. Sombart maga is megtűri a kiáltóan heterogen paraszt-proletár egyveleget saját elmélete érdekében. Ime, ez elmélet.² «Társadalmi osztályoknak azo-

Futóhomok módjára összefűtt amorf tömeggé a modern nagyvárosokban és ipari területekben. Ez által különálló és magára maradt (vereinsamt). Saját családjára sem támaszkodhat többé, mert ezt szétrombolta a férj mértéktelen, avagy épp éjjeli munkája, az asszony és a gyermekek munkája. Az ami megmaradt, nem épülhet össze valaminő tartalmas közösséggé, mert hiszen hiányzik minden egészséges család alapja: a ház, sőt a barátságos lakás». Ha Sombart «a proletáriátus — azaz a modern bér munkásság — ideáltipikus osztályhelyzetét» vizsgálja, bizonyára itt is mértéktelenül általánosít, s a külvárost meg a falut egy kalap alá vonja.

¹ A «homonom» (egy irányítású) társadalmi (aktív) tényező a ki-egyensúlyozottság eredménye; ellentéte a kevertség. «Egyenlőtlen népelemek keverődése, (mely elemek hasonló jogúak), szétbomlasztja a konvenciókat. Összedobálódott lakosú városainkban az élesnyelvű asszonyság kevésbé veszedelmes, mint kisvárosokban vagy falun, hol az emberek ismerik egymást s érdeklődésük szegénysége (!) folytán kiki kedves szomszédja ügyeivel-bajaival foglalkozik». Ross, *Prinzipien der Soziologie*, n. ford. 1926. 392. l.

² *Die deutsche Volkswirtschaft*, 441. l.

kat a társadalmi csoportokat kell tekintenünk, amelyek eszméjük szerint egy-egy gazdasági rendszert képviselnek, amely esetben gazdasági rendszeren értek bizonyos gazdasági rendet egy vagy több kiemelkedő gazdasági alapelvvvel.» E szerint :

1. a «gentilhommerie», mit fentebb a szokásosabb marxista szóval feudálisoknak mondtunk, megfelel a «feudal-bodenständige, oder patriarchalische Gutswirtschaft»-nak, a nagybirtokosságnak,

2. a burzsoázia megfelel «a kapitalista forgalmi gazdaságnak»,

3. a kispolgárság megfelel a «handwerksmäßige Wirtschaftsorganisation»-nak, a kéziipar stádiumának,

4. a proletár megfelel egy «ideale Zukunftswirtschaft»-nak, a jövő szocialista gazdálkodási rendnek : a proletár kialakulását tehát szerzőnk már nem egy fennálló gazdasági renddel magyarázza, hanem a csirájában csupán sejtett jövővel. És mi lesz a földművelővel? «A parasztság hiányzik, tehát a legtöbb országban ma még legfontosabb része (!) a társadalomnak. Ez nem valami elnézésből ered, hanem megfelel ama helyes (?) alapfelfogásnak, mely szerint a társadalmi osztályokat gazdasági nézőpontból kell felosztanunk. Paraszt pedig nem gazdasági, hanem technikai fogalom : ember, aki földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozik».¹

Ama paraszt és proletár ugyancsak Sombart szerint egész más társadalmi műhelyből került ki, rajtuk van a személyes és az anonim miliő arca. Más a lelkiviláguk,² a legújabb történet is más viselkedésűnek mutatta be őket. Mindegy. Sombart feláldozza a parasztot proletár-hipotézisének.³ Az elmélet próbája igen rosszul sikerült ; s a próba

¹ I. m. 442. l. Sombart eltérő, újabb fejtegetése : *Der prol. Soz.* 371. l. tisztázza régebbi tévedését.

² V. ö. L'Houet, *Psychologie des Bauerntum*². 1926. G. Albrecht, *Das deutsche Bauerntum im Zeitalter des Kapitalismus* (tüb. Grundriss) 37. lk.

³ Persze lényeges különbségeket talál (*Prol. Soz.* II. 103.): «A modern bérmunkás általános gyökértelen gondolkodása és különös foglalkozásához képest kedélyében elszegényedik : lénye érzelmi

rossz, nem az elmélet? Sombartnál megbukik láthatóan az a marxi kiindulás, «mely szerint a társadalmi osztályokat gazdasági nézőpontból kell felosztanunk.» Mert így kimarad a társadalomnak (az, amely elzárkózásával a proletárvilágnak elleneszegült nálunk is) «a legtöbb országban ma még legfontosabb része».

Ugyancsak ez teszi lehetetlenné Szovjetországban a külföldi eredetű városi(!) kommunizmust, nem adván meg a városnak az élelem kommunisztikus bőségét, s kényszerítette ki Leninből a «Nep» korát bejelentő vallomást: «Ez így nem mehet tovább.»

II.

Az osztályok lényegére nézve többféle utat választottak az eddigi kutatók. Mombert¹ úgy véli, hogy csak kétféle elméleti kiindulást találtak, olyanokat, amelyek objektív, s amelyek szubjektív jelek alapján osztályoznak. A gazdasági jellegű elméletek egy szektája magát a vagyont találja főténytőzőnek az osztály-alakulás kérdésében, mint Bücher Károly, de ide tartozik Stein Lőrinc is, ide gravitál van Overbergh is, végül Schäffle: «Az osztály lényegében rétegződés a vagyon nagysága és minőségéhez képest, illetve a vagyon és vagyontalanság szerint.»² A vagyont azonban kétféle nézőpontból vonhatjuk be kiindulásunkba, egyrészt mint fogyasztási javak összeségét, másrészt mint termelési eszközt. Az első életszínvonal-vizsgálatokra vezet (pl. Halbwachs), a másik a társadalmi, illetve gazdasági funkció

oldala, hagyományszeretete, szentimentalitása elkorcsosodnak... Nem nő bele szervesen hivatásába, mint a paraszt, avagy a régi módi iparos. Mennyire másképp — mint a földműves vagy iparos — kénytelen elméjét, mint gépgyári monteur stb. kiképezni...

¹ *Zum Wesen der sozialen Klasse*. Erinnerungsgabe für M. Weber, 1922. II. 240. lk. Túlegyszerűsítésre vezet ez; az objektív-szubjektív ellentétet maga is összekapcsolja. A szubjektív (értékelési) oldalon egyébként a «rang» kérdése kezdődik.

² *Bau und Leben des sozialen Körpers*,² I. 92. l. K. Bücher, *Die Entstehung der Volkswirtschaft*. Stein L. «Jede Abhängigkeit der einen Klasse von der anderen beruht auf dem Besitze».

elméletéhez vezet, azaz kezdetben a pusztá «foglalkozások» különbözőségeire (A. Bauer).

Legújabb Schumpeter is kiemeli ez utóbbi tényt.¹ «Minden osztály számára van valaminő teljesítmény, melyet az eszméje- és beállítódásához képest teljesíteni tartozik és teljesít is mint osztály s tagjainak osztályszerű magatartásával. Minden osztály állása az embertársak összességének összetételében egyrésztől attól a jelentőségtől függ, amelyet annak a funkciónak tulajdonítanak, másrésztől attól, hogy ama funkciót mily mértékben képes sikeresen gyakorolni, úgyhogy az osztályok egymáshoz való viszonyának megváltozása mindenkor megmagyarázható ama kétféle irányban történő változással — és semmi mással.» A foglalkozás kérdése s az osztály kérdése mégsem egy. Hirtelen fordulattal ugyanő² megjegyzi, «helyesebb az a felfogás, mely szerint inkább az osztály határozza meg a foglalkozást, mint a foglalkozás az osztályt».

Már ebben az elméletben is észrevehető, mennyire előtérbe lép az osztályok «helyzetének» kérdése, oly kérdés, mely legkivált a marxista osztályelméletekben domborodik ki. Ez elméletekben osztályok azon emberek konglomerátumai, akik sajátos osztály-mivoltukban sajátos, más osztályokkal szemben elfoglalt, vagy elfoglalható osztály-«helyzet» keretében élnek s működnek: az osztályok jelleme emberi csoportok «viszonyában» látható meg; az ily elmélet viszonyelméletnek mondható. Hogy Marx említett gyűlölet-hipotézise idetartozik, eleve látható. A viszonyelmélet természetesen nem lehet el funkcióelméleti megállapítások nélkül.

Az általános funkcióelmélet az egyes, osztálynak nevezett embercsoportokat sajátos társadalmi, ezen belül gazdasági szerepük szerint választja el. Míg a viszonyelmélet inkább politikai jellemű, addig a funkcióelmélet ma még erősen gazdasági: nagy súllyal mutat ez arra, hogy a differenciált társadalmakban épp a szükséges munkamegosztás

¹ *Die sozialen Klassen im ethnisch-homogenen Milieu*, 35. lk.

² I. m. 57. l. jegyzet.

váltja ki a társadalmi tagozódás kereteit, az osztályokat. Ámde a társadalmi funkciók szisztematikája hiányos, a gazdasági funkciók képe sem teljes, tehát a funkcióelméletek csak akkor biztatnak sikerrel, ha a funkciók nemeinek gondos és indokolt szétválasztása mellett eleget tesznek a szigorú rendszeresség követelményeinek. Nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy ily, kiépített, társadalmi funkcióelméleti álláspont nem áll előttünk a mai irodalomban, ez még a jövő zenéje.

Káros az az irányzat, amely nemcsak a társadalmi, hanem a gazdasági funkciók teljes kiderítésére sem törekszik, hanem bezárkózva egy materialista látókörbe egyedül viszonyelméleti gondolataival foglalkozik: gazdaság, vagyon, jövedelemfaj, kizsákmányolás — e szűk látókörben azt veszi tekintetbe, hogy egy osztály mennyiben «függ» a másiktól. A gazdasági és politikai szempont ölelkezik s a kettő egyesüléséből nem elmélet, hanem lényegében politikai riadó hangzik ki: a kisajátítókat ki kell sajátítani. A kizsákmányolt proletárok «nagy többsége» osztálytudatos alapon szervezkedik, és szembe szegzi mohó gazdasági és hatalmi vágyait a kizsákmányolóknak. Mindebből a viszonyelmélet izzó alaphangja (ami már osztályfunkció) csendül ki: az osztályharc, az osztályönzés dogmája.¹ Itt különösen látható, mennyi egyoldalú s gyűlölködő dogma sarjadhat szűk és torz elméleti alapon.

Egészben véve a teljes, társadalmi funkciótan kiindulás az egészségesebb. A társadalmi funkcionemek alapján kiinduló elméletek első megállapításai közé fog tartozni az, hogy a munkamegosztásos csoportok tulajdonkép nem önmagukért, hanem egymásért valók, a megosztásos munkarésznek külön önmagában értelme nincs. Ha tehát egy-egy osztály speciális foglalkozása folytán lesz «osztály», az osztályok egymást kifogják egészíteni, egymásért valók, «heteroteli-

¹ V. ö. Plechanow, *Über die Anfänge der Lehre vom Klassenkampf*, *Neue Zeit* 21. évf. Th. Rothstein: *Verkünder des Klassenkampfes vor Marx*, U. o. 26. évf. T. V. Cahen, *L'idée de lutte de classe au 18. siècle*. *Revue de synthèse historique*. R. Picard, *L'idée de lutte de classe au 18. siècle*. *Revue d'économie politique*, 5. köt.

kusak» lesznek. nem pedig autotelikusak. Mi értelme volna a kereskedők funkciójának, ha csak kereskedők léteznének, mi a szerszámkészítők munkájának, ha csak szerszámkészítőkből állana a társadalom? — ez abszurd példák azonnal bemutatják. hogy a foglalkozások minél speciálisabbak, annál inkább magukon kívülre mutatnak, mutatják a társas rétegek «heteroteliáját», azaz egymásért (vagy másért) valóságát.

Legtipikusabb, sőt mondhatni, klasszikus jelentkezése ennek a funkcióelméletnek már Platon *Államában* előadott osztályelméletben található. Platon megtalálta a maximálisan különböző társadalmi funkciókat; e funkciók, ideáltipikus értelemben, kielezeten kizárják egymást; így az egyes rétegek:

1. az állam vezetése, a társadalom kormányzása, feltalálás, magasabb «invenziós munka» társadalmi rétege: a «tudós vezetők» rétege (szofokrácia) — nem magáért él, hanem a többiekért, értük gondolkodik, eszmél és kormányoz (ez a platonai «tökéletes örök» vezető rétege), a legfőbb értéknormák hordozója:

2. a kül- és belpolitikailag fontos funkciót teljesítő harcos réteg («Wehrstand») — a kitartó hűség, bátorság: andreia, thymos megtestesülése — szintén nem magáért él, hanem a többiekért, funkciója tehát heterotelikus;

3. a gazdasági munkát végzők, a «szerzők» rétege («Nährstand, Erwerbstand») sui generis egoista ösztönös motívummal végzi dolgát s ime, hivatásszerűleg tartja el gazdaságilag az előző két réteget, az invenziós munkát végzők vezető-rétegét, s a harcosok rétegét: a tipikusan egoista szerző réteg hasonlóképp heterotelikus!

Nem lehet kétség az iránt, hogy Platon két évezredes elmélete — primitív viszonyok közt elképzelve — ugyanazon viszonytörvényeket látja meg, mint amelyek uralkodók a modern, sokkal bonyolódottabb társadalmakban: a funkciók csak egymás kiegészítése esetén bírnak társadalmi jelentőséggel, azaz: a munkamegosztásosan tagolt társadalom csak egyetemes heterotelia alapján állhat fenn. különben szétszakad, megszűnik, «egy» társadalomként szerepelni.

A társadalmi osztályok tehát csak látszólag lehetnek egoisták, önmaguknak élők, valójukban funkciójuk java-része az egészre mutat, funkciójuk heterotelikus. Azaz : minden osztály létének értelmét egy osztályokon túli «közös-ségben», sokcélú életegészszen találja meg.

A funkciótannal Marx öntudatlanul mereven szemben áll. Mérhetetlen szkepszis tör ki belőle. Alapvető hipotézise az, hogy az ember csak önmagáért élhet, csak önérdekét követheti (hiszen az ember materialista lény), tehát nem lehet heterotelikus. Így jut be Marx «viszonyelméletébe» egy sajátos «funkcióelméleti» elem : az osztály-«önzés» dogmája. Szerinte lehetetlen feltételezni azt, hogy az osztály valamiféle közösségért éljen : az osztály önmagáért él, minden más lát-szat csalás, vagy öncsalódás. A nemzeti érdekek mögött «voltakép» osztályérdek áll. Marx oly osztályelméletet állít fel, amely tulajdonkép csak osztályegoizmus (nyílt és cinikus osztályegoizmus a szovjetállamban!) alapján áll fenn : csak egy osztály van : a proletár, a többit tagadni kell. Kell min-denekelőtt egy örök és gyűlölendő ellenfél («burzsoázia»). Soha az osztályok 1. meg nem egyezhetnek (innen a könyör-telen osztályharc taktikája), 2. valaminő magasabb «közös-ségben», minő a nemzeti kultúrközösség, osztályok nem találkozhatnak (innen az antinacionalista álláspont, mit az internacionalizmus képvisel). Marx a heteroteliát, a társa-dalom részeinek egymásért-valóságát el nem tudja képzelni, a közösség egyetemes érdekei alá rendelését sem. Ha van színvakság, ha van értékvakság az emberek sorában, úgy, látjuk, van közösségvakság is. Az az érzelmi logika, mely Marx viszonyelméletét fűti, oda vezet, hogy a legnyilván-valóbb tények előtt is behúnyja a szemét : ép a 19. század közepén, a nemzeti államok megalakulásának korában hír-dette, hogy nemzeti érzés és érdek nincs, minden mögött «tulajdonkép» osztályönzést lehet megpillantanunk. Sokcélú, gazdag kulturális tartalmú, történeti értékeket termelő, kollektív alanyok, magasabbrendű egységek nincsenek, egye-dül egy-egy alkalommal párhuzamos akcióba jutó halmazok (mint alább látjuk : osztályok) léteznek.

Ugyancsak érzelemlogika fűti a «proletáriátus» elkép-

zelését : a paraszt is proletár, és az minden bér munkás, az minden szegény és függő ember. Így lesz proletáriátus a társadalom óriási többsége («die ungeheuere Mehrzahl»); így hiheti, hogy ezé a jövő; ezé, mert egységes? A jövő az egységet nem mutatta ki.¹ Azt egyben kimutatta, hogy hatalmas tömegeket lehetett(!) egyesíteni a világháború utáni forradalmakban, pusztá propagandával, az «osztály-öntudat» élesztésével s osztályellentétek szításával. A mai kor azonban azt is megmutatta, hogy az ilyen «osztály» ép 1. a propaganda legerősebb eszközeinek hatása alatt. 2. a legváltáságosabban átmeneti időben tudott csak egységgé alakulni, azaz egységes történeti akciót kifejtteni, azaz miután már «párttá» szerveztetett.

Ebből az következik, hogy az u. n. proletáriátus oly halmaz, mely egységgé s egységes akciójává csupán bizonyos feltételek mellett lehetett, azaz : az ily osztály nem természetes, hanem mesterséges (politikai) alakulat, mondhatni : «mesterséges osztály». Ha van ilyen, kérdés, más osztály is mesterséges alakulat-e. Kérdés az is, hogy az ily, propagandisztikus alapú csoportegység mennyiben különbözik a politikai párttól. Avagy az említett «mesterséges osztály» egyszerűen politikai párt?

Ha a viszonyelméleteket összehasonlítjuk a funkcióelméletekkel az tűnik ki, hogy az utóbbiak mindig igen bonyolult tényállásra mutatnak, míg az előbbiek igen egyszerűsíteneek.

A viszonyelméletekhez számítható részben M. Weber elmélete is,² amely az osztály-«helyzet» viszonyfogalmából

¹ V. ö. Briefs, *Das gewerbliche Proletariat*, 220. l.; szerinte a világháború bemutatta, hogy a proletárság nemzetközi egysége hogyan áll. «Igen-igen szerények voltak azok a csoportok, amelyek az egyes országokban hűen a Marx-féle tanításhoz, a nemzeti közösség ellen és a nemzetközi proletáriátus egysége érdekében optáltak... A proletárság belső szétválása ma tisztán megnyilvánulva előttünk áll. A nemzetközi egység tudata sohasem emelkedett túl kongresszusi allűrökön, hivatalos beszédeken és általánosan emberi kölcsönös megértés akaratan; a nemzetközi egység tudata nem bírt ki valódi teherpróbát». V. ö. továbbá Delevsky művét.

² *Wirtschaft und Gesellschaft*, 1922. 177. l.

ered. «Klassenlage und Klasse bezeichnet an sich nur Tatbestände gleicher oder ähnlicher typischer Interessenlagen.» Beszélünk *a)* vagyoni osztályról, hol a vagyoni különbségek elsősorban határozzák meg az osztályhelyzetet ; *b)* szerzési osztályról (Erwerbsklasse), hol «a gazdasági javak és szolgáltatások piaci értékesítése» az első osztályképző tényező, végül *c)* «társadalmi» osztály «mindazon osztályhelyzetek összessége, amelyek közt személyesen és nemzedékek során át átcserelődés könnyen lehetséges és tipikusan szokásos is annak végbemenetele.» Az eredmény egyszerűvé válik ; az osztályok ezek lesznek : 1. az egészében vett munkásság, melynek tagjai annál inkább idetartoznak, minél automatikusabb munkát végeznek ; 2. a kispolgárság ; 3. a vagyontalan intelligencia és szakiskolázottságú elem (technikusok, kereskedelmi vagy más alkalmazottak, hivatalnokok) ; 4. a vagyonos osztály és a kiváltságos műveltségűek.

Eddigi vizsgálódásunk eredményét összefoglalhatjuk a következőkben. 1. A társadalmi «osztály» mivoltának megállapítására marxista alapon oly kísérletek történtek, amelyekben a társadalmat maradék nélkül ellentétes «osztályokba» tagolni nem lehet ; a proletáriátus egyrésztől nem bizonyult oly tágkörű csoportnak, mint azt elképzelték, másrésztől kívül maradt a parasztság. 2. A társadalmi osztályt lényegében viszonyelméleti alapon fogták fel, funkcióelméleti alapon annyiban, amennyiben egyetlen lehetséges alapú funkciónak az «osztályérdek», osztályönzés érvényesítését tételezték fel. 3. Nem tisztázta, minő eltérés van vagy lehet mesterséges osztály és politikai párt között.

Mindezt túldominálta egy szinte történetfilozófiai korollárium : a jövő az egyetlen jogos osztály, a «heroikus» proletárság győzelme után beálló, «egy osztályú», avagy «osztály nélküli» társadalomé lesz. Ez osztályelmélet nem valóságelmélet,¹ hanem sajátos formulázású politikai program.

¹ «Marx hat zwar eine Theorie des Klassenschicksals, aber nicht eigentlich eine Theorie der Klassen selbst geboten» (Schumpeter).

III.

Az imént említett, s, mint láttuk, egymással kapcsolatba került viszonyelmélet és funkcióelmélet mellett nagy szerepet játszik a «hasonnemüségi elmélet». Minden társulás elemi feltétele a társulandó tagok bizonyos reális hasonlósága. Ehhez az objektív hasonlósághoz lényegesen hozzájárul a hasonneműség tudata : Giddings szerint ennek (consciousness of kind) alapvető fontossága van.¹ Az, aki túlságosan különbözik embertársaitól, elszigeteltté válik, a csoportba bele nem olvadhat.

A Giddings-féle objektív és szubjektív hasonnemüségi elméletnek ellenlábasa a Spann-féle kiegészülési elmélet,² mely az előbbit lényegben kiegészíti. «Kik között lehetséges társulás? Nem minden ember között. Társulás bizonyos hasonlóságon belül létesülhet, amikor sem a nem egyenlősége nem lehet tökéletes (!), sem a különbség valami nagy. Ez alapvetően fontos tény. Szellemi közösség szellemileg teljesen hasonlóknak közt lehet ugyan, de nem ad ki ébresztő, továbbbépítő, fejlesztő közösséget, mert akkor nincs aki adjon, nincs aki kapjon a másiktól. Kölcsönösen egymást kiegészítő hasonlótlanosság egyébként a hasonlóság alapján, ellentétes-ség a hasonló nem talaján — ez minden élő társulás alapformája.»

A társulás köre is meg van ezzel szabva : a kör nem lehet tetszés szerint tág. Valóban intenzív, avagy észrevehető társulás bizonyos társas közelséget tételez fel. «Emberek, kik társulás folyamatába vagy bizonyos körbe lépnek, mindig és mindenütt nagyon kevesen vannak. Ha e tényre irányozzuk tekintetünket, arra a meglepő eredményre lyukadunk, hogy a társadalom roppant nagy számú, egészen szűk körű társulási körből áll, melyek mind egymással szemben viszonylag idegenül állanak.»³ Két szabályt formuláz Spann : az egyik a társulat «belső hasonnemüségének» tétele, a másik

¹ V. ö. *Readings in descriptiv and historical sociology*. 1905. 275. lk.
V. ö. Dékány, *A társas én*. Athenæum, 1924.

² *Gesellschaftslehre*, 1923. 235. lk.

³ *Gesellschaftslehre*, 237. 1.

a (valódi) «közösségek kicsinységének» tétele. Ezeket a tételeket nekünk is szemünk előtt kell tartanunk.

Spann elmélete a «valódi» társulásról szól: az intenzív társadalmi egész mellett azonban a modern időkben jellegzetesen kiemelkednek az extenzív társulások. Két kérdést kell feltennünk: vajjon az «osztály» intenzív avagy extenzív társulási forma-e. E téren könnyű a döntés: oly tágkörű embercsoport- vagy halmaznál, minő egy «osztály», intenzív társulásról szó sem lehet. Az osztály szétszórt halmaz és szervezetlen — már ez is megakadályozza azt, hogy itt intenzív társulás megindulhasson. Második kérdés: mennyiben érvényesül e téren a hasonnműség s a kiegészülés elmélete?

A legtöbb író meghatározásából kiolvasható, hogy egy osztály keretébe elvileg hasonló tagokat helyez. Schmoller szerint¹: «Társadalmi osztályon egy munkamegosztásos társadalom oly nagyobb csoportjait értjük, amelyek nem vérszerinti, nem rokonság, nem vallás, nem hely, nem kerület s nem állam szerinti összetartozóságuk alapján keletkeznek, hanem azonos vagy hasonló tulajdonságok és létfeltételek alapján, azonos vagy hasonló hivatás, és foglalkozás, azonos vagy hasonló tulajdonnem és tulajdonnagyság alapján, továbbá azon alapon, hogy hasonlóképp illeszkednek bele a gazdaságba, az államba, azonos vagy hasonló a rangjuk a társadalmi hierarchiában, azonos vagy hasonló mindennemű érdeklődésük, ezek folytán kifejlődött bennük az összetartozás érzése és ennek kifejezést is adnak.» Ez a tartalomban gazdag meghatározás túlló a célon: ily rendkívül sokféle irányú hasonlóság alapján alig lehetne száz ember egy osztály tagja. A mai társadalom túldifferenciált ahhoz, hogy ennyi hasonlóság egy osztály keretében összpontosulhasson. Ha pedig alternative vesszük az egyes hasonlósági irányokat (pl. hasonló hivatás, rang, viszony az állammal, birtoknagyság stb.), úgy az osztály igen sokféle belső eltérést meg fog engedni — mindenesetre az utóbbi felel meg a tényeknek.

Többen a konnubium nem jogi, hanem társadalmi lehe-

¹ *Grundriss der allg. Volksw.* (1908), I. 425. 1.

tőségét, azaz szokásosságát veszik alapul (ami szintén túlzás) és hangsúlyozzák, hogy az érintkezés köre ritkán terjed túl az osztály állítólágos epidermiszén: a természetes szimpátia is csak az osztály határáig szokott érni(?). Schumpeter szerint¹ «a társas érintkezést az osztály határain belül előmozdítja az, hogy egyformák az életszokások, s a dolgok, melyeket pozitíve vagy negatíve értékelnek, egyformán találnak érdekesnek valamit, ellenben az osztály határain túl terjedő érintkezésben a különbségek mindezen pontokban riasztólág, rokonérzést hátráltatólág hatnak, úgy hogy mindig akad kisebb nagyobb körben oly kényes pont, amelyet ki kell kerülni, akadnak dolgok, amelyek idegenül hatnak vagy nevetségessé válnak, s ennél fogva az érintkezők mintegy feszes állásban vannak, kényszerítettek és természetellenesek lesznek.» Bizonyos, hogy «vannak» ily kényes pontok, de ezek nem a tágkörű osztályokat választják el egymástól, hanem a társaságokat, illetve általában a szűkkörű alakulásokat. Az osztály nézetünk szerint ily finom eltérésekkel szemben közömbös: extenzív társulási forma. Egy-egy pillanatra megrezzenhet az idegenszerűség érzése, de ezt túldominálják más, hatalmasabb összekötő tényezők, egymással szemben «viszonylag idegenül állók» közt is lehet kapcsolat.

Hogy érzik-e a kiegészülés vagy hasonlóság szükségét egy-egy osztály tagjai, az úgy véljük, esetleges dolog s nem tartozik az osztály lényegéhez²: a kölcsönös kiegészülés tétele hasonlókép — mint a túlságba vitt hasonlóság tétele — a kisebb méretű társulási formákban bír lényegalkotó jelentőséggel. A most érintett elméletek hibája az, hogy nem tudnak éppen az osztály lényegére rámutatni. A definíció túlságosan tág.³ Az «extenzív, nagyméretű társulásformákon»

¹ *Die sozialen Klassen im ethnisch homogenen Milieu*, 6. l.

² Van Overbergh, *La classe sociale*, 1905. 10. l. Pas de classe qui n'embrasse une foule de professions diverses; presque pas de professions qui n'exigent le concours d'individus appartenant à des classes différentes.

³ Erre nézve amerikai szociológusoknál találunk tipikus példákat pl. Hayes, *Introduction to the study of sociology*. 1920. 428. l. A class is a group of persons unified by any observable relation of

belül kell megtalálnunk az osztály ismertető jeleit, komponenseit, avagy ezek mellett, mely esetben a hasonlósági komponensek¹ is nem ugyan közömböseknek, de másodlagosaknak bizonyulhatnak az osztály mivoltának meghatározásában.

Egy módszertani mozzanatra az előbbiek kapcsán ráeszmélhetünk. Ott, ahol a hasonlósági mozzanatok túlságosan előtérbe kerülnek, oly módszertani síkra kerülünk, amelyen meglehet indítani mozaikszerűleg egymás mellé kerülő társadalmi típusok kutatását, (amely esetleg igen nagyszámú típusra fog vezetni); ez a tipológia nélkülözni fogja a dinamikai elemet, túlságosan s.tatikus. Nem látjuk ezzel az osztályok működését, amire a funkcióelmélet vezetett, nem látjuk a tipológiában a méreteket sem. Az osztály bizonyos csoportarány mellett osztály: itt gyakran már a kvantitás kvalitássá válhat.²

A tipológiai szempont korai előtérbe jutása odavezethet, hogy a típust megtaláljuk, az osztályt nem. Duprat álláspontja³ szerint «végül is arra a következményre jutunk, hogy társadalmi osztályok valóságban nem léteznek.»

similarity, as the scientific or literary or priestly or wealthy class. «Írói» vagy «irodalmi osztály» nem használatos kifejezés Európában, sem a «papi» osztály.

¹ A hasonlósági «komponensektől» meg kell különböztetnünk a hasonlósági «szimptómákat». A leggyakrabban észrevételeink ilyenekre irányulnak. Így Schmoller (*Grundriss*, I. 428. l.) a kettőt összekeveri, miáltal lényeges és lényegtelenebb egy síkra kerülnek: «Aki ugyanazon osztályhoz tartozik, akár, magasabb, akár alacsonyabb jövedelmű, egészében ugyanazon tiszteletre számít; az osztály tagjai egymással társadalmilag érintkeznek, túlnyomólag egymás közt házasodnak, egyforma vagy hasonló ruhát hordanak, hasonlók a szokásai evésben, hasonló szokásaik, szertartásaik vannak össze-jövételeik alkalmával, játékaikban, ünnepélyeikben, ugyanazon osztályban utaznak... Napjainkban szokás minden népnél, hogy csak ugyanazon osztályhoz tartozók esznek és isznak egy asztalnál.» A maga idejében egy szövéssel foglalkozó városban az, akinek újja nem volt kék, mert nem mártotta a festőkádba —magasabb osztályba számított; — az illet nyilván csak szimptómának minősíthetjük.

² V. ö. azonban Gothein, *Soziol. Grundfragen*, I. 200. lk. (Erinner. f. M. Weber).

³ *Soziale Typen oder soziale Klassen*, 384. l.

A tipológiai szempont tulajdonkép mellette vezet el az osztályelméleti szempontnak. Az osztályelmélet valaminő társadalmi realitást akar megfogni, a társas-reális létező bizonyos funkcióit akarja sajátosságában megtalálni. Ezzel az «osztály» nem oly emberek csoportjaként szerepel, amelyet a kutató hasonlósági nyomozása hoz együvé, nem tudós osztályozás terméke, hanem az osztályban emberek önmagukat találják együtt. Az osztály tehát az osztály szociológiájának keretében több mint a tudomány, a megismerés terméke, valaminő reale, reális-kollektív egész, vagy társas egység (Gebilde). Csupán azt kell majd megállapítanunk, hogy ennek létezési modalitása minő, s minő — amennyiben ily létezés kétségbe nem vonható — az osztály működésformáinak a lényege (v. ö. V. fej.). E szerint : az osztályelméletnek nem áll útjában — ezt el kell ismernünk — az az ellenvetés, hogy a társadalom egészében nem osztályozható.

IV.

Az osztály mivoltának megtalálására, avagy legalább e gondolat lélektani kiindulásának felkutatására még egy kísérlet tehető a «hasonló aszcendenciás fázis» elméletének keretében. Aszcendencia, fölemelkedés a társadalomban külön életszínvonalbeli fokozatokat tételez fel. E fokozatok nem egyforma értékűek : a magasabb többet jelent szellemi kultúrában, kényelemben, zavartalan lefolyásban (nyugdíj), sőt jövedelemben, viszont hátrányok járnak vele együtt : fokozott felelősség, politikai és gazdasági kockázat (racionalis vállalatok vezetőinek szerepe nem a pusztá sors következményekép), nagyobb, sőt hihetetlenül intenzív értelmi és intuitív munka szüntelen kíváncsi, a legyötört idegek folytonos igénybevétele, hátrány lehet továbbá a zaklatott életmód, a sokféle társadalmi kötelezettség (pl. reprezentáció) terhe végül a függőség is, (pl. vállalati igazgatók függése a nagy részvényesektől) stb.

E hátrányok szinte következetesen nem láthatók alsóbb rétegek számára, ellenkezőleg csak a kecsegtető előnyök, pl. a jövedelem nagysága. E kiindulásban a szubjektív okokat

helyezzük első helyre, a magasabb életszínvonal szubjektíve vonz, az alsóbb szubjektíve felfelé serkentő, így mindkettő egyazon irányban hat.

Ezzel szemben kifejezetten vissza kell utasítanunk a sokat hangoztatott hipotézist a társas felső rétegek ú. n. «degenerálódásáról», mely szerint a vezetőrétegek szabály szerint már fiziológiailag devalválódnak, társadalmi «légtüres tér» keletkezik, mely az aszcendens hullámokat megindítja, a feltörő elemeket vonzza. Habár sokáig uralkodott a «rendek cirkulációjára» nézve többek közt a svéd Fahlbeck-től statisztikailag alátámasztott tétel az arisztokráciák gyermektelenség s csekély szaporodás folytán beálló taghiányáról, e nézeteket az újabb statisztikai kutatás (elsősorban az olasz statisztikus, Savorgnan) megdöntötte,¹ vagy jelentékenyen háttérbe szorította.

A népességnek egyébként átlagos szaporodásával nagyobb tagszámú arisztokrácia szükséges, amely normális kooptációban az alsóbb rétegekből kiegészülhet. Ez utóbbiakban az objektív teher- és felelősségvállalás tendenciája is érvényesül («nemes» verseny).

A felirányuló, aszcendens mozgalmak állandóak minden korban, ma nem kevésbé kiemelkedően, midőn a jogegyenlőség felvonta a rendi (jogi) zsilipeket. Egész új rétegek keletkeztek: új mágnásság, új gazdagok, új polgári osztály stb., amelyek hol meglehetősen különállók, mint a történeti arisztokráciával szemben a bankokrácia, hol közbeékelődők, a régi keretekben elhelyezkedők.

Már most a felirányuló mozgalmak (pl. a bér munkás-ságból a kispolgárba) hasonló fázisba juthatnak; az egyfázisúak ugyanazon nehézségekkel küzdenek, ugyanazon ellenállást küzdik le, észreveszik, vagy megsejtik egymást, s mint közös sorsú csoport, önmagukat gondolatban egy «osztályba» helyezik. Így a hasonló «lépcsőn» emelkedők különleges, törekvésbeli homogeneitásuk alapján lesznek egyek, egy különleges «aszcendens szimpátia-csoport» keletkezik.

¹ V. ö. Fahlbeck, *Der Adel Schwedens*, 1903. 292. lk. és Savorgnan *Das Aussterben der adeligen Geschlechter*, *Jahrb. für Soziologie*, I. 1925. 320—340. lk.

A 19. században szinte valamennyi «osztály» megmozdult, hatalmas fölfelé törtetés indult meg részben a tömegesedés folytán, részben azon okból, hogy beszédes példák, a szerencsések, a meggazdagodottak példái, gyorsan köztudomásúakká váltak, az aszcendenciás «tér szín» átlátszóvá lett, közelebbi lett a kilátás arra, hogy nagyobb tömegek is feljuthassanak és pedig 1. egyéni ambícióval (társadalmi «kapillaritás»), 2. tömeges akcióval (ilyen lehet egy forradalmi «osztályharc»). A francia forradalom eredménye: a polgári «harmadik rend» feljutása például szolgált a többi rétegeknek, elsősorban a «negyedik rendnek» (szorosabban a «tanult munkásságnak»).

Kivált az ipari és városi munkáselemek körében vált erőssé az aszcendens törekvés. Michels Robert úgy találja: «Egyénileg véve a munkásosztálynak minden egyes tagja azon reményben él, hogy magasabb rétegbe juthat fel. A kisburzsoáziába feljutás a munkás végcélja.» A munkásság ezzel szinte állandóan elveszíti azokat, akik közülük értelmileg és szervező talentumban kiválnak. Akik a szakszervezetben lesznek tisztviselők, «elpolgárosodnak» (innen a proletár-elem és a szakszervezeti vezetők állandó feszültségének oka). Akiket a vállalatok nem fogadnak már vissza, mert vezérei voltak mozgalmaknak, vendéglősök, kisüzemi iparosok lesznek, s egykori híveik támogatásából élnek, de — egyben önálló, kispolgári egzisztenciákká lesznek. Vannak, akik a marxista elméletbe úgy beleélték magukat, hogy csak aggódva hagyják el «proletár» életfelfogásukat, mégis felemelkednek — természetesen a legközelebbi életszínvonalú rétegbe: a kispolgárságba. Szerencse, ha egy ország rendelkezik ily bőséges réteggel, mert ez a bért munkásság felemelkedni készülő rétegeinek levezető csatornája.

Goetz Briefs¹ úgy találja: «Éppen a kisközéposztály életpályáinak és élethelyzeteinek gazdag fokozatossága nagyon jelentős a proletárok felemelkedésére nézve. Ez csökkentette a távolságot proletáriátus és polgárság között, s a törekvő munkás számára elérhető, a proletárságból kivezető hágcsót nyújtott a társadalmi rangfokozaton és ezzel meg-

¹ *Das gewerbliche Proletariat*, 1926. tübingeni *Grundriss*, IX. 216. l.

kisebbítette a proletár életsors élességét és súlyosságát. Ahol ez a középréteg hiányzik, avagy ennek belső fokozatossága csekélyebb, ott a társadalmi ellentét erősebb, a proletárság kilátástalansága nagyobb.» Fontos ez a tény, a mi viszonyaink megítélésére: a proletár munkásságnak mi ily sokféle tagozódású kispolgári rétegben nem tudunk új elhelyezkedésre kilátást nyújtani, mert e kispolgári réteg csekélyebb, mint másutt.

A hasonló felemelkedési fázisban lévők «osztálya» éppúgy csak halmaz, mint más alapon keletkezett «osztály». Azonban ez a halmaz épp ama felemelkedési funkció közben sajátos tényezőt termel ki: emocionalitást. Ez fűti az osztály-«harcokat» tulajdonkép, mert ez hat a többiekre, ez ad agitációs erőt!¹ Kik ezek a többiek? Bizonyos az, hogy a felemelkedő csoport egy társadalmi «osztálynak» csak csekély részét teszi ki: az igazi aktívak szemben állnak a felemelkedésben passzívakkal, tagadhatatlan, hogy e passzív tagok száma nagy, sőt túlnyomó. Ámde az aktívak példája vonzóerőt gyakorol s a maguk szellemét átplántálják a tömegekre. Ily módon a felemelkedési elmélet nem annyit jelent, hogy mindazok kerülnek egy osztályba, akik tényleg felemelkednek, de facto ily aszcendenciás feszültségben vannak, hanem azok is, akikre ez hat, a kik a maguk lehető sorsának érzik a felemelkedők küzdelmeit.

Az aktivitásban szellemi erő nyilvánul meg s így az aszcendenciás elmélet, mely az osztályt «a felemelkedők szimpátia-csoportjainak» tartja, az aktívak szellemi erejének² különös kiemelésével kiválókép spiritualista elméletté válik.

DÉKÁNY ISTVÁN.

¹ Hogy a «természetjogi» tételek keletkezésére ez lényegében hat, bizonyára nem lesz nehezen igazolható. A természetjog és az «osztálytörekvések» összefüggését kiemeli R. Goldscheid érdekes tanulmányában: *Naturrecht* (kongresszusi előadás), *Verhandlungen des V. deutschen Soziologentages 1926. in Wien*. Tübingen (Mohr), 1927, 144—67.

² Vierkandt szerint: «az osztály legmélyebbre ható tulajdonsága nem a vagyonnak és a külső hatalomnak egyenlőtlenségéből áll, hanem a belső hatalomnak fokozatosságában». (*Der geistig-sittliche Gehalt des neueren Naturrechts. Soziologie u. Sozialphilosophie*. 6. füz.) 1927. 26. 1.

AKADÉMIÁNK ÉS A KELETI FILOLÓGIA.

Midőn a Magyar Tudós Társaság 1831-ben működését megkezdte, az volt a közfelfogás, hogy az Akadémia első sorban a magyar nyelv művelésére van hivatva.

Ezzel szemben a Tudománytár első kötetét 1834-ben — az Akadémia által eléje szabott elveket követve — így nyitja meg Toldy Ferenc, a Tudománytár szerkesztője :

«[a tudós] fársztó pályáján méltán várhatja az olvasótól, hogy midőn vele gondolatokat, ismereteket közöl, ez, elfogódott ítélettel azoknak formáin ne akadozzon . . . A' magyar tudós társaság . . . a' Tudománytárban megjelenő eredeti értekezések vizsgálatában is leginkább azok belső becsét véteti tekintet alá . . .»

Báró Eötvös Loránd elnöki székfoglalójában (*Akad. Értes.* 1889 : 146.) a következőket mondja :

«A cél tisztán áll előttem. Az Akadémia alapszabályai-ban azt olvassuk, hogy célja a tudomány és irodalom magyar nyelven művelése és terjesztése, történetének szelleme pedig ezt súgja : törekedjünk arra, hogy nemzetünk magyar, de nemcsak magyar, művelt is legyen, s mint ilyen, megállja helyét a számban nagyobb, hatalomban erősebb európai nemzetek között.»

Tehát a tudomány és irodalom magyar nyelven való művelésén kívül Eötvös is különösen hangsúlyozza, hogy az Akadémiának a magyar műveltség, természetesen első sorban a magyar tudomány emelésén kell fáradoznia s csaknem szembehelyezi az alapszabályok által kimondott tételt azzal, amit «az Akadémia történetének szelleme súg».

Valójában úgy van a dolog, hogy az Akadémia fejlődésének történetében mindkét gondolat érvényesül.

Az Akadémia nem lett nyelvművelő társasággá, de a magyar tudomány kifejlődését az az eszme tette lehetővé és irányította hosszú ideig, mely az Akadémiát a közfelfogás szerint életre hívta.

A magyar szellemi élet létkérdése volt ez a XIX. század elején. «Honi nyelven művelni a tudományokat»: azaz nem lenni függeléke idegen szellemi központoknak, hanem a multjában, érzésében egységes magyarság számára — a magyar nyelvre való korlátozódás által — önálló tudományos központot teremteni. Ezzel az egész vonalon magyar problémák kerültek előtérbe s minden tudományos törekvés ezekből sarjadt ki.

Ennek a programpontnak, a tudományok magyar nyelven való művelésének fontosságát alig érti meg, aki a magyar tudomány mai nagy szervezetét látja, pedig első-sorban ez tette lehetővé e szervezet kiépülését, a tudományos élet fejlődésének azt az ösztönszerű határozottságát, melyet egyedül a hazai talajhoz való kapcsolódás biztosíthat.

A távolabb álló szemünkre hányhatja, hogy egy-egy oly terület művelését, melynek külföldön számos munkása van, nem tartottuk elsőrangú feladatunknak, hogy őstörténetünk kérdéseinek s más hasonló problémáinknak sokszor nagyon is nehéz, nagyon is hipotétikus jellegű megoldásai kedvéért figyelmen kívül hagytunk nemzetközi problémákat, melyek területén jóval könnyebben biztosabb eredményeket értünk volna el s nem veszi észre, hogy egy eszméiben, stílusában, sőt munkamódszerében is egységes és sajátos magyar tudomány, mely egy egészségesen fejlődő nemzetnek egyik legfontosabb életnyilvánulása, csak ezen a módon fejlődhetett s hogy elértük azt, hogy ma magyar kérdésben döntő szava csak a magyar tudománynak van, s hogy mindazokban a tudományszakokban, melyek művelésének Magyarországon egyáltalában értelme van, megfelelő erővel rendelkezünk.

De ha az Akadémia nem lett is nyelvművelő társasággá, nyelvünk tudományos — mondhatjuk történeti — problémáinak megoldását mindig legelsőrangú feladatának tekintette, sőt azt is mondhatjuk, hogy munkásságának tekin-

télyes része a magyar nyelv problémái iránti érdeklődésből fakadt.

«Legtöbbet tett az Akadémia a magyar nyelv bűvárlata s a magyar történetírás érdekében» — írja Szily Kálmán 1893-ban az Akadémia történetéről írt cikkében (*Pallas-Lexikon*, s. v. *Akadémia*), s ebben a megállapításban benne vannak azok az irányadó szempontok is, melyek Akadémiánk keletkutatásában érvényesültek.

Az első szempont nyelvünk eredetének, a második népünk eredetének kérdése, egyszóval őstörténetünk, a harmadik szempont a magyarországi török hódítás történetének kutatása.

*

Kiváló orientálistáink már az Akadémia alapítása előtt voltak.

Harsányi Nagy Jakabnak, Apafi Mihály tanítójának, 1672-ben megjelent *Colloquia familiaria turcico-latina* c. munkája, mely a török életet török nyelvű dialógusok formájában ismerteti, ma is többször idézett forrásmunka.

Kollár Ádám, *Hungarus Neosolensis*, ahogyan magát nevezi, a kiváló történettudós, a bécsi császári könyvtár igazgatója, 1756-ban terjedelmes bővítéssel újra kiadta Meninski kitűnő török nyelvtanát s előzőleg, 1755-ben, kiadta és lefordította Sa'd-ed-dīn török történetíró Tādz-et-tevārich c. művét.

Uri Jánosnak, egy nagykőrösi születésű magyar embernek, kinek életrajzát Akadémiánk kiadásában Goldziher Ignác írta meg, az oxfordi keleti kéziratokról szóló, 1787-ben megjelent katalógusa, ma is használatban van.

Kőrösi Csoma Sándor, ki 1820-ban indult el keleti útjára, a tibeti filológia megalapítója.

A magyar nyelvet már az Akadémia alapítása előtt többen hasonlították keleti nyelvekkel, kik közt a keleti filológiában való jártasságukkal s némely maradandó értékű megállapításukkal kiválnak Kalmár György és Beregszászi Nagy Pál.

Szintén régi, de nem önálló s így tudományos szempont-

ból kevésbé jelentős hazánkban az oszmán-törökségről és az iszlámról szóló latin és magyar nyelvű tudományos irodalom, melynek legjelentősebb terméke Decsy Sámuel 1789-ben megjelent *Osmanografiaja* (Bécs, 1788—89).

Keletkutatásunk az Akadémia megalapítása után pár évtizedig meglehetősen vérszegény és csak esetlegesen talál képviselőkre.

Még mindig kísért a magyar nyelvnek a keleti nyelvekkel találomra való hasonlítása. Nagy János, az Akadémia tagja, 1832-ben magyar nyelvtant ír, melyben nyelvünket a héberrel, aramæussal és arabbal hasonlítja.

A Tudománytár első köteteiben több keleti tárgyú ismertető cikk van.

Bajza József, Széplaki Erneszt néven, a *Tudománytár* III. kötetében (1834) Klaproth nyomán a japáni birodalmat ismerteti, ez azonban csak annak az általános érdeklődésnek a terméke, mellyel a Tudománytár programja szerint általában kíséri a tudomány fejlődését. Ugyanilyen Csató Pál cikke: *Kelet és középkor* — franciából — a IV. kötetben. A svájci állítólagos hun maradványokról szól két kis közlemény a *Tudománytár* III. és V. kötetében.

Toldy Ferenc a *Tudománytár* VI. kötetében: *A Kelet népeit és literaturáját* ismerteti francia forrás alapján.

Csomáról szól a *Tudománytár* több kisebb közlése, melegen, de nem különösebb hangsúlyozásával a magyar keletkutatás szempontjainak (1835. V. 262; VIII. 226).

Báró Lakos János *Emlékezet báró Tott Ferencre* c. cikkében a *Tudománytár* X. kötetében (1836) egy régi magyar turkológusról, Rákóczi egyik rodostói társának fiáról ír, kinek *Mémoires sur les Turcs et les Tartares* c. művét több nyelvre, többször lefordították.

Egy V—i.-vel jelzett cikk a *Tudománytár* XII. kötetében (1836) a török irodalmat ismerteti Malten *Neueste Weltkunde*-je után.

Ezek a cikkek, melyekhez még több csatlakozik, érdeklődést nem ébresztettek, világosan bizonyítva, hogy fordító és ismertető jellegű irodalom önmagában a tudomány fejlődésére hatással nem lehet, s hogy a tudomány ott kezdődik,

ahol — ha nem egészen kifogástalan módszerrel és nem egészen kifogástalan anyag alapján is — egy tudományszerető ember eddig meg nem oldott problémák megoldásán fáradozik. Ebben az irányban halad már Kállay Ferencnek és Jerney Jánosnak több cikke a *Tudománytárban* és az *Évkönyvekben*.

Kállay *A keleti nyelvek magyar történeti fontosságáról* ír a *Tudománytár* 1840-i folyamában s az *Akadémiai Értesítőben* 1851—52-ben több cikket ír a kazárokról s a kazár-magyar viszonyról.

Kállay és Jerney még nem mozognak biztos tudományos alapon, de néhol már közel járnak az igazsághoz, nyomatékosan mutatnak rá egy-egy fontos szempontra, sőt megesik, hogy maradandó értékű kutatást végeznek. Különösen jelentős Jerneynek a besenyőkről szóló tanulmánya az *Évkönyvek* V. kötetében.

Hogy az Akadémiában kezdettől fogva megvolt a magyar keletkutatás helyes irányba való terelésének hajlama és képessége, azt bizonyítja egy 1835-i pályatétel, mely a következőkép hangzik:

«Minő neveket tulajdonítottak a régi történetírók a magyar nemzetnek? Melyik történetíróban találhatik legrégiebb nyoma mindegyik nevezetnek? Vagyon-e elegendő okunk elhinni, hogy bölcс Leó görög császár előtt a magyarok törököknek nem neveztettek? Meddig megyen föl a régiségben a török nemzet története és elneveztetése?» (*Ttár*, V. 260.)

Egyelőre azonban haladást nem látunk, bár akadémikusaink soraiban akadnak, kik a keleti filológiát képviselik.

1840-től fogva tagja az Akadémiának Ballagi Mór, többek közt a héber nyelv és a Biblia kiváló ismerője.

A magyar keletkutatás fellendítése Hunfalvy Pál akadémiai főkönyvtárnok (1851-től), illetve Reguly Antal nevéhez fűződik.

Reguly 1839-ben ér Finnországba, 1843-ban lesz tagja az Akadémiának s 1849-ben egyebekkel együtt vogul, osztják, és csuvas közléseket hoz — az Akadémiától a körülményekhez mérten támogatott — oroszországi tanulmányútjáról. Ezek az ő betegeskedése és korai halála (1858) miatt egyelőre ki-

adásra nem kerülnek ugyan, de mint az Akadémia kézirat-tárának kincsei, hozzásegítik Hunfalvyt, illetőleg Budenzet, ki 1861-től fogva akadémiai könyvtárist, a magyar nyelv eredete kérdésének végleges megoldásához s ezzel együtt a magyar keletkutatás megalapozásához.

Reguly hagyatéka 1858-ban került az Akadémiába, de Hunfalvy már 1851-től fogva vizsgálja a magyar nyelvnek az urál-altaji nyelvekhez való viszonyát s 1855-ben kiadja *A török, magyar és finn szók egybehasonlítása* c. tanulmányát, mely szerint a magyar nyelv középen van a török és finnugor nyelvek között. Hasonló eredményre jut Budenz 1862-ben, *A török-magyar nyelvhasználat* c. akadémiai székfoglalójában.

Hunfalvy említett tanulmányaival tehát előtérbe került a magyarság és törökség viszonyának kutatása. s ez a cél ösztönzi Vámbéryt, ki 1857-ben báró Eötvös József akadémiai elnök pártfogását kérve s Hunfalvy, Ballagi, Toldy, Jerney s más akadémikusok által támogatva és buzdítva, elindul első keleti útjára, Konstantinápolyba, s már 1860-ban az Akadémia tagjai sorába emelkedik.

Ettől az időponttól fogva az Akadémia nagyszabású, magyar és nemzetközi szempontból egyformán fontos munkásságot fejt ki a keleti filológia területén.

Mint mondtam, Hunfalvy Pál az, aki a rendszeres magyar keletkutatást megindítja, midőn a törökségnek a magyar problémák szempontjából való fontosságát kimondja.

Hunfalvy különben tisztán keleti filológiai munkásságot nem igen fejtett ki. 1876-ban az Akadémia könyvkiadó-vállalatában megjelent *Magyarország Ethnographiájában* szól ugyan a magyarság és a magyarsággal érintkezett népek őstörténetének keleti forrásairól, több, a magyarsággal érintkezett régi keleti nép történetét is lehető gondossággal vázolja, 1881-ben az Akadémián ismerteti a *Codex Cumanicus* és a *kun problémákat*, több orientalista-kongresszuson — rendszeren Vámbéryvel és Goldziherrel együtt — képviseli az Akadémiát, élénk részt vesz a magyarság török vagy finnugor eredetéről szóló vitában, széleskörű érdeklődésével, nagy olvasottságával részt vesz az Akadémia keleti filológiai mun-

kasságának irányításában, de a keleti forrásokat közvetlenül és önállóan nem használja s érdeme az Akadémia keleti filológiai munkásságában inkább a kezdeményező és irányítóé, mint a munkásé.

Mélyebben benn volt a keleti források anyagában s mind ezen a téren, mind a keleti vonatkozású fejtegető irodalomban maradandó alkotásokat hagyott maga után Hunfalvy nagy követője, Budenz. Az *Új Magyar Múzeumban* 1860-ban egy kolozsvári török kéziratból, a *Negyven Vezir* könyvéből fordít néhány mesét; az Akadémiai Értesítő 1860—61-iki folyamában a *Tárikh-i Üngürüs*, azaz *Magyarország története* c. török kéziratot ismerteti; 1862-ben Vámbéryvel együtt kiadja az Akadémiánál az *Abuska* c. csagatájtörök szógyűjteményt s az Akadémiai Értesítő 1861—62. folyamában jelenik meg *Török-magyar nyelvhasznítás és hasonlító magyar altaji hangtanról* c. cikke, melyet fentebb említettem. Budenz keleti filológiai cikkei, melyek mind az Akadémia kiadásában jelentek meg, ma is értékesek.

Felemlíthetjük még csuvas tanulmányait a *Nyelvtudományi Közlemények* I. és II. kötetében, a török hangutánzó igékről írt cikkét ugyanott a II. kötetben, csuvas-török hangmegfelelésekről írt tanulmányát a III. kötetben, a khivai tatár nyelvről szóló közleményét a IV. kötetben, *Szulejman naplója 1529-iki bécsi hadjáratáról* írt cikkét a *Magyar Történelmi Tár* XIII. kötetében, végül *Jelentését* Vámbéry török-magyar szóegyeztéseiről a *Nyelvtudományi Közlemények* X. kötetében, mely a magyar-török nyelvviszony kérdését végkép tisztázta s alapvető fontosságúvá lett a törökség egy nevezetes ágának, a bolgárságnak későbbi kutatásában. Ebben a cikkben t. i. azt állapítja meg Budenz, hogy a magyar nyelv török elemeinek túlnyomó része egy csuvasféle, azaz, amint a későbbi kutatások megállapították, egy bolgár-török nyelvjárásból való. E cikk 1871-ben jelent meg s Budenz még ezután is számos becses adalékkal szaporította a törökségről való ismereteinket, de úgy látszik, hogy egyrészt az a dilettáns szempontoktól és dilettáns készültséggel vezetett harc, melyet ellene a török-magyar nyelvrokonság elméletének védői indítottak, másrészt a finnugor nyelv-

vésznet problémáiba való elmerülés elvette a kedvét, illetőleg elvonta a törökség tanulmányozásától. Nem eredeti, de nagyon hasznos összeállítások a mongol és a mandzsu nyelvről szóló cikkei a *Nyelvtudományi Közlemények* XX. és XXI. kötetében.

Budenz tanítványa Munkácsi Bernát, ki — mesterét követve — finnugor nyelvészeti munkássága mellett a törökségre s több keleti problémára vonatkozó ismereteinket is gazdagította. Különösen nevezetes a *Nyelvtudományi Közlemények* XXI. kötetében a csuvas nyelvről írt tanulmánya, a bolgár-törökség körébe vágó más kutatásai s a kaukázusi magyar érintkezésekre vonatkozó kiadványai. Ő a szerkesztője az Akadémia talajából kinőtt keletkutató folyóiratunknak, a *Keleti Szemlének*, melyet az Akadémia hathatósan támogatott s mely a törökség kutatásának és más rokon tudományszakoknak — nemzetközi vonatkozásban is — egyik legfontosabb folyóirata.

A Hunfalvy, Budenz és Munkácsi által képviselt magyar orientálista típusnak negyedik képviselője Gombocz Zoltán, ki szintén a bolgár-török, továbbá az altaji problémákra vonatkozólag adott ki tanulmányokat s összefoglaló képet rajzolt a bolgár-magyar érintkezésről. E munkája ugyan nem az Akadémia kiadásában jelent meg, de minden részében az Akadémia kutatásának talaján áll.

Gomboczhoz csatlakozik gróf Zichy István, ki a bolgár-törökség műveltsége, az ősi magyar-török kapcsolatok s a magyarokról és törökökről szóló keleti források magyarázásának területén dolgozik.

Számos török filológiai megállapítás van Melich Jánosnak a régi magyar kor részletkérdéseit tárgyaló cikkeiben.

Finnugor és magyar nyelvészeti munkássága mellett a török nyelvészet területén is dolgozott Szinnyei József.

Hunfalvy, Budenz, Szinnyei, Munkácsi, Gombocz, Zichy, Melich keletkutatással csak mellékesen foglalkoztak, munkásságuk főterülete a magyar és finnugor nyelvészet és őstörténet, de működésük különösen nevezetes egyrészt azért, mert az a magas tudományos színvonal, melyet érdeklődésük főterületén látunk, keleti vonatkozású munkáikban is érvé-

nyesül, másrészt azért, mert mint a magyar problémák képviselői, ők szabták meg az irányát általában a magyar keletkutatásnak.

Van azután Akadémiánk keletkutatásában egy másik csoport, mely még mindig főleg a magyar nyelvi és östörténeti problémák talaján áll ugyan, de intenzívebb munkásságot a voltaképpeni keleti filológia területén fejt ki. E csoport képviselőinek nagyobb része általában nem áll az első csoport tudományos színvonalán, de az idetartozó munkálatok is több, nemzetközileg is nagyértékű eredményt mutatnak fel s terjedelemben magasán felülmulják az első csoport ide tartozó munkásságát.

Ez iskola megalapítója Vámbéry Ármin. Vámbéryről már fentebb szóltam, mint aki a Hunfalvy által hangsúlyozott magyar-török vonatkozások tüzetesebb kutatására a törökség vizsgálatát tűzte ki élete feladatául. A XIX. század magyar tudományos életének egyik legsajátságosabb alakja ő. A középiskola befejezése nélkül az önálló tudományos kutatás terére lépett, keleti és nyugati nyelveket egyformán kitűnően beszélő autodidakta, nem közönséges képességű író, kit pályáját illetőleg a legnagyobb ambíciók hevítenek, ki azonban képzettsége korlátait nagyon jól látta — s ki mindezek mellett minden nap szövegei mellé ülő filológus, és eszméinek — mondom, ellenére fogatkozásai tudatának — meggyőzőhetetlen védelmezője, ha ezek az eszmék, tekintet nélkül tudományos értékükre, a közönség tetszésével találkozhatnak.

Vámbéry munkássága a török filológiának csaknem egész területére kiterjed. Leginkább értékesek szöveg- és szótári közlései, így a *Čagataische Sprachstudien*, a ma már elavult, de a maga korában nagy jelentőségű *Kudatku Bilik*, mely szép kiadásban, német nyelven, az Akadémia támogatásával jelent meg. Még ma is hasznos Vámbérynek az Akadémia kiadásában (s német fordításban is) megjelent bevezető jellegű összefoglalása, *A török faj*. Legnagyobb érdeklődést ébresztettek Magyarországon Vámbérynek a magyarság eredetéről írt munkái és vitairatai, melyekben azonban a maradandó értékű megállapítás nagyon kevés.

Vámbéry munkássága az Akadémia problémái iránti érdeklődésből fakadt, ő maga gyakran adott elő az Akadémián, munkái jó része az Akadémia kiadásában vagy támogatásával jelent meg, de ő maga az Akadémia belső életében nem vett részt.

Hatása azonban így is rendkívüli, mit irányja követőinek nagy száma bizonyít.

1877-ben az Akadémia kiadásában jelenik meg Bálint Gábornak *Kazáni tatár nyelvtanulmányok* c. műve, a szótári rész német fordítással ellátva, mely ma is legfontosabb forrása a kazáni tatár nyelvnek s keresett, ritka könyv.

1867 óta tagja, 1883 óta tiszteleti tagja, s 1901-től 1904-ig másodelnöke az Akadémiának az orientálista gróf Kuun Géza, ki héber és szír területen kezdi el keleti tanulmányait, Ballagi Mór buzdítására. Érdeklődése a hatvanas és hetvenes években a sémi filológia legkülönbözőbb területeire kiterjed s számos tanulmány kiadásában nyilvánul. Sémi területről átmegy a török és perzsa filológia tanulmányozására, 1873-ban *Adalékok Krim történetéhez* címen ad ki egy értekezést s 1880-ban adja ki az Akadémia latin nyelven az ő gondozásában a kun nyelv nagyterjedelmű emlékét, a *Codex Cumanicus*, melynek újabb kiadása ma már szükséges volna, de amely a maga korában a legfontosabb orientalisztikai kiadványok közé tartozott. Ennek alapján írta Radloff *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus* c. munkáját. A Magyar Honfoglalás Kútjőiben és a Keleti Szemlében a magyarokra és törökökre vonatkozó arab és perzsa kútjőket közölt, fordított és magyarázott Kuun Géza. Nem az Akadémia kiadásában jelent meg (1892—1895-ben) kétkötetes latin műve, melyben a magyar-keleti vonatkozásokról szól nagy olvasottsággal és sok ötletességgel, ha nem is mindig elég kritikával. 1892-ben egy keletkutatói folyóirat megindítása iránt indítványt nyújtott be az Akadémián, de indítványa nem valósulhatott meg. De megindult egy ilyen folyóirat 1900-ban a már említett *Keleti Szemlével*, mely négy évig mint a Magyar Néprajzi Társaság Keleti Szakosztályának, 1904-től fogva mint a Kuun Géza gróf elnöksége

alatt álló Nemzetközi Közép- és Keletázsiai Társaság Magyar Bizottságának kiadványa jelent meg.

Akadémiánk orientálistái között egyike a legjelentősebbeknek Thúry József, ki a turkológia területén működött. Ifjúkorában Vámbéry hatása alatt hamis irányba terelődik, de azután egyre növekvő kritikai érzékkel mélyed el a magyar-török viszony vizsgálatába s több maradandó művet alkot. Tanulmányokat és anyagközlő dolgozatokat ad ki (főleg Akadémiánk *Étkezései* között) a keleti török nyelvről és irodalomról, egy oszmánli nyelvemlékről, egy oszmánli nyelvjárásról, egy csagatáj szótárról, a török nyelvemlékekről általában, melyek, ha idegen nyelven jelennek meg, őt kora legismertebb turkológusai közé emelik s a magyar őskor török vonatkozású problémáinak — a nyelvészetet kivéve — ő a legszellemesebb és legalaposabb fejtegetője.

Akadémiánk adta ki 1887., illetőleg 1889-ben Kúnos Ignác tagtársunk *Oszmán-török Népköltési Gyűjteményét*, mely az oszmánli népköltésre vonatkozó ismereteinknek ma is főforrása. Kúnos különben több kisebb értekezéssel és anyagközléssel is gyarapította Akadémiánk turkológiai kiadványsorozatát.

Akadémiánk kiadásában jelent meg Paasonen Henrik finn nyelvésznek csuvas szójegyzéke (1908-ban), mely a török nyelvészet fontos forrásmunkája s mint etimológiai szótár, a fejtegető művek közt is kiváló helyet foglal el, továbbá Mészáros Gyulának két nagyterjedelmű kötete a csuvas népköltésről, végül Pröhle Vilmosnak a volgai tatár nyelvről szóló közlése.

Akadémiánk eddig vázolt orientalisztikai munkásságának eredményét nagyjában a következőkben foglalhatjuk össze: Hunfalvy és iskolája működésének eredménye a bolgár-törökségről szóló ismereteink egy jó része; e munkásságból sarjadt ki Vámbéry és Thury munkája, kik rendszerbe foglalták a török filológia több területét, s ők és követőik anyagot nyújtottak a régibb és újabb törökség tanulmányozására.

Östörténetünk után legfontosabb orientalisztikai feladatunk oszmán-török hódoltságkori történetünk török vonat-

kozásainak tisztázása. Elsők voltak e téren Gévay Antal udvari levéltárnok s Repiczky János.

Repiczky János jeles képzettségű orientálistánk, Akadémiánk levelező tagja s 1848-tól 1851-ig alkönyvtárnoka volt. Ő indította meg a Magyarország történetére vonatkozó török források rendszeres gyűjtését és fordítását, az Akadémia megbízásából.

A korán (1855) meghalt Repiczky munkáját Szilády Áron folytatta, ki 1861-ben lett Akadémiánk tagja és pedig a keleti filológiában kifejtett munkássága alapján. Szilády ugyanis fiatal korában arab, perzsa és török irodalommal foglalkozott; járt Konstantinápolyban és Göttingában. Szilády orientálistikai munkásságának maradandó eredménye a *Török-magyar-kori Történelmi Emlékek* első két kötete, melyben Nagykőrös, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból a hódoltsági korra vonatkozó török oklevelek magyar fordítását adja (1863). Később a defterekről adott ki Akadémiánknál egy tanulmányt (1872).

A *magyarországi török kincstári defterek* két kötetét, melyek számos gazdaság- és hadtörténeti s egyéb adatot tartalmaznak, Akadémiánk adta ki, Velics Antal fordításában, Kammerer Ernő bevezetésével (1886, 1890).

Sokat foglalkozott a hódoltsági kör török forrásaival Thúry József is. Akadémiánk megbízásából két kötetet adott ki magyar fordításban a török történetírók magyar vonatkozású részeiből (1893, 1896) s több idevonatkozó fejtegető cikket is közölt. Thúrynak ezirányú munkásságát Karácson Imre folytatta, ki lefordította Evlia Cselebi török világutazó útleírásának (1660—1664) Magyarországra vonatkozó részét s lefordított a *Török Történetírókból* egy III. kötetet (1916).

A *Török Történetírók* III. kötetéhez Szekfű Gyula írt bevezetést a török történetírók forrásértékéről, mely — bár nem orientálistának a munkája — az Akadémia e téren kifejtett tevékenységének legértékesebb terméke, Thúry és Karácson munkásságának koronája. Szekfű e bevezetésben élesen megvilágítja, hogy hogyan kell kritikailag értékelni a török írók adatait, s cikkéből meríthetjük azokat a szempontokat, melyek kell hogy vezessenek bennünket egyrészt

a török források felhasználásában, másrészt ezek közzétételében, illetőleg lefordításában.

Szekfü cikkénél megismétlődik az az eset, melyet a nyelvészetben is láttunk: a tudományosan legértékesebb eredményt nem az orientálistáknak, hanem a magyar problémák művelőjének, illetőleg a magyar történettudomány kutatási módszere színvonalának köszönhetjük.

De Akadémiánk nemcsak a magyar érdekű keletkutatásban fejtett ki nagyértékű munkásságot, hanem segítette a keletkutatásnak bármely irányát, ha annak tudományos értéke volt. Itt azonban figyelembe kell vennünk, hogy a keleti filológia igen nagy terület, beletartoznak a keleteurópai, északafrikai és csaknem az minden ázsiai népre vonatkozó tanulmányok, s az egész keleti filológia rendszeres művelése nem lehet a magyar tudomány feladata. E tanulmányok közül hazánkban csak azokat kell különös gonddal művelnünk, melyeknek magyar problémák szempontjából fontoságuk van.

Ezen a téren tehát nem folyhatott nálunk rendszeres munka, de azért Akadémiánk felolvasásaiban és kiadványaiban a keletkutatásnak csaknem egész területe képviselve van s Akadémiánk e téren működő tagjai közt több, az egész tudományos világban ismert név akad.

Goldziherre gondolok itt elsősorban.

Goldziher az elmúlt félszázad egyik legnagyobb orientálistája. Munkái, különösen az állítólagosan Mohamedre visszamenő hagyomány kialakulására vonatkozó kutatásai, új korszakot nyitnak meg az iszlám-tudomány történetében.

Akadémiánk mindig tisztában volt Goldziher jelentőségével. Korán tagjai közé választotta, idegen nyelven kiadott munkái jó részét magyarul is megjelentette, illetőleg magyarra is lefordíttatta, hosszú ideig az első osztály elnöki székével tisztelte meg s Goldziher nagynevű munkatársait, az orientalisztika egykorú főképviseelőit, Goldziher ajánlatára, külső tagjai közé választotta.

Goldziher munkássága lényegében nem volt szerves kapcsolatban a magyar tudománnyal, de Akadémiánk díszének nagymértékű gazdagodását jelentette.

A perzsa filológiában dolgozott Akadémiánk egy másik tagja, Kégl Sándor, kinek különösen a modern perzsa népköltészetre és irodalomra vonatkozó közlései voltak újak Európában s kinek nagybecsű, gazdag könyvtára adományozás útján Akadémiánké lett.

Goldziher és Kégl az Akadémia talajából nőttek ki; az Akadémia keletkutatása volt az, mely ifjúságukban munkásságuk irányára befolyással volt.

Szintén inkább nemzetközi jelentőségű Mahler Ede tagtársunk munkássága, ki különösen az ókori keleti népek kronológiájával foglalkozik s ki az ókori keleti népeket Akadémiánk könyvkiadóvállalatában ismertette.

Itt kell még megemlítenem Heller Bernátnak *Az arab Antar-regény* c. művét, melyet Akadémiánk 1918-ban adott ki s bár idegen földön működik, de nem hagyhatom említés nélkül nagy honfitársunkat és külső tagunkat, Stein Aurélt, kinek nagyszerű felfedezései nyomán sok olyan emlék került napvilágra, melyek elsőrendű források a magyar-török ősi kapcsolatok kutatásában s ki Akadémiánkra mindig látható hálával és szeretettel gondol.

Kmoskó Mihály tagtársunk munkásságát különösen ki kell emelnem. Ő régebben a szír patológia területén adott ki Párizsban nagyterjedelmű munkákat s jelenleg az arab és szír írók Keleteurópát és Középázsiaát tárgyaló tudósításait gyűjti, fordítja és kommentálja, kiválasztva egy nemzetközi tudományszaknak, a sémi filológiának, magyar szempontból legfontosabb problémakörét, s rámutatva a magyar keletkutatás további fejlődésének egyetlen lehetőségére, mely abban áll, hogy ne az eddigi fejtegető irodalom s az eddig kiadott anyaggyűjtemények könnyebben hozzáférhető részének felhasználásával igyekezzünk továbbvinni a keleti vonatkozású magyar problémákat, hanem dolgozzuk bele magunkat az illető keleti szakba, ismerjük meg teljes egészében a forrásokat, sőt lehetőleg tárjunk fel újakat s törekedjünk a források interpretációjában az illető keleti szak szempontjából való lehető tökéletességre. A magyar történész egy kínai, örmény vagy arab forrásból, illetőleg annak is csak a fordításából kiszakított adattal csak a tévedés állandó veszedelme

mellett operálhat. Arra a fokra kell jutnunk ezeken a területeken is, amely fokon pl. a keleti szakokhoz közelálló bizánci filológiában vagyunk. Semmi sem kívánatosabb tehát a magyar keletkutatás fejlődésére nézve, mint hogy Kmoskó Mihály tagtársunk példája minél több keleti tudományterületen követőre találjon.

Külön meg kell emlékeznünk Akadémiánk gyűjteményeiről, a Szilágyi Dániel-féle török kéziratgyűjteményről, melyben még sok, a török nyelv, irodalom és történet szempontjából nagyértékű dolog vár feldolgozásra, a Kaufmann-féle becses héber gyűjteményről s a könyvtárról, mely orientalisztikai szempontból — a kézirattárral együtt — Európa legszebb gyűjteményei közé tartozik, s különösen ki kell emelnem, hogy Akadémiánknek 1914 óta Balkáni, illetőleg Keleti Bizottsága is van, melynek jövője bizonyára méltó lesz Akadémiánk keletkutatásának multjához.

De egy előadás keretében csak nagy vonásokban lehet beszámolni az Akadémia keleti filológiai munkásságáról. Nem lehet sorra venni azt a számtalan kisebb-nagyobb közleményt, mely Akadémiánk kiadványaiban e területre vonatkozólag megjelent s melyek e kiadványokat a fiatal magyar orientálista egyik alapvető olvasmányává teszik.

Nem lehet eléggé méltányolnunk Akadémiánk Kőrösi Csoma-kultuszát, különféle keleti tanulmányutak segélyezése terén kifejtett tevékenységét, keleti filológiai, nem akadémiai munkálatoknak, folyóiratoknak, így pl. az idegen *Encyklopaedie des Islam*-nak is hathatós segélyezését, belső vagy külső tagul való választással egyes tudósok értékének kiemelését, mellyel az Akadémia gyakran tett jelentős szolgálatot egy-egy orientálista pályájának, tudományos tevékenysége eredményesebb kifejtetésének. Sok minden kisebb dologról, melyek pedig összeségükben nagyon jelentősek, hallgatnom kell.

Büszke lehet Akadémiánk az elmúlt évszázad alatt a keleti filológia terén kifejtett munkásságára, — mondhatnám, — ha ebben a percben különös nyomatékkal nem érezném a felelősség súlyát, mely a meddő elégedettség helyett minden erőnk lehető teljes kifejtésére ösztönöz.

Annyi bizonyos, hogy az elmúlt száz év keleti filológiai eredményeire a Magyar Tudományos Akadémia azzal az érzéssel tekinthet vissza, hogy a jövő száz év munkássága meg van alapozva.

Bár ugyanezt mondhatná majd az is, aki száz év múlva beszámol — a mi munkásságunkról.

NÉMETH GYULA.

KÉT JÖVENDŐLÉS.

Nehéz nap virradt az öreg maorbackai udvarházra 1850 november 20-án. Egy gyermek született e napon, meglehetősen későn este felé s az ilyesmi mindig nyugalanságot és felfordulást okoz még az olyan házban is, ahol máskor nyugodt élet folyik és semminek sem tulajdonítanak nagyobb jelentőséget, mint amennyit valóban megérdemel.

Késő este, úgy kilenc óra tájt az öreg tiszteletes asszony átjön a szomszéd kúriából és bedugja fejét a konyhaajtón. Kis öreg asszony, jó barát és rokon, akit csak Wennervik anyónak szólít mindenki. Már nem volt nyugta otthon, fölkapott egy kendőt a fejére s lámpával a kezében átbotorkált a kert mögött futó kis ösvényen, hogy megtudja, mi az újság.

A tiszteletes asszonyt tüstént bevezetik a konyha melletti kis szobába. Itt az öreg Lagerlöfné, a tábori őrnök özvegye lakik, ma is csak úgy, mint egész életében, kislány korától öregasszony koráig. A hetven éves fehérhajú asszonyság ott ül a pamlag sarkában és, mint mindig, harisnyát köt az unokának. Ebben a szobában már teljes a nyugalom, sőt ő maga is teljesen nyugodt, mert fia, Lagerlöf hadnagy, az udvarház mai gazdája, épp az imént jelentette, hogy a legnehezebbjén túl vannak s a gyermek megszületett.

Bármily későre jár is, a házvezetőnő fölteszi a kávéskannát és hamarosan megjelenik jól megrakott tálcával.

Azután egészen magukban üldögelnek a kávé mellett. Wennervik anyó megtudja, hogy leány az újszülött, és a két öreg, kiktől az élet már búcsúzóban van, azon tűnődik, mi sors vár vajjon a kis újemberre?

— Megkapja, amit megérdemel, sem jobbat, sem rosszabbat — szól az öreg Lagerlöfné.

— A szerencsétől is sok függ, azt mondom, testvér — válaszol Wennervik anyó.

Abban a pillanatban, mikor ezt kimondja, öreg Lagerlöfné előrehajol és megpillantja azt a kis szatyort, amelyet Wennervik néni állandóan a karján visel. Mert az öreg afféle ezermester volt, aki mindenre tudott tanácsot és állandóan készen állott, ha segítségért fordultak hozzá. Öreg napjában lett Lagerlöfné bátyjának, Wennervik tiszteletesnek a felesége, előzőleg több nagy udvarház háztartását vezette. Ezért is értett mindenhez: lakodalmi ételek főzéséhez s a finom szövés-fonáshoz csak úgy, mint betegek gyógyításához, s jó gazdasszonyt tudott nevelni a fiatal parasztlányokból.

Amint az öreg Lagerlöfné a szatyorra pillantott, rögtön észrevette, hogy a szemüvegen és kulcsesomón, varrószerszámon, mellpasztillákon, orvosságos üvegecskén és szagos són kívül valami kemény, négyszögletes tárgy is ban benne.

— Úgy látom, a kártyát is magával hozta — szólalt meg.

Wennervik anyó ráncos arca elpirul. Híres kártyavető volt, s amit megjósolt, mindig bekövetkezett; de félt egy kicsit, hogy kihasználják a tudományát, bár ezt szégyelte elárulni. Bizonyítgatta, hogy távoli sejtelve sem volt arról, hogy a kártya vele van. Meg sem tudja érteni, hogy került a zacskóba.

— De ha már itt van, vethetne ennek a szegénykének, aki most jött a világra. — szól Lagerlöfné.

Wennervik anyó húzódozik egy kicsit, de nem kéreti magát sokáig. A kávéscsészéket félretolják s az öreg tiszteletes asszony előveszi a kártyát. Nagy szakértelemmel rakja, és öreg Lagerlöfné, amint ott ül és nézi, úgy találja, hogy a sógornője barna arcszínével, sötét, kutató szemeivel, hajlott orrával olyan, mint egy igazi jósnő. Fekete csipkefőköttője egy ívben hull a homlokára, a halántékán három fűrt. Nincs egyetlen ősz hajszála sem, de arcának minden kis porcikáját át- meg átszötték a ráncok.

Wennervik anyó tizesével négy sorba rakja a kártyát és számol egy, kettő, három, négy... egészen tizenhatig. Számol fölfelé, számol lefelé, előre meg vissza és újjával

követi a számolást. Mikor a tizenhathoz ér, mormog valamit, mintha elégedetlen volna az eredménnyel.

— No mi az, testvér? — kérdi öreg Lagerlöfné.

— Valami betegség követi, amitől egész életében szenvedni fog.

— Mindenki megkapja a maga keresztjét, senki sem kerülheti el — szól Lagerlöfné, aki derűs lélek volt és mindenben a jót kereste. — Ha beteges lesz, — folytatja — csöndes életet fog élni, ami mindennél többet ér.

Wennervik anyó ráteszi mutatóujját a kártyára és tovább számol.

— Sokat fog utazni és sokszor költözik új otthonba — szól és egy kicsit félénken pillant sógorőjére.

— Mozgó kő nem mohosodik — jegyzi meg öreg Lagerlöfné, bár ő, aki egész életében ugyanabban a házban lakott, igazában cseppet sem örül annak, hogy az unokája vándorolni fog egyik helyről a másikra. — Persze értem. Ha beteges lesz, nem tudja megkeresni a kenyerét s egyik rokontól a másikhoz küldik. Nehéz sorsa van annak, aki másokra szorul.

— Dolgozni és küszködni fog egész életében — jelenti ki újabb számolás után Wennervik néni. — E felől ne aggódjék, testvér.

— Ez hát azt jelenti, hogy idegenben fog szolgálni és sokszor cserél gazdát — szól öreg Lagerlöfné és most már sóhajt. Ő sohasem szolgált másokat, s szemében az ilyen élet a lehető legrosszabb volt.

— De hisz' testvérnek is jó dolga volt, — derült föl — csak belőle is olyan derék ember válják.

— Sohasem fog szövőszék mellett ülni egész életében — folytatja Wennervik anyó, annyira belemerülve a jövő kutatásába, hogy most már nem törődik vele, jót vagy rosszat jövendől-e.

— Sok dolga lesz könyvvel, papirossal; nézze csak, testvér.

Most öreg Lagerlöfné is a kártya fölé hajol, hogy valami magyarázatot találjon a nagy bizonytalanságban.

— Könyvvel, papirossal lesz dolga? — kérdi csodálkozva. — Úgy gondolja tán, hogy valami szegény pap fele-

sége lesz, akivel egyik helyről a másikra vándorol és sehol sem lel nyugtot? — hisz ha jó ember lesz, aki megbecsüli . . .

Wennervik néni itt fölemeli az újját és félbeszakítja a beszélőt.

— Megmondjam az igazat?

— Természetesen.

— Sohasem megy férjhez.

— Mit, sohasem megy férjhez? — szól Lagerlöfné, de most már erősen kell uralkodnia bosszúságán. — Lehet, hogy sok gondtól szabadul meg. De azt talán még meg tudja mondani, testvér, hogy becsületes ember lesz-e belőle.

— Derék, becsületes ember lesz minden bizonnyal — szól Wennervik anyó és újra a kártya fölé hajol, hogy újabb titkokat kémleljen belőle, de az öreg Lagerlöfné félbeszakítja és kissé szárazon így szól:

— Ne fáradjon vele, testvér! Éppen elég, ha tudom, hogy derék ember lesz belőle. Tulajdonképpen csak erről az egyről érdemes beszélni.

*

Van valahol egy könyv: *Oceola*. Az is lehet, hogy nem jól emlékszem s valami más romantikus címe van. Indiai történetnek neveznök ma, eredetileg nem is gyermekek, hanem felnőttek számára készülhetett. Nem tudom, ki a szerzője, még kevésbbé, mikor írták, de nagyon régi könyv lehet, mert annak is jó negyven esztendeje, hogy először láttam.

Ma sem tudom, hogy került föl oda a mi wärmlandi otthonunkba. A mi könyvtárunk csupa verses kötetből állott, alig egy pár regény akadt benne, — oda hát nem tartozott. Talán egy átutazó vendég hagyta nálunk, de az is lehet, hogy a nagynéném, aki nagy regényimádó volt, kérte kölcsön valamelyik szomszédától. Elég az hozzá, hogy egy szép napon — 7—8 éves lehettem akkor — ott hevert az egyik asztalon és én megpillantottam.

Szerettem olvasni. Naponként ott üldögéltem anyám mellett egy kis széken, mikor varrt, és hallgattam, amit nekünk Nösselt *Világtörténelméből* felolvasott. Mind a hét részét át-

böngésztük, de én az elsőben voltam igazán otthon. Az a sok monda! Hogy örültem újra meg újra, mikor Odysseus hazatérve szétverte a felesége kérőit; hanem a Hector és Andromache búcsúját legszívesebben átugrottam, mert azt egyszer sem álltam meg könnyek nélkül.

Fritjof mondái, Andersen meséi, Fänrik Stål énekei mind meghitt barátaim voltak, de regényt nem láttam még soha. Eszembe se jutott, hogy elolvassam azt a vastag könyvet, hisz ahhoz — úgy gondoltam — egy év is kevés lenne, csak lapozgattam. De mintha csak a sors akarta volna, egészen véletlenül ott találtam felütni, a hol a regényhősnőt, a szép fiatal ültetvényes kisasszonyt fürdés közben egy alligator támadta meg. Ekkora izgalmat még semmiféle olvasmány sem keltett bennem. Lélekzetfojtva olvastam, mint menekül üldözője elől mindaddig, míg a fiatal bátor indián megérkezik és veszedelmes viaskodás végén az alligator szívébe mártja kését.

Ettől kezdve lapról-lapra olvastam. Mihelyt egy szabad pillanatom akadt és nem kellett a tanulószobában olvasnom, írnom, vagy számolnom, odaosontam *Oceolához*, mely mindig ugyanazon az asztalon feküdt, és folytattam az olvasást.

Az a könyv elbűvölt, megigézett. Éjjel-nappal csak rá gondoltam. Egy új világot fedeztem fel. Az élet egész gazdagsága tárult föl előttem: szercelem, hőstettek, szép, nemes jellemek, aljas cselszövők, veszedelmek és örömek, szerencse és balsors. De főképen a művészien összeszőtt események, amelyek izgalmat és érdeklődést ébresztettek bennem. Csak természetes, hogy annak a hét éves kis lánynak, aki egy csendes otthonban nőtt fel, sejtelve sem volt eddig mindezekről.

Attól kezdve, hogy *Oceolát* elolvastam, valósággal rávettem magamat a regényekre, és elolvastam mindent, ami a kezemügyébe akadt. Hogy mennyit értettem meg belőlük, azt ma bajos volna megmondani, hisz a legtöbbje végkép eltűnt emlékezetemből, csak annyi bizonyos, hogy határtalanul élveztem valamennyit.

Ha ma visszagondolok erre az időre, elcsodálkozom, hogy szüleim megengedték olvasnom mindazt, amit csak akarok.

De értem, hogy nehezőkre esett volna bármit is megtagadni tőlem. Mert az a betegség, amelyet Wennervik néni megjósolt, akkor már elért engem. Az egyik lábam elsorvadt és hosszú ideig járni sem tudtam. S miután az volt a vélemény, hogy jobb, ha nem játszom és tornázom künn a szabadban a többiekkel, legtöbbször csöndben ültem egymagam. És mikor szüleim látták, milyen boldog vagyok, ha könyvet tudok a kezemben, egészen érthető, hogy nem akartak megfosztani tőle.

Hanem az *Oceolával* való találkozás döntő lett egész életemre. Mélységes erős vágyakozás támadt föl bennem valami hasonlónak fönséges megalkotására. Ennek a könyvnek köszönhetem, hogy már akkor tisztában voltam azzal, hogy minden másnál inkább a regényírás az, amivel jövendő napjaimban foglalkozni akarok.

Testvéreim és pesztonkáim már elmondták nekem, mit jövendőlt Wennervik néni születésem éjjelén. Senki sem volt nálam elégedettebb. Teljesen boldoggá tett az, hogy könyvvel, papirossal lesz dolgom, egyébről nem is kérdezősködtem még akkor.

*

Kilenc éves koromban megint beteljesedett egy a Wennervik anyó rossz jövendöléseiből. Nagy útra készülődtem. Stockholmba küldtek, hogy ott az orvos tanácsára egy torna-intézetben gyógyíttassam beteg lábamat. Az egész telet ott töltöttem s a kezelés használt. Mikor tavasz elején megerősödve hazatértem, éppúgy futkostam, játszottam, mint a többi gyermek s alig észrevehetően bicegtem.

Közeli nagyon kedves rokonoknál laktam, akik szeretettel bántak velem, de persze hazavágyódtam, ezen nem lehetett segíteni. Nehezen szoktam meg a városi életet. Nem szerettem a szűk, hosszú, köves utcákat, ahol a gyermekek éppoly komolyan és rendszeren járnak, mint a felnőttek, és nehezemre esett, hogy kabátot, kalapot kellett vennem, valahányszor kikíváncoztam a szabadba. A stockholmi gyermekek játékát még kevésbbé értettem. Nem tudtam hajtani az egykereket, a babát meg egyáltalában nem szerettem. A finom, ügyes városi gyermekek mellett butának, bárdolatlannak

éreztem magam, s minduntalan féltem, hogy kinevetik furcsa, wärmlandi dialektusomat.

De volt aztán a stockholmi életnek néhány olyan oldala, amely kárpótolt minden szenvedésért. Volt pl. a nagybátyámnak egy könyvszekrénye, amelynek egyik polcán ott sorakozott Walter Scott valamennyi regénye és én egyenként kölcsön vehettem és elolvashattam valamennyit. Azután ott volt a színház!

Lakott a rokonaimnál egy hűséges öreg cseléd, aki valamikor a nagybátyám legény-háztartását vezette. Már gyöngé volt a házi munkára, csak kötött, foltozgatott naphosszat egymagában kis szobácskájában. Nagybátyám igen jól bánt vele, s hogy el ne únja magát, minduntalan színházjeggyel lepte meg. És valahányszor az öreg színházba ment, engem is magával vitt. Rokonaim észrevették, milyen kimondhatatlan gyönyörűségem telik a színházban, meg aztán féltették is egyedül elengedni az öreget. Az én kirándulásom azonkívül nem került semmibe. Az öreg Ulla szólt egypár jó szót a jegyszedőnek s az beengedett engem is. Ülőhelyet természetesen nem kaptam, hanem ott álltam előtte, de mit bántam én azt! Az idő csak úgy röpült a színházban! Mielőtt elfáradtam volna, régen vége volt mindennek.

Talán találkozik még valaki, aki emlékszik a régi operaház kopott lépcsőjére és keskeny folyosóira. És talán olyasvalaki is akad, aki emlékszik annak a lépcsőháznak sajátos szagára. Megtörténik velem, hogy külföldi utaimon itt-ott bevetődöm egy ócska színházba, ahol ugyanazt a szagot érzem meg, ilyenkor elfog a visszaemlékezés boldogsága. Azt képzelem, kicsiny gyermek lettem újra és ott állok a nézőtér ajtaja előtt és várom, hogy a kapus kinyissa az ajtót.

Mindig ugyanazon a helyen ültünk: földszint, második sor, első szék. Különböznem csak az operába jártunk, hanem a drámai színházba is, de ott is az volt a helyünk. Megnéztük *Szép Helénát*, a *Nők iskoláját*, *Szabad vadászt*, *Némát*, az *Afrikai leányt*, *Róbertet*, a *Wärmlandiakat*, az *Erdei rózsát* és sok mást.

Új, színes világba léptem megint, ami könnyen meg is zavarhatta volna a fejemet. De hála Nösselt *Világtörténel-*

mének, amit oly sokszor hallgattam anyám varróasztala mellett, csakhamar otthonosnak éreztem magam benne. Mert tulajdonképpen nem is volt ez valami teljesen új világ. Csak az én regényvilágom kelt életre a szemem előtt. Páncélos lovagjaim, pompás öltözékű királyim jártak éppen így, és éppen ilyen volt az a kolostorkert is, ahol szürke csuhás barátok és apácák sétálnak föl s alá. Láttam viharzó tengert, trópusi vidéket, tűzhányó hegyeket. És természetesen mindent a legkomolyabban fogtam föl. Eszembe sem jutott, hogy *Szép Heléna* egy nagy tréfa. Meg voltam győződve, hogy éppen így történt Heléna elrablása a valóságban is, habár Nösselt ennek az elbeszélésével adós maradt.

Ízlésünk pompásan megegyezett az öreg Ullával. Mindketten szerettük a cifra díszleteket, ékes kosztümöket, nagy jeleneteket, amikor a színpad hemzseg a szereplőktől. És mindig a cselekmény kötött le bennünket. Az énekes zenét egyáltalában nem szerettük. Egyenesen haragudtunk rá, mert az énekelt szöveget nem értettük tisztán és elvesztettük a kapcsolatot. Olyan darabbal, melyben sem királyok, sem lovagok nem jelentek meg, sohasem voltunk megalégedve. Az igaz, hogy én örültem a *Wärmlandiak*nak, mert otthonra emlékeztetett, az öreg Ulla azonban semmire sem becsülte az olyan darabot, melyben csak parasztok játszanak. Meg is sebezte a szívemet az a kijelentése, hogy *Szép Heléna* az ő királyi kíséretével nem is hasonlítható ehhez. S én, bár patriotizmusomban sértve éreztem magam, titokban igazat adtam neki.

Közben elmúlt a tél, a tavasz beálltával hazatértem sok szép emlékekkel, amelyekről nem győztem mesélni testvéreimnek. Egyszer — nem tudom már, milyen alkalomból — vakációt kaptunk és elhatároztuk, hogy előadjuk valamelyik darabot azok közül, melyeket Stockholmban láttam.

Az *erdei rózsát* választottuk. Nem mintha az tetszett volna legjobban, hanem mert az volt a legkönnyebb, az egyetlen, melynek előadására vállalkozhattunk. Nagy erőfeszitésembe került ez a nap. Én tanítottam be a szerepeket, én rendeztem az előadást. Szövegkönyvünk nem volt: egyedül az én memóriámra támaszkodtunk. És megint csak

én alakítottam át függönyök, takarók segítségével színpaddá gyermekszobánkat, én választottam ki a ruhákat és én festettem ki a szereplőket. Egyedül nekem voltak efféle tapasztalataim. Estére mégis elkészültünk. Egy szűk ajtónyílásban szorongtak a nézők: apa, anya, a nénikém, a nevelőnőm, a házvezetőnő és egypár cseléd. Hogy láttak-e valamit a jelenetekből, nem tudom, de nem is fontos, tény az, hogy kitűnően mulattak.

Volt egy 12 éves kosztos lányunk, az játszotta a szerelmest: az *Erdei rózsát*. Olyan bájos volt, anyám egykori báli ruhájában! Nővérem volt a partnere, apa ócska egyenruhájában. Ő is kedves volt, és milyen jól játszott! Igazi színésztalentum volt. A pesztonkánkra az öreg házvezetőnő szerepe jutott, én pedig egy hetven éves őszhajú aggastyánt alakítottam, mert az én hajam hosszú volt és egészen lenszőke. Nagy sikert arattunk. Nem tudom, mit szolt volna a szerző, ha ebben az előadásban látta volna a darabját, de lehet, hogy neki is tetszett volna. Ettől a naptól kezdve már nemcsak regényírásról ábrándoztam. Színműíró akartam lenni. Szerettem volna mielőbb megszabadulni az iskola padjától, a dolgozatoktól és a számtanpéldáktól.

*

Egy szép tavaszi délután a kertünk mögött elterülő kis erdőben sétálgatok. Valahányszor az erdő szélén kigyózó utak valamelyikéhez közeledem, ragvógó fényesség árad felém. Széles szántóföldek terjeszkednek előttem s a frissen szántott párázó föld felett napfény ringatózik. Néhol vörös színre festi, máshol arany szövettel tölti meg a levegőt. Belül a sűrűben az a rejtelmes sötétség, amelyet a fák zöldje ad. Abban a pillanatban, mikor a fényességből a sűrű felé fordulok, egy pár rím szökik az ajkamra:

Olyan sötét van a hársfák alatt,
Félelmesen csendes a fuvalat.

Mi volt ez? Mi történt velem? A lélekzetem majd hogy el nem állott meglepetésemben. Hisz ez rím volt! Hiszen ez vers! Hát tudok én verset írni?

Tizenöt éves voltam s már olvastam Tegnér, Runeberg, Lenngrén, Stagnélius, Vitalis, Bellmann és Dahlgrén verseit, de sohasem jutott eszembe, hogy magam is írjak ilyesmit. Verset írni valami szent, fölséges dolog! Adomány, amelyet csak a kiválasztottak kapnak.

És mégis, kétségkívül verset csináltam az előbb. Elis-mételtem magamban újra meg újra. Hangosan mondtam. Eldudoltam. Nem mertem újabb sorokat fűzni hozzá. Ez a nagy esemény egészen megrendített.

Képzeld el, hogy szegény koldus gyermek vagy és egyszerre megtudod, hogy királyi családból származol! Képzeld el, hogy vakságban sinylődöl és hirtelen látóvá leszel, hogy nyomorogtál és gazdaggá válsz, hogy tártalan kiteszított voltál s egyszerre váratlanul nagy, meleg szerelemre találsz!

Képzeld bármi nagy, váratlan szerencsét, de ne hidd, hogy olyat elképzelhetsz, aminőt én abban a pillanatban éreztem.

Tudok verset írni! Olyan leszek, mint Tegnér, Runeberg, és Wallin. Nekem is jutott ugyanabból az adományból.

Regényt meg drámát írni mindig is akartam, de mi az a versíráshoz képest! Amaz élvezetes és mulatságos, de a vers valami magasztos! Valami tiszteletreméltó! Az egész világon a legcsodálatosabb.

Nagy felfedezésemet eltitkoltam anyéim előtt, de kótyagos fővel jártam egész este, ha szóltak hozzám, nem értettem s össze-vissza felelgettem. Emlékszem arra az estére. Vacsoránál ültünk. Itt anyám, amott apám, testvéreim, nagynéném és a nevelőnő. És én magam is ott ültem, kis sápadt, szőke gyermek, szakasztott olyan, mint annyi más. Apa viszi a szót, mint mindig, és tréfálkozik a nénivel meg a nevelőnővel. Dib-dáb dolgokról beszélnek, vidáman, gondtalanul. Vajjon mit szóltak volna, ha csak távoli sejtelmük lett volna azokról a reménységekről, amelyek a fejemben tomboltak.

Csak a Wennervik anyó jóslata nyugtalanított egy kissé. Abban szó sem volt holmi nagyságról. Már pedig aki verset ír, az nagyság. Tulajdonképpen több, mint egy király. Félni kezdtem, hogy talán tévedek és mégsem enyém ez az isteni

adomány. És ekkor elismételtem csöppnyi versemet és ismét határtalan büszkeség, mondhatatlan boldogság töltött el.

Végre éjszaka kilett s én, hogy tehetségemet kipróbáljam, megpróbáltam verset írni. Egy szempillantást sem aludtam azon az éjszakán. Szót szóhoz fűztem s mire pitymallott, egész sereg strófa készült el. Maga a vers nem nagyon érdekelt. A fontos csak az volt, hogy van tehetségem, hogy tudok verselni, hogy a kiválasztottak közé tartozom. Ettől kezdve éjjel-nappal verseltem. Jó időben. rossz időben sok-sok éven át.

Legtöbbje persze odaveszett és ami megmaradt, nagyon együgyű. Az egészből csak egy csöppnyi az, aminek ma is örülök s amit néha elsuttogok, amikor a fák sűrűjében ülök és nézem a napfénybe öltözött síkot :

Olyan sötét van a hársfák alatt,
Félelmesen csendes a fuvalat.

*

Húsz éves koromban megint Stockholmban vagyok, ugyanabban az otthonban, amely már egyszer befogadott, amikor kilenc éves voltam. Azért jöttem ide, hogy bejussak a felső tanítónőképzőbe. A fölvételi vizsgálatot már kiállottam s most várom az eredmény kihirdetését, mert attól függ, hogy fölvesznek-e az intézetbe.

Lassan múlik a nap. Szinte lehetetlen a végét kívárni. Előzőleg majdnem egy hétig vizsgáztunk, de az nem volt olyan nehéz, mint ez a várakozás. Kemény, izgalmas napok voltak, de legalább történt valami s olykor egészen mulatságos volt. A tanárok nem kívántak túlságosan sokat. Úgy éreztem, hogy körülbelül meg is feleltem a követelményeknek, de ez nem nyugtatott meg teljesen. Huszonöt növendéknél több nem kerülhet be a szemináriumba, s mi voltunk negyvenkilencen. És éppen ez volt a veszedelem. Különb-nek kellett lennem a többinél, ahhoz, hogy bejuthassak. Külön-külön vizsgáztunk hármasával s így nem tudhattam, hogy a többi hogyan felelt meg. Azt az egyet tudtam csak bizonyosan, hogy valamennyi rendes városi iskolából került

ki, egyik sem élt közülük falun és egyik sem fecsérelte el a szabad idejét haszontalan versírással. Egészen természetes, hogy valamennyi többet tud nálam. Az utolsó esztendőt igaz, már én is Stockholmban töltöttem és résztvettem egy előkészítő tanfolyamon. De ez mégis csak egyetlenegy év volt, amikor rendszeresen dolgoztam. A többi mind nyolcosztályú iskolát végzett.

Megmondták, hogy késő délutánig kell várnom az eredmény kihirdetésére. Ha nem sikerült a vizsgálat, a pedellus egy levelet hoz, amelyből megtudom, hogy a következő évre nem vettek fel a szemináriumba. Ha sikerült, nem kapok semmi értesítést. Akkor másnap egész nyugodtan megjelenhetek a szemináriumban és megkezdhetem a munkát. De még mindig csak dél van. Még tenger idő van odáig!

A rokonaim nagyon sajnálnak, de nem segíthetnek rajtam. Ülünk és beszélgetünk, de alig értek belőle valamit. Gondolataim mindegyre visszatérnek ugyanarra a dologra. Biztosan rosszul fejtettem meg a matematikai tételt és helytelenül feleltem a svéd nyelvtani vizsgán. Majd megint bizonykodtam, imádkoztam és reméltem, hogy átmentem, hogy sikerült, mert sikerülnie kellett, nem azért, mintha különb lettem volna társaimnál, hanem mert senki sem volt úgy rászorulva, hogy bejusson a szemináriumba, mint én. Igen, ebben az egyben bizonyos voltam. Senkinek sem volt olyan nagy szüksége arra, hogy tandíjmentesen vegyék föl a képzőbe, mint nekem. Ha nem sikerült, akkor végem van. Nézhetek valami szegény nevelőnői állás után, ahol pár száz korona fizetésem lesz, vagy mehetek haza a háztartásba. Már nem voltam gyermek és tudtam, hogy nem elég álmodozni és várni, hanem tanulnom kell, ha író akarok lenni. Azzal is tisztában voltam, hogy azért is tanulnom kell, hogy meg tudjak élni. Néhány év alatt nagyon elszegényedtünk. S ha meg akarok menekülni a nyomortól, meg kell tanulnom a magam kenyerét megkeresni.

Aztán meg a többi jelentkező biztosan nem apja akarata ellenére tanul. Nem kellett kikényszeríteniök, hogy elmehessenek hazulról. És talán náluk nincsenek abban a véleményben, hogy a nőnek fölösleges tanulnia. Ha azok nem

jutnak be az idén, megkísérlik egy év múlva. De én soha többet el nem jöhetek, ha most megbuktam.

És a többi biztosan nem is olyan szegény, mint én. Más iskolában is tanulhat, de engem nem segíthetnek. Apám nem adhat pénzt nekem és ez a legfőbb oka nagy ellenkezésének. De ha bejutok, biztos pálya nyílik meg előttem. Kölcsönt vehetek föl, amelyből fönntartom magam a tanfolyam alatt. De ha megbuktam, ugyan ki segít rajtam?

És milyen lassan telik az idő. Semmit sem lehet csinálni. Sétálni nem mehetek, mert hátha akkor jön a pedellus, amikor odavagyok. A tanulás semmit sem ér vizsga után. Nem marad más hátra, mint várni, várni.

Tulajdonképpen egész életemben vártam, de másképpen. Vártam, hogy valaki fölfedezzen, hogy elolvassa és szépnek, érdekesnek találja verseimet, regényeimet, drámáimat. Valahányszor új embernek mutattam be írásaimat, mindig reméltem : ez az! ez lesz az!

Egyszer . . . de milyen közel is voltam hozzá! Lakodalmom volt a szomszédságban s én koszorúslány voltam. Ebéd közben az egyik vőfély verses köszöntőt mondott a koszorúslányokra, amire én szintén versben válaszoltam. Nagy sikerünk volt. Hiszen az alkalmi versek mindig hatásosak. Kis idő múlva odajön anyám és mondja, hogy Éva Fryxell beszélni akar velem.

Éva Fryxell a mi lelkészünknek, Anders Fryxellnek. a nagy történetírónak a leánya volt. Maga is író, azonfelül nagyműveltségű hölgy. A telet Stockholmban szokta tölteni és résztvett az akkori írói körök életében. Ki lett volna hivatottabb arra, hogy segítségemre legyen az előrehaladásban? Ott volt az esküvőn, hallotta versemet és most beszélni akar velem . . . Megkérdezte, szoktam-e verset írni ; kérte, hogy küldjek el egypárat a legjavából. Majd megpróbálja valamelyik lapnál elhelyezni. Nagyon kedves volt, én pedig azt hittem, hogy a szerencse végre megjelent. Elküldtem neki verseimet és attól kezdve minden nap vártam azt a pillanatot, amikor nyomtatásban láthatom őket.

Eltelt az egész ősz, eltelt a tél is, de semmi hír. Végre kora tavasszal levelet kapok Évától. Visszaküldi verseimet,

mert egyetlenegy újságnak sem kellettek. De nemcsak ezt közölte velem, azt is megírta, hogy mozduljak ki otthonról, tanuljak, ismerjem meg a világot, másképp aligha lesz belőlem valami.

És tulajdonképpen ez a levél mozdított ki az otthonomból most egy éve. Ebben az elmúlt esztendőben nem írtam semmit, csak tanultam, hogy pótoljam mindazt, aminek híjával vagyok. Nagy tudásvágy ébredt föl bennem, vágytam erre a három évi rendszeres, komoly tanulásra.

«Dolgozni fog egész életében» — így jövendölte Wernervik anyó, és én titkon bíztam, hogy beteljesedik.

Időnként megszólalt az előszoba csengője s én mindannyiszor összerereztem ; megmondták ugyan, hogy öt előtt nem jön a pedellus, de ki tudja azt előre? Hátha ez idén hamarabb megtörtént a döntés. A reménységem minden pillanatban fogyott. Bizonyos, hogy mind a negyvennyolc különb volt nálam. Az is bizonyos, hogy többször is rosszul feleltem, a nélkül, hogy észrevettem volna.

Az óra hármát ütött. Csengettek. Egy rokonom jött, akivel együtt vizsgáztam s aki szintén a szemináriumba készült. Azért jött, hogy megszabadítson a bizonytalanságtól és megmondja, hogy mindketten kiállottuk a vizsgát. Nem árulhatja el, kitől hallotta. De biztos.

Nem tudom, mit feleltem, sem azt, hogy mit csináltam. Talán meg sem köszöntem neki, csak siettem vissza a lakásba, mert egyedül akartam maradni. Nem tudtam uralkodni magamon. Remegtem, zokogtam, szememből patakzott a könny. Éreztem, hogy kiállottam a legnehezebb próbát, van biztos kenyerem, nem szorulok másra. A magam lábán járhatok, s csak tőlem függ, hogy elérjem célomat.

*

1900 márciusában a jeruzsálemi Grand Hôtelben vagyok. Jemil, szír tolmácsom, vendéget jelent be. Magam megyek elébe, mert ezt a vendéget nem lehet bevezetni sem a szobába, sem a társalgóba.

Ezen nem lehet csodálkozni. Mert a vendég egy csöppet sem bizalomgerjesztő. Öreg néger, abból a félelmetesen csúf

fajtából, mely duzzadt ajkaival, hosszú majomkarjaival, idomtalan szőrös testével mintha csak az özönvíz előtti ember késői utóda volna. Az a hosszú, piszkos, fehér rongy, amelybe a testét csavargatta, egyáltalán nem volt ruhának nevezhető. A fejére is jutott egy darab belőle, a lába azonban födetlen volt.

Néhány napja az ódon El Aksán vezetett át tolmácsom s egyik mellékutcában egy piszkos, rongyos takaróval födött ablakfülkére lettünk figyelmesek. Jemil elmondta, hogy ott rendszerint egy jós ül s jövődőt mond bárkinek, aki hozzá fordul. Sajnáltam, hogy épp akkor nem ült ott. Szerettem volna jósoltatni magamnak. Egy igazi jövődömondóval, ott az ódon El Aksában, ahol valaha Salamon temploma állott. Udvarias vezetőm kárpótlásul fölkereste és idehozta az öreget a fogadóba.

Egy nagy szálloda halljában, ahol vendégek és szolgálk szüntelenül ki-bejárkálnak, nem olyan ünnepélyes jósoltatni, mint El Aksamoskén, de nem volt miben válogatnom. Egy sarokasztalhoz húzódtunk. A néger egy kis batyut húzott elő rongyai közül; kibogozta és jó csomó homokot szórt ki az asztalra. Jó tengeri homok volt. tele kagylótörmelékkel. Az előkészületek alatt Wennervik anyó jutott az eszembe. Vajjon ez a keleti ember lesz-e olyan jós, mint ő volt?

A néger elsimítja a homokot, majd néhány szót mond arabul, amit tolmácsom angolra fordít:

— Kéri a ladyt, gondoljon arra, amire feleletet vár. Ne beszéljen semmit, csak gondoljon rá.

Az első pillanatban haboztam egy kicsit. Hát nincs-e áthidalhatatlan ür egy arab jós s egy nyugatról jött utas között? Két külön világból valók vagyunk. Kérdezhetek-e egyáltalán olyat, ami nem esik kívül az ő gondolatai körén?

Egész jeruzsálemi utamon egyetlen gondolat foglalkoztatott. Egyesegyedül azért jöttem, hogy felkeressem a Dalar-nából kivándorolt svédeket, akik egy amerikai szektával egyesülve egy kis kolóniát alkottak itt. Látni akartam őket. hogy írassak róluk. Ez meg is történt. Ettem az asztaluknál. meglátogattam iskoláikat. benéztem műhelyeikbe, ültem a kocsijukban, pihentem a székeiken, melyeket maguk gyár-

tanak. Beszéltek nekem a vallásukról nyíltan, egyszerűen, minden fellengősség nélkül, és nem találtam köztük olyat, aki ne lett volna derék, becsületes, vallásos. Amikor itt ebben az idegen országban megpillantottam ezeket a jó becsületes svéd arcokat s meghallottam tisztességtudó beszédüket, úgy meghatódtam, hogy könnyek szöktek szemembe. Résztvettem istentiszteletükön s hallgattam búcsúéneküket: «Mi még viszontlátjuk egymást egykoron . . .» Azóta égek a vágytól, hogy írhassek ezekről a dolgos, tisztességes emberekről. De ugyanakkor kétségek gyötörnek: meg tudom-e írni a könyvet? Ez a bizonytalanság valósággal kínozott, mert komoly dolog forgott kockán. Ha nem sikerül, hiába volt az ideutazás, a sok pénz és idő, amit reá áldoztam. Nem, ez igazán nem volt tréfa! Nap-nap után ezt kérdeztem magamtól: Lesz-e könyv belőle, megírom-e valaha, találkozik-e olyasvalaki, aki elolvassa? De hát kérdezhetek ilyesmit egy néger jóstól? Látott ez az őseember könyvet valaha, van-e fogalma arról, hogy mi az a regény?

S én mégsem voltam másra kíváncsi, csak erre az egyre, tehát belefogóztam ebbe az egy gondolatba: sikerül-e könyvet írnom a Jeruzsálembe vándorolt svédekről?

A néger kiterjeszti kezét a homok felé s vaskos mutatóujjának hatalmas körmével néhány vonást húz a homokba. Jó időbe kerül, míg megszólal. Végre Jemilhez fordul és mond valamit arabul. A lady olyasvalamire gondol — tolmácsolja Jemil — amit papírra akar írni. Kéri, hogy ne nyugtalankodjék, mert sikerülni fog.

Be kell vallanom, hogy a válasz megdöbbenett. Úgy látszik, ez a néger tényleg gondolatolvasó. Figyelmesen nézett rám, én pedig tolmácsoltam neki, hogy a válasz helyes volt s meg vagyok elégedve.

A néger lesimítja a homokot s újabb kérdésre vár. Most már nem töprengek. A következő napra terveztük továbbutazásunkat Tiberisbe, Nazarethbe és Damaskusba. Csak arra gondolok, sikerülni fog-e az utazás s meglátjuk-e azt, amire vágyunk.

Ismét jó időbe telik, míg a néger megszólal, de most nem felel a kérdésre, hanem kéri, mutassam meg a tenyeremet.

Odanyujtom mind a kettőt. A néger nézi, egy lépést tesz hátrafelé, majd mindkét karját az égre emeli s ajkáról ömlik a szó. Valósággal fölizgult.

— Mi történt vele? Mit beszél — kérdem a tolmácstól.

A lady egy utazásra gondol, — válaszol Jemil — amely jól fog sikerülni. Azt mondja, hogy a lady kezében ugyanaz a jel van meg, amely Ibrahim il Kalis és Soliman szultánokéban volt. A lady hatalmas csillag alatt született s a szerencse kíséri mindenütt.

Kértem a tolmácsot, mondja meg, hogy nagyon meg vagyok elégedve; azután kifizettem. Tetszett nekem, hogy ugyanaz a jel van a tenyeremben, amely Ábrahám és Salamon tenyerében volt.

Vajjon mit szólna ehhez Wennervik anyó — mondtam magamban mialatt szobámba tértem.

Alighogy ezt kimondom, egy éles, okos hang csendül meg a fülemben. Tudhatod, kis cselédem, — szól a legtisztább honi dialektusban — hogy ezek a keleti népek, akik csúnyák, mint a majmok, jobban értenek a hízelgéshez, mint mi, különösen ha még pénz is jár érte. De az én jövőendőlésemre építhetsz. Azt nem fizették meg: Utazni fogsz, dolgozni fogsz, könyvet is írsz, teljesen egészséges soha sem leszel és így folyik le élted.»

Drága Wennervik néni, ne aggódjál — suttogom vissza. — Nem jól értetted meg ennek az embernek a szavait. Csak azt akarta kifejezni, hogy annak, aki öregkorában valóra tudta váltani gyermekálmaikat, jó csillaga van s a bölcsek szerencséje kíséri lépteit.

Lagerlöf Selma után

AMBRUS ILONA.

ÉS PIPPA TÁNCOL.

Rege egy üvegkutatóból négy felvonásban.

Ez a poétikus mesejáték valószerű környezetből lassanként emelkedik egészen szimbolikus levegőbe. A történet egy sziléziai üvegkuta kocsmájában kezdődik. A német munkások között dolgozik egy Tagliazoni nevű olasz műszaki alkalmazott, akinek nevelt leányaért, a gyönyörűen táncoló Pippáért rajong a férfivilág. Az olasz munkást egy verekedés alkalmával megölik, s Pippa menekül a durva környezetből. A lány alakja lassanként az életén átsuhanó szépség szimbolumává emelkedik. Birni akarja őt a *praktikus világfi* (az igazgató), az *öszlőember* (az öreg Huhn) s a *művész* (Michel Hellriegel, vándor mesterlegény). A darabnak legszebb s a mondanivalóra is legjellemzőbb része a harmadik felvonás, ahol a főszereplők a bölcs embernek (Wann) házában találkoznak.

HARMADIK FELVONÁS.

(Behavazott kunyhó belseje a hegység gerincén. Alacsony, tágas, barátságos szoba, gerendás mennyezettel, fából rótt falakkal. Balra három kicsiny kettős-ablak; alattuk falhoz erősített lóca. A hátulsó falban ajtó, mely a tornácra vezet. A bal sarkot tarkára festett paraszti szekrények teszik otthonos zugollyá. Az egyik szekrény nyitott felső polcain kényes gonddal tisztántartott konyhaedények és tarka cseréptányérok. Az ajtótól jobbra padkás kemence, az ezen a vidéken szokásos formában. Vigan pattog benne a tűz. Padkája lócában folytatódik a jobb fal mentében. Az így alakult sarokban nagy, barna, keményfából való parasztasztal. Fölötte függőlámpa, körülötte tarkára festett faszékek. Az ajtó közelében nagy, schwarzwalder óra, lomhán lengő sárgaréz ingával. Mindezek a jobbmódú hegylakó lakásának tartozékai. Szokatlan csupán egy másik asztal a bal előtérben, olvasóállvánnyal, azon egy felütött ódon könyvrrel, az asztal lapján heverő más könyvekkel s egyéb különös holmival, amilyen többek között egy susztergolyók közé helyezett lámpa, egy üvegfüvő lámpa,

üvegcsövekkel, néhány ócska orvosságos üveg, meg egy kitömött jégmadár. A falakon ásatásokból származó holmik: a kőkori ember kőkései, baltái, nyílhegyei s egy egész rend geológiai gyűjtésekre használatos modern kalapács. Még meglepőbb egy aprajára kidolgozott velencei gondola-modell, mely külön tartón nyugszik az olvasóállvány előtt; meg egész sereg más, tengeri és édesvízi hajómodell az ókorból és a modern időkől, melyek a tetőről csüngenek alá; végül egy nagy, állványos messzelátó. A padlón igazi keleti szőnyegek. A kicsiny ablakok az alacsony nap tüzeiben izzanak. Vörös fényük még fantasztikusabbá teszi ezeket a különös holmikat. A jobb falban ajtó.

JONATHAN, egy boglyasfejű néma, harminc esztendő körül járó szolgálégény tányérokat mosogat, a két zsámolyra helyezett kis dézsában, a kemence közelében.

Többszöri kopogtatás a tornác ajtaján. A néma ügyet sem vet rá; az IGAZGATÓ benyit, a metsző hegyvidéki hideghez mértén állig beburkolódzva, vállán puskával, hóna alatt a hófutó cipőivel.)

IGAZGATÓ. Jonathan, itthon van a gazdád? Jonathan, hé! Felelj hát, mamlasz! Vigyen el az ördög, ha nincsen ideheza! Mi? Talán bizony jégvirágokat ment szedegetni? Vagy fehér lipéket fogdos lepkehálóval? Brr! Kutya hideg van odakünn, Jonathán!

JONATHAN (megfordul s félig ijedtében, félig örömben összeveri a tenyereit a feje fölött; azután kék kötényében megtörülgeti a kezét és kezét csókol az igazgatónak).

IGAZGATÓ. Idehaza van az öreg, Jonathan? Az öreg Wann?

JONATHAN (artikulálatlan hangokat hallat és a két kezével igyekszik beszélni).

IGAZGATÓ. Hülye mihasznája, értelmesebben hadonássz! (Jonathan még jobban igyekszik s heves mozdulatokkal kimutat az ablakon, jelezve, hogy gazdája odakünn jár; azután a háromnegyed ötöt mutató órához siet s ujjával mutatja, hogy gazdájának már fél ötre vissza kellett volna térnie; vállá vonogatásából leolvasható, mennyire csodálkozik, hogy még nem került haza, az ablakhoz siet, rálapítja az orrát, tenyerével beárnyékolja a szemét és széjjeltekint.) Jól van, jól; értem már. Elment

valahová, de nemsokára itt lesz. Tulajdonképpen már itt is kellene lennie. *(A néma a kutyaugatást utánozza.)* Szóval magával vitte a két bernáthegyit is. Értem. Helyes. Egy kis mozgás jót tesz neki is, meg a kutyáinak is. Tisztogass le, te állat, itt maradok. *(Mivel tisztára olyan, mint egy hóember, visszamegy a tornácra, körültopog s lerázza magáról a havat; a néma buzgón segédkezik.)*

(Közben halkán, szinte nesztelenül, tiszteletreméltó külsejű öreg ember lép be jobbfelől az ajtón. Szálas, szélesvállú s hatalmas fejét hosszú, hullámos fehér haj övezi. Szakálltalan, bajusztalan, szigorú arca olyan, mintha rúnák borítandák. Nagy, kissé kidülledt szemét bozontos szemöldök árnyékolja. Legalább kilencven esztendősnak látszik, de úgy, mintha öregsége csak hatványozott erő, szépség és ifjúság volna. Öltözete bőujjú, térdig érő durvaszörésű vászonzubzony. Vörös nemezéből készült kerek orrú fűzős cipőt visel; derekán bőrv. Nagy, nemesen formált jobbát belépésekor ezen az övön nyugtatja. Ez az ember WANN.)

(WANN fürkésző, de mosolygó tekintetét a tornác felé irányítja, nyugodt lépésekkel végigmegy a szobán s leül az asztal mögött az olvasóállvány elé. Félkönyökre támaszkodik s elgondolkozva a hajába mélyed ujjával; fehér fűrtjei belécsüngenek a nyitott fóliánsba, melyre a tekintetét szegzi. Az IGAZGATÓ fölösleges burkaitól megszabadulva újra belép. WANN-t nem veszi mindjárt észre.)

IGAZGATÓ. Édes kicsi ikreस्कéim! Édes kicsi gödölyepárocskám! Nna, most pedig érezzük magunkat odahaza a fűrtfejű öregnél.

WANN. Magam is úgy óhajtom! Iszunk is mellé egy kis jóféle fekete falernóit!

IGAZGATÓ *(meglepetve)*. Az ördögbe is! Honnan esőppent ide olyan hirtelen?

WANN *(mosolyogva)*. Ki tudná azt pontosan megmondani, kedves direktor! Szép öntől, hogy kirándult ide a zöldbe! — Jonathan!

IGAZGATÓ. Jól mondja! Az embernek bizony kékülzöldül a szeme előtt, mire ide vergődik négy órai csúszás-mászás, bukdácsolás után. Ott volt ugyan az orromon a fekete pápaszem, de még mindig olyan a szemem, mintha

tó volna, amelynek én a fenekére süllyedtem s most is onnan alulról nézném a fönn úszkáló színes szigeteket.

WANN. Szeretne is talán valamelyikben megkapaszkodni, mi? Kell horgony? Előkotorjak egyet?

IGAZGATÓ. Hogy-hogy?

WANN. Csak úgy eszembe jutott. Annyi bizonyos, hogy mestere a sinkózásnak. Olyan vakmerő, mint egy szarvasbika, de az is csak novemberben, vagy mint egy karvaly, de az is csak akkor, mikor zsákmányát már üldözőbe vette s vadászszenvedélye minden veszedelemmel szemben süketté és vakká teszi. Akkor tűnt föl nekem ez a hasonlatosság, mikor az Orkánsüveg csúcsáról láttam hanyatthomlok le-fel siklani, mint egy madarat. De mivel ön mégis csak ember, egy harmadik emberi lehetőségre is gondoltam: ön valami beteges dolgot szeretne magából kiizzadni.

IGAZGATÓ. Mi minden nem jut az eszébe annak, akinek egyéb dolga sincs ezen a világon, minthogy télen-nyáron, szép időben, komisz időben a Tejúton sétálgasson!

WANN *(nevetve)*. Beismerem, hogy a vesszőparipám néha elragad s túlságosan is magasra röpít; azért is vagyok kissé messzelátó. Hanem azért türhetően látom a közelfekvő dolgokat is! Példának okáért azt a szemrevaló muranói kislányt, meg azt a kristálykancsót, teli falernói borral, amelyet Jonathan hoz most nekünk búfelejtőül!

(Jonathan két öblös, nemes, régi velencei kehelypoharat s borral telitöltött csiszolt kancsót hoz nagy ezüst tálcán s az egészet az asztalra helyezi. Maga Wann tölti meg gondosan a serlegeket. Mindketten megragadnak egyet-egyet s áhitattal emelintik meg az ablakok hamvadozó világossága felé.)

IGAZGATÓ. Montes chrysocreos fecerunt nos dominos! Tudja, minek képzelem én magát néha, Wann? Mintha azok közül a mesebeli aranykeresők közül való volna, akiket ez a káposztazabáló, cserzettbőrű, otromba hegyinépség boszorkánymesternek nevez.

WANN. Ne mondja! Miből gyanítja?

IGAZGATÓ. Mintha olyasvalaki volna, akinek Velence vizének kellős közepében jáspisból meg aranyból arab tündérpalotája van, hanem azért itt tesz-vesz közöttünk, mintha

háromig se tudna számolni s minden penészes kenyérmaradéokra lecsap.

WANN. Salute! Erre iszunk, kedves direktor! (*Koccintanak s szívből kacagnak mind a ketten.*) Szóval valami olyasnak tart! Tudtommal nem jutottam idáig a képmutatásban: számítsuk hát le a maradék kenyérdarabkákat; ezt leszámítva, meglehet, hogy van a dologban egy szemernyi igazság! Ha nem is vagyok éppen azok közül a bűvös hatalmú velencei emberkék közül való, akik favágók s más hasonszőrű fantaszták előtt szoktak megjelenni és akiknek aranyos barlangjaik, titkos üregeik és földalatti palotáik vannak, nem tagadom, hogy ezek a hegyek, bizonyos értelmezésben, az én számomra, csakugyan aranytermők!

IGAZGATÓ. Ki más is tudna ebben a zuzmarás világban olyan elégedetten, olyan békés megadással éldegélni, mint ön, Wann mester! Megélhetési gondja nincs; se üzlet, se asszony; s a mellett túl van már mindazon a bolondságon, amitől a magamfajtajának még fő a feje. Úgy elmélyed tudós tanulmányaiba, hogy nem látja fától az erdőt, az pedig valóban ideális állapot!

WANN. Úgy látom, hogy a jellememről alkotott kép ingadozik még kissé a maga direktori lelkében. Az imént holmi mesebeli figura voltam a szemében, akinek palotája van Velencében, most pedig szolgálaton kívüli öreg őrnagy, aki békésen éldegél a nyugdíjából.

IGAZGATÓ. Tudja Isten, magáról nem valami könnyű tiszta képet alkotni!

WANN. Jonathan, gyujts lámpát! Lámpavilágnál talán könnyebben keresztüllát rajtam.

(*Némi szünet; az IGAZGATÓ nyugtalansága fokozódik.*)

IGAZGATÓ. Tulajdonképpen mire vár itt fönn, esztendőről-esztendőre, Wann?

WANN. Sok mindenféle.

IGAZGATÓ. Példának okáért?

WANN. Mindenre, amit a szélrózsa hozhat: felhőkre, illatokra, a jég kristályaira! a nagy Pán tűzének hangtalan kettős villámaira! arra a pici lángocskára, mely az otthon tűzhelyén lobog! a holtak énekére a zuhatagban! a magam

boldog végére! a magam új kezdetére és bevonulásomra más összhangú kozmikus testvériségbe.

IGAZGATÓ. S nem unatkozik addig, ilyen egyedül?

WANN. Se tu sarai solo, tu sarai tutto tuo! Unalom pedig csak ott van, ahol Isten nincsen!

IGAZGATÓ. Én bizony nem érném be ilyen étellel, mester! Nekem izgalom kell!

WANN. Hát az a gyönyör nem izgalom, mely lelkünket áhítatos hódolattal remegteti meg?

IGAZGATÓ. Hogyne, hogyne, persze, persze! De nekem, ha be is nőtt a fejem lágya, kell, hogy a játékban fiatal-ság, vidámság, pezsgő élet legyen.

WANN. Mint ebben a parányi katicabogárban. Társamul szegődött; egész télen itt jár-kél asztalomon a játékszereim között. Nézzen meg csak egyszer jól egy ilyen csöpp jószágot. Valahányszor megbámulok egyet, mindannyiszor a szférákat hallok mennydörögni! Ha a maga füléhez jutna, belesüketülne.

IGAZGATÓ. Ezt a fordulatot nem értem.

WANN. Pedig egyszerű! Ez a parányi barmocska itt az ujjam hegyén nem tud rólam s nem is sejti, hogy maga a világon van. És mi mégis vagyunk, s körülöttünk a világ, melyet ő a maga szűk körére korlátozottan föl nem foghat. A mi világunk túl van az ő érzékein. Gondolja el, mi minden van túl a miénken! Megmondhatná önnek például a szeme: hogyan csobog a patak, hogyan dörög az ég? Soha még csak meg sem sejthetné, ha nem volna meg hozzá a halló érzéke. De lenne viszont mindennél finomabb önben ez a hallóérvék, látás híján soha meg nem tudhatna semmit az égbolt föl-séges fénycsóváiról!

IGAZGATÓ. Köszönöm a szíves különórát! de talán majd máskor! Ma nincs hozzá nyugtom. Egészen más valamire céloztam...

WANN (*megemeli a poharát*). Tudom; arra az ennivaló kis muranói lányra!

IGAZGATÓ. Eltalálta! Honnan tudja?

WANN. Mire való ez az ezer méter magas obszervatórium? meg a messzelátó, a magunk-csiszolta lencsékkel? Miért ne

kandikálna le vele néha az ember arra a vénséges földi világra, hogy közelebbről szemügyre vegye a gyermekeit? Végül pedig : akit nem szorít a cipő, az nem megy a vargához!

IGAZGATÓ. Ez jó! Varga-mivoltát egyelőre ne hangsúlyozzuk, bárha bevallom, több helyen is szorít a cipőm, de ha csakugyan olyan ördögös fizikus, mondja meg hát akkor, mi történt ma éjszaka a mogorva Wende kocsmájában?

WANN. Leszúrtak egy olaszt.

IGAZGATÓ. Miért lapozgat a könyvében?

WANN. Elvégre is, iktatókönyvre csak van szükség!

IGAZGATÓ. A közelebbi adatok is be vannak már jegyezve?

WANN. Egyelőre nincsenek.

IGAZGATÓ. Akkor süsse meg a messzelátóját, meg azt a pöffeszkedő föliánsát is! Sohase bocsátom meg magamnak ezt a dolgot! Miért is nem vigyáztam jobban! Tízszer is meg akartam vásárolni a leányt attól a kutyától!... Így jár, aki lágy szívűsködik! *(Fölugrik és izgatottan jár föl s alá a szobában. Végre megáll a messzelátó mögött, ide-oda forgatja az állványán, azután rendre ráirányozza a vaksötét ablakokra. Künn süvít a szél.)* Bolond dolog! Idefönn, magánál, mindig úgy érzi magát az ember, mintha hajókabinban volna! Viharban, a nagy óceánon.

WANN. Hát nem ez fejezi ki legtalálóbban a helyzetünket, amelybe beleszülettünk?

IGAZGATÓ. Meglehet! De az efféle frázisokkal nem sokra megyünk! Ez nem húz ki engem a csávából. Még ha legalább látni lehetne valamit ezen a maga messzelátóján! De úgy tapasztalom, ez is csak afféle csalóka játékszer.

WANN. De hiszen koromsötét az éjszaka, direktor!

IGAZGATÓ. Nappal semmi szükség efféle portékára. *(Ott hagyja a messzelátót, újra föl s alá járkál, azután szembeáll Wannal.)*

WANN. Hát csak bökje ki: kit keres?

IGAZGATÓ. A leányt.

WANN. Szem elől tévesztette a nagy zenebona után?

IGAZGATÓ. Tüvé tettem érte mindent, de sehol sem találok. És únom már ezt az ostobaságot, Wann mester! Szabadítson meg ettől a kínzó tövistől, ha csakugyan olyan

jeles kuruzsló! Nincs egy pillanatnyi nyugtom. Kaparássza elő a boncoló szerszámaikat s keresse meg azt a mérgezett nyílhegyet, mely belefészkelődött ebbe az én dög testembe s percről-percre mélyebbre fúródik. Únom már ezt a szorongást, meg ezt a folytonos ingert, a rossz étvágyat, meg a rossz éjtszakákat. Legyek inkább szopránénekes a pápai kórusban, csak szabaduljak meg egy rövid időre ettől a gyötrő, buta epekedéstől.

(Akadozó lélekzettel rogyik le egy székre s verejtékes homlokát törülgeti.)

WANN. És csakugyan komolyan szándékozik venni ezt a kúrát? Igazán rám bízta magát?

IGAZGATÓ. Természetesen! Mi másért jöttem volna ide?

WANN. És nyugton fog maradni akkor is, ha szükségesnek látom, hogy ezt a gonosz növevényt, a lába nagyujjáig elágazó gyökérrendszerével együtt, egyetlen rántásra, mindenestül kitépjem a lelkéből?

IGAZGATÓ. Még ha baromnak való lesz is az operáció!

WANN. Akkor legyen oly szíves, kedves direktor, ajánlódjék meg teljes figyelmével. Most összeverem a két tenyeremet és tapsolok; ez az első. *(Megcselekszi.)* Ha az aggastyán nem tudna többet, mint a férfi, mi értelme volna akkor az öregségnek? *(Hosszú selyemkendőt húz elő.)* Most tapsolok másodszor! *(Megcselekszi.)* Most pedig szájam elé kötöm ezt a kendőt, mint a parszit, mikor imádkozik...

IGAZGATÓ *(türelmellenül)*. Én pedig szedem a sátorfámat, mert úgy látszik, a bolondját járattja velem, Wann mester!

WANN. ... és ezután: — incipit vita nova, direktor! *(Szája elé vonja a köteléket s erősen összecsaltantja a két tenyerét. Abban a nyomban, mintegy varázsütésre a dermedtté fagyott, lihegő Pippa ront be. Mögötte ködfelhő tódul be az ajtón.)*

PIPPA *(elfulladás, rekedten)*. Mentsétek meg, mentsétek meg! Emberek, segítsetek! Harminc lépésnyire innen halálra váltan hever a hóban Michel! Belesüppedt, belefúl! Nem tud kivergődni! Hozzatok világot! Megfagy! Nem bírja tovább! Irtózatoss ez az éjtszaka! Gyertek, gyertek!

IGAZGATÓ *(elképedve néz, hol Pippára, hol vendéglátó gazdájára)*. Mi ez? Ördög maga, Wann?

WANN. Kezdődik a kúra, nincs mentség. Kötelet! Kösd ide jól a végét, Jonathan!

(PIPPA megragadja WANN kezét s magával vonszolja. Az IGAZGATÓ kábultan követi őket. A szin üres; a fürgeteg, hófelhőket söpörve maga előtt, végigsüvölt a tornácon. Hirtelen az öreg HUHN feje bukkan föl a tornác ajtajában. Miután meggyőződött, hogy senki sincs a szobában, besomfordál. Megbámul néhány holmit, de mikor behallik a visszatérő WANN hangja, a kemence mögé rejtőzik.)

WANN (még a tornácon, maga után vonva a többieket a kötéllel). Tartsd szemmel az ajtókat, Jonathan!

(A dermedtté fagyott MICHEL HELLRIEGEL megjelenik az ajtóban. WANN meg az IGAZGATÓ betámogatják a szobába s a kemence-padkára ültetik; PIPPA a cipőit húzza le, az IGAZGATÓ pedig a mellét dörzsöli.)

WANN (Jonathanhhoz). Egy teli csésze forró feketekávé, kenyakkal!

IGAZGATÓ. Ezer mennydörgös mennykő! Az embernek még a szája is befagy! Már nem is tűkkel szurkál, hanem henteskésekkel döfköd a fürgeteg!

WANN. Igen, érti a dolgát! De legalább megtudja az ember, mikor éppen a fekete üszkös alvilágban levegő után kapkod, hogy küzdők vagyunk s a fény paradicsoma még igen messze van. Csak egy parányi szikrája találta meg az utat! Derekasán megküzdöttél, kicsikém!

PIPPA. Michel, signore, nem én, Michel!

WANN. Na, hogy érzi magát kedves direktor?

IGAZGATÓ. Hogy magáról mit gondoljak, azt nem tudom. Máskülönben pompás siralomházi hangulatban vagyok. Egyébiránt szakasztott olyan csodálatos, mikor egy légy az ingem gallérjára piszkít, mint mikor maga vagy bárki más efféléket csinál.

WANN. Egyért esengett s kettő lett belőle.

IGAZGATÓ. Köszönöm, látom. Ennyit még egy fejbe-kölíntött direktor is fel tud fogni! Tulajdonképpen Huhnra gyanakodtam, s ki lappangott mögötte? Ez a bimbó! — Jonathan, a hófutó cipőimet!

WANN. Elfele készülődik?

IGAZGATÓ. Kettő éppen elég. Egy harmadik már sok. Nemeslelkűséget a legfelsőbb fokon gyakorolni bizonyos tekintetben új dolog nekem és vonzó; de hosszabb időre, azt hiszem, mégse nekem való! Egy véleményen vagyunk, kicsi Pippa?

PIPPA (*ki csöndesen sirdogálva, hajával szárítgatja, törölgeti Michel lábát*). Cosa, signore?

IGAZGATÓ. De ismersz még, úgy-e? (*Pippa tagadólag rázza a fejét.*) Nem is emlékszel, hogy láttál valaha, valahol? (*Pippa megint csak a fejét rázza.*) Nem hordott neked egy derék bácsi három-négy esztendőn keresztül cukorkát, korallfüzért, selyemszalagot? (*Pippa meggyőződéssel int újra nemet.*) Bravó! Így gondoltam én is. Hát apád volt-e, aki azután meghalt? (*Pippa nemet int.*)

WANN. Nem vesz észre valamit, direktor?

IGAZGATÓ. Hogy észre veszem-e!

WANN. Hogy micsoda hatalmas, ősi varázsló keze jár a dologban?

IGAZGATÓ. A vak is látja! Ez a világ orronverőcskéje; bosszantó, de mulatságos! (*Középső ujjával megkocogtatja Michel homlokát.*) Te, ha felébredsz, kopogtass a mennyország kapuján, alighanem maga az Úristen fogja mondani: szabad! Agyó! Dörzsölje csak vissza az életet a Micheljébe! (*Már a tornácról.*) Jó étvágyat kívánok mindenkinek! Ez segített rajtam! Meggyógyultam! Juhú! Jonathankám, nyiss utat nekem ebben a szakadéokban!

(*Behallik a kapunyitás s néhányszor még távolról az IGAZGATÓ «juhú!»-kiáltása.*)

HELLRIEGEL (*főlnyílik a szeme, talpra ugrik s ő is kiáltozni kezd.*) Juhú! — Juhú! Mégis elértük, kicsi Pippa!

WANN (*csodálkozó mozdulattal, de gyönyörködve hátrál*). Ejha! És mi az, amit elértünk, ha szabad érdeklődnöm?

HELLRIEGEL. Vagy úgy, kicsi Pippa, hát nem vagyunk egyedül! Mondd csak, honnan a manóból pottyant ide ez a vén ember?

PIPPA (*félénken, halkan*). Nem volt más mód!

HELLRIEGEL. Nem volt fölséges, mondd? Nem volt

gyönyörűség följebb, egyre följebb hágni, zimankón, fürgetegen keresztül? Kéz a kézben, vígan, csak előre?

WANN. Hová utaztok tulajdonképpen, ha szabad kérdeznem?

HELLRIEGEL. Ej, ej, öreg! Illik így kíváncsiskodni? Vagy kérdzem én tőled talán: miért kushadsz idefönn, jól esik-e a meleg, szeretet-e a sült almát?

WANN. Ördögöd van, fiú!

HELLRIEGEL. Mindig úton lenni, a céllal pedig nem törődni! Úgy sem tudjuk pontosan megbecsülni; egyszer úgy hisszük: nagyon is közel van, máskor meg hogy túlságosan is távol. Mégis csak érzem, hogy bizseregnek a csontjaim.

PIPPA *(bátortalanul)*. Michel, mondd, nem gondolod, hogy illenék egy csipet háládatossággal lennünk ez iránt a barátságos öreg ember iránt?

HELLRIEGEL. Miért?

PIPPA. Hiszen ő mentett meg bennünket a megfagyástól!

HELLRIEGEL. Megfagyni? Ilyesmi Michelnek esze ágába se jut! Ha elvétettük volna ezt a menedékházat, jó tíz mérfölddel volnánk már odébb. Gondold el, Pippa, tíz mérfölddel közelebb a célhoz! Mikor az ember bűvös cérnagombolyag birtokosa s már egész sereg kétségbevonhatatlan sugallat győzte meg, hogy nagyra van hivatva! . . . Legalább is arra, hogy ő találja föl a gyúrható üveget!

WANN. Nevetsz, kicsikém? Elhiszed neki? *(Pippa bizalommal tekint föl Wannra s félremagyarázhatatlan igent int.)* Igazán? Annyi bizonyos, hogy roppant meggyőzően beszél! Hát csak beszéljétek ki magatokat, én nem zavarlak benneteket! *(Könyvesasztala mögé ül, de lopva a párocskát figyeli; közben lapozgat a nagy könyvben.)*

PIPPA *(titokzatosan)*. Nézz csak körül, Michel, hová kerültünk.

HELLRIEGEL. Pontosan a megfelelő helyre, az kétségtelen. A fonalunk kitűnő vezető. Nem vetted észre, hogy segített mindig följebb, följebb, kifelé a fürgetegből?

PIPPA. De hiszen az az öreg kötele volt, Michel!

HELLRIEGEL. Csakhogy nem úgy van ám az egészen, ahogy te gondolod, kicsikém! Először is természetesen ide

kellett jutnunk. Mikor fölfelé kapaszkodtunk, folytonosan szemembe tűzött a világosság. De, ha semmi világosságot se láttam volna, akkor is ide vonzott, ide húzott volna valami ellenállhatatlan erő, ez alá az oltalomnyújtó födél alá.

PIPPA. Örülök, hogy biztonságban vagyunk; hanem azért még most is félek egy kicsit!

HELLRIEGEL. Mitől félsz?

PIPPA. Magam sem tudom mitől! Jól be vannak csukva az ajtók?

WANN *(aki meghallotta)*. Jól be vannak csukva!

PIPPA *(ártatlan közvetlenséggel Wannhoz)*. Ó uram, ön olyan jó! Meg is látszik az arcán! De minekünk . . . úgy-e Michel? . . . minekünk tovább kell mennünk!

WANN. De miért? Ki kerget?

HELLRIEGEL. Senki! Legalább is olyasvalaki nem, akivel érdemes volna törődni! De, ha te útnak akarsz eredni, kicsi Pippám, akkor gyérünk.

WANN. Hát azt hiszitek, elbocsátalak?

HELLRIEGEL. Még csak az kéne, hogy ne! Ugyan mivel tudna bennünket ittfogni.

WANN. Van rá módom elég! Nem faggatlak, hová mégy, hová készülsz ezzel a kis megriadt pillével, aki nekiröpült a lámpám világának! De éjtszakára itt maradtok!

HELLRIEGEL *(szétvetett lábbal dülleszkedik a szoba közepén)*. Hahó! Csakhogy kettőn áll ám a vásár! Én is itt volnék!

WANN. Hogy micsoda madár vagy te, ki tudná azt megmondani! De meglehet, hogy azok egyike, akik nekivágnak a világnak, hogy megtanuljanak borzongani. Ha így van, akkor csak légy türelemmel, meg fogod tanulni!

HELLRIEGEL. Elméskedj csak bácsikám, azért még nem szakad fejünkre a ház, mint édesanyám mondaná. De hogy megyünk-e vagy maradunk, az egyedül rajtunk múlik!

WANN. Roppant nagyszemű mazsola lehet a batyudban, fiú!

HELLRIEGEL. Gondolod? Olyanforma a képem, mint aki ilyesmit cipel a batyujában? Különben meglehet! Miért ne? A batyum olyan, amilyen, még ha különb dolgok akadnak

is benne holmi mazsolánál! Nekem úgy jó, ahogy van, punctum! Ha félrevágom a sipkámat, akkor megyünk! És te éppoly kevésbé tudsz bennünket itt marasztalni, mint ahogy nem tudnál két vándorútra kelt hattyút, mikor a bárányfelhős egen mint két kicsi pont úszik dél felé.

WANN. Azt megengedem, ifjú felhőívó! Olykor azonban mégis sikerül efféle madárkákat az etetővályucskához csalogatnom; ezt tettem például veletek is.

(JONATHAN egy déligyümölcszel, párolgó forraltborral és süteményekkel megrakott asztalt állít a kályha elé.)

HELLRIEGEL. Micsoda? Etetővályú? Nem vagyunk éhesek, nem eszünk! Ilyesmire Michel sohase kénytelen ráfanyalodni!

WANN. Mióta nem?

HELLRIEGEL. Mióta... mióta aranyat tud mosni az iszapból!

WANN (Pippához). És te?

PIPPA Én sem vagyok éhes!

WANN. Igazán nem?

PIPPA (súgva Michelhez). Hiszen ott a terülmeg-asztalkád!

WANN. Hát sajnáljátok tőlem ezt a kis megtiszteltetést?

HELLRIEGEL. Már látom, neked sincs halvány fogalmad sem arról, kicsoda legyen az a Michel Hellriegel. De bánom is én! És mit nyernénk vele, ha meg is magyaráznám! Ámbár azt jól tudod, hogy Mihály arkangyal hős és sárkányölő; eszed ágában sincs benne kételkedni. Én nem akarok mást, csak továbbmenni; de ha tízszer megesküszöm is, hogy tegnap óta csodát csoda után éltem át és diadalmasan kerültem ki egy semmivel sem csekélyebb hajmeresztő kalandból, te csak annyit fogsz rá mondani: jól van, jól, ez is csak afféle okarina-billegető. Hanem a batyumról van még egy kis mondanivalóm...

WANN. Ó, Michel, te drága isteni gyermek, ha csak sejtem is, hogy te ugyanaz vagy, akit én a messzelátómmal már hajnal óta követek és csalogatok ide, ehhez az én forró vérrel teli, lelkimannás etetőmhöz! Ha én ezt sejtem, ünnepi díszbe öltöztetem ezt a vityillót és téged, — hogy lássad:

magam is a muzsikus fajtából vagyok: kvintettekkel, rózsafüzérekkel fogadlak! Békélj meg Michel, légy elnéző! És fogadd meg a tanácsomat, egyél egy-két falatot! Akárhogy teleszürcsölted is magad az ég kékjével, attól az efféle nyurga legénynek csak a lelke lakik jól, nem a teste!

HELLRIEGEL (*az asztalhoz lép, fölkap egy tányért, nagy-mohón eszik belőle, s mérgesen súgja oda Pippának*): Semmi kedvem hozzá, alig megy le a torkomon! Csak a forma kedvéért, hogy békén hagyjon...

WANN. Ne okoskodj, Michel, hanem egyél! Azért még ne szállj pörbe az úristennel, amiért lélekzened, enned-innod kell! Attól még magasabbra szállhatsz, még föntebb ringatózhatsz!

PIPPA (*miközben Michel teljesen nekiadja magát az evésnek, Wannhoz surran és repeső örömmel súgja a fülébe*). Úgy örülök, hogy eszik!

WANN. Alvajáró; valahogy föl ne ébreszd! Mert még kihull kezéből a kés meg a villa, föllódítja magát vagy ezer méternyire s nyakát szegi, mikor hanyatt-homlok lezuhan. (*A velencei gondolamoddal óvatosan két kezébe fogja s Pippa elébe tartja.*)

WANN. Meg tudnád mondani, minek a mása ez?

PIPPA. Nem.

WANN. Gondolkozzál csak! Sohasem siklott az álmodon keresztül efféle fekete bárka?

PIPPA (*hirtelen*). De igen, régen, igen-igen régen; emlékszem!

WANN. És azt is tudod, micsoda erő lakozik ebben a portékában?

PIPPA (*elgondolkozva*). Csak annyit tudok, hogy egyszer, éjtszaka, ilyen bárka ringatott engem, házak között.

WANN. Úgy bizony! (*Átszól Michelhez.*) Miattam te is idefülelhatsz, legalább lassan-lassan ráeszmélsz, hogy itt is akad ám valaki, aki ért valamicskét az aeronautikához, meg más egyebekhez.

HELLRIEGEL. Halljuk, ki vele!

WANN. Hát — ez a kicsi ringó portéka teremtette meg, két égbolt között, azt a mesevárost, amelyben te, édes gyer-

mekem, a föld kebelére születtem. Mert meséből lettél és oda is készülsz vissza.

HELLRIEGEL. Hopp! Valami errefelé röpköd! Hopp! Megint egy más tünemény! Patkány! Most besózott hering! Most meg egy leányzó! Csoda! Elfogni, megkapni! Ni, okarina! Hopp, hopp, mindig csak hopp! Mióta elkerültem az anyámtól, kész voltam minden hókusz-pókusszal szembenézni, sőt repesve mentem elibük, de most néha mégis hideg verejték veri ki a homlokomat. *(Villával, késsel a kezében mélyen eltűnődve mered maga elé.)* Maga tehát ismeri azt a várost, ahová mi szándékozunk!

WANN. Persze, hogy ismerem és — ha megbíztok bennem — szolgálhatok is nektek egy-két jó tanáccsal az útra. Sőt ki tudja, talán még valami egyébbel is! Mert az igazat megvallva, ha az ember alaposabban szemügyre vesz benneteket, némi kétség szállja meg, vajjon csakugyan olyan biztosan, olyan céltudatosan fogtok-e majd végiglebegni az egen! Hogy is mondjam csak: van bennetek valami a vonuló csapattól elszakadt madarakból, amelyek gyámoltalanságukban az északi sarkra verődtek. Kényre-kedvre, amint mondani szokás. Ne tüzeskedj, Michel, és ne haragudjál! Sehogyse akarod beismerni, hogy eltöröttél, hogy rettenetesen fáradt vagy és hogy el-elfog és meg-megborzongat néha valami megfoghatatlan rettegés, bárha e zimankós éjszakai menekülés borzalmait annyira-amennyire kiállótátok?

(A menekülés meg rettegés említésekor HELLRIEGEL fölugrik és szorongva néz össze PIPPÁVAL. Nyugtalanul az ajtóhoz siet s kifelé hallgatózik a tornácon.)

HELLRIEGEL. Csak nyugodtan, Michel! Még csak az kéne! Remélem, hogy az ajtók biztosak s jól el vannak reteszelve. Akkor nincs mitől félnünk! *(Visszatér.)* Felőlem lehet maga akármilyen csodabogár, azért mi holnap délután mégis ott esszük a narancsot abban az üvegszínáló szép vízi városban. Ott, ahol a víz üvegvirágokat terem, abban a városban, amelynek én, mióta az eszemet tudom, minden utcáját, lépcsőjét, hidaeskáját pontosan megálmodtam. Messzi még odáig?

WANN. Az attól függ, Michel, hogyan utazik az ember.

HELLRIEGEL. Mondjuk, hogy a legjózanabb, leggyakorlatibb módon.

WANN (*mosolyogva*). Akkor aligha érsz oda valaha. De ha ezen a kicsi bárkán utazol, amilyenén már az első cölöpverők járták a lagúnákat és amelyből, mint valami úszó tömjénes kehelyből, fantasztikus füst: Velence művészetének álma gomolygott és amelyből úgy csapódott le az a ragyogó márványváros, mint kristály az oldatából... ha ezen a kicsi bárkán utazol, azzal a csodával, amely benned lakozik: akkor egyszerre mindazt megláthatod, ami után sóvár lélekkel esengsz.

HELLRIEGEL. Álljunk meg egy pillanatra! Egy kis csöndet szeretnék, hogy magamba merülve mindezt jól meg-hánytorgassam. — Add csak ide azt a portékát! (*Kezébe veszi a kis gondolat.*) Hát ezen a pici dióhéjon utazzam én? Micsoda okos ember ez az én öreg házigazdám! És Michel mekkora számár! — Dehát hogyan kell ide beszállani? — Ó kérem, nem vagyok én megrontója semmi tréfának! Kezdem is érteni már! Csak attól tartok, nagyon is el találok majd csavarogni ezen a csipet hajón! De, ha mindenáron meg kell lennie, akkor hadd vigyem magammal a két húgomat is, meg a hat bátyámat, meg az apám öccseit, meg a többi atyafiságot, akik, Istennek hála adassék, valamennyien szabók.

WANN. Vágj neki, Michel! Ha az ember egyszer túl jutott a kikötőn, nincs többé visszatérés, neki kell vágni a föltornyosuló hullámoknak. Te pedig (*Pippához*) duzzaszd a vitorláit bűvös lehelletteddel!

HELLRIEGEL. Ez már kedvemre való! Bolondos kis utazás lesz!

WANN (*Pippa ujjacskájával körülcirógattatja egy velencei pohár karimáját*).

«Tova csak, tova, kicsi gondola!»

Mondd utánam.

PIPPA. «Tova csak, tova, kicsi gondola!»

WANN. «Zimankóból, jégből, hóból,
Förgetegjárt vityillóból» —

PIPPA *(nevetve)*. «Zimankóból, jégből, hóból,
Förgetegjárt vityillóból.»

WANN. «Tova csak, tova, kicsi gondola!»

(A pohárból, melynek szélét PIPPA körülcirógatja, egyetlen halk hang zümmög föl, mely egyre erősödik, míg a fokozatosan hozzácsendülő harmonikus hangokkal eggyé olvadva, rövid, de hatalmasan fölviharzó zenévé nem válik, mely azután hirtelen megfogyatkozik és elnémul. Michel HELLRIEGEL nyitott szemmel hipnotikus álomba merül.)

WANN. Felhők fölött jár ő most, egyedül,
Nagy, néma csöndben; abban a magasban
Elhal a hang. Már nem béklyózza semmi.
Hol vagy, Michel?

HELLRIEGEL. Rőt hajnalfényben! Gyönyörű az út!

WANN. Mi mindent láatsz?

HELLRIEGEL. Ó többet, mérhetetlenül,
Mint mennyit ész fölrhet valaha,
Most jácint-tengeren siklik a gályám!

WANN. De már süllyedni kezd, ugy-e?

HELLRIEGEL. Azt nem tudom. De nőnek a hegycsúcsok,
S a világ óriássá tornyosul.

WANN. És most?

HELLRIEGEL. Alámerültem, hangtalan, a mélybe,
S gályám virágos kertek közt suhan.

WANN. Kertnek mondod, ami elébed tárul?

HELLRIEGEL. Annak, habár kőből valónak.
A kékjén márványbimbók ringanak
A smaragdzöldjén karcsú oszlopok.

WANN. Megállj, kormányos! — Te pedig mondd, hol

HELLRIEGEL. Lépcsőn a lábam, hímes szőnyegen, [vagy?
Koráll-csarnokba lépek és háromszor
Koppantom meg az aranyos kaput.

WANN. Látsz-é írást is a kopogtatón?

HELLRIEGEL. Montes chrysocreos fecerunt nos dominos!

WANN. És mi történik most, hogy megdöngetted?

(Michel HELLRIEGEL nem válaszol, de úgy nyöszörög, mintha lidérc nyomná.)

PIPPA. Ébreszd föl, keltsd föl, rázd föl, böles öreg!

(Miközben kiveszi Michel kezéből a kis bárkát.)

WANN. Elég! Térj e romlandó, hóba roskadt,

Elhagyatott kicsiny kunyhóba vissza,

Rázd meg magad és szórd ölünkbe mind

Az útibatyud esdett aranyát!

(Michel HELLRIEGEL fölébred, riadtan néz körül és igyekszik fölcsoúdni.)

HELLRIEGEL. Mi az? — Miért ácsorog az az istentől elrugaszkodott, förtelmes Huhn a kapu előtt? Miért fenyeget, miért nem enged be a barom? Pippa, nyujtsd ki csak az aranykulcsot a rácson! Majd besurranok valamelyik kis-kapun! — Hol? — Pippa! — A teremtésit, hol vagyok hát? — Bocsáss meg öreg! Nem szép dolog a káromkodás, még akkor sem, ha az embert . . . ha az embert csúnyául megtréfálták! — De hová az Isten háta mögé zuhantam én? — Ezer mennydörgős mennykő, mi dolog ez? — Hol van Pippa? — Még sem adod ide azt az aranykulcsot? Ide vele! Add ide! Nyissuk ki hamar!

PIPPA. Ébredj, Michel! Még álmodol! Ocsúdj föl!

HELLRIEGEL. Akkor legyenek csak inkább álmodó, mint hogy ilyen útalatosságra ébredjek, tizennégy mérföld mélyen egy pocsolyában. Az ember még a kezét se látja, hiába tartja a szeme elé. Mit jelentsen ez? Ki dugja torkomba a hüvelykét? Ki sajtolja ki mellemből ilyen sziklasúllyal az üdvösséget?

WANN. Ne félj! Ne tarts semmitől, Michel fiam! Ebben a házban enyém a hatalom mindenekfölött és semmi sincs itt, ami ártalmadra lehetne.

HELLRIEGEL. Ó, mester, miért hívtál vissza olyan hamar ebbe a sírgödörbe? Miért nem engedett be az a vén topron-

gyos barom az én vízen ringó bűvös kastélyomba? Szakasztott olyan volt, mint amilyen után mindig sóvárogtam! Ugyanaz volt! Fölismertem, hogy pontos mása annak, amelyről kisiúkoromban a kályhaajtó előtt ülve álmodoztam! Az ablakán Pippa könyökölt ki s a falain úgy csobogott a víz, mint futamok a fuvolán! Hadd utazzunk még egyszer így! Ajándékozd nekünk azt a bűbajos gondolát és én tüstént nekivágok az útnak . . . odaadom érte a batyumat mindenesül, minden drágaságával!

WANN. Nem, Michel; még nem! Várj sort! Túlságosan is tüzes vagy még! Mindkettőtöket kérlek, nyugtassátok meg előbb félelemtől dobogó szíveiteket. Holnap is lesz nap, legyetek egy kis béketűrőssel! Van vendégszobám, maradjatok nálam reggelig! Engedjétek meg nekem, hogy egy éjtszakára szállást adjak a dúsan fakadó ifjú reménységnek! Holnap azután menjete tovább, Isten vezéreljen! Jonathan, vezesd föl a vendéget!

HELLRIEGEL. Bennünket nem lehet elszakítani, mi egymáshoz tartozunk!

WANN. Hiába lázadozol, az álom kitépi karjaidból; és ha elaludt, akkor sorsára kell bíznod, meg a jó Istenre.

(HELLRIEGEL karjaiba öleli PIPPÁT. Hosszan elnézi s látva, hogy a fáradalmak mennyire megviselték s hogy már hiába küzd a szemére súlyosodó álommal: karjaiból a lócára csúsztatja.)

HELLRIEGEL. Kezeskedel, hogy nem lesz bántódása?

WANN. Szavammal és kezemmel!

HELLRIEGEL (homlokon csókolja PIPPÁT). Úgy hát jóéjtszakát!

WANN. Aludj jól te is Michel, jóéjtszakát! — A messze Adrián pedig álmodik egy ház és új, ifjú vendégekre vár.

(JONATHAN az ajtóban áll, gyertyával; HELLRIEGEL hirtelen elszánja magát és eltűnik vele a tornácon.)

WANN (Pippát hosszan elnézve, mélyen eltűnődik, azután megszólal):

Havas kunyhómba beszökött a bűbáj,
S aranyhajával orvul összetörte

A bölcs jégkérget. Oltalmamba vettem
 Apai szívvel s mégis álnokul.
 Ki ez a tacszó, hogy szemet mer vetni
 Hajóim bűbajos kormányosára?
 Hogy megcsikordul, hogy megring a polcon
 Öreg gályáim ócska csonkja mind!
 Mért ültettem e fickót a hajómba,
 Mikor egy rajjal szállhatnék csatára,
 Hogy visszavívjam a letűnt eget,
 Vezérgályámon e dicső leánnyal?
 Én jég-agyam, én jég-szívem, harmattá
 Porlasz hát a boldogság egy lehétől?
 Te szent fuvallat, ne szítsd föl szívemben
 A gyönyörvágó tűzvészt gyújtó csóvát,
 Hogy gyermekem faljam föl, mint Saturnus!
 Aludjatok csak, őrzöm álmatok,
 S mindazt, mi múltó. Tünde képek lesztek,
 Mindaddig, míg a lelkem is csak az,
 Nem láthatatlan, tiszta, ős valóság.
 S ti, csonkok, málljatok! Nem szállok útra többé!

*(Közben az alvó leányt fölemelte s apai gonddal támogatva kivezette a jobbra eső kamrába. Miután WANN és PIPPA már eltűntek, HUHN előbúvik akem ence mögül és sóvár tekintetével a kamra ajtajára tapadva, megáll a szoba közepén. WANN háttal lép be a szobába, becsukja maga mögött a kamraajtót és tovább beszél, a nélkül, hogy HUHNT észrevenné. Csak akkor pillantja meg, mikor a hajómodellek felé fordul. Az első pillanatban mintha kételkednék a látomás valóságában, kezét fürkésző mozdulattal szeme elé tartja. Azután lehanyatlik a keze, de testének minden izma megfeszül s a két férfi gyűlölködő pillantásokkal
 . méri végig egymást.)*

WANN *(lassan tagolva)*. Itt — már — út — nincs!

HUHN *(ugyanúgy)*. Itt — több — szó — nincs!

WANN. Gyere! *(Huhn elébe dobban s mindketten küzdő állásba helyezkednek.)*

HUHN. Ez itt mind az enyém! Mind az enyém, mind az enyém, mind az enyém.

WANN. Dühödt gyilkos, te, szennyes vágyak mocska,
Hörögsz még, mímelsz emberi szót?

(Az öreg HUH megátámadta s birkóznak. HUH egyszerre irtó-
zatosat üvölt s tehetetlenné bénul WANN karjai között. WANN
lassan a földre bocsátja hörgő ellenfelét.)

WANN. Megjártad hát, otromba óriás!
Gyarló, erős, ragadozó vadállat!
Ólakba törj! vadak koncát nem őrzi
Istennek e hősüveges kunyhója.

Gerhart Hauptmann után.

HARSÁNYI KÁLMÁN.

A KELETI ÉS NYUGATI BÁBJÁTÉK SZELLEME.

Kelet és Nyugat színjátszásának szembeállítását egyike azoknak a legnagyobb és legizgatóbb problémáknak, amelyek egy olyan szíszettörténészre izgathatnak, aki nem áll meg a történelmi tények egyszerű regisztrálásánál, hanem a szellemtudomány módszerével mélyére hatol a jelenségek értelmének és a kultúr- és stílustörténeti összefüggéseken túl meg tudja látni a kapcsolatokat az emberi szellem egyetemes fejlődésével. Kelet színjátszása tudományos szempontból ma még annyira hézagosan feldolgozott, Nyugaté pedig a sok részletmunka miatt annyira áttekinthetetlen és egyes területein ezzel szemben oly elhanyagolt, hogy egyelőre gondolni sem lehet a szembeállításra, aminek pedig lényegmegmutató tanulságai lennének. Ez a rövid tanulmány, az élő színészekkel kultivált színjátszás mellett a történettudományi szempontból annyira mellőzött bábjáték egészen vázlatos megismertetésével szeretne rávilágítani egy gyenge sugárral a keleti és nyugati színészi lélek különbségeire, hogy némi adalékul szolgáljon az európai és ázsiai népek színjátszásának karakterizálásához. A bábjáték történetének ismerete nélkül ugyanúgy nem lehet Ázsia színészetével foglalkozni, mint ahogy nem képzelhető el egy európai egyetemes képzőművészettörténet, amelyből a táblaképfestészet teljesen kimaradt, vagy irodalomtörténet pl. a regény megemlézése nélkül. (Európában sokkal jelentéktlenebb szerephez jutott a bábjáték sajátos művészete, aminek hasonlóképpen megvan a maga mélyebb értelme.)

Nem véletlen tehát, hogy a bábjáték létezéséről szóló első írott emlékeket Keleten találjuk. A *Mahabharata* a bábjátékról szólva összehasonlítja az embert a bábuval: mint ahogy a helyesen összeállított fabábu (*dārumayī yosā*) idegen akarat szerint mozgatja tagjait, ugyanúgy cselekszik az ember is, akinek nincs szabad akarata, hanem az Úr hatalmában van... A *Mahabharata* ennek a gondolatnak a fejtegetésénél egy régi mesét (*itihāsi purātana*) nevez meg, tehát e felfogás régebbi forrásra utal és élesen rávilágít arra, amit

többek között bizonyítani szeretnénk, hogy t. i. a bábjáték mennyire teljes kifejeződése a keleti léleknek.

A bábjáték őshazáját ugyanúgy nehéz megállapítani, mint őstípusát. Bár nagyon tetszetős és filológiaiilag eléggé indokolt Richard Pischel¹ elmélete, amely szerint India a szülőföldje a bábjáték-kultusznak és innen rajzolt szét Keletre, Nyugatra, érzésünk szerint a bábjátékra nem alkalmazható a Benfey-féle mesevándorlás-elmélet analógiája, sem teljes mértékben a poligenezis-teória, mert Ázsiában a keleti lélek diszponáltsága folytán autonóm módon fejlődött ugyan ki a legkülönbözőbb területeken a bábjáték-kultusz, azonban stílus-egymásrahatások is feltétlenül kimutathatók a későbbi időkben, amikor vándorló bábjátékosok szertehordják a mese-motívumokat és figuratípusokat. Az árnyjáték történetének kutatója, Georg Jacob *Das Schattentheater in seiner Wanderung von Morgen- bis Abendland* c. alapos munkájában bizonyító erővel mutatja be a tipikusan keleti bábjátéktípus egész fejlődéstörténetét és azt a kétségtelen tény, hogy az Európában történt árnyjáték-kísérletek átvételek, aminek köszönhetjük többek között a Jedermann-monda Nyugatra való elszármazását is.

Idáig bábjátékról szólva nem tettünk különbséget a különböző típusokról, pedig — mint majd látni fogjuk — az egyes műfajoknak egészen különböző szerep jut az egyes népfajok és földrészek bábjátékkultuszának történetében. Az első — és Keleten legtípusosabb — bábjátékkategória, amelyet az imént említettünk: az árnyjáték, amikor a leggyakrabban bőrből kimetszett síkfigura vagy a megvilágított vászon előtt, vagy mögötte mozog, mint a javán wayang purva, w. gedog, w. kelitik, a sziámi nang, az ind sšjānātaka, az arab ʒajal al-zill, a persa šebbāz, a török karagöz stb. A másik bábjátéktípus esetében a figurák háromdimenziósak és közvetett módon, keleten elsősorban alulról pálcák segítségével, nyugaton pedig főképpen felülről zsinórok útján irányítják a bábuk mozgását. Ilyen a jávai wayang golek, a kínai kui-lui, a japán ningyo shibai és a nyugateurópai marionett. Az ugyancsak háromdimenziós, közvetlenül mozgatható, kézre felhúzható babákkal való játék a harmadik kategória: ez a kínai «zsák-játék», az olasz burattini, a francia petit guignol, német Kasperletheater v. Hanswurstspielen és a magyar Paprika Jancsi stb. Ahány típus, annyi stílus, annyiféle kifejeződési lehetőség... Sajnos, az utóbbi két kategóriába tartozó válfajoknak lehetetlen olyan összefoglaló nevet konstruálni, mint az *árnyjáték*-

¹ R. P.: *Die Heimat des Puppenspiels*. Halle a. S. 1900.

árnyszínház szó és innen van, hogy még a szakirodalomban is zavart keltő elnevezések szerepelnek. A bábszínház egyetemes sorsának első krónikása, Rehm¹ például a «marionett» értelmét kibővíti és általában a «Puppenspiel» helyett használja, úgyszintén Haiman² is.

Az árnyjáték par excellence keleti bábjáték, a legirracionalisabb megelevenítése az ősi mithoszoknak. A régi indek sájánátakájáról (amely szószerint «árnyjátékot» jelent) majdnem csak annyit tudunk, hogy volt. Tárgyi dokumentumok sokáig hiányzanak más keleti népek történelméből is. A jávai irodalomban a XI. sz. elején találhatók a wayangra vonatkozó első nyomok, de hogy sokkal régiebb, arról a nyelvészet győz meg: «wayang», «dalang», «kélir» szavak képzésüket tekintve a prehisztórikus nyelvperiódushoz tartoznak. Jáváról került a wayang Bali, Sumatra és Borneo szigetére, ahol azelőtt nem volt otthonos. Javán eredetre mutat minden valószínűség szerint a sziámi nang is, mely kizárólag a *Ramajaná*-ból meríti tárgyát, míg a wayang emellett még a *Mahabhara*-tát, ezenkívül a közép- és újkori hősmondákat is felhasználja, amely történetek általában két központi hős, Kuda-Wangeng Pati és Damas Wulan körül forognak. Jáva szigetén többféle wayangot különböztetnek meg. Van:

1. a wayang purva, melyben a bábúk a javán kozmogonia mithoszait elevenítik meg,

2. a wayang gedog, mely már hősi mondák életrekeltésére szolgál és főhőse: Pandji Kuda-Wangeng Pati.

Ez első két wayang-játéknál a bábú a kifeszített és átvilágított fehér vászon mögött mozog, míg a következőnél,

3. a wayang kelitik esetében, mely elsősorban Damar hős életével foglalkozik — a síkfigura a vászon előtt illusztrálja ágáló szíluettjével a dalang által recitált szöveget. A

4., a wayang golek már nem árnyjáték, hanem plasztikus, fából mintázott, felöltöztetett bábukkal való előadás, a mohamedán Amir Hambjha-ciklusból való szereplőkkel.

Az első kínai adat a XI. sz. végéről való, mely arról tudósít, hogy Jön-tsung császár uralkodása (1023—65) alatt kezdik a vásári rapszodoszok árnyjáték által eleveníteni meg történeteiket. A kínai árnyjáték sokkal magasabb művészi színvonalon állt mindig, mint egyéb bábjátékaik és önálló értékét az adja meg a jávai és sziámi árnyjátékokkal szemben, hogy míg azok csak a heroikus zsánert kul-

¹ Herm. Siegfr. Rehm: *Das Buch des Marionetten*.

² Helen Haiman Joseph: *A Book of Marionettes*.

tiválják, addig a kínai árnyjáték a teljes érzéki és érzékfölötti életet belevonja témakörébe. Nemcsak az utcai és hétköznapi élet jelenségeit elevenítik meg erősen humoros aláfestéssel az árnyalakok a vásznon, hanem a természetfölötti szférák vad és groteszk, képzeletalkotta szellemeinek és kísérteteinek fantasztikus históriáit is.

Kínából származott át azután az árnyszínház kultusza a középkori iszlám körébe, amiről egy perzsa történész, Rašideddin feljegyzése tudósít. Az arabok — akik Zajal az-rill-nek nevezik e bábjáték-típust, szóról-szóra fejezve ki az «árnyjáték» fogalmát — vitték azután Egyiptomba, ahol a mongol nagy hadjárat előtt már évtizedekkel kedvelt szórakozás volt, tehát ottani elterjedését nem lehet kapcsolatba hozni a mongol vándorlás közvetítő szerepével. Egyiptomban azután, különösen az arab árnyjátékot fejlesztik tovább. Érdekes megemlíteni, hogy Saladin arab szultán (XV. sz.) mulattatására szolgált árnyjátékok közül három fennmaradt reánk és az Escoriálban őrzik egy Muhamed ibn Dánijâl († 1311) nevű egyiptomi orvos által előkelő körök számára költőien feldolgozott formában. Ezek között van egy ősi keleti mese, mely mély erkölcsi tartalma miatt átment a keresztény parabola-körbe és a számtalanszor feldolgozott Jedermann-misztériummá kristályosodott ki.

A perzsa šebbaz — ami «éjjeli játékost» jelent — régi voltára jellemző, hogy Muhamed Assar perzsa költő, aki 1382-ben halt meg Tebriz-ben, *Mehr és Musteri* c. eposzában említést tesz róla. A šebbar tréfaűző főhősének, Kaēl Pehlewân-nak közeli rokona a török árnyjáték jellegzetes hőse Karagöz és mindketten — különböző közvetítéssel — az ind Vidusaka leszármazottjai. A török Karagőzjátékok legjellemzőbb vonása, hogy a mindennapi élet emberi vonatkozásait élezik ki groteszk-komikussá. A török árnyjáték sajátságos jellegének kialakulása és kultuszának fellendülése után erős hatást gyakorolt az újkori szír-arab játékokra, amit nagyban előmozdított az a körülmény, hogy a kalifák székhelyének Sztambulba való áttételével jobb publikuma toborzódott az árnyjátékoknak.

Az árnyjáték Románián és Görögországon keresztül tört be Európába, a XVII. században. Az ókor görög árnyszínházáról nem beszélve, — melynek létezéséről tudunk ugyan, de stílus-sajátságainak megállapítása majdnem lehetetlen — az antik kultúra hanyatlása óta 1691-ig nincs adatunk a nyugati árnyjátékról. Ekkor említi e szót Caspar von Stieler Nürnbergben nyomott szótára és ettől kezdve maradt reánk egy-egy előadás emléke. Franciaországba 1767-ben érkezett el az árnyjáték. Régebbi francia utazók, akik a Kara-

gőzről írnak, csak a marionettet hasonlítják hozzá. A párizsi árny-előadások 1776-ban Londonba veszik útjukat. Franciaországban elfinomult ez a művészet és különösen Dominique Séraphini fejlesztette tovább. Az ő örökösei a Palais Royal-ban ütötték fel 1784-től 1858-ig színpadjukat. A weimari udvarba Georg von Meiningen herceg vezette be, természetesen mindent à la grecque nyírva. Goethe születésnapján például Minerva születését, életét és tetteit játszották el a sziluett-figurák. . . .

Az árnyjáték — mint látjuk — a misztikus hitvilágú, irracionális életérzésű Keleten született meg és Nyugaton mult ki csendesen. Ebben a számára annyira alkalmatlan talajban nem találta fel azokat a rejtett tápláló erőket, melyek szárba szöktették volna az Európába hozott csirát és virággá bonthatták volna ez exotikus szépségek bimbóját. Vajjon milyen sors várt Nyugaton a másik két bábjátéktípusra?

A jávai wayang golek-ről, e háromdimenziós bábjátéktípusról a wayang árnyjátékokkal kapcsolatban szólottunk. Az ősi hagyományok szerint megfaragott és felöltöztetett bábalkák szuggesztíven szimbolizálják az emberfölötti hősvilág történeseit és hogy mennyire távol van e nép lelkiségétől a hús- és vérvalóság realizmusa, arra jellemző példa a wayang golek erős hatását mutató eleven színjátszás, a wayang wong, melyet I. Adipati Mangku Nagare a XVIII. század közepén honosított meg. A színészek arcát — az egyes figurákat ősidők óta meghatározó típusú — lárvá merevíté mozduatlanná és mozgásuk dekoratíven megkötött, ritus-szerű. Hasonló jelenséggel találkozunk Japánban, ahol a történelmi drámák előadása mindmáig a háromdimenziós bábszínház stílusának hatása alatt áll.¹ A japáni ningyo shibai megkapóan illusztrálja, hogy a bábjáték nem a színjátszás primitívebb formája, hanem a színészi lélektől független művészi akarat sajátos megnyilatkozása. A japáni bábu mozgatása rendkívül komplikált és míg az egész árnyfigurasereg mozgatására elegendő egyetlen játékos, addig a ningyo-thukai-nak (bábjátékos) nemcsak mindkét kezét lefoglalja egy-egy bábu mozgatása, hanem néha még egy-két segítőre is szüksége van. A játék célja messze áll az illúziót-adástól. A ningyo-thukai és tanítványai, akik hagyományos ruhájukban némán teljesítik feladatukat, a közönség által látható módon helyezkednek el a bábuk mögött, amelyek olyan pittoreszk luxussal vannak öltöztetve, hogy 1635-ben, a japáni báb-

¹ A japáni dráma sokáig csak a bábszínháznak élt és csak később, a XVI—XVII. sz.-ban írták át színpadra.

színház reneszánsza idején rendeletileg kellett szabályozni e szokást. A recitátor, a gidayu, a színpad jobboldalán foglal helyet a zenésszel együtt. Állandó bábszínházaink kívül ismerik a köznép és a gyerekek szórakoztatására szolgáló, kézre felhúzható bábtípust is, ugyanúgy, mint a kínaiak, akik a rudakkal mozgatható nagyobbarányú fabábuk játékával szemben — amit kui-lui-nak neveznek — e kézzel megelevenített báb-előadásokat «zsák-játékoknak» hívják, mert régebben a játékos vászonzsákocskát húzott a fejére, hogy a nézők figyelmét ne vonja magára. A kui-lui témái a mi meséinkre emlékeztetők, az előadás látványos, revűszerű.

A hinduk ősidők óta ismerik a bábjátékot és puttali-nak v. puttalikā-nak nevezik. Számtalan nyomát találjuk meséikben, mítoszaikban annak, hogy kivételes szerep jutott a bábjátékoknak az ind képzeletvilágban. Már korán rájöttek arra, hogyan kell mechanizmus útján mozgathatóvá tenni a bábukat. Nagy mesegyűjteményükben, a Kathāsaritsāgarā-ban mesélik, hogy Somaprabhā, egy ünnepelt művésznek, Asura Maya-nak leánya, barátnőjének, Kalirigasenā hercegkisasszonynak ajándékol egy kosár mechanikus fabábút vitt, melyeket atyja készített. A bábukon volt egy gomb, melyet ha megérintettek, az egyik bábu felszállt a levegőbe és parancs szóra visszatért, a másik táncolt, a harmadik pedig beszélgetni kezdett ... Kalirigasenā-nak olyan nagy örömet okoztak a bábuk, hogy még enni is elfelejtett. Jellemző az ind bábjátékkultuszra az az adat, melyet Kāmasūtra említ és amely egy társasjátékra vonatkozik, amit a «bábu utánzásának» (pāñcālānuyānam) neveztek. Ez a kommentátor szerint abban állt, hogy a játszók hangban és mozgásban a bábút utánózták és különösen a keletindiai Vidha fővárosában, Mithilā-ban volt kedvelt szórakozás. A színpadon is szerepeltek fapálcika (sūtra) segítségével, bábjátékos által mozgatott bábuk. Pischel i. m.-nak elmélete szerint az ind színjátszás és drámairodalom is a bábjátéknak köszöni eredetét, amelyre analógia a jávai wayang wong és Japán színjátszása.

A nyugati háromdimenziós bábjáték az árnyjátékkal ellentétben autonóm módon fejlődött ki abban a korban, amikor még a valóságvilág nem foglalta le kizárólagosan az emberi szellemet, melynek megelevenítő ereje örömét lelte e naiv figurák akcióján keresztül való kiélésben. Az eddigiek után talán nem kell különösebben hangsúlyoznunk, hogy Nyugat csak a második és harmadik bábjáték-típust adoptálta, még pedig a közvetett módon mozgatott bábuk játéka közül a dróton felülről irányított marionettet és a kézre felhúzott bábtípus groteszk komédiázását. A főszereplő Nyugaton soha-

sem valami mithikus hős, hanem a bohóc báb-pendantja, az «álarc mögé bújt lelkiismeret» fa-rongy inkarnációja, a visszasságokat gúnyoló, tréfaúzó, anyagias Polichinelle, Punch, Kasperle, Hanswurst, Paprika Jancsi. A legművészebb magaslatot az jelzi, ha az élet félszegeinek karrikatúráját nyújtja a bábjáték és ezért nevezheti Charles Magnin *Histoire des Marionnettes en Europe* c. munkájában úgy e sajátságos művészetet, eképen: *parodie de la vie humaine* . . .

A nyugateurópai bábjáték a középkori betlehemesjátékokból fejlődött. A marionette szót, mely a betlehem-i jászol mozgatható kis Mária-alakjától nyeri eredetét, egy Guillaume Bouchet nevű anekdótairó használta először egy 1584-ben *Sérées* címen megjelent novelláskönyvében. A népies játékokból átvett közismert figurák között jelentős szerepet játszott a XVII. sz. első negyedéig Jehan des Vignes, majd Jean de la Ville néven egy népszerű tréfaúzó, komikus bábalak, akit 1630 tájékán Polichinell, ez a tipikusan francia Hanswurst, váltott fel. A XVII. és XVIII. századból nem egy kiváló bábjátékos nevét jegyezte fel a francia színészettörténet, akik első-sorban a bábjátékban rejlő karrikírozó lehetőséget érezték meg és a nagy színházak színdarabjainak és játéktípusának parodiáját nyújtották előadásaikon. A bábszínháznak a mai kabaréhoz hasonló friss aktualitása olyan nagyhatalommá tette a kis bábúkat, hogy a Comédie Française concurrence déloyale-t látott a bábszínház működésében és ismételten kieszközölte királyi dekrétum útján bezáratását.

A francia bábszínház virágkora az irodalmi színvonalú előadásokkal kezdődik, aminek Dubarry asszony volt az előfutárja, aki Boucher-val festtette a figurákat. Lesage száz komédiát írt a bábszínház számára és Pirot *Arlequin Deucalion*-jában kigúnyolta a nagy színházak feltékenységét a kis bábszínházak iránt. Egy Voltaire és egy George Sand gyönyörködött a groteszkmozgású bábuk embergúnyoló szellemes dialógusaiban. George Sand — mint ismeretes — nohani birtokán maga és barátai szórakozására külön báb-előadásokat rendezett a mult század közepén és a Théâtre des Amis köré gyűlt a szellemi ingyencek nagy tábora. Hasonló jellegű vállalkozás volt a Théâtre érotique de la rue de la Santé, melynek vezetői közt voltak Theodor de Banville, Lemercier de Neuville, Charles Bataille, Charles de la Rounat, az Odeon igazgatója, Biret, a komponista; Rops rajzolta a róla szóló publikáció illusztrációit. Ez a vállalkozás rövidéletű volt, azonban L. de Neuville további működése korszakot jelent a francia bábszínházak történetében: az általa készített bábuk, melyek egy-egy embertípus vagy híresebb egyéniség

karrikaturái voltak, elérik a realista művészi tökéletességnek legnagyobb fokát, ahová csak a keztyűszerűen kézrehúzható bábtípus eljuthat. Egy-egy általa színrehozott darab figurái közt szerepeltek: Courbet, Dumas Fils, Jules Simon, Thiers, Victor Hugo, Tardieu stb. Meg kell még említenünk Henri Signoret nevét, aki 1888 és 1892 között a világirodalom egyes nagy drámáinak bábuk útján való előadásával kísérletezett. Aristophanes, Shakespeare, Cervantes művei és egyenesen színháza számára írt legendák és misztériumok szerepeltek műsorán. — A francia népies bábjáték állandó típusaival — e művészi bábszínházak mellett — az utcai «népbölcsesség» kifejezője. A provinciák egyes városai közül Lyon a leghíresebb drasztikus petit guignol-jával.

Az olasz bábjáték legmesszebbrenyúló gyökerei a commedia dell' arte-ig vezetnek el. A rögtönzött színjáték figuratípusai reinkarnálódtak az egyes bábalkokban: Arlequin, Pantalone, Scapino, Pierrot, Pulcinelle és Colombine... Az olasz bábjáték a franciához hasonlóan nemcsak a nép alsó rétegeinek volt kedves szórakozása, hanem az előkelőbbeknek is: Macchiavelli *Mandragorá*-ja például igen gyakran került színre megrövidített formában a bábszínpadon. A legrégibb bábszínházstípus Itáliában a Castelli dei Burattini, mit Francesco Gattici *Le disgrazie di Burattino* c. 1628-ban Rómában megjelent komédiájának nagy népszerűsége szert tett hőse nyomán neveztek el így. E harmadik bábjátéktípus mellett a felülről drót segítségével irányítható marionett is nagy technikai tökéletességre tett szert, úgy, hogy a színre került látványos revűk és operák még egy Stendhalt és egy Dickenst is elbűvöltek.

A latin népfaj nagy előszeretete a bábjáték iránt a spanyolokban sem tagadta meg magát. Történetét visszafelé a XVI. sz. közepéig követhetjük nyomon, amikor a híres matematikus Giovanni Torriani V. Károly számára egy muzsikáló és vívó automata-bábut szerkesztett. E korban a bábjátékhoz szükséges figurát *titeri*-nek nevezték. A bábjátékos, a *titeros* művészete csakhamar minden várost meghódított és nem mult el fényesebb ünnep, hogy ne szerepelt volna a mulatság főpontjaként. Nem lehet megenyítés nélkül hagyni Don Quijote kalandját, amit Cervantes ír le, amikor összekaszabolja a mór bábúkat a nemes manchai lovag. A spanyol bábjátékok főforrása: — egészen a mult század második feléig, amikor beáll a hanyatlás — a régi lovagregények és népkönyvek, mór-spanyol románcok, spanyol felfedező kalandjai Nyugat-Indiában és egyéb históriák.

Az angol bábjáték első periódusában pusztán népies szórakozás volt. A XVII. század közepén dühöngő puritán mozgalom —

mely becsukatta az összes színházakat — lebecsülve a bábjátékok nagy hatását, nem nyúlt e vásári mulatsághoz. Így azután Chaucer-től Byronig, Sir Philipps Sidneytől M. W. Harlitt-ig nagy figyelemre méltathatták e lenézett népszórakozást. Már korán épültek állandó bábszínpadok, melyek azonban ugyanúgy a mindennapi élet félszégeit figurázták ki, mint az utcai puppet schows, csak finomabb formában. E játékok tipikus angol alakja, a második angol forradalom után született Punch. A marionett sem ismeretlen Angliában : már régen is riválisa volt a nagy színháznak a történelmi szomorújátékok előadásával egy-egy bábszínház, Henry Rowe meg egyenesen arról tudósít, hogy Shakespeare-darabokat adtak embernagyságú bábúkkal fényes kiállításban.

A német bábszínház története teljesen hasonló, multját azonban még nagyobb időre visszamenőleg tudjuk követni : a pogánykori faragott bábúk családi kultuszáig, amiket koboldok-nak és tattermann-nak neveztek. Ezek a passzív fafigurákelevenednek meg azután a XIII. században, amiről a Minnesenger Hugo von Trimberg *Der Renner* c. tanítókölteménye tudósít. Ezeket a játékokat — melyek tárgyukat az Edda-dalokból és a Nibelung-mondából merítették — Tokkenspieleknak nevezték. A harmincéves háború idején erősen fellendül a német bábjátékkultusz, mely akkor kapja meg speciális ízét, amikor a népszínpadok tréfaúzó Pickelhäring-je Hanswurstként támad fel. Hogy mit köszönhet Európa a német Puppenspiel-kultusznak, arra nézve csak Goethe *Faust*-ját kell említenünk, melynek témáját a hús változatban is fennmaradt Faust-Puppenspiel-ek őrizték meg és oltották bele a gyermek Goethe lelkébe egy frankfurti vásáron, hogy egész kultúránk szimbólumává mélyüljön lelkében az éggel dacoló, ördöggel szövetező, az elérhetetlen után sóvárgó Faust doktor naiv bábalakja.

A történelmi tények olyan élesen szembeállítják egymással a keleti és nyugati bábjátékkultuszt, hogy nem is kell külön hangsúlyoznunk : ami Keleten önkifejeződés és élmény, az Nyugaton vásári szórakozás, ingyenceknek való kuriózum... Ami Keleten dominál a színjátszással szemben, az eltörpül Nyugaton a mimus mellett... Mi ennek a magyarázata? Világos a felelet : annak a művészetalkotó szellemnek a különbözősége, melynek speciális diszpozíciója a világnézetben kristályosodik érzékelhetővé. Induljunk ki a pozitív módon megállapítható tényekből.

A keleti ember színjátszásának tradicionális megkötöttsége, az aktorok arcát leggyakrabban eltakaró maszkok mozdulatlansága és a mozgásokat térben s időben egyaránt meghatározó ritusszerűség

valósággal bábjátékká teszi még az élő színész produkcióját is. Ezzel szemben a nyugati ember csakhamar letépi az álarcot, mert nem találja meg a játék értelmét a lelki mozdulatlanságban és ezer életté akarja élni magát. A fatalista élethitű, mozdulatlan lelkiségű keleti ember, aki hisz a végzet életmeghatározó, determináló erejében, hiánytalanul ki tud fejeződni a bábjátékban, ahol a bábuk — melyek kész egyéniségekként lépnek akcióba és nincs fejlődés a jellemükben, csak szimbólikus történés velük kapcsolatban — a játékos által kiszabott mozgáslehetőségeken belül él ki előre elrendelt életüket. A nyugati ember azonban hisz a szabad akaratban, hisz a cselekvés kötelességében és érzékeltetni akarja azokat az indulatokat, melyek a történések indítóokai: így jön létre az egyén jelleméből folyó tragédia és az egész — élő színészekre épülő — Theatrum Europaeum...

A keleti bábjáték és nyugati színjátszás ily módon eleve kizárják egymást, mint ahogy apriori kizárja egymást a keleti és nyugati lelkiség, életérzés, létszemlélet. Ebben találjuk a magyarázatát annak, hogy Európában elsatnyult az árnyszínház, a háromdimenziós bábjáték pedig vagy az ingyencek szórakozásává halványodott, vagy az alacsonyabb néprétegek és gyermekek mulattatásának lett a főeszköze. Az európai bábjáték realista és mint ahogy az európai kultúrák útja is az ideák kifejezésétől a valóságvilág felfogásának szegényes filozófiai és művészeti naturalizmusáig vezetett, a nyugati bábú is a külsőségek hű kifejezését hajszoló ál-illuzionizmusig «fejlődött» történelme folyamán.

Mivel magyarázható most már ez az ellentét Kelet és Nyugat között? Azzal, hogy a keleti lélek számára nincs különválasztva a makrokozmosz a mikrokozmosz-tól a nyugati gondolkodás értelmében, nincs különválasztva tehát az objektív létező «valóság» a valóság szubjektív appercepciójától és így nincs konfliktus a realizmus és idealizmus között. A keleti ember ugyanis a jelenségvilág mögött érzékeli a dolgok lényegét és mindig ezt és sohasem az esetleges, mulandó «objektív valóságot» akarja kifejezni alkotásaiban, tehát nem törekszik naturalisztikus ábrázolásra.

A keleti ember csak jelzi világélményeit, de nem ábrázolja, ezért örök friss minden megnyilatkozása, legyen az bölcséleti tanítás, színes fametszet vagy egy primitív kis bábú.

NÉMETH ANTAL.

SZEMLE.

Egy új világnyelvi kísérletről.

Elmúlt immár húsz esztendeje, hogy e sorok írója a *Budapesti Szemlé*ben tanulmány tárgyává tette *A világnyelv kérdése*-t. Tanulmányának eredménye nem volt valami optimisztikus. Ezek voltak munkájának befejező sorai: «Eljön-e hát még egyszer az a boldog idő, az az igazi aurea aetas, mikor az emberek, anyanyelvük mellett, még egy közös nyelven beszélvén, valódi testvérekként megértik egymást? Élő nyelvek rajongói azt hiszik, hogy valóban eljő valaha az az idő, mikor egy nyelv lesz az úr a földön. Új nyelveknek faragói már látják is a földi nyelv központi irodáját, ahonnan szerteviszi a táviró drótja a nyelvhelyesség ukázait. De aki ismeri a nyelv életét, a világnyelvi törekvések multját és jelenét, a mesterséges világnyelvek természetét, lemondással, megnyugodtan fogja kimondani azt a fájó, de becsületes szót, hogy: soha!»

Húsz esztendő telt el azóta, húsz súlyos gondokkal, küzdelmekkel, gyásszal teljes esztendő. A világháború összeomlása után, midőn még hittünk egy logikus világbéke lehetőségében, németnyelvű cikkben hívtuk fel a Béke-Delegációt a nemzetközi segédnyelv problémájának józan, reális megoldására. Mi akkor egy élő nyelv előléptetésére gondoltunk, egy kis nemzet nyelvének kijelölésére. De nem restelljük, hogy az a terület, amely geográfiai feldarabolásokat végzett olyan geográfiai egységeken, amelyeknek geográfiáját nem ismerte, az a terület nem sok érzéket mutatott az egyetemes emberiség szubtilisabb problémái iránt. Egyik mesterséges segédnyelvnek — el kell ismernünk — már akkor szédítően hatalmas elterjedése és fanatikus hívei sem segíthették ez eszme programra jutását.

De azokat az eszméket, amelyek a fentemlített tanulmányban jutottak kifejezésre, sajnálatosan igazolták az újabb fejlemények. A nagyjelentőségű elvi kifogások mellett az emberi gyarlóság szerepelt az első sorban amaz érvek mellett, amelyek egy nemzetközi segédnyelvnek érvényre jutását lehetetlennek mutatták. Egy élő nyelv kijelölésére a világháború után lett volna a legkedvezőbb az alkalom. Ezt elmulasztották azok, akiknek inkább ilyenféle feladataik lettek volna, mint ezeréves országokat tönkretenni. A mester-

séges világnyelvre vonatkozólag pedig az ősi emberi gyöngeség válasszolt: «Ha egy ember olyat csinálhat, hát én majd csinálók — jobbat!» Az eszperantó legszebb virágzása idején lépett fel az Ido, jórészt az eszperantisták táborának legkiválóbb emberei, Louis de Beaufront-nal az élen, alkották és propagálták.

A hivatalos nyelvtudomány általában elítélt mindenütt mindenféle mesterséges nyelvalkotást. Mégis mindig voltak kiváló nyelvészek, akik legalább in abstracto lehetőknek tartották egy mesterséges világnyelv egyetemes érvényre jutását. Schuchardt, Thomsen és Meillet a legnagyobbak ezek között, de már régen tudjuk, hogy melegen érdeklődik a világnyelvi törekvések iránt a legnagyobb élő nyelvészek egyike, Jespersen Ottó is. Az a könyv, amely német nyelven most jelent meg először¹ a nagy dán nyelvtudós tollából, a világnyelvi törekvések terén a legváratlanabb fordulat, igazi világesemény.

Ez a könyv korszakalkotó azért, mert unikum a maga nemében. Egy az egész világ előtt elismert nagy nyelvtudós revízió alá vette a világnyelvi probléma-kör minden egyes ismertebb tagját, de nem állott meg itten. Valamennyi eddigi kísérlet kritikai méltatása után rájött arra, hogy, szerinte, az eddigi kísérletek egyike sem vált be. Ez is nevezetes elvi megállapítás, de ezt már régen tudtuk. Ám Jespersen itt nem állott meg. Így gondolkodott: «Ezek nem jók! Csinálók hát én, a nyelvtudós, nyelvek s a nyelv életének ismerője, jobbat, igazán jót.» S megalkotta új világnyelvi kísérletét, a *Novial*-t (nov = új; I.A.L. = = International Auxiliari Lingue, Nemzetközi segédnyelv, már novial nyelven mondva.) Ez a kísérlet külön stúdiumot érdemel. Itt csak annyit, hogy teória és praxis, nagy elméleti elgondolás s az élet reális viszonyaihoz való aprólékos alkalmazkodás még alig egyesültek valaha nagyobb harmóniában, mint e világnyelvi kísérletben.

Jespersen távol van attól a nagyhangú jelszótól, amelyet Schleyer Volapük-je így fejezett volt ki: «Menade bale, püki bal» (Az egy emberiségnek egy nyelvet!). Jespersen inkább azt mondja: A második nyelvet mindenki számára! Hogy egy ilyen segédnyelv nagy áldása volna az emberiségnek, az már azért is bizonyos, mert igazán jól kevesen tudnak idegen nyelveket. Midőn Zola a Dreyfuspör idején menekült Franciaországból, Angliában senki sem értette meg angol beszédét. Hermann Bang 1912-ben nagy nyomorban halt meg Amerikában, környezete egy szavát sem értette meg. Sir Edward

¹ Otto Jespersen: *Eine internationale Sprache*. Nach dem englischen Original übersetzt von Dr. S. Auerbach. Bei Carl Winter (Heidelberg 1928).

Grey nem tudott franciául, s a francia követ, Cambon nagyon rosszul beszélt angolul.

Egy előnyelv kiválasztását Jespersen is utópiának tartja. A latin sem alkalmas se ősi, se átalakított formájában. Fejezd ki latinul azt, hogy: telefon, vagy azt, hogy: automobil, vagy azt, hogy: rádió! S ami a régebbi törekvéseket illeti, Jespersen sorra vesz minden fontosabb kísérletet. Schleyer a Volapükkal 1880-ban lépett fel. Százazrek beszélték, írták e nyelvet a föld minden táján. De hol van a tavalyi hó?

1887-ben lépett fel Dr. Zamenhof az eszperantóval. Ennek a segédnyelvnek ma is fejlődésben lévő nagy sikere komoly meggondolásra késztet mindenkit, aki objektíve foglalkozik e problémával. Mi nem érezzük magunkat hivatottnak e segédnyelvről kritikát mondani. Az elvi magaslatról nem óhajtunk leszállni a vajudó ma poros küzdőterére. Csak Jespersent idézzük, akinek véleménye szerint az eszperantó vagy Ido forradalma mélyebben rejlő okokból pattant ki. Nem a hívők civakodása az új Ido-mozgalom magyarázata, hanem mélyebb oka van annak: «a nyelvnek hibás volta, mely oly sok pontban provokálja a kritikát».

Így végez Jespersen az Idiom Neutral-lal, az Ido-val, a Latino sine Flexione-val (egyszerűsített latin!), s az Occidental-lal.

Ezek után részletes, de nyelvtudományi szempontból is teljesen módszeres leírását nyújtja saját kísérletének, a Novial-nak. Nem grammatikát nyújt, hanem a nyelv hang- és alaktanának összehasonlító leírását, úgy hogy egyrésztől beleszővi e fejtegetésbe a hozzájuk való mondattani ismertetést is, másrésztől minden egyes alkalommal utal arra, hogy az ő javaslata mivel jobb az eddigi kísérleteknél.

Hogy ennek a nyelvtudományi szempontból abszolút megbízható, kiváló alkotásnak mi lesz a sorsa, arra nagyon nehéz felelni. Jespersen a munka első és erkölcsi tekintetben legfontosabb részét elvégezte. De az érvényesüléshez nem elég a jó. Tán nem is a legfontosabb. Sajnos, itt is nem a lényeg a döntő, hanem a forma. A propaganda, a terjesztés megszervezése vajjon egy Jespersennek való-e, aki egy hosszú és termékeny életet töltött dús könyvtárak ihlető falai között? Aligha. Lesznek-e olyan hívei, mint az eddigi kísérleteknek voltak (és vannak is), akik valóságos vallásos fanatizmussal terjesztik azt a nyelvet, amelynek híveivé szegődtek? Ki tudja?!

Egy bizonyos. Megjelent az emberiség szellemi piacán az első világnyelv, amelynek alkotója korunk legnagyobb nyelvtudományi szellemei közé tartozik. Csodálkozással és kíváncsian várjuk Jespersen alkotásának jövőendő sorsát.

Rubinyi Mózes.

IRODALOM.

Sebestyén Károly új könyve.

Sebestyén Károly: *Summa vitae, visszatekintés egy életre.*

Az Athenaeum kiadása.

Sebestyén Károly ritkán ad ki könyvet. Nagy munkássága jó-részt kiváló hírlapok kritikai rovatában foly el, pedig cikkei java-részét is érdemes volna összegyűjteni.

Új könyvének címe *Summa vitae, visszatekintés egy életre*, s a szerző valóban egész életét foglalja össze benne. Az első rész önélet-rajz, a második *Aratás* cím alatt néhány jeles tanulmányt nyújt, egy-egy marék kalászt mutatóba minden mezőről, amelyen a szerző dolgozott.

Sokan bizonyára azt hiszik, csak az írhat érdekes önéletrajzot, akinek élete külső eseményekben gazdag, vagy legalább valami nagy eset történt vele. Mi lehet érdekes egy tanár sorsában, akinek napjai tanításban, irodalmai, tudományos munkában, s mások ily munkás-ságának ismertetésével, bírálatával telnek? Sebestyén Károly ön-életrajza mégis nagyon érdekes. A sok gyermekű szülei ház, a művelt és jó, de boldogulni nem tudó apa ; az édes anya, aki az irodalomért és zenéért rajong, de varrótűjével kenyeret keresni is segít ; a módos nagyapa, aki két felnőtt fia halálán megkérgesülve, lányával és esaládjával nem törődik ; a kisfiú, amint ajándék-csizmában és kopott téli kabátban jár az iskolába ; mindez oly elevenen, annyi művé-szettel van leírva, hogy regény sem lehet érdekesebb, s egyszersmind oly élethíven, hogy valóságos példája a kisvárosi szegénysorsú család életének. Nem kevésbbé korkép a kaposvári hitközség elemi iskolájá-nak s a gimnáziumnak rajza, hol a tízéves, jó tanuló már óraadással segít a család fenntartásában. E régi iskolákban sokszor kitűnőn tání-tottak s kemény padjaikon kitűnő férfiak nőttek. S mi következik az eminens érettségi után? Egy kérő levél valami pesti rokonhoz : se-gítse leckeórák adásához az ifjút, míg az egyetemre jár. A bölcsészeti kar kiváló tanárai : Ponori Thewrewk, Gyulai Pál, Beöthy, Simonyi, Alexander Bernát nagy hatással voltak tanítványukra. Az egyetemi hallgató szűkös kenyeréből odaad egy-egy darabot a Nemzeti Színház

karzatjegyéért ; akkor volt újság a színpadon *Az ember tragédiája*, akkor vonult fel oda Ibsen. Azután külföldi egyetem következik : Lipszében Ribbeck, Lipsius és Wundt, Berlinben Vahlen, Erich Schmidt ; a könyvtár, asztala mellett látja dolgozni Mommsent. Kár, hogy csak rövid megjegyzéseket olvasunk róluk.

Mindez alapos előkészület egy komoly és munkás életre, mely a Volf György és Kármán mellett töltött tanárjelöltség után — egyenest pesti iskolához való kinevezéssel kezdődik, ami ritka elismerés.

E küzdelmes évekből nem hiányzik az idilli vonás sem, az egyetemi évek óraadásával kezdődő szokásos gyermek-szerelem, mely itt, ami már nem annyira szokásos, boldog házassággá vált.

E fejlődés rajza nem csupán azért érdekes, mert vonzón és színesen van elbeszélve, hanem még inkább azért, mert a vidéki szegény fiú küzdelmeinek, nélkülözéseinek, szorgalmának, magára hagyottságának és keserves úttörésének e korra nézve tipikus pályája, melyet sokan, igen sokan jártak végig, akik kiemelkedtek, s nyilván még többen, akiknek ereje útközben elfogyott. Arne Garborg súlyos regényt írt a norvég paraszt diákok nyomorgásáról, megingásairól, elkényszeredéséről, amelyet nagyon komolyan vettek ; azt mondták róla, hogy nemzetgazdasági könyv, mely Norvégia jövőbeli kultúrájának alapjairól szól. Sebestyén könyve nem kevésbé érdekes s nem kevésbé tanulságos azért, mert való. E könyv is a szegény diákok küszködésére fordítja szemünket, melyekkel gondolni kell, kivált ha látjuk, mily gyötrők azok lelkileg s mily keserű nyomokat hagynak még olyan lélekben is, amely a művészetek és tudományok eszményi világában él.

Az önéletrajz további része kevésbé érdekes, de más tekintetben értékesebb. Munkákról, könyvekről szól, a magvak kikeléséről. Szerző termékeny lélek, aki ismereteinek jó hasznát tudja venni. Filológiai tanulmányai segítik a görög gondolkodás kezdeteiről, a cinikusokról írt két nagy művénél. A színpad iránti érdeklődése jeles kritikussá avatja, több színmű s drámai költemény lefordítására ösztönzi, majd a Színi Akadémia tanári székére viszi, hol egy nagyarányú, becses dramaturgiát ír, Shakespeare-tanulmányaiból néhány jeles essay fakadt, kivált a római tragédiákat fejtegeti s egy külön kötetben Shakespeare kapcsolatát a klasszikai műveltséggel. Munkásságának legszebb elismerése, hogy régibb tanárai rendre kollégáivá és barátaivá lesznek. E részben is van sok tanulságos. Fiatal tanárok sokat tanulhatnak a szerző kezdő tanár-korának jó vagy megbánt sajátságaiából ; kritikusok a maguk lelkiismereti problémáival találkoznak itt. Beszél szerzőnk filozófiai tanulmányairól, filozófiai fel-

fogásának kifejlődéséről. Mindennél érdekesebb azonban, amit valóságosságáról mond. Gyermekkorában erősen vallásos volt. Tizenöt éves kora körül ez érzés eltűnt lelkéből, rettentő ürességet hagyva maga után. Férfikorában egy nagy betegségben a halál küszöbén állott, de ez az érzés édes volt neki, mert a szinte halálössá váló ágyon a gyermekkorából ismert fényesség ragyogott rá. Láttta magát, csupasz lelkét, a végtelen űrben repülve, soká, nagyon soká. S maga fölött megpillantott egy fénysugárt, fehér, meleg éltető sugárt. A bolygó lelkek mind ahhoz igyekeztek. A sugár átölelte fázó lelkét, — és többet nem aludt ki. Az önéletrajz második szakán ez az élmény az uralkodó. E szép lapok Bunyan megtérésére emlékeztetnek. Azt hisszük, e sugár világánál írta könyvét, hálából, s hogy megmutassa lelkét második feleségének, akinek könyve ajánlva van, — és másoknak is.

A kötet második része *Aratás*, hét essay, a szerző munkásságának különböző tereiről. Egyik, *A szegénység filozófiájá*-ról szóló, benső kapcsolatban van a szerző életével, fiatalkori nélkülözéseivel. Hangján érzik a keserűség; oly kíméletlenül igaz s oly szellemes, mintha Max Harden írta volna. Az írónak igen éles szeme s nagy érzékenysége van a szegénységgel járó szenvedések iránt, ez még itt közölt két Shakespeare-tanulmányán is érzik. Az egyik *Athéni Timon*-ról szól; erről nagyobb tanulmányt is írt. Itt szellemesen tovább elemzi Timon tragédiáját, aki barátaira költötte kincseit, s midőn elszegényült, mindenki elhagyta, s ő embergyűlölővé vált. Tragédiája, megölő mérge az, hogy rájött az emberek alacsonyosságára. Sebestyén most tovább megy, az elszegényedés tragédiáját olvassa ki belőle, a rosszabbra változását, a veszteségét, a bukását. „Hozzászokni a lemondáshoz, a nélkülözéshez, visszasüllyedni a kulturátlanságba, szégyenletes függésbe”, ez a lealacsonyító, az elviselhetetlen, s ez Timon sorsa. Ennek ilyen kiemelése, szubjektív értelmezése Timon embergyűlöletének, de megfér a másik ok mellett, sőt ki is egészíti, s amilyen új, olyan szellemes. Írónk új vonásokat emel ki a Lear-probléma körül is. Regan és Goneril szavaiból kiolvassa, hogy anyjuk mindig „meggondolatlan” volt. Lear és leányai, Gloster és fia közt a nemzedékek harcát látja, miről Edmund egész kis igazoló elméletet állít az ifjúság javára. Lear siralmas sorsában azt nézi legsiralmasabbnak, hogy kegyelemkenyerén él, s e miatt el kell vesztenie önbecsülését; ehhez képest a fenyér viharában úr, mert ott „ízlől-ízre király”. Ez az, aminek aláhúzása e tanulmányt egy szállal a két előbbihez köti. Sajnáljuk, hogy Ibsen-tanulmányainak hasonló gyümölcsével itt nem találkozunk.

Egy tanulmány a filozófiai buvárkodások területéről jön, a „sötét” Herakleitoszról foglalkozik. A *rászedett ördög*-ről szóló e téma körébe új tagokat von. Prudentius *Psychomachia*-ját, ide sorozza Shylockot, s Ibsen két drámai költeményéhez hozzáfűzi Paludan—Müller *Adam Homo*-ját. Két tanulmány az esztétika körébe vág. A *regény és dráma* című érdekesen vizsgálja, hogy ámbár modern emberre az egész irodalmat e két műfaj jelenti, honnan van az, hogy a dramatizált regényt a színpad mégsem fogadja be.

A legterjedelmesebb értekezés címe *Töredékek egy esztétikából*. Nem annyira töredékek, mint egyes összetartozó pontokra szorítkozó rövid fejtegetések, melyek rövidségük s látszólagos könnyedségük mellett sem mozognak a felszínen. A művészi alkotás indítékait fejtegetve, az ismert rúgók közt szépen szól a szépség szeretetéről s a megörökítés vágyáról, nemcsak a tárgyra, hanem a személyre vonatkozólag is, a fennmaradás akaratáról, szól az élménybeli csiráról megrendelt műalkotások esetében, s a művészet szociális oldaláról, a közönség szükségességéről. Mindezt a többi indíték közt futólag érinti, de látnivaló, mily sok oldalról forgatja tárgyát. Szól azután a művészi tehetségről, a művészet és valóság, a forma és tartalom viszonyáról, az egyéniségről és stílusról, így jut el a művészetek felosztásához. Az idevágó elméletek, a világirodalmi és művészettörténeti példák bőrsége mellett itt is találni egy-egy eredeti gondolat megpendítésére, újszerű kapcsolatra. A gyors és szabatos gondolatmeneten megérzik, hogy a szerző kedvelte a matematikát.

E tanulmányok oly magvasak, hogy tartalmi ismertetésükkel lehet legjobban jellemezni. Jól mérik meg a magaslatot, hova az életrajzban leírt életút vándora feljutott.

V. G.

Verseskönyvek.

Némethy Géza: *Az Ész tragédiája s egyéb versek*. Második bővített kiadás. 8 r. 208 l. Budapest, 1927. — Ifj. Wlassics Gyula: *Régi fiók*. Költemények. 16 r. 95 l. Budapest, Genius, é. n. (1927). — Bárány Wlassics Tibor: *Halk melódiák*. K. 8 r. 39 l. Budapest, 1928.

Némethy Gézában, tudományos életünk egyik kiválóságában, két lélek munkál: a tudós filológusé és az álmaiban élő és emlékein merengő költőé. A tudós és költő szinte a renaissance humanistáira emlékeztető összhanggal nyilatkozik meg benne. Vallomása szerint ő nem ismeri Faust lelkének két részre szakadó meghasonlását, sőt hite szerint ép tudós elmélyedése tartotta épen költői tüzeit és ifjúságát.

Költői indulásáról maga beszámol könyvének Kozma Andorhoz

írt ajánlásában. A mult század kilencvenes éveinek elején a Katona Lajos vezetése alatt forrongó Élet-társaság körében kapta meg ő is «a poézis ragadós betegségét.» Versei a legbiztatóbb fogadtatásra találtak; egypárat a Kisfaludy-Társaságban mutattak be, több a legkiválóbb folyóiratokban jelent meg. De hamarosan búcsút mondott a költészetnek s egészen a klasszikus ókor tudományának élt. Harminc évi időköz után azonban csoda történt vele, amint ő maga elmondja: egyrészt a tudománya finomult költészetté, másrészt ifjúsága emlékei éledtek föl lelkében olyan erővel, hogy kénytelen volt újra költővé lenni. Ez magyarázza, hogy őszi virágzását több mint negyedszázad választja el tavaszának virágaitól. Közbeesik a munkás nyár.

Némethy Géza életét három khárisz mosolya édesítette meg: a szerelemé, a gondolaté s a költészeté. Ez utóbbinak sugalló érzéseit s tárgykörét így jellemzi:

Elandalít a gyermek- s ifjuemlék,
Sok kedves élmény, boldog álmódás,
És elmémben mi kincsül felgyülemlek,
Megihlet a művészet és tudás,
És mintha elfogná csodás igézet,
A lelkem hall bűbajos hangokat:
Ritmussá rezdül benne minden érzet
És dallá finomúl a gondolat.

Sugallatára e belső zenének
A lanton éled húrjaim sora
S a tiszta légben száll a tiszta ének,
Minő ajkamról nem fakadt soha,
S majd halkszavú dalokban eldalolja
Gyöngéd szív titkát, mult szerelmeket,
Majd szárnyaló ódákkal ostromolja
A mélyt s magast, a poklot és eget.

Költeményeiből egy egészen belső életet élő, a világ tülekedő forgatagától visszavonuló epikureista bölcs képe tűnik elénk. A férfié, kire korán gond és munka szakadt s nem volt ifjúsága, bár ő is volt ifjú. A szépet csak távolról nézte, bár mohón szomjazta; nem élt, csak álmódott, mert félt, hogy az élet megcsúfolja legszebb álmait. Már első költeményeiben is félénk, óvatos, élni nem tudó férfi érzései szólalnak meg s tárgya legtöbbször a boldogságnak egy-egy elszalasztott, soha vissza nem térő alkalmá. Életének őszén már megbékélt mosollyal gondol szívének ezekre a tavaszi emlékeire: nagy nekibuzdulással, mámoros optimizmussal induló s csöndesen elbátor-

talánodó szerelmi föllángolásaira, melyeket kis jelenetekben, apró képekben kelt életre (*Adél, Tündérálmom*).

Álmodozó szerelmek voltak ezek; a költőt elbűvölte a leány szépsége és kedvessége, de sohasem gondolt arra, hogy magáévá tegye. Érezte, hogy életútját társtalanul fogja megtenni. Mindjárt első verse (*A szerelem iskolája*) azt példázza, hogy a szerelemnek mindig egész lélekkel kell átadnunk magunkat s ezért tanulgatja hiába ezt az érzelmet ő, ki könyvek közt görnyedve nőtt bátortalan férfivá. Az élet nagy számvető óráinak egyikén (*Könyveim*) fölteszi a kérdést, hogy mit adtak cserébe neki a könyvek a nekik áldozott életéért. Büszke önérzettel hangoztatja, hogy a könyvekből ő alkotta meg lelkének istenségét; nincs a nagy mindenségben úr fölötte, se földön, sem égben, mert akit istenél fogadott, csak általa s benne él. Rejtetten parázsló érzésül azonban mintha ki-kiütköznék e költemények sorából az a szomorúság is, hogy egy munkás és tartalmas pályának nem volt egyetlen röpke perce sem, melyért érdemes volt élnie. Ez mélyen emberi reliefet ad a tudós gyakran hangoztatott megnyugvásának, mely az ősz beköszöntével derűsen hirdeti, hogy örömmel teljes volt számára ez a vita contemplativa s ennek csöndes boldogságáért gyakran árad ki szívéből a hálaadás.

A klasszikus világ szelleme az ő igazi múzsája. Méltó önérzettel hivatkozik arra, hogy ő tudós társainál többet áldozott az antik világnak; azok csak ésszel hódoltak ennek, ő szívét is neki adta. Valósággal rajongó vallomások áradnak költeményeiből a hellén szellem, a klasszikus világ iránt, melyet a szépség és igazság kútfejének vall. Ezt a rajongást a tudós alapos ismeretei táplálják; nemcsak sóvárog e letűnt nagyszerű világ után, hanem egész lelkével benne él. Kevesen értették meg mélyebben és igazabb valója szerint a görög szellemet Némethy Gézánál. Epikuros vigasztaló bölcséleti rendszerét legjellemzőbb vonásaiban pompásan megvilágító képbe foglalja össze s ezt költőivé is teszi azzal, hogy a maga lelkében tükrözi, a maga lelkét építgető hatásában mutatja be (*A kert bölcsje*). A kötet címét adó bölcselő költeményében (*Az ész tragédiája*) a pantheista sztoikusok istene, a tiszta égi tűz, az emberiség történetén végigtekintve, borzalommal látja, hogy az istenségtől alkotásra adott ész az ember ölésre használja s felindulásában a nagy ekpyrosist, mindennek ismét éterré égését határozza el. Az emberiség sorsának megvilágítása Madáchot idézi emlékezetünkbe, és a költemény a maga igénytelenebb koncepciójában s szűkebb keretei között is megkap gondolati mélységével s azzal a következetességgel, mellyel egy antik világszemléletet a modern korra alkalmaz.

A klasszikus világért való rajongás mellett főként a zene áhi-

tatos kultusza tölti meg lelkét nemes tartalommal. Az életnek egyik legnagyobb vigaszát látja e «nagy fájdalomcsaló»-ban s ezt tartja az utolsó két évszázad legnagyobb emberi alkotásának. Egyik költeményében (*Vasquez grófnénak*) finoman világít rá egy-egy nagy operai jelenet szívdöbrentő hatására, mély értelmére s az egyéni életsorsot is formáló bűvös hatalmára.

Ennek a rajongó, eszmék, álmok és emlékek világában élő s ezeknek becsét boldog és büszke önérzettől valló tudós költőnek rokonszenves képe legigazabb értéke a kötetnek. Finom kultúra árad belőle, az érzésnek őszintén odaadó melegségével hatva át, a tudóshoz illő egyszerű és szerény formában. Csak az avatottak, a tanultak szűk körétől várhatja megértő közönségét s e közönség méltánylásának meggyőző bizonyossága, hogy két év múlva immár második kiadása vált szükségessé. —

Gondolati tartalom húzódik meg ifj. Wlassics Gyula költeményei mögött is. Vágyó tekintete az élet rejtelmekre irányul s ezeknek megfejtését keresi. Rövidebb ciklusokba foglalja össze az embersorsnak egy-egy nyugtalanító kérdése körül szövődő költeményeit. Legerősebben foglalkoztatja az emberi lélek prometheusi tartalma, az örök vágy, mely az embert s az emberiséget szent hajszában pihenés nélkül kergeti folyton előbbre (*Új tüzek*). Ennek, az egyént sirjához egyre közelebb sodró hajszának szépségeit foglalja a kötet első költeménye versszakokba, melyek rövidebb záró sorukkal a végzetszerű embersors miatt fel-feltörő sóhajokként hatnak. Felvillantja előttünk a mult és jelen csálóka ellentétét is: a jelenhez tapadunk abban a balga hitben, hogy csak az az öröm s az a szép, amit a jelen nyújt s végül is csálódva kell bevallanunk, hogy a jelen káprázatokkal ámit s csak egy marad igaz: a mult.

Gyakran foglalkoztatja az élet és költészet diszharmoniaja (*Lesben*). Kérdéseket vet föl az emberi és poétai sors rejtélyeire vonatkozólag, a nélkül, hogy felelni tudna rájuk. Annyit lát, hogy az élet bálján mások ropják a táncot, a költő csak másoknak muzsikál, míg egyszer csak azon veszi észre magát, hogy tőle tovasuhant az élet. Kétség nyugtalanítja a maga hivatása felől is, mikor az emberiség nagy harsonásai is csak «pusztában kiáltók»:

Pusztába vész minden szó, minden ének.
A legmondottabb név is elsuhan,
Ezen a földön nincs örök ígézet.

Nincs oly fény, mely nem húny el egykoron.
Nincs oly mű, mely nem porlad szerteszét,
Itt lenn minden nagyságnak vége — rom.

... S építünk mégis, romot a romokra,
 És csak kiáltunk — a puszták szelének,
 S csak írunk, írunk — a futó homokra.

Legállandóbban az ember és a világ, az egyén és a mindenség viszonya foglalkoztatja. Hangot ad a természet ironiájának az emberrel szemben, ki a maga kis érzéseinek visszhangját akarja hallani a természet megdöbbentő méretű jelenségeiben. De viszont a természet lenyűgöző erőivel szemben kifejezést ad az ember méltó önértékének is, annak a büszke érzésnek, hogy bennünk is egész világ él (*Emberek a tengerparton*).

Egészséges gondolati tartalmával s hangulatosságával egyaránt megkapó és meggyőző költészet ez, csak egyik ciklusa (*Köd, csönd, titok*) mutat kissé irreális színeket, szinte túlzó elvonatkozást a világtól. A fényszóró nyárral szemben az ősz szálló ködeit magasztalja, a kacajjal szemben a zümmögő csöndet, a valósággal szemben a fátyolos, szűz titkokat. A kötet utolsó ciklusában (*Lángok a viharban*) «a háború és a magyar sors énekeiből» fog egybe néhány költeményét, melyekkel a háborúra s az utána következett eseményekre adott költői visszhangot lelke.

A kis kötet tartalmi változatosságát hiven tolmácsolja formákban való változatossága, verselésének gondossága s kifejezésének esiszoltsága. A szerző eklektikus, a szó legjobb értelmében. A mult hagyományait, nagy költőink hatását igyekszik összhangba hozni a legújabb kor formai újításaival és kifejezése módjával s teszi ezt tudatosan és ízléssel. —

Wlassics Tibornak mindössze tizenhat verset tartalmazó füzetét jól jellemzi címe. Halk melódiák hangzanak belőle felénk, melyeket sorsának mostohaságán érzett szomorúsága fakaszt. «Csak jajt, könnyet adok, nincs egyebem, másom» — írja maga. Panasza hol csendes megadással, hol türelmetlenebbül nyilatkozik, most az öröm és szépség után való sóvárgásba, majd a korai téltől, jövőjének még kietlenebbre fordulásától való borzongásba csap át. Bánatának mintegy enyhülését keresi abban, hogy fel-feltörő sóhajait «kidallja». Maga számára énekel s bokrétába kötve szerencsétlensége enyhítőjének, feleségének nyújtja át őket halála és hódolata jeléül. A sors mostohaságát megédesítő asszonyi jóság vonja így be költői színnel ezeket a sem tartalomban, sem formában nem nagy igényű, inkább bensőséges verseket.

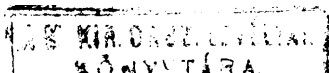
Új regény Balassa Bálintról.

Somfay Margit: *Vénus jegyében*. Történelmi regény. Stádium, é. n. (1928.), 8-r. 382 l.

Balassa Bálint alakja kerek felszázadja bontakozott ki a zavaros hagyományok homályából. Addig a Toldy Ferenc könyvéből ismerték életének kevéssé megbízható adatait és költészetének éppen nem legjellemzőbb részét. Azóta a Szilády Áron Balassája jutott bele a köztudatba, ennek életrajza a radványi levéltárból előkerült hiteles forrás-anyag, az enyészettől szerencsésen megmenekedett költői hagyatéék felvilágosító, homálytosztató adatainak volt első, jeles összefoglalása. Vitás pontok személyét, sőt műveit illetőleg is mindmáig maradtak, de a főbb körülmények tisztázottaknak tekinthetők. Gaál József még szabadjára alakíthatta sorsát, a maga költői beszélyében, Jósika nemkülönben a *Várt leány várat nyer*-nek Békés Gáspár kalandjával foglalkozó részében. Tóth Kálmán pedig a *Dobó Katika vagy az egri szép napokban* a várostrom után a védelemben résztvevő Balassa Bálinttal nőül véteti Dobó Katicát. Balassa alakjának és pályájának tisztázódása megfigyelhető a maga idejében igen olvasott írónak, Péterfalvi Szathmáry Károlynak művében. Ez két ízben foglalkozott Balassával, előbb a *Figyelő* egyik novellájában (1871), még Toldyból merített ismeretek alapján, majd 1887-ben testes regényben, már Szilády adataira támaszkodva. Nála jelenik meg először írói alakításban — bár minden művészből pszichológiai elmélyítés nélkül — a költőnek fordulataiban történelmi hitelességű életpályája.

Ezek a keretek lenyegileg a mai regényíró sem sokat módosíthat, ha elbeszélése alapjául Balassa életrajzát választja. Rá az a feladat hárul, hogy a kész kereteket minél gazdagabb, lélektanilag minél meggyőzőbb motiválással töltsse ki. Somfay Margit, ki most Balassát terjedelmes regény központjába állította, «Vénus jegyében» szemléli hőse életét. Az ő Balassája a tüzes vér rabja, valóban rab s rabsága egy életen át tart, holott zsarnokibb természet rabsorsra még nem jutott soha. Ez erősen romantikus felfogás, nőírók szívesen rajzolják a «perzselő» szenvedélyt s az ennek poklában kárhozó «igazi» (divatos kritikus azt írná: «százszázalékos») férfi ideálképét. A valóság Balassája ennél sokszínűbb volt, ő irodalmunknak legelső nagyműveltségű, tudatos lírikusa is. Ebből Somfay Margit nem sokat láttat: regényét jócskán megtűzdeli ugyan Balassa-költeményekkel, de ezek lelki genezisébe alig pillanthatunk bele, a szép strófák inkább csak afféle «postillon d'amour»-ok szerepére szorulnak.

S ha felfogásában a férfi sorsa annyira egyedül a nő: milyenek a regény fő nőalakjai? Losonczy Anna lelki rajza nagy oda-

adásra és finom megérzésre vall. Büszkeségének vértjén áthallani a szerelem, a meghódolni vágyás szavát. Nagy benső tusái vannak, valójában ő épp annyira áldozata Balassának, mint az neki. Kegyetlen és számonkérő, de kegyetlensége csak Balassa erőszakosságának visszhangja, számonkérése pedig egy tövön sarjad a meghocsátással. Ez a két lélek egymás táplálására s egymás sorvasztására született. Találkozásaik fejezetei a regény legdrámaibb lapjai. Somfay Margitnak mindig jobban sikerül a közvetlen ábrázolás, mint a kommentálás. Az áthidaló részekben, mikor maga fűz megjegyzéseket a történetekhez, jobbára elszíntelenedik.

Ez a főhibája Balassa felesége, Dobó Krisztina rajzának is. A regény elején friss vér kering ebben az alakban, de már a válás körüli részekben inkább csak felőle hallunk egyet-mást, az alak plasztikája megromlik, e helyett az író nő moralizálását kapjuk a «mesterségesen szított érzések»-ről.

Magát az életrajzi keretet Somfay Margit a maga egészében vállalta, szinte felesleges részletességgel. Érdekes megfigyelni, hogy azokban a szakaszokban a legélénkebb és legszemléletesebb, ahol legönállóbban elkanyarodik a készről és tudottól. A török hordáktól két ízben meglátogatott magyar faluban lejátszódó templomi jelenet nem mindennapi erővel, mozgalmassággal és írói biztossággal van előadva. Itt valóban a kor hangulata ejti rabul az olvasót, s a tömegjelenetben az egyéni vérmérsékletek is gazdag változattal jutnak szóhoz. Megkapóan szép Bálint látogatása is haldokló apja házában. Itt a szerző merőben elkerülte a könnyen kínálkozó olcsó érzelgősség veszedelmét. Finom tapintattal úgy szövi az elbeszélés fonalát, hogy az öreg Balassának tudomása van ugyan fia hazatértéről, de szót már nem válthatnak egymással. A haldokló apa deliriumába mindegyre belejátszik a «tékozló fiú» megtérésének motívuma s ezzel egyszersmind az engesztelődésé is, minden híg, könnyekbe fúló áradozás és búcsúzkodás nélkül. Itt az író nő tanúságot tesz róla, hogy máris van érzéke az «elhagyás művészet»-e, a magasabbrendű hatás érdekében való önmegtartóztatás iránt.

Viszont ahol igen is a «textus»-hoz tartja magát: nem egyszer némiképp iskolássá, majdnem egy kissé lecke-felmondóvá válik. Regényéhez sok részlettanulmányt végzett, s még nehezen bír lemondani tájékozottságának megmutatásáról. Kivált a regény vége felé akadnak részek, melyek mintha csak azért említették, hogy az életrajzi teljességből ne hiányozzanak. Ezek azután a regényt megduzzasztják. A nélkül, hogy benső gazdagságához is hozzájárulnának. A történelmi színhez sem szükséges a túlzottan nagyszámú részlet: az is inkább a földolgoz biztos megvilágításából alakul ki, semmint a bárminő

tarka és változatos mozaik-tömegből. De korfestés tekintetében ne maradjon említetlenül az írónőnek az az igen szerencsés leleménye, hogy a magyar hadinép közt felléptet egy «búbánatos», kalandos életű spanyol lovagot is, ki a magyar leventéket rendre megismerteti az egykorú világeseményekkel, amelyekben vagy maga is résztvert, vagy hallott felőlük kóborlásai során. Ezzel a hazai korviszonyok nagyobb távlatot nyernek, a hab-hányta Magyarország sorsához mintegy hozzáérezzük az egész nyugtalan Európát is.

Figyelemreméltó az írónő nyelvi készsége és a régiség iránti fogékonysága. Szép, teli mondatai vannak, előadása hajlékony s mégis méltóság és zeneiség van benne. Az archaizálásban helyel-közzel túlcsap a mértéken, néha még önmagáért választja a régies kifejezést, mintegy kirakatba helyezi. De kivált a beszéltetésben szépen és erős helyi hatással alkalmazza a szókkal gazdaságosan bábó, nagynyomatékú kifejezőmódot. A férfiak összetűzése alkalmazásával a foghegyről váltott, kemény fordulatok néha úgy pattognak vissza egymásról, mint az összemért dömöcki pengék.

Nyelvi szeplő alig akad az egész regényben, csak a legritkább esetben üti meg fülünket egy-egy pesties kisiklás vagy bizonytalankodás: a kaput «kizárták»; «tizenhárom esztendő múlt az egész fiú»; «nincs ebből kiút»; «hogy jön ahhoz Balassa?» s még egy-két efféle nyelvbotlás. Ezeket is csak azért hánytorgatjuk fel, mert ennek az írónőnek jólesően ép nyelvérzékét féltetni érdemes.

Tehetségére pedig ez első önállóan kibocsátott könyve alapján érdemes szeretettel figyelni. Annyi máris megtetszik, hogy dolgát nem fogja a könnyebbik végéről. Ha egészen nagy regénytárgyhoz mindenben még nem bír is hozzámagasodni, jó úton indult meg és komoly törekvéssel látott munkájához.

Rédey Tivadar.

Egy orosz filozófus.

Martin Winkler: *Peter Jakovlevič Csadajev*. Ost-Europa Verlag. 1927.,

Az orosz szellemtörténetnek alig van érdekesebb alakja, mint Csaadajev. Minden irodalomtörténetben ott szerepel a nagyok sorában, a XIX. század első felének írói közt, pedig szigorúan véve talán nem is író. Néhány torzón és magánlevélén kívül mindössze négy filozófikus levél őrzi irodalmi hagyatékát, ezek közül is csak egy jelent meg életében, de még ezt az egyet is előbb franciából kellett lefordítania Catherinek a *Teleszkop* számára. Író írások nélkül — így szokták őt emlegetni és ebben nincs semmi túlzás, mert Csaadajev valóban író, írások nélkül is.

Bölcseelőnek — európai viszonylatban — nem elég eredeti,

Európának nem tud újat mondani. De amit itt, Nyugaton, főleg a katolikus filozófiából merít, azt olyan őszintén sajátjává és oroszává tudja változtatni, mint előtte és utána senki. Lényegileg nem is tesz mást, mint tudatossá tesz egy meglévő törekvést, de ezt súlyos érvekkel támasztja meg. Tiszta távlatokat nyit az orosz történet megírt és megírandó lapjain Európa felé és ezzel nemcsak az orosz történetfilozófiában kezd új fejezetet, hanem az orosz irodalom nyugatos mozgalmának is szilárd elméleti alapot teremt és ez biztosítja helyét az irodalomtörténetben.

Csaadajev gondolatrendszere tiszta deizmuson épül. Világképének központjában a istenfogalom megszemélyesítője áll, akinek aktív akarata mutatja az irányt a mindenség életének. Ez az akarat vezeti az egyes emberi sorsokat és az egész emberiséget és bár hatását nem mindenkor érezzük világosan, mindig érvényesül, mindig megmutatja a helyes utat, amelyen haladni kell. A helyes út, Csaadajev szerint, a kereszténység, amely kiemelte az embert elkülönültségéből, a szeretet kötelékével közel hozta embertársához és megszabadította az állati érdekek béklyójától. A materialista és széthulló antik világ ezzel letűnt és helyét a megújhodott Róma foglalta el spiritualizmusával és bámulatos egységével. Hosszú évszázadokon át tartott ez az egység, amely a katolikus országokat Nyugaton összefogta és bármennyire változott is itt Európa térképe politikailag, az egység lényegileg megmaradt: *egy* volt a szellem, *egy* volt a törvény. Az egységes szellem organikus fejlődést eredményezett: a nyugati kultúrát. Azok a népek, amelyek kimaradtak ebből az egységből, nem részesültek ebből a kultúrából, és ha talán képesek voltak is külön kultúrát teremteni, ez nem volt organikus, nem lehetett az, mert hiányzott belőle az egységes szellem és a fejlődés szigorúan logikus rendje. Így volt ez Oroszország esetében is, amely kívül maradt Róma kultúrkörén, hiszen Bizáncból kapta a kereszténységet. Ehhez járult még az a szerencsétlen földrajzi fekvés, amely Ázsia és Európa közé ékelte az orosz népet. Ha Oroszország belekapcsolódott volna Európa életébe, kultúrájának kérdése önmagától megoldódott volna, mint ahogy megoldódott volna akkor is, ha az európai és ázsiai életformát és szellemet magasabb egységbe tudta volna feloldani. Ehelyett azonban Oroszország elkülönült mind a kettőtől és Nagy Péterig a merev elzárkózás politikáját követte. A pravoszlávia nem segített a helyzeten, mert a keleti egyház, Csaadajev szerint, ugyanabba a hibába esett, mint a reformáció: gyengítette és megzavarta a katolicizmus kultúrát teremtő egységét. Így, magára maradva, az oroszország aztán örök bizonytalanságban hanykódott, történetében mindig elsikkadt az események logikus kapcsolata. Külső hatások és váratlan

belső fellendülések játéka nem hozhatott kulturális eredményt, mert a talaj feltöretlen maradt. Ugar, amelyből nem tudott kicsirázni egyetlen önálló eszme sem. Ennek az ugarnak a nyugati határán megtorpant a katolicizmus és vele együtt az igazi kultúra is, mely Európát naggyá tette.

Nagy Péterrel, úgy látszott, új korszak kezdődik, de az első száz év eredményei bebizonyították, hogy a nyugati hatás most sem tudott mélyen meggyökerezni. Ez azonban már nemcsak Oroszországon múlt, hanem a XVIII. századi Európán is, melynek túltengő racionalizmusa nem hathatott mélyebben. Nem, mert a racionalizmus maga is bontani jött a nyugati egységen s így az orosz talajon sem tudott maradandót építeni.

Amilyen biztosan látja Csaadajev az orosz történet iránytalanságát, eszméletlenségét a múltban, a jövőt illetőleg már ingadozik. Sötét képet varázsol elő a múltból és így a jövő csak réveteg vonalakban rajzolódik szeme elé. Nem kétséges előtte, hogy a jövő útja Európa felé vezet. Követni kell az európai fejlődés útját, tanulni kell az eredményekből és hibákból, amelyekkel ez az út ki van rakva. De aztán? Utólélni Európát, — biztatásnak talán elég, de végecélnak...?

Amíg Csaadajev a nyugati katolikus bölcselek hatása alatt marad, nem tud más célt felmutatni. A filozófiai levelekben idegen hatások vezetik tollát, Csaadajev sajátja csak az, hogy a kész gondolatokat rávetíti az orosz viszonyokra. Későbbi írataiban azonban már gyengül ez a külföldi hatás és ekkor Csaadajev felfogása meg is változik. A változásban része van Hegelnek is, de még inkább annak a mozgalomnak, amely Csaadajevvel szemben áll, a szlavofil-mozgalomnak. Hiába minden elvi ellentét, Chomjakov, Akszakov propagandája nem múlik el nyomtalanul Csaadajev felett sem. Az érvek ebben a táborban homlokegyenest ellenkeznek a zapadnikok érveivel, tetszetősek, hízelegnek a nemzeti öntudatnak és mindenesetre gyengítik a nagy bizakodást Európában: ott sincs minden rendben. Chomjakovék. éppen fordítva, Nagy Péterig látják egészségesnek a történeti fejlődést, amelynek kincseit igyekeznek kihámozni a múlt homályából. Nekik az orosz múlt a testvéries együttélés képét mutatta, amely a közös földtulajdon alapjain nyugodott és már ezáltal is keresztényibb volt, mint Európa élete, arról nem is szólva, hogy a pravoszláv egyház szerintük mindig is közelebb állt a krisztusi tanokhoz, mint a nyugati egyház.

Csaadajev ekkor már nem látja olyan sötétnek az orosz múltat. Európát is több kritikával nézi és megtisztult szemmel már a célt is megpillantja: a szabad kereszténységet, amely a nyugati és keleti

egyház keretein felül fog emelkedni és új egységbe foglalja majd az egész emberiséget.

Nagyjából ez volna az a kép, amelyet Martin Winkler, a königsbergi egyetem magántanára rajzol Csaadajevről nem rég (1927) megjelent munkájában. A rajz hű és különösen a hatásnyomok feltüntetésénél gondos. Ahol csak előbukkan de Maistre, Bonald, Jung-Stillings, Schelling vagy Hegel gondolatainak nyoma Csaadajevnél, Winkler mindenütt megáll, kikeresi az egyezéseket és az eltéréseket a tárgy biztos ismeretével és a külföldi kritikus elfogulatlanságával. Könyvének ez a része hibátlan és erre a részre volt leginkább szükség, mert Csaadajev kapcsolata a nyugati filozófiával eddig meglehetősen átkutatatlan terület volt. Sikerült az arckép is, Csaadajev emberi arcképe, objektív beállításával, cseppet sem hízelgő színeivel. Winklernek az a megállapítása, hogy Csaadajev első sorban szalónfilozófus, élesen rávilágít nemcsak a csaadajevi bölcsélet lényegére, hanem egyúttal azt is megmagyarázza, miért terjedtek el Csaadajev tanai oly gyorsan és aránylag széles rétegben az intelligencia soraiban, mikor az orosz rendőrség még arról a szándékáról is lemondatta Csaadajevet, hogy bármit is megjelentessen munkáiból.

Winkler érdemei közt kell megemlíteni azt a korrajz-vázlatot is, amellyel bepillantást nyújt a XIX. század elejének szellemi világába. Nemcsak a napoleoni hadjárat évei ezek, mikor Oroszország először érintkezik Európával, hanem azé az átalakulásé is, amely kiábrándulva a racionalizmusból, a vallás felé tereli a gondolkodókat. Csaadajev filozófiájának magva ez az átalakulás, ebből sarjad ki megingathatatlanul vallásos meggyőződése és életfelfogása.

Amíg azonban Winkler a Csaadajevhez vezető szálakat gondosan felfejti, adós marad annak a hatásnak megrajzolásával, amely Csaadajev nyomán támad az orosz szellemi mozgalmakban. Nem kíséri végig a zapadnik-szlávofil küzdelem változatos nyilvánulásait, pedig a harc évtizedekig tart még Csaadajev után is és talán még ma sem ült el teljesen.

Ez az egyetlen fogyatékosága Winkler tanulmányának, de ezt azért nem róhatjuk fel nagyobb hibának, mert az oroszországi Csaadajev-irodalom ezeket a vonatkozásokat már teljesen tisztázta. A teljesség kedvéért szükség lett volna még erre a fejezetre, de e nélkül is Winkler könyve olyan esemény a szakirodalomban, amilyen Gersenzon kutatásai óta még nem volt.

A könyv a Deutsche Gesellschaft zum Studium Osteuropas kiadásában jelent meg az *Osteuropäische Forschungen* új folyamának első füzeteként.

Laziczus Gyula.

KÉT MAGYAR ÁLLAMFÉRFI.

Széll Kálmán és Wekerle Sándor.¹

Az Országos Közművelődési Tanács engem bízott meg, hogy mai ünnepi gyűlésében két volt elnökéről, Széll Kálmánról és Wekerle Sándorról együttesen megemlékezzem. Szívesen vállalkoztam e feladatra, mert hiszen életem javarészét a nemzeti közművelődés amaz ügyének szolgálatában töltöttem, amelynek az ő itteni tevékenységük szentelve volt, és mert mindkét kiváló férfiúhoz baráti kötelék fűzött s az egyiknek, Wekerlénak egész közpályája, a másiknak, Széll Kálmánnak közpályája második, kimagaslóbb része úgyszólván szemeim előtt folyt le.

Találkozásuk a Közművelődési Tanácsnak, melynek egymást föl váltva voltak elnökei, megemlékezésében szinte fölhi történelmi alakjaik hasonló és eltérő vonásainak vizsgálatára.

Mindketten a pénzügyek terén aratták első babérjaikat, s a nagy tekintély, melyet e téren szereztek, emelte őket politikai vezető állásba; mindkettő rendkívüli szellemi képességeivel s különösen hazánk közéletében majdnem döntő szónoki készségével valódi vezetőjévé s kifejezőjévé lett hazánk legújabbkori története egy-egy korszakának, s mindkettő akkor, mikor a vezető politikai szerep ránézve befejeződött, vállalta el a Közművelődési Tanács elnökségét, úgyszeretetével, lelkes buzgalmával, kezdeményező erejével szinte új oldalról mutatva be magát itt, új vonásokkal gazdagítva egyéniségének történelmi képét s élte alkonyán is új érdemekkel szolgálva rá nemzete hálájára.

Ha ennyiben hasonlók, viszont sok a megkülönböztető, vonás, mely őket szétválasztja.

¹ Ünnepi beszéd az Országos Közművelődési Tanács október hó 14-iki ünnepi gyűlésén.

Wekerle volt a szó szorosabb értelmében self-made-man, ki hivatali pályán kezdte közéleti tevékenységét, a központi szolgálat létráján emelkedett föl s bámulatba ejtette a magyar közönséget, mikor mint államtitkár egyszerre a parlamenti debatter fényes vértetében jelent meg a politikai küzdőtéren s átfogó szellemével befolyását csakhamar a politika egész mezején éreztetni tudta. Széll Kálmán újabbkori történetünk legnagyobb alakjának, Deák Ferencnek árnyékában nőtt fel; Deák vezette be már korán a közpályára s mindenesetre az ő bizalmának és kedvező véleményének is köszönhetette, hogy aránylag fiatalon lett miniszterré s vált feladatává az ország pénzügyeinek súlyos viszonyok között való rendezése.

Szónoki egyéniségükre nézve azt merném mondani, hogy Wekerle a specifikus magyar ékesszólás egyik példányképe volt, Széll inkább az angol és francia parlamenti debatterek iskolájában nőtt nagyra; az ő retorikája művészibb volt, a Wekerléé gyakran közvetlenebb hatású. Ez utóbbi inkább fascináló egyéniség volt, Széll inkább imponáló. E különböző tulajdonságaiknak köszönhatték a közös eredményt, azt, hogy zilált és kiélesedett viszonyok között rendesen megtalálták a közvetítés és kiegyenlítés útját. Jellemző mindkettőre nézve, hogy társadalmilag Wekerle az általa alapított Országos Kaszinóban, Széll a Nemzeti Kaszinóban gyökerezett; Wekerle sokkal jobban tudta magát széles körökben népszerűvé tenni, mint Széll, ki fölényét jobban éreztette; Wekerlének több barátja volt mint Széllnek, de a tiszteletben és elismerésben, mely őket környezte, méltó versenytársak lehettek.

Mindkettőnek politikai pályája nagy eredmények és érdemek emlékével van történelmünkbe bejegyezve.

Széll Kálmán már a hetvenes évek elején, mint fiatal képviselő nagy tekintélynek örvendett; állandó előadója volt a pénzügyi bizottságnak, alaposan ismerte államháztartásunknak akkor, az 1879-iki gazdasági válság következtében erősen megrendült állapotát, s pozícióját csak növelte az, hogy köztudomás szerint ismételve megkínálták a pénzügyi tárcával s ő ismételve kitért előle. Mikor a Deák-párt Lónyay

népszerűtlensége, a Szlávy- és Bittó-kabinetek gyöngesége, Deák Ferenc előregedése s Tisza Kálmán növekvő jelentősége következtében a kormányzást továbbvinni nem tudta s fölmerült a balközéppel való fúzió gondolata, abban a nyolcas bizottságban, mely a két párt egyesülésének módozatait tárgyalta, a Deák-párt részéről Gorove, Szlávy és Csengery mellett helyet foglalt Széll Kálmán is. Csak az egész közvélemény várakozása valósult meg, mikor az 1875 márciusában b. Wenckheim Béla elnöklete alatt már a Tisza Kálmán részvételével megalakult első szabadelvűpárti kormányban a pénzügyminiszteri széket Széll Kálmán foglalta el.

Nehéz feladat jutott osztályrészeül, melyet céltudatos biztossággal oldott meg. Az államháztartás megzavart egyensúlyát kellett helyreállítania oly eszközökkel, melyek nem sérítik az állam létérdekeit, s oly alapon, mely a helyreállított egyensúly fennmaradását biztosítani képes. Mélyre süllyedt hitelünk helyreállítását jelentette a 153 milliós uzsorakölcsönnek s egyéb adósságoknak a 300 milliós járadékkölcsön segítségével való konvertálása. Az adóreform kifejtett programját azonban már nem valósíthatta meg, mert Bosznia és Hercegovinának a berlini béke értelmében 1878-ban reánk hárult okkupációja által elért eredményeit veszélyeztetve látván, kilépett a kormányból, ami ismét csak emelte személyes tekintélyét.

Széll állandóan tagja maradt a képviselőháznak, de hosszú időn, húsz éven át tartózkodott az exponáltabb politikai tevékenységtől. A kormánynak nehézségeket okozni nem akart, de a pártokon kívül maradt s a parlamanti vitákban részt nem vett. Működését a közgazdasági térre helyezte át; két nagy pénzügyintézetet alapított, melyek élén a pénzüzlet és hitel kérdéseiben nemzetközi tekintélyre tett szert. Hogy egyéniségének politikai súlya ezalatt nem csökkent, mutatta az, hogy minden politikai válság alkalmával az elsők között volt, kiknek tanácsát a korona meghallgatta.

Mikor aztán a véderővita, majd az egyházpolitikai harc, a képviselőválasztási sérelmek s a szinte állandóvá vált parlamenti obstrukció egymásután kimerítették a váltakozó kormányok és a szabadelvűpárt erejét, mikor a képviselőházban

már az elnökválságot sem lehetett megoldani s korelnök vezetése alatt folyt a fékezhetetlen technikai obstrukció, a Bánffy-kormány belátván, hogy a parlamentáris kormányzást továbbvinni képtelen, lemondott s 1898 végén a párt-harcoktól érintetlen Széll Kálmán mint homo regius vette kezébe a kibontakozás fonalát.

Bámulatos szívóssággal, kitartással, ügyességgel és leleménységgel folytatott hosszas tárgyalásainak sikerült a már a parlamentet a koronával ellentétbe hozó válságot megoldania, az ellenzéknek hatvanhetes alapon álló részét a kormánypártba való belépésre rávennie, s egy a parlamentben keresztülvihető program alapján 1899 elején saját elnöklete alatt kormányt alakítania.

Széll, ki kormányzata főelveiül a jogot, törvényt és igazságot jelölte meg, ezeknek az elveknek mindenkifölött a képviselőválasztásokban kívánván érvényt szerezni, szükségesnek tartotta a miniszterelnökség mellett a belügyi tárcát tartani meg s a pénzügyit a már a Bánffy-kabinetben e minőségben működött Lukács Lászlónak engedni át. Új minőségében ő nemcsak a választásokat intézte úgy, hogy azokat az ellenzék is tisztáknak volt kénytelen elismerni, nemcsak a közigazgatás egyszerűsítésére tett hathatós lépéseket, hanem élénk érzéket tanusított a szociális kérdések iránt is és különösen a gyermekvédelmet intézményesen ő fejlesztette ki először.

A közjogi, közgazdasági és pénzügyi kérdéseknek egyaránt alapos ismerője lévén, sikerült Széllnek hosszú vajudás és meg-megújuló provizóriumok után Ausztriával egy ráknézve minden tekintetben előnyös kiegyezést is kötni. Sajnos azonban, e fáradozásai kárbavesztek, mert a visszalépése után megújult súlyos parlamenti zavarok a Széll—Körber-féle kiegyezés törvénybeiktatását megakadályozták; időközben aztán az osztrák kormánynak sikerült magát kétes-értékű közjogi és formai vívmányok fejében vállalt kötelezettségei alól kivonni s utóbb az úgynevezett koalíciós kormány kénytelen volt egy — különösen a nagy kvótaemelést következtében — Magyarországra nézve rendkívül terhes kiegyezéshez adni beleegyezését.

Széll politikai vezetését az ellenzékkel szemben rendkívül konciliáns szellem jellemezte, amire őt már az obstrukció leszerelése érdekében kötött paktum is kötelezte. Ennek megvoltak a maga jó oldalai, melyek sok nehézségen keresztülsegítették a kormányt. De a szabadelvűpártnak kivált régibb elemei hovatovább bántónak találták azt, hogy a miniszterelnök mindig csak az ellenzékkel tárgyal, velök, kiknek támogatására úgysis számíthatni vél, sohasem, s ebből bizonyos elkedvetlenedés, lehangoltság támadt, mely csökkentette a párt ellentálló erejét, mikor ismét harcra került a dolog.

A harc pedig nem volt elkerülhető. Az ellenzék bizalma és barátsága Széll iránt nem terjedt odáig, hogy kedvéért, feladva legnépszerűbb jelszavait, még az ujonclétszám emelését is, katonai vívmányok nélkül, pusztá formális ellenzéssel keresztülbocsássa. A katonai kérdés, a magyar kormányoknak ez a régi botlóköve 1903 tavaszán válságba sodorta a Széll-kormányt, mely annál súlyosabb volt, mert a kilátásban álló obstrukcióval szemben a régi szabadelvűpárt és az Apponyi vezetése alatt belépett ú. n. nemzetipártiak között is a kíváncsi engedmények tekintetében nem uralkodott teljes összhang.

Széll tehát lemondott és ezzel aktív politikai szerepe végét is ért. A parlamentben alig hallatta tovább szavát, legfőlebb választóival szemben nyilatkozott a politikai helyzetről. Ellenben élénk érdeklődést tanúsított a közművelődési kérdések iránt, melyek benne már régi, kipróbált bajnokot bírtak. Mint egyik legrégibb és legnagyobb közművelődési egyesületünknek, a Dunántúlinak elnöke már az 1896-ban megtartott első országos közművelődési Kongresszus elnökévé választatott. Azután elnöke lett a múzeumok és könyvtárak országos Tanácsának s e minőségében főképp a népkönyvtárak és vándorkönyvtárak terjesztése körül buzgálkodott.

Mikor a koalíciós kormány idejében, 1908-ban, működésbe lépett az Országos Közművelődési Tanács, főképp azzal a rendeltetéssel, hogy a nemzetiségi vidékeken élő magyarságot erősítse kultúrájában, minden tényező Széll Kálmánra

gondolt s őt hívták meg az új Tanács elnöki székébe, melytől élete végeig meg nem vált. E minőségében példátlan szerepettel és érdeklődéssel vett részt a Tanács minden életnyilvánulásában, nagy eréllyel sürgette évről-évre a kormánynál az analfabéták országos oktatásának rendezését s a legnehezebb viszonyok között is kieszközölte az ehhez szükséges állami támogatást. Ő volt az, kinek buzgalma lehetővé tette, hogy az analfabéták oktatása teljesen ingyenes legyen. Elnöksége alatt, a háború kitöréseig 56,955 felnőtt analfabéta kapott a Tanács tanfolyamának sikeres elvégzését igazoló bizonyítványt. Ugyancsak az ő gondoskodása tette lehetővé, hogy a Tanács az iskolán kívüli népművelés céljait szolgáló felolvasások anyagaként évről-évre egész köteteket adhatott ingyen a tanítóság kezébe, felolvasásra vagy szabadelőadásra kész értékes tartalommal. Az ő megértő fáradozása hozta létre a Vasárnapi Könyvet is, a Tanács máig is fennálló kulturális hetilapját. Tőkét is szerzett a Tanács rendelkezésére, mely azonban — sajnos — pénzünk elértéktelenedésével veszendőbe ment. Vezetése alatt végezte el a Tanács a létrejött görög katolikus magyar püspökség előkészítésének is azokat a teendőit, melyek a társadalomra háramlottak.

A Wekerle Sándor pályája fordulatokban gazdagabb volt, mint a Széllé s őt több ízben hozta a legkülönbözőbb viszonyok között vezető politikai állásba.

Mikor Tisza Kálmán 1887 elején a Szápáry távozásakor kénytelen volt a pénzügyi tárcát is átvenni s több mint két évig kezelni, az államháztartás krónikus deficitjével szemben szükségét érezte egy nagy szakértelmet vitatkozói készséggel egyesítő munkatársnak. Ilyet vélt találhatni a fiatal Wekerle Sándorban, ki akkoriban mint miniszteri tanácsos már is annyira magára vonta a szakkörök figyelmét, hogy egy nagy pénzintézet előkelő állásának felajánlásával igyekeztek őt az állami szolgálat köréből elvonni. Wekerle politikai tehetségének fölfedezője tehát Tisza Kálmán volt, kinek sikerült a fiatal miniszteri tanácsost a politikai államtitkári állás felajánlásával megmarasztani s első munkatársává tenni. Az új államtitkár annyira bevált, hogy mikor 1889-ben a véderővita viharaitól megviselt kormányt rekon-

struálni kellett, Tisza a pénzügyi tárcát megnyugvással adhatta át Wekerlének, sőt mikor a Hentzi-szobor szerencsétlen ügye és az egyházpolitikai kérdésekben kifejlődött ellentétek a Tisza-kormány után a Szápáry-kormányt is megbuktatták 1892 őszén, a korona bizalma a minisztérium Benjamínját, Wekerle Sándort bízta meg a kabinetalakítással.

Wekerlének már akkoráig sikerült államháztartásunk egyensúlyát helyreállítani s valutánk rendezését megindítani. Most azonban egy, tehetségeit új próbára tevő súlyos probléma: az egyházpolitikai reform kérdésének megoldása elé látta magát állítva. Miután a felekezeti kérdésekben a fennálló törvények alapján a kormány részéről felajánlott minden modus vivendi visszautasítással találkozott, nem maradt más hátra, mint a kérdést úgy az anyakönyvvitel, mint a házasságkötés és a vallásgyakorlat terén gyökeres megoldás elé vinni, abban a szellemben, amelyben azt Deák Ferenc parlamenti hattyúdalában kívánta s amint az akkori parlamenti ellenzék vezére is első nagy beszédjében körvonalazni látszott.

A gyökeres reform azonban váratlanul nagy és heves ellenzéssel találkozott már a képviselőházban is, sőt magában a kormánypártban egyesek elszakadását eredményezte és az országban tagadhatatlanul nagy nyugtalanságot idézett elő. Az ellenzésnek tápot adott az a tudat, hogy a korona — vallásos aggályok miatt — csak kelletlenül adta beleegyezését a szőnyegen forgó törvényjavaslatok előterjesztéséhez. A képviselőházban mindezek ellenére megvolt a többség az összes javaslatok elfogadására, ellenben a főrendiház, bár csekély többséggel, a kötelező polgári házasság ellen foglalt állást. Beállott az a sajátságos helyzet, hogy a képviselőházban többséggel bíró kormányt a főrendiház magatartása juttatta válságba. Az angol parlamenti praxis értelmében e válság csak új főrendek kinevezésével volt megoldható; ámde ettől a korona soká idegenkedett. A legjobban exponált kultuszminiszter, gróf Csáky Albin már 1894 júniusában lemondott; a Wekerle-kabinet Szilágyi Dezsővel mint igazságügyminiszterrel még az év végéig tartotta magát és keresztülvitte a polgári házasságot a főrendiházban is. A két

utolsó javaslatnak, a vallás szabad gyakorlatáról és a zsidó vallás egyenjogúsításáról szólónak törvényhozási elintézése már a következő Bánffy-kormánynak jutott feladatául. A Wekerle-kabinet elismerésreméltó önmegtagadással feláldozta magát, hogy reformjait megmentse.

Wekerle Sándor most visszavonult a politikától s az újon megalkotott m. kir. közigazgatási bíróság elnöki székét foglalva el, bevezette jogéletünkbe a közigazgatási bíráskodás intézményét. Azonban ezzel politikai pályája korántsem volt lezárva.

Az ujonclétszám fölemelésének ügye, mely a Széll-kormány bukását idézte elő, még messzehatóbb következményeket vont maga után. Gróf Khuen-Héderváry Károlyt, ki Széll utódja lett, főleg a szerencsétlenül fogalmazott chlopyi napiparancs, mely a katonai kérdést a végsőig kiélestitte s az országban rendkívüli izgalmat idézett elő, néhány havi kormányzás után őszintén válságba sodorta. Az úgynevezett kilences bizottság tárgyalásai után gróf Tisza István vállalkozott a kormányalakításra s egy a többség által elfogadhatónak talált védtörvény-reform előterjesztésére ; amint azonban a miniszterelnök ugrai levelében a házszabályok szükségessé vált reformjára utalt, nyomban felütötte fejét az obstrukció, melynek letörését Perczel Dezső házelnök Tiszával egyetértve 1904 november 18-án a házszabályok áthágásával kísérelvén meg, lehetetlen parlamenti helyzet állott elő. Az országgyűlést föl kellett oszlatni és a főkép a magyar katonai vezényszó jelszavával fanatizált választóközönség a választásokon a szabadelvűpárti kormányt megbuktatta.

Egy, a báró Fejérváry Géza elnöklete alatt alakított parlamenten kívüli kormányzatnak a nemzeti ellenállás letörésére irányzott kétségbeesett kísérletei után a korona végre is, miután az alkotmányosság útjáról letérni nem akart, kénytelen volt az ellenzéki többség kezeibe adni a hatalmat. És ekkor bekövetkezett az a sajátságos eset, hogy a függetlenségi párti többséggel egybegyűlt képviselőházból alakult, több függetlenségi párti tagot számláló kormány egy hatvanhetes alapon álló miniszterelnök vezetése alatt hatvanhetes alapon volt kénytelen kormányozni.

Az a politikus, akit a korona, az ellenzéki vezérekkel egyetértve erre a nehéz feladatra kiszemelt, Wekerle Sándor volt.

Az új koalíciós kormánynak, miután a nemzeti ellentállás összes vezéreit egyesítette magában, bár a várt közjogi és katonai vívmányokból egyelőre majdnem semmit sem valósíthatott meg, óriási népszerűsége volt az országban s a már általa kiírt választásokból oly képviselőház került ki, melyben a kormánynak a horvátokat kivéve úgyszólván semmi ellenzéke se volt.

Wekerle bámulatos ügyességgel és tapintattal vitte nehéz szerepét, egyenlítette ki a kormányban magában lappangó ellentéteket, csitította le a csalódott várakozásokat, gondoskodott a kormányzat zavartalan továbbviteléről, fogadtatott el a törvényhozás által egy az ország anyagi érdekeire nézve az előbbiekhöz hasonlítva kedvezőtlen kiegyezést Ausztriával és alkotta meg a lehetséges reformokat, — természetesen a nagy közjogi és katonai kérdések kikapcsolásával.

Majdnem négy évig tartott ez a koalíciós kormányzás, míg végre saját belső ellenmondásai lassankint megbénították munkásságát, úgy hogy a parlamenttől, melyet saját képére alkotott, már az ügyek továbbvitelének eszközeit sem tudta megkapni.

Ekkor Wekerle kormányával lemondott s teljesen visszavonult, míg a koalíció, mely a gr. Khuen-kormányt a legelleneségesebben fogadta, az 1910 nyarán végbement választásokon az újon alakult «nemzeti munkapárt»-tal szemben kisebbségben maradt.

Wekerle már valószínűleg maga is befejezettnek hitte politikai pályafutását, midőn váratlanul az országra nézve legsúlyosabb viszonyok között még egyszer sorompóba kellett lépnie.

A világháború ránk nézve éppen válságos fordulatot kezdett venni, mikor a fiatal király, demokratikus reformokkal vélvén a helyzetet megmenthetni, az általános választójog kérdésében fölmerült nézeteltérések miatt kivette a hatalmat a gróf Tisza István kezéből, ki mögött a parlament

tömör többsége sorakozott, s a tapasztalatlan, ifjú gróf Esterházy Móricot bízta meg a kabinetalakítással. A többség, élén Tiszával, tekintettel az ország válságos helyzetére, készséggel támogatta ugyan az új kormányt, de Esterházynak magának csakhamar meg kellett győződnie vállalkozása lehetlenségéről.

És ekkor a már mutatkozó fejetlenség miatt fel-felbukkanó forradalmi velleitások közepett a korona, mint utolsó mentsvárához, a Wekerle gazdag tapasztalatú bölcséségehez fordult. Hogy az ő kezeiben tört össze Magyarországon a törvényes kormányhatalom, azt neki már hibául fel nem róhatjuk. Csak elismeréssel adózhatunk emlékének, hogy oly sikerdús közpálya végén, öreg korában feláldozta magát és megpróbált szembeszállani az előretörő végzettel.

A politikai nyugalom időszakaiban Wekerle is érdeklődést tanúsított a közművelődés állapotai iránt. Mint a Szabad Lyceum elnöke, beszédeiben a kultúra alapvető kérdéseinek teljes átértésére valló s programmatikus szempontból is becses nyilatkozatokat hallottunk tőle.

Mikor az összeomlás után egyéb közintézményeinkkel együtt az Országos Közművelődési Tanács is újra talpra állott s megfogvatkozott eszközeivel igyekezett munkássága fonálát fölvenni, 1920-ban Wekerle vette át a Széll örökét. Megható volt látni, mily szorgalommal igyekezett az élettől és munkától megviselt öreg ember a kulturális kérdések részleteivel megismerkedni. Naponta órákat töltött a Tanács helyiségeiben, tervezgetett, programot készített Csonka-Magyarország számára a közművelődési egyesületek s az akkor még lázas, beteg társadalom érdeklődésének helyes irányba való terelésére.

Sajnos, azokban az időkben az ő ideális liberalizmusa visszhang nélkül maradt. A Tanács tagjainak nagy része az országtól elszakított területeken élt, minden megmozdulás lehetetlenné vált, mert a vörös uralom alatt elveszett pénzei hiányában a Tanácsnak még levélbélyegre is alig volt fedezete. Pedig hatalmas tervei voltak, melyeknek megvalósítására éppen az ő egyéniségére lett volna szükség. A faluba akart lenyúlni, annak gazdasági életét erősíteni, hogy aztán

a kultúra terén is erősödjék. Benne volt programjában mindaz, aminek jórésze később a Faluszövetségben talált gondozásra, de súlypontja határozottan a kultúrális, oktató és nevelő munka volt.

Mikor már beteg volt, lázasan is bejárt mindennap a Tanácsba s szinte gyermekes öröme telt benne, ha tervezgetése közben új, szép eszmék és célkitűzések bukkantak föl. Pár nappal halála előtt is még élénk részt vett az elnökség tanácskozásában.

Most immár a múlté ő is, mint elődje, Széll Kálmán, és ha mi koszorút fonunk nekik s a koszorúra könnyünk is ráhull, ez a könny nem a keserűségnek a könnye, amellyel a derékban kettétört pályákat szoktuk elsíratni.

Ők mindketten megfutották útjukat, nagyokat alkottak, nagy érdemeket szereztek. Hálát kell adnunk a Gondviselésnek, hogy a mieink voltak, érettünk dolgoztak s még haláluk után is nagy emlékekkel és nagy példákkal gazdagították nemzetünket. Bár mondhasa el az ő elköltözött szellemük is a büszke rómaival, hogy vannak követői: «Longus ordo juvenum, post me venientium, idemque petentium decus!»

BERZEVICZY ALBERT.

ERDÉLY SZÉCHENYI ISTVÁNJA.

A volt titkos-rendőrség magyar és német megbízottjainak jelentései gróf Kendeffy Ádámot Erdély Széchenyi Istvánjának írják. Tudott dolog, hogy a titkos-rendőrség Erdély nagy hazafiairól : Wesselényi Miklósról, Bethlen Jánosról, Kemény Dénesről, Bánffy Lászlóról stb. ugyancsak gyűlöletes hangon irogat. Annál különösebb, hogy a Kendeffy Ádámról szóló jelentések meglehetősen elfogulatlansággal szólnak. Pedig hát gróf Kendeffy Erdélyben páratlanul népszerű ember s a mellett a hazafias ellenzék vezető embere volt.

Ez az eset is mutatja, hogy a titkos-rendőri jelentéseket kellő kritikával nagyon is használhatjuk. Temérdek oly dologról adnak ezek felvilágosítást, miket sehol másutt meg nem találunk. A magyar történetírásra tehát nagy veszteség, hogy a volt rendőrminisztérium levéltára az utóbbi bécsi forradalomban elégett.

A mult század első felében, mikor a titkos-rendőrség megbízottjai mindenütt ott lézengtek, ahol az emberek találkozni s társalogni szoktak, még a táncmulatságok sem eshettek meg nélkülük. Ott ólálkodtak ők még a mánások bálján is s mint valóságos pletykavadászok, rajta voltak, hogy minél több megfigyelést tegyenek s minél több beszélgetést kihallgassanak. Tudjuk, hogy a nyelvek sohsem pihennek s hogy főleg a mulatságokon gyom gyanánt burjánzik a pletyka. A kémjelentések tehát olykor a tények tekintélyével ruháznak fel oly dolgokat is, amelyek még legjobb esetben is csak a képzelet születtjei.

A titkos-rendőrség — amint említők — a bálokról is részletes tudósításokat küldött Bécsbe. A pletykákat ki-

rostálva, sok igen érdekes és hasznos dolgot hüvelyezhetünk ki ezekből.

A Nemzeti Kaszinó egyik báljáról jelentette például a titkos-rendőrség, hogy a mágánások teljesen elkülönítették magukat a többi meghívott vendégtől. Ők a terem felső részét foglalták el s előzetes megbeszélés alapján francia négyest táncoltak. A regnikoláris bizottság tagjai, a nemesek és a meghívott polgárok a terem alsó részében foglaltak helyet s bosszúsán nézték a táncot, melyben ők nem vehettek részt. A mágánások viselkedése a köznemesi és a polgári vendégekkel szemben oly feltűnő volt, hogy még az ellenzéki mágánások, mint Széchenyi István, Károlyi György stb. sem érintkeztek velük. Úgy tettek, mintha mágánás ismerőseik nagyon lekötötték volna őket. A jelenlévő erdélyi mágánások azonban, a rendőri jelentés szerint, teljesen másképpen viselkedtek. Az erdélyi urak ugyanis nyájasan társalogtak a polgárokkal — s hozzá kizárólag magyarul, holott a magyarországi mágánások a bálon csakis németül és franciául beszéltek.¹ Gróf Teleky László erdélyi lévén, nem táncolt a mágánásokkal, hanem a nemesekkel társalkodott. Kendeffy grófné is erdélyi lévén, távoltartotta magát az arisztokráciától.

Erdélyben az arisztokrácia — írja a titkos-rendőrség — nem oly fennhéjázó, mint Magyarországon. Erdélyben oligarchia egyáltalán nincsen. Az erdélyi főurak nem ismerik a társaságban azt az elkülönítést a nemesi osztálytól, mely Magyarországon mindenütt uralkodik. Csak mióta a mágánások Pestet gyakrabban látogatják, kezd ez a szokás Erdélyben is észrevehetővé lenni.²

Az erdélyi főurak — írja a titkos-rendőrség — majd mind a hazafias liberális pártnak a tagjai s patriotizmusuk-

¹ «Die siebenbürger Magnaten unterschieden sich aber sehr merklich durch ihre viel grössere Herablassung, daher sie auch viel beliebter sind. Sie sprechen ungarisch, während die hiesigen deutsch oder französisch reden.» («Notizen aus Pest über den am 19. Jänner abgehaltenen noble Casino-Ball.»)

² «In Siebenbürgen ist die Aristokratie bei weiten nicht so hoch fliegend, als in Ungarn. Oligarchie aber gar keine da. In Conversation wissen sie jedoch sehr wenig von jener Zurückhaltung von den Adeligen, die in ganz Ungarn herrscht», stb.

kal a nemességet is felülmúlják.¹ Távol vannak Bécestől; fény, pompa, kitüntetés náluk nem játszik oly szerepet, mint a magyarországi főuraknál.

A titkos-rendőrség jelentései még azt is tudtunkra adják, hogy az erdélyi mágnásifjak szívesen tanulnak külföldi egyetemeken s örömetest járnak be a nyugati országokat. A mult század első évtizedeiben akadtak erdélyi mágnások, akik hosszú időt töltöttek Franciaországban, Angliában és Olaszországban. Olyanok is akadtak, akik Amerikát is beutazták, hogy lássanak és tanuljanak. A külföldi államokban lábra kapott új eszmék azonban arra indították a bécsi kormányt, hogy tőle telhetőleg megnehezítse a külföldi tanulmányutakat. Metternich még a követeket is jelentéstételre szólította fel külföldön utazó főuraink ügyében. Apponyi Antal párizsi nagykövet például 1832-ben megírta Metternich hercegnek, hogy a két erdélyi főúr: gróf Bélydy és báró Wesselényi párizsi tartózkodásuk alatt sűrűn érintkeztek Lafayette úrral s az angol radikálisok vezérével, Bowring doktorral. A jelzett főurak — folytatja Apponyi — Angliába, onnét pedig Amerikába utaztak. A két főurat kísérő személyzetnek hallgatag és tartózkodó magatartása lehetetlenné tette számomra, hogy róluk közelebbit írhassek.²

Ugyanez év június havában Metternich a rendőrminisztert szólította fel, tegyen sürgős jelentést a június 14-én kibocsátott kabinetrendelet értelmében, mint kéne eljárni a fiatal magyar urak ügyében, akik újabb időben sűrűn folyamodnak felsőbb engedélyért többévi külföldi tanulmányútra. S vajjon megadható-e az engedély gróf Bélydy Györgynek kétévi utazásra.³

¹ Egy másik (1834 szept. 28) jelentésében írja Ferstl rendőrtanácsos: «Die selten Vaterlandsliebe der Siebenbürger und insbesondere den Patriotismus des achtzigjährigen Grafen Haller, welcher durch seinen Vortrag nicht selten die ganze Versammlung zu Thränen zu bringen wisse, lobte» etc.

² Paris le 17 Mars 1832, A son altesse Monsieur le Prince de Metternich.

³ «Um allerhöchste Bewilligung mehrjähriger sogenannter Bildungsreisen nach den vorzugsweise durch Unruhen und revolutionäre Umtriebe aufgeregten Ländern zu willfahren.» (Metternich Sedlniczky miniszterhez, 1832 június 25.)

Gróf Teleky Mihály szintén két évre kért engedélyt, hogy Németországot, Franciaországot és Angliát tanulmányozhassa. Metternich ez alkalommal is a rendőrminiszter véleményét kérte ki, megadható-e az engedély Telekynek s a többi folyamodónak; mert a császári rendelet értelmében oly országba, ahol politikai fondorlatok vannak, passzus nem adható.¹

A titkosrendőrség szerint a párizsi (júliusi) forradalom óta az erdélyi fiatal főurak sűrűn keresték fel Franciaországot s onnét Angliába, sőt Amerikába is elmentek. Ezen fiatal urak közt volt 1830-ban és később báró Kemény Domokos, gróf Bély Ferenc, báró Bánffy János, Zeyk József, báró Kemény János, a fiatal Wesselényi Farkas és nevelője Balogh stb. Mivel ez ifjak, a rendőrség szerint, külföldön magukba szívják a liberális eszméket,² szigorú rendőri felügyelet alá helyezték őket. Sedlniczky rendőrminiszter egymásután adta ki az efféle rendeleteket. Az 1832 május 20-án még a Göttingenben tanuló fiatal Zeyk Józsefet és báró Bánffyt is szigorú felügyelet alá helyeztette, mert a lengyel menekültekkel érintkezni mertek. Ugyancsak elrendelte, hogy a külföldön tartózkodó erdélyi főurak levelezését szemmel tartsák.³

Az erdélyi főurak fiai közül többen voltak a bécsi politikum rendes hallgatói. A harmincas években például báró Bánffy, gróf Teleky Sámuel, báró Kemény György stb. hallgatták a bécsi műegyetem előadásait. A rendőrminiszter szigorúan meghagyta embereinek, hogy az erdélyi ifjakat állandóan szemmel tartsák («fortwährend unter einiger Aufsicht gehalten sein»).

Azok között az erdélyi mánásifjak között, akik legelőbb kezdték a külföldi országokat bejárni és tanulmányozni,

¹ 1832 június 23. Metternich Sedlniczky miniszterhez. («um Ausfertigung eines Staatskanzleipasses sub sperati auf die Dauer von zwei Jahren für den Herrn Grafen Michael von Teleky.»)

² «Überhaupt ist bei dem jugendlichen Alter und bei den zu Neuerungen geneigten Tendenz dieser Individuen mit Grund zu besorgen, dass ihre politischen Grundsätze durch den Geist der modernen Irrlehren im Auslande verdorben sein dürfte» etc.

³ «Auf die Correspondenz der sämtlichen obgenannten Individuen — das schärfste Augenmerk zu haben» etc.

találjuk Kendeffy Ádámot is. Ő a nagy Wesselényi Miklóssal, Bánffy Lászlóval és Döbrentey Gáborral 1815-ben utazta be Olaszországot. Visszajövet pár évet Bécsben töltött. Úgy élt itt, mint második Alcibiades. Azaz, hogy kalandok után járt s mulatott. Kortársainak és a titkos-rendőrségnek jelentése szerint atlétai termetű, szélesmellű, ritka szép férfiú volt. gróf Mikó Imre így írta volt őt le : «Barna szeme, sas-orra, magas termete, széles válla, büszke testtartása a jellem határozottságát, szemei a szilajságát sejteté ; derült, magas homloka, nyílt tekintete nemes kedélyre, ritka szívjóságra mutatott».

Gróf Kendeffy Ádámnak, mint Erdély egyik legkiválóbb patriotájának arcképét az ifjúság még életében elkészítteté és egyúttal el is terjeszté. Így hát ez arcképpel is igazolhatjuk mindazt, amit kortársai e férfiú testi szépségéről írtak.

Kendeffy — amint legbensőbb barátja, Wesselényi Miklós is — ifjúságában a sport minden ágát nagy szenvedéllyel űzte. Az úszásban, a vívásban, a lovaglásban, a céllövésben alig akadt párja. Megtette, hogy pihenés nélkül 24 mérföldet lovagolt. Fogadásból egy huszonöt ölnyi medencét pihenés nélkül százszor átúszott.

Ifjúkorában, mikor még a kalandokon törte a fejét, sok párbaja volt. De erejével és tudásával sohasem élt vissza. Heves véralkatának köszönhetette azt is, hogy Kolozsvárról egy időre távoznia kellett.

Gróf Kendeffy házasságáig csak szenvedélyeinek élt. De a politikával nem sokat törődött, a tudomány után nem igen törte magát. Házassága után azonban teljesen megváltozott. Szelíd és gyöngéd férj lett belőle. Idejét hasznos dolgokra fordította. Birtokain mintagazdaságot teremtett, melyet még a külföldi utazók is megbámultak. A legelsőek egyike volt, ki gazdasági gépeket, vaskéket hozatott. Erdély szomorú helyzete benne is fölébresztette a szunnyadó hazafias érzést s csatlakozott az úgynevezett vándor-patriotákhoz : Wesselényi Miklóshoz, gyermekkori barátjához : Bethlen Jánoshoz, Teleky Domokoshoz, Kemény Déneshez. És ő is járt megyéről megyére és szónokolt és áldozott minden hazafias és humánus célra. S mivel mindenfelé ezt művelte, lassan-

lassan Erdély legelső emberévé küzdötte fel magát. Tiszta hazaszeretete például szolgált kortársainak ; lovagias jelleme, áldozatkészsége, rendíthetetlen bátorsága a haza ifjúságának egyik bálványává tevék őt. A nép is minden bajában vigaszt, tanácsot, segítséget s meleg részvétet talált nála. Egyszóval szeretetet gerjesztett mindenfelé s jótevőnek, áldozatkész úrnak tartotta őt mindenki.

A titkos-rendőrség jelentései sok ily dolgot megőriztek Kendeffy Ádámról. Az 1835. évben például a rendőri jelentés szerint Bethlen Imre több külföldi vendég jelenlétében¹ azt monda, hogy Kendeffy Ádám háza a szabadelvűség háza. Kendeffy gróf a szabadságért kész volt vagyonát, birtokait, sőt életét is kockára vetni!²

Kendeffy sokat áldozott az erdélyi magyar iskolák javára is. Jórészt ő alapította a kolozsvári vívóiskolát is. Sok szegény, de tehetséges ifjú köszönhette neki, hogy tanulmányait folytathatta. Méltán írhatta tehát az erdélyi iskolák leglelkesebb professzora, Szász Károly : «Kendeffy nem a nagyenyedi kollégiumnak, hanem az egész hazai ifjúságnak gondviselője a legnemesebb értelemben». Így állván a dolog, nincs mit csodálnunk azon, hogy az erdélyi ifjúság Kendeffy grófot még halála után is a legnagyobb tiszteletben tartá s a hazafias gyűléseket a gróf sírja mellett tartá. 1835 október 19-én jelentette például a titkos-rendőrség, hogy a kolozsvári katolikus, a református és az unitárius kollégiumok tanulói szövetséget kötöttek s a Házsungárt-ban, Kendeffy sírja mellett tartják gyűléseiket («in Házsungar zusammenkommen nächst dem Kendeffysche Grabmal»).

Az 1836 január 22-én a titkos-rendőrség Ferdinánd főhercegnek, Erdély kommisszáriusának írta, hogy a diákok szövetsége Kendeffy sírja mellett a Házsungártban tartja összejöveteleit («am Gottes Acker Házungar genannt»).

Efféle jelentésekben megírja a rendőrség azt is, hogy

¹ Sindford, Paget, Prunk stb.

² «Für die Freiheit sein Habe, Gut, ja auch sein Leben im Stande gewesen wäre aufs Spiel zu setzen.» (1835 okt. 25., Kolozsvár.)

Erdélyben is megvan már a Giovane Italia s tagjai ennek a vagyonos és tehetséges, valamint a szemtelen és a vakmerő emberek.¹

Az erdélyi liberális párt — amint említők — magában egyesítette az erdélyi főúri rendet. Ez a patrióta és egyúttal liberális párt 1830—34 elejéig gróf Kendeffy Ádámnál tartá tanácskozásait. Valóságos nemzetgyűlések voltak ezek, melyeken Erdélynek legkiválóbb fiai vettek részt. A titkos jelentések szerint e tanácskozások alkalmával Kendeffy Ádám gróf mellett nem egyszer lelkesen tüntettek mind a jelenlevők, mind a jurátusok és a diákok. A XVIII. század harmincas éveiben Kendeffy Ádám már népszerűsége tetőpontján állott. Sok jót kellett tennie, mert még az egyszerű nép is nagy lelkesedéssel és szeretettel vette őt körül. Érdemes megemlítenünk, hogy a rendőrség erdélyi megbízottai, akik az ellenzék kiválóbb tagjairól oly sok rosszat jelentettek Bécsbe, Kendeffy Ádámról semmi silányságot nem tudtak kitalálni. Még Kendeffy Ádám életében írta volt nemzetének vэрámulója: Istvánffy, Sedlniczky miniszternek, hogy az ellenzék Erdély ügyét az anarchia felé tereli. Wesselényitől, aki ez országban valóságos pestis, származik minden baj.² Wesselényi és párthívei Erdélyt Magyarországgal egyesíteni akarják, s ha ez sikerül, Ausztriától elszakadni akarnak, hogy független magyar királyságot teremtsenek s Wesselényit Erdély vajdájává tegyék. A tapasztalt és nemesen gondolkozó férfiaknak az az őszinte véleményük, — írja Istvánffy — hogy ha Wesselényit, Kemény Dénest és Bethlen Jánost³ elfogatják Szász Károllyal és Zeykkel egyetemben, a nyugalom Erdélyben azonnal helyreáll s a különféle társulások azonnal feloszlanak. Így aztán a kormány tekintélye újra helyreáll s az országgyűlés lefolyása békés lesz. Bizonyára az országnak legnagyobb része örvendene, ha ezen

¹ «Entweder vermögliche, talentvolle, oder bis zur Desperation kecke und freche Menschen.»

² «Wesselényi ist die wahre Pest im Lande, von dem alles Übel ausgegangen, der den Ungehorsam im Lande allgemein machte» etc.

³ «Welche drei die allerschlechtesten in den ganzen Anhang sind.»

gonosz bogaraktól megszabadítanak ; mert ez esetben nem kéne félnie a bekövetkező parasztlázadástól.¹

Amíg Istvánffy Erdély kiváló fiairól : Wesselényi Miklós-ról, Bethlen Jánosról, Kemény Dénesről stb. ilyen gyalázatos hangon írt, addig Kendeffy Ádámra egyetlen rossz szót sem ejtett. Pedig hát az egész ellenzék Kendeffy házában tanácskozott ; őt tartották a legmerészebb és legliberálisabb patriótának, aki még az egyszerű nép között is szokatlan népszerűségnek örvendett!

A rendőrminiszterhez küldött titkos jelentések semmi rosszat nem mondhatván gróf Kendeffyről, többnyire közömbös hangon írnak róla. Azt azonban elismerik, hogy gróf Kendeffy Erdélynek Széchenyi Istvánja.

Az 1834. évben Erdély elnyomott népe sírt s nyögött az iga alatt.² Jobb sorsot az országgyűlés megnyitásától várt. Erdély sokat remélt az együttlévő pozsonyi országgyűléstől, ahol hatalmas hívei voltak az uniónak, amitől a bécsi kormány irtózott. Ezért, hogy az erdélyi országgyűlés ne érintkezhessek a magyar gyűléssel, a bécsi kormány eleinte Nagyszébenbe akarta összehívni az erdélyi országgyűlést. Ezzel egyrészt távol akarta tartani azokat, akik Pozsonyból az erdélyi országgyűlésre akartak utazni. E követeket és jurátusokat a rendőrség névszerint felsorolta. Deák Ferenc — írja az országgyűlési rendőrség — azt állítja, hogy a kormány Erdély unióját bizonyára mint a legnagyobb hátrányt és terhet fogja az erdélyieknek feltüntetni s célja elérésére a többséget bizonyára megszerzi.

Az országgyűlési ifjúság — írja Ferstl rendőrtanácsos — nagyon örvend az erdélyi országgyűlés közeli kihirdetésének ; mert sokat vár az erdélyi nagy patrióták áldozatkészségétől s hazaszeretetétől.

¹ «Gewiss wäre der grösste Theil des Landes froh, von diesen bösen Insekten befreit zu sein, dan wurde der Landtag ruhig und ehrenwert ablaufen und Europas bösen Zeitungs-Schreiber in Skandalosität Verbreitung die Auflehnung Siebenbürgens gegen die Regierung betreffend, gehämmt.» (Istvánffy Sedlniczky miniszterhez, 1834 január 29.)

² «Wie sich Wesselényi ausdrücke, lamentire und jammere jetzt Siebenbürgen» — írja az országgyűlési rendőrség 1833 nov. 4-én.

A várakozás és a reménység e napjaiban gróf Kendeffy Ádám, a hazafias ellenzéknek ez időben lelke és vezére, harminckilenc éves korában hirtelen meghalt. Akkor szállt a sírba, mikor a legnagyobb szükség volt rá, mikor legtöbbet lehetett tőle várni. Akkor költözött el, mikor meglett volna az alkalom, hogy övéi közt nagygyá legyen. A sors így döntött s Kendeffy Ádám nemzetének hozzáfűzött reményeit magával vitte a sírba. Legszebb jutalma életének, hogy Erdély népét határtalan szomorúság tölté el halálának hírére.

Az 1834. év február hó 19-én jelentik Kolozsvárról, hogy gróf Kendeffy Ádám (in Siebenbürgen ein solcher Mann, wie bei uns Széchenyi) Jósika bárónál volt táncestélyen. Éjfélkor, meg sem várván hintáját, gyalog ment haza lánykájával. Alig félórával távozása után a bálteremben elhangzott a rémhír, hogy Kendeffy Ádám meghalt. A vendégek azonnal Kendeffy kastélyába rohantak s mindent megkíséreltek, hogy a grófot életre keltsék. Azonban minden fáradozásuk hiábavalónak bizonyult.

Futótűzként terjedt el a városban a halálhír. Egy óra mulva a külvárosokból már tömegesen vonult be a nép a Kendeffy-kastélyba s halált kiáltott a méregkeverő és a hazaáruló fejére, aki megölte a nemes grófot! Egy ember a dühöngő tömeg elé állván, így szólott: «Ha igaz az, hogy a grófot megmérgezték, én leszek a vezetőök s én viszlek benneteket Jósika gubernátor megölésére; de előbb menesszünk az öreg Kendeffyhez küldöttséget s kéressük el tőle a grófnak holttestét. Egy másik deputáció menjen a városi magisztrátushoz s kérje meg, hogy valamennyi orvos jelenlétében boncolják fel a holttestet».

Mindez megtörtént s az orvosok megállapították, hogy szívszélütés okozta a nemes gróf halálát. Erre a nép nagynehezen mégis megcsillapodott.

Gróf Kendeffy Ádámnak páratlan népszerűsége a temetés alkalmával is feltűnő módon nyilvánult. Még a titkosrendőri jelentések is bevallották, hogy hihetetlen tömegek («unaussprechliche Menge Volks») jelentek meg a temetésen. Nehogy emberhalál vagy más baj történjék, katonai őrség vonult a halottas házba. A megholtak legjobb barátja, Wesse-

lényi Miklós, lóhalálában érkezvén Kolozsvárra, szinte futva ment a Kendeffy-palotába. Még a temetés előtt ért oda. Lent a kapuban gránátosok álltak, fent az emeleten szintén. Mikor Wesselényi ezt látta, haragra gyúlva kardot rántott s mennydörgő hangon kiáltotta: «Ki rendelt benneteket e nagy hazafi házába? Takarodjatok innét ti hitvány zsoldosai a zsarnokságnak, eszközei a szabadság elnyomóinak; mert ha nem mentek azonnal, darabokra váglak benneteket. Én, Wesselényi Miklós, mondom ezt nektek».¹

A kirendelt tiszt erre elvezette a gránátos katonákat s kezdetét vehette a gyász-szertartás. Az egyházi beszédet Herpey, az ismert kitűnő szónok tartotta. A világiak közül gróf Teleky Domokos («einer der ausgelassensten, kecksten Ultraliberalen») megható beszédben ismertette a boldogult érdemeit.² Kijelentette, hogy amit a boldogultnak életében megfogadtak, azt meg is tartják. Életükkel és vérükkel védik meg a szabadságot a deszpótizmus ellen. Ha nem is él már e dicső hazafi teste, — mondá — de lelke és szelleme bennünk él s az ő szellemétől lelkesítve fogunk továbbhaladni az ő utain.

Leírhatatlan, — jelenti a titkos-rendőrség — mennyire el van keseredve ez a gonoszlelkű párt a vakmerő Kendeffy halála miatt. Átkozzák még a Gondviselést is kora halála miatt.

Teleky Domokos után Bethlen János mondott búcsúbeszédet. A legnagyobb hatást az ő beszéde keltette. Ő, aki a megboldogultnak gyermekkorban játszótársa, ifjú- és férfikorban pedig testi-lelki jó barátja volt, oly megindítóan beszélt, hogy nemcsak a közönség, hanem ő maga is zokogott. Bethlen gróf hajadonfővel, harsány hangon így fejezte be beszédjét: «Esküszöm az élő Istenre és mindenre, ami egy igaz hazafinak szent, hogy e kíváló hazafinak minden elvét híven kö-

¹ A rendőrminiszterhez küldött jelentés szerint Wesselényi ezután tüzes beszédet intézett a tömeghez a császári katonaság ellen s annyira felizgatta a kedélyeket, hogy aznap délben már kikezdték a katonasággal.

² «Nach den Geistlichen hielten drei Patrioten die Seele erschütternde Rede» — írja a rendőrség.

vetem, azokkal együtt élek és halok. Úgy segéljen engem az Isten ; ámen !»

Bethlen János esküjét az egész tömeg hajadonfővel, térdelve megismételte. Maga Bethlen szép beszédét darabokra tépve a sírba dobta.¹

A nép — jelenti a titkos rendőrség — keserű könnyek közt távozott a nagyrabecsült s nagylelkű patrióta sírjától!

Az esküről, amelyet gróf Kendeffy sírjánál tettek, nem egyhamar feledkeztek meg. A hazafias liberális párt vezetését Bethlen János vette át s többnyire az ő lakásán tanácskoztak. De Kendeffy Ádámról mindig megemlékeztek. Díszes síremléket is akartak néki állítani, ezért a gyűjtést is megkezdték.

Az 1834 okt. 12-én jelentette Ferstl rendőrtanácsos Sedlniczky miniszternek, hogy Erdélyben már általánossá lett az a hit, hogy a hirtelenül meghalt Kendeffy Ádámot, akit úgy a nemesség, mint a köznép még mindig mint egy igen nagy hazafit sirat, a kormány tétette el láb alól.

A síremlékre való gyűjtés Kendeffy barátai között anynyira előrehaladt, hogy egy évvel halála után már a tervet is elkészítették Bécsben. Mivel a síremlék feliratára különféle tervek merültek fel, az emlékbizottság egyelőre nem döntött.² A titkosrendőrség jelentése szerint az 1835. év elejéig a síremlékre 18,677 forint gyűlt egybe.

Tudjuk, hogy a kolozsvári temetőben felállított monumentális síremlékre semmiféle feliratot nem vésettek. A síremlék egy hatalmas obeliszk, melynek négy oldalát négy re-

¹ «Die Bewegung war sehr gross und die unaussprechliche Menge Volks sammt allen die gegenwärtig waren, knieten mit entblösten Häuptern nieder und legten auf die Worte des Grafen Johann Bethlen den Eid ab.»

² «Noch ist die Commission hinsichtlich der verschiedenen Devisen und Inschriften unter sich nicht einig geworden, daher weiss man auch nicht auf welche Art derselbe ausgeführt wird.» (1835 február 17.) Ugyanezen év március 15-én írja a titkosrendőrség, hogy Kendeffy síremléke ügyében a társaság nem tudott meg egyezni. Mikes János gróf Bécsbe utazik, hogy a vázlatokat elkészíttesse.

mekbe faragott, haldokló oroszlán ékesíti. Az obeliszk tetején fátyollal borított hamvveder van.

Érdemes megemlítenünk, hogy gróf Kendeffy Ádám sírját szent helynek tartották, melyet hosszú ideig állandóan virágok és koszorúk tömege borított. Közelébe temetkezhetni, nagy kitüntetés számba ment. Az 1836 január havában meghalt Szoboszlay szenátornak nagytehetségű fia, aki a kolozsvári piarista kollégium tanítványa volt s aki egyesítván a katolikus, a protestáns és az unitárius diákságot,¹ Kendeffy sírja mellett tartá a gyűléseket. Ez a lelkes ifjú haldokolva arra kérte diáktársait, hogy a nagy Kendeffy sírja közelében temessék el s hogy temetésekor Wesselényi Miklós kedves dalát játssza a cigánybanda. «Mindez — írja a rendőrség — meg is történt. A diákok cigányzenekísérettel énekelték Wesselényi dalát a gyászmenet alkalmával.»²

A hazafias ellenzék Erdélyben Kendeffy halála után is napról-napra erősödött. A főurak majdnem kivétel nélkül e párthoz tartoztak, csakúgy, mint a nemesek túlnyomó része. A rendőri jelentések szerint a fiatal Bethlen Ferenc s a többi ifjú főúr közös pecsétnyomót készíttetett s levelezésükben azt használják. A pecsétnyomó egy égő gyertyát ábrázolt, mely fölött egy püspöki süveg volt ezzel a felírással: Sötét van, menjünk aludni!

Az Erdélybe küldött császári kommisszárius, Ferdinánd főherceg semmire sem ment az ellenzék hatalmas táborával szemben. Ferdinánd főherceg beutazván az országot, visszatért Kolozsvárra. A hivatalos hatalom elrendelte a város kivilágítását a főherceg bevonulásakor. Biz ezt hiábavaló dolog volt elrendelni. Ugyanis az összes főúr s az ellenzék minden számottevő tagja a főherceg bevonulása előtt elhagyta Kolozsvárt; mert házáat vagy lakását egyik sem akarta kivilágítani.

Erdélynek hangulatát ez időben pompásan festi báró

¹ «Unter denen Studenten der drei Religionen katholisch, reformirt und arianer wirklich ein Bündniss auf Anhetzen der Ultra-partei besteht.» (1835 november 3-iki rendőri jelentés.)

² «Nachdem die Leiche beim Stadthor hinausgeführt war, dessen Anhänger Studenten die gebetene Melodie nach der Musik auch gesungen haben.» (1836.)

Huszár Károlynak az a levele, melyet gróf Was Imréhez intézett s melyet a titkosrendőrség hű másolatban terjesztett fel a rendőrminiszternek. Kivonatossan ismertetjük itt ez érdekes levelet. «Már — írja báró Huszár — a szászok is csatlakoztak hozzánk. A székelyek a mi isteni Wesselényi Miklósunk kipróbált kezére vannak bízva. Mindnyájunknak egy akaratumk, egy óhajunk van. Mi együtt egész nemzet vagyunk. Akár megnyílik az országgyűlés, akár nem, nekünk mindegy. A nemzet ugyanis a kormány provizórikus hatalmát nem ismeri el. Amint elveink változhatatlan keresztülvitelére drága, megboldogult barátunknak, gróf Kendeffynek hideg teteménél megesküdtünk, a hatalmat előbb vagy utóbb kezünkbe kell vennünk, hogy a művelt francia kormányrendszert meghonosíthassuk hazánkban. Bármennyi bajonettel jön az osztrák kormány, nem kell félnünk : mert a nemességben bátorság és energia lakozik s a hazához való nemes odaadás uralkodik. Sok, nagyon sok hang követeli a nemzeti szabadságot s ez a hang hamar el fog jutni Ferdinánd főherceg fülébe is!...»

Ez időben Erdélyben számos külföldi politikus megfordult. Ezeket az ellenzék vezetői kitüntető szívességgel fogadták. A titkosrendőrség jelentése szerint az idegen urak a liberális ellenzék körében oly jól érezték magukat, hogy Kolozsvár feledhetetlen maradt emlékülben.¹ Valamikor a külföld előkelő utazói és politikusai gróf Kendeffy Ádám vendégszeretőházában találtak szívélyes fogadtatásra. Az ő halála után özvegye : Bethlen Borbála és két lánya, Róza és Kata fenntartá a grófi ház régi hagyományait. Kendeffyné nemcsak szívesen fogadta, de ünnepelte az idegen politikusokat. Egy ilyen alkalommal gróf Bethlen Imre biztosította a jelenlévő angol vendégeket, hogy Kendeffyné házát úgy kell tekinteni, mint a szabadelvűség szalonját.² Maga a grófné, aki nemrég Párizsból jött vissza, úti élményeivel mulattatá

¹ «Sie versicherten — írja a rendőrség — die Gesellschaft, hier sowohl Liberalität, Popularität als auch jenen Geist gefunden zu haben, dessen sich kein konstitutionelles Land schämen darf.»

² «Bethlen Imre versicherte die Fremden, dass das Haus der Gräfin nicht anders, als ein Salon des Freisinns anzusehen sei.» (1835 október 25-iki jelentés.)

vendégeit. Magasztalta a franciák szabadelvűségét s boldognak mondá azokat, akik a franciák szabad országában élhetnek. Az idegen vendégek — írja a titkos-rendőrség — dicsérték és csodálták a grófné szellemességét.¹

A rendőrség jelentése szerint az angol vendégek Triesztbe utazván, onnét Kendeffy Ádámnénak, özv. Wesselényi Józsefnének (Kendeffy Rozáliának), Bély Ferencnek, Wesselényi Farkasnak írtak. Ez utóbbi vette nőül özv. Kendeffy Ádám grófné leányát, Rozáliát. A Kendeffyek rokonsága a Wesselényi család tagjaival magyarázza meg azt a nagy szeretetet, mellyel a Kendeffy-ház tagjai Wesselényi Miklós iránt viseltettek. A titkos-rendőrség jóvoltából bírjuk azt az igazán szép levelet, melyet az öreg Kendeffy Rozália (Wesselényi József özvegye) írt «drága, üldözött unokaöccsének» Wesselényi Miklósnak.² E levélben a meleg részvét és az őszinte szeretet szól Wesselényi Miklóshoz. A családtagok üdvözlete mellett tudatja, hogy Wesselényi Farkas és neje Rozália csókoltatják. «Mindenáron önhöz akarnának menni — írja a jó asszony — de én nem eresztem őket.»³

A Kendeffy-család gyakran tartózkodott Pesten és sűrűn érintkezett itt Wesselényi Miklóssal s a magyarországi ellenzék vezető embereivel.⁴ Az 1839 január 23-án volt Pesten a jogászbál. A rendőri jelentés szerint a Kendeffy-család nem vett részt a bálon, mert a náluk élő francia hölgy, Calame kisasszony hirtelen meghalt. Ez a nagyműveltségű francia

¹ A külföldi vendégek először Wesselényi Józsefnél (Kendeffy Rozáliánál) voltak ebéden, este pedig Kendeffy Ádámnénál zeneestélyen. («Denselben Tag abends waren die erwähnten bei Gräfin Kendeffy zur Sonate geladen, wobei die Gesellschaft der Geladenen weit zahlreicher war, als bei den erwähnten Dinees.»)

² Kendeffy Rosalia, Witwe des Josef Wesselényi an Baron Wesselényi Miklós nach Pressburg.

³ Wesselényi Farkasnak édesanyját is, nejét is Kendeffy Rozáliának hívták.

⁴ «Die Baronin Wesselényi, welche ein geborene Kendeffy ist und in ununterbrochenen Umgang mit dem bekannten Bánffy László an etwas schmiedet» — írja a rendőrség s hozzáteszi, hogy Kendeffy Rozália késő éjjelig tanácskozott Bethlen Jánossal. A patriótákat nagyon elkeserítette Wesselényi üldöztetése.

hölgy Kendeffy grófné támogatásával leánynevelő-intézetet akart nálunk alapítani, de a váratlan halál megakadályozta a terv kivitelét.¹

Ez az utolsó adat, amelyet a titkosrendőrség iratai közt a Kendeffy-családról találunk sikerült.

A Malomvizi Kendeffy grófi család férfiágon Ádám grófban kihalt. A család birtokai Hátszeg legfestőibb vidékén terültek el. Malomvíz, Magyar Brettyán, Orlya-Boldogfalva, Kolczvár voltak ősi birtokai. Orlyaboldogfalvát a legfestőiebb kastélynak tartották. Kolczvár pompás romjai ma is láthatók. A rege szerint Kendeffy Ilona a vár erkélyéről eregette a fonálszálat a mélységbe.

Amint említettük, Kendeffy Ádám grófnak két leánya volt. Az idősebbiket: Rozáliát Wesselényi Farkas vette nőül, az ifjabbik: Katinka pedig Andrássy Gyula grófnak lett a neje.

TAKÁTS SÁNDOR.

¹ Notizen aus Pest von 24. Jänner, 1839. — A sok nyelvet beszélő Kelemenről írja 1836 jan. 27-én a rendőrség, hogy ezt az ultra-liberális, veszedelmes embert Kendeffyné fogadta szolgálatába.

A MAGYAR PARLAMENTÁRIZMUS

1867-TŐL 1918-IG.

Próbáljunk meg rajzot adni a magyar parlamentárizmus legjellegzetesebb tulajdonságairól.

Az első kérdés, melyre felelnünk kell: volt-e egyáltalán magyar parlamentárizmus?

Sokan azt vitatták, különösen a pártharcok legelkeseredettebb stádiumában, amint ez pillanatnyi céljaikat szolgáltni látszott, hogy magyar parlamentárizmus tulajdonképpen nem is volt.

Volt valami hasonló ahhoz, amit parlamentárizmusnak neveznek, — okoskodtak e nézet képviselői, — de abban a legkifejlettebb értelemben, ahogy azt megvalósítva a nagy nyugati államokban és mindenekelőtt az alkotmányos élet klasszikus hazájában, Angliában látjuk, ilyen parlamentárizmussal mi nem dicsekedhattünk.

Angliában oly tökélyre emelkedett — érvelnek tovább — a parlamenti kormányzat, hogy nemcsak a törvényhozás, hanem a végrehajtó hatalom is teljesen a parlament kezében van, a fejedelmi hatalom pedig annyira elvesztette jelentőségét, hogy szinte elképzelhetetlen az, hogy a parlament hatalmával szembeállni még csak kísérletet is tegyen.

Nálunk ellenben a fejedelmi hatalom 1867-ben erős volt, abszolút volt. Az azóta következő kormányok igyekeztek ugyan megnyerni a parlament s nevezetesen a képviselőház többségének bizalmát, azonban elsősorban a korona kiválasztottjai voltak és a korona hatalma a parlamenttel szemben annyira túlnyomónak mutatkozik, hogy valódi parlamentárizmusról már ebből az egy okból sem lehet beszélni.

Kecsegtető és szép téma e tételek igazát a tudományos

elmélet szempontjából megvizsgálni, amint ezt Concha Győző klasszikus világossággal meg is tette.

E tanulmány nem lép fel ily igénnyel. Csupán a régi parlamenti ember gyakorlati gondolkozásával akarja meg látni a magyar parlamenti kormányzatot, ahogy a maga valóságában megjelent, aminőnek azok ismerik, akik a régmúlt dolgok történelmét tanulmányozták, az újabbakat pedig átérték.

Hiszen a parlament, különösen a parlamentáris vitakozás virágkorában, a közérdeklődés előterében állott.

Arról a parlamentről beszélék, amelynek érdekesebb üléseire valósággal tódult a közönség, amelynek karzatain ott állott mindig harcra készen és mintegy arra is készen, hogy a kiöregedő parlamenti harcosok helyeit elfoglalja, a nemzet ifjúsága, állandó visszhangot adván a parlamenti vitáknak.

De volt a parlamentnek egy szélesebbkörű állandó visszhangja is.

Rakovszky Iván egy az önkormányzatról nemrég tartott előadásában éles megkülönböztetést tett a személyi és tárgyi önkormányzat között. Elmondotta azt is, hogy a magyar önkormányzat egy sajátságos fejlődési stádiumba lépett, amelyben már túl van a személyi önkormányzaton és még nem jutott el a tárgyi önkormányzat stádiumába.

Nos, a magyar önkormányzatnak és annak tipikus megjelenési formájának, a vármegyének, volt egy korszaka, amidőn mind a személyi, mind a tárgyi önkormányzat kellékeivel eldicsekedhetett.

Személyi tekintetben kormányozta a magyar nemesség, tárgyi tekintetben pedig gyakorolta majdnem valamennyi közhatalmi ágat : kormányzott, igazságot szolgáltatott, katonát állított, adót szedett, sőt kicsiben törvényt is hozott és ő küldötte ki a képviselőket, s így nem volt csoda, hogy a vármegye volt az újjáalakuló magyar közélet politikai iskolája.

A nagy 1848. év mindevvvel bizonyos fokig szakított ugyan, de a régi vármegyének politikai élete változott viszonyok között tovább folyt. A vármegyék tovább politizáltak, a vármegyéből indultak ki a képviselőválasztási mozgalmak

és a vármegyében kezdték meg többnyire politikai pályájukat azok, akik azután a törvényhozás termében szerepeltek. A vármegyék, majd mikor a városok is szerephez jutottak, a törvényhatóságok egyáltalán, foglalkozván országos ügyekkel is, adtak szélesebb galériát a törvényhozás termékének. Ezen kapcsolataival a parlamenti élet gyökereit mélyen beeresztette a magyar közéletbe.

A parlament vonzotta a legtöbb tehetséget és sokszor — talán a nemzet szellemi életének egyébként kárára is — végleg lekötötte őket. Írók, tudósok is versenyeztek abban, hogy a parlament tagjai lehessenek és nem egy nagy kultúrértéket öröklött fel az, hogy elmerült a parlamenti küzdelem hullámai között, amikor esetleg más tereken a nemzet részére hasznosat tudott volna alkotni.

Parlamentárizmusról csak 1867 óta tudunk beszámolni.

A parlamenti élet alapfeltételeit az 1848-iki áprilisi törvények teremtették meg. Az 1848: III. tc. megalkotta a független, felelős magyar minisztériumot, az 1848: IV. tc. és V. tc. pedig a népképviselőt. Ezekkel a hatalmas közjogi művekkel indult útnak a magyar parlamentárizmus is.

Az első független felelős magyar minisztériumról azonban tudjuk, hogy valódi parlamenti életet nem élhetett, mert hiszen parlamenten kívüli erők kötötték le működését.

Összeállításánál fogva tulajdonképp ú. n. koalíciós kormány lett volna. Egyesítette magában a győzelmes radikális képviselőit, Kossuth és Szemere Bertalan személyében, a mérsékelt haladás bajnokaival, Batthyány, Széchenyi, Deák, Eötvös József és Klauzál Gábor egyéniségeiben.

Ez a kormányzat avval, hogy hogyan vitte volna át az életbe a parlamentárizmus szempontjából az 1848. évi törvényeket, adós maradt.

Kétségtelen azonban, hogy már az 1848-iki törvények alkotóinak és az első magyar minisztériumnak, valamint országgyűlésének is a nyugati parlamentáris elvek lebegtek szemeik előtt és a gyakorlati életbe ezeket az elveket akarták átvenni.

Ott találjuk, mint kész alkotásokat, az 1848. évi ház-

szabályokat, amelyeknek a későbbi kor eseményei szempontjából sok tételét hozhatjuk érdekes megvilágításba.

A parlamentáris kormánynak egyik alapelve az, hogy a parlament tanácskozásait és vitáit tényleg a parlament kebeléből kikerülő kormány vezesse.

Ezekben a házszabályokban találjuk meg ezeknek az alapelveknek első formulázását, amidőn kimondják, hogy a kormány előterjesztéseitől a bizottsági tárgyalás meg nem tagadható, hogy napirendjét a ház maga állapítja meg, amelyre természetesen a kormány által vezetett többségnek van döntő hatása, és hogy a napirendre ki nem tűzött tárgyhoz csak a ház kivételes engedélyével lehet szólni.

A 48-iki törvényhozás szeme előtt tehát egy munkás, határozatképes, tettekre kész parlament lebegett. Hogy ebből az elgondolásból a valóságban később mi lett, avval fejtegetéseink során még találkozni fogunk.

Az 1848-iki rövid életű parlamenti kormány után következnek az abszolutizmus hosszú évei, és amidőn 1861-ben az országgyűlés tanácskozásokra újra összeül, ez az ülésezés felelős minisztérium nélkül a korona és az országgyűlés közötti konfliktus jegyében folyik le. Folyik a harc a 48-iki törvények érvényességéért és annak során a parlamenti kormányzásért.

Deák Ferenc első feliratában mint a nemzet legfőbb sérelmét adja elő, hogy nincsen felelős és parlamentáris kormányunk.

Az országgyűlés és a korona között lefolyt örökértékű iratváltásban tulajdonképpen le van fektetve mindaz a vitaanyag, amely 1867-ben és az azután közvetlenül következő években a törvényhozást foglalkoztatta és amely vitaanyagból az új alkotmányos rend megszületett.

1861-ben újból ott vagyunk a régi rendi országgyűlések világában, amelyeken az előadott gravamenek alapján alku folyt a korona és az országgyűlés között.

A korona aggodalmai egyebek között az országgyűlésnek felelős minisztérium s evvel a parlamenti kormányzás ellen irányulnak. Ezeket igyekszik Deák Ferenc szétosztatni.

A korona leirataiban a magyar parlamentáris kormány-

zat elleni aggályaiban felvonultatja mindazon politikai ellentéteket, amelyekkel az 1848. évi rövid parlamentáris kormányzás megküzdzeni nem tudott.

Felpanaszolja leirataiban, hogy az 1848-iki törvények rendje a nemzetiségekre sérelmes, hogy a horvátok elvesztették önállóságukat és tagadja az erdélyi unió jogosultságát.

Válaszában Deák Ferenc kifejti, hogy a korona érdelemes aggályait érti; összhangba akarja hozni a felelős minisztériumot a korona jogaival, ki akarja békíteni a horvátokat és a nemzetiségeket, de ragaszkodik az erdélyi unióhoz és mindennek tárgyalásába akkor kész belebocsátkozni, amidőn meg lesz koronázva a király és a koronás királynak felelős minisztériuma tesz majd az országgyűlésnek javaslatot a 48-iki törvények részben való megváltoztatása iránt.

Az 1867. év legnagyobb vívmánya a felelős magyar minisztérium újbóli kinevezése volt.

A győzelem a koronával szemben parlamentáris téren dőlt el és a parlamentarizmus elveinek megfelelő következményei is voltak. Az a párt nyert a független, felelős minisztérium megalakítására megbízást, amely párt a jogfolytonosság alapján állott, és háttérbe szorult minden más párt, elsősorban az a párt, amelynek szerepét ma különösen Berzeviczy Albert kiváló kutatásainak hatása alatt tisztultabb felfogással ítéljük meg, de amely minden hazafias intenciója mellett is hajlandó volt a koronának a jogfolytonosság, elsősorban a parlamentáris kormányzás rovására engedményeket tenni. Ez pedig a konzervatív párt volt. «Minek kell történnie, hogy a kibékülés a koronával lehetségessé váljék?» kérdezte egy ízben a konzervatívek egyik kiváló vezére a tárgyalásokat a Deák-párt nevében folytató gróf Andrassy Gyulától. «Annak kell történnie, hogy ti elmentek és a helyetekbe mi jöjjünk!» felelte gróf Andrassy. Ebben a feleletben világosan ki volt fejezve az a parlamentáris elv, hogy azok vigyék keresztül elveiket a törvényhozásban és a kormányzásban felelősség mellett, akik azokat a politika küzdőterén eddig is képviselték.

Amikor tehát a Deák-párt egyfelől a kiegyezés meg-

kötésével az ország jogait biztosította és kivívta az 1848. évi III. tc. értelmében a felelős magyar minisztérium kinevezését, másfelől egy fontos, törvényben ki nem fejezett, szabályokban meg nem írott parlamenti elvet segített győzelemre és ez a győzelmes, az országgyűlésen többséggel rendelkező politikai párt kebeléből kialakult, a párt politikai bizalmát élvező kormány kineveztetése volt.

Az, amit Andrássy Gyula gróf a konzervatív vezetőférfiúnak jelzett, hogy nekik menniök kell, hogy a Deák-párt emberei következzenek, az utolsó betűig teljesedésbe ment, mert az 1867-iki Andrássy kormány egyedül a Deák-párt bizalmi embereiből alakult. A király elfogadta azt a miniszteri listát, amelyet a parlament többsége ajánlott.

A parlamentárizmus elvének győzelmét nem kisebbíti az a körülmény, hogy nem magának a pártnak nagy vezére, Deák Ferenc nyerte a kabinetalakítási megbízást.

Későbbi közjogi és politikai írók állították, hogy már az első, 67-es kormány sem volt parlamentáris kormány, mert nem a párt vezére, Deák Ferenc, hanem gróf Andrássy Gyula nyert a kabinetalakításra megbízást. Ez azonban teljesen téves beállítás.

Deák Ferenc önszántából mondott le arról, hogy ő legyen a kabinet feje. Erről lemondott főképp már akkor hanyatló egészségi állapotára való tekintettel. Pártvezéri szerepét az összes miniszterelnökök idején páratlan bölcseséggel töltötte be. A miniszterelnök kezéből a parlament vezetését nem vette ki, hanem oszlopa, támogatója lett a pártjából alakult kormányoknak. Tekintélyével az új közjogi rendnek az életbe való átvitelénél pótolhatatlan szolgálatokat tett.

Deák Ferenc maga mondotta 1875-ben a fúziós tárgyalásokat közvetítő br. Wenckheim Bélának, hogy ő pártvezéri szerepét a felelős kormány kinevezése után inkább tiszteletbelinek tartotta. Ha ez a szerep ennél jelentősebb is volt, mégsem esett a parlamentárizmus rovására. Olyasvalami történt, mint mikor Angliában az agg Gladstone átengedte helyét a fiatalabb Lord Roseberrynak anélkül, hogy az angol whig pártban elfoglalt pozíciója és erkölcsi súlya evvel csorbát szenvedett volna.

A Deák-párt kormányzatának egész ideje alatt ragaszkodott ahhoz az alapelvhez, hogy programját ő maga valósítsa meg.

Felvette ugyan soraiba a konzervatív pártnak azon tagjait, akik az 1867-iki kiegyezésben győzelmet aratott jogfolytonossági elvet magukévá tették, azonban a politikai vezetés a saját kebeléből alakult kabinet kezében maradt.

Gyakran került már a kiegyezés megkötését közvetlenül követő időkben szóba az, hogy a kiegyezés nagy műve, amely körül Deák Ferenc és Tisza Kálmán pártjai harcukat megvívták, tető alá kerülván, a leglényegesebb válaszfal a két párt között leomlott és így tulajdonképpen a két párt nemzeti érzésre és az azon kor értelmében vett szabadelvűségben egymástól nem különbözvén, szorosabb együttműködésnek volna helye.

Azonban éppen a parlamentárizmus elveinek tisztaságánál fogva ennek az ideje 1867-ben még nem érkezett el. Ha a kiegyezésnek a korona és a nemzet közötti viszonyt szabályozó részei tető alá kerültek is, az 1868-as országgyűlésnek maradt fenntarva azoknak a nagy politikai differenciáknak likvidálása, amelyek az 1861-iki nagy feliratokban és királyi leiratokban visszatükröződnek és amelyek következményeképp a Deák-párt indítatva érezte magát, hogy a horvát kiegyezést és a nemzetiségek egyenjogusításáról szóló törvényeket is megalkossa.

Andrássy Gyula kabinetje nagy programmal jött és ezen programban vetekedtek egymással Lónyay Menyhért pénzügyi koncepciói, Horvát Boldizsár tervei a modern jogállam megalakítása iránt és az 1848-iki kabinetből a második alkotmányos kormányba is átjöttek báró Eötvös Józsefnek mély filozófiai szellemtől áthatott kultúrtörékvései.

Ha tisztán a programmpontokat nézzük, a közjogi alkotásokat mellőzve, ma a történelem szemüvegén keresztül tényleg alig lehet nagyobb elvi különbségeket felfedezni a Deák-párt és a balközép között. Ha azonban a parlamentárizmus történetét tanulmányozzuk és az egymást az uralomban esetleg felváltó pártokat nézzük, azt fogjuk találni,

miképp nem is kell, hogy egy világ válassza el őket fel fogásban egymástól.

Teljes joggal mondotta egyszer Tisza Kálmán az angol konzervatív és liberális pártról, hogy ezeket gyakran csak árnyalati különbségek választották el egymástól. Éppen ezért látjuk azt, hogy könnyen, az állam minden megrázkód tatása nélkül válthatták fel egymást az uralomban.

Sokszor csak egy-egy aktuális kérdésben tértek el. Ilyen szempontból tekintve egy Palmerston könnyen hagyhatta ott a tory pártot, hogy azután whig politikát folytasson. Sir Robert Peel is könnyen szövetkezhetett mint tory párti a whig pártiakkal akkor, amidőn védvámossból a szabad kereskedelem hívévé vált, hiszen ez egy kérdést leszámítva, nem választotta el a multban sem új fegyvertársaitól oly világnézeti különbség, amely az együttműködést a jövőre nézve lélektanilag lehetetlenné tette volna.

Az ír kérdés viszont a konzervatív táborba hozta Joe Chamberlaint, akit liberális multja nem akadályozott abban, hogy a konzervatív párttal támogattassa hatalmas imperiá lista politikáját.

Az angol politikai fejlődésnek üteme is kizárta azt, hogy végletek kerüljenek egymással szembe. Ha csak a választójog kiterjesztését nézzük, látjuk, hogy az 1832-iki reformbilltől egészen a háború alatt történt általánosításig a fokozatos fejlődésnek 20—30 éves pauzákkal megszakított több részleges kiterjesztés útján történt megvalósításával állunk szemben, amikor nem szélsőségek harcoltak egymással és mikor nem egyszerre zúdítottak új, ismeretlen tömegek új, ismeretlen erőket a parlamentre.

A parlamentárizmusnak egyik modern német teoretikusa, Karl Schmidt elmondja, hogy a pártoknak — amint magát kifejezi — «balanszírozása» nem vonatkozik világnézeti kérdésekre, hanem oly ügyekre, amelyek relatív természetüknél fogva a parlamenti vitára alkalmasak. Azt mondja a parlamentről: «Seine Diskussion setzt eine gemeinsame nicht diskutierte Grundlage voraus.»

A valódi parlamentárizmus légkörét tehát sohasem terhelhetik meg oly mélyreható ellentétek, amelyek fennforgása

miatt a pártok változása az állam szervezetének, az államrendnek gyökeres felforgatását vonná maga után.

Ebből a szempontból kell tehát néznünk azt, hogy 1867 után a Deák-párt és balközép az általános kormányzati politika terén minden egyéb lelki rokonságuk mellett is sokszor igen éles küzdelmet folytathattak egymással, sőt 1872-ben Tóth Vilmos választójogi javaslata «agyonbeszélő obstrukciót» is kapott.

Amellett azonban nem szabad elfelejtenünk, hogy az 1867 utáni parlamentárizmus a pártok váltógazdaságát bizonyos szűkebb keretekre szorította. Ha nem is világnézeti ellentétek választottak el egyes pártokat egymástól, viszont ott volt az ú. n. közjogi alap, amely a pártok diszkussziójának fentemlített «közös alapját» szűkebb térre szorította.

A balközép ugyan sohasem tagadta azt, hogy vannak közös és közösen elintézendő ügyek Ausztriával, ellenben a szélső bal a tiszta perszonál-unió iránti követelésével lehetlenné tette azt, hogy legalább is ugyanazon uralkodó alatt, aki a 67-es kiegyezést megkötötte, ez a párt úgy kerüljön uralomra, hogy elveit meg is valósíthassa.

Ott volt azután a másik fronton a nemzetiségi képviselők csoportja. Az 1867 utáni időben nincsenek oly csekély számban, mint később, különösen a román passzivitás kimondása után. Ez a csoport az 1867-ben győzelmet aratott magyar nemzeti állam tagadása alapján alakult, tehát szintén nem alkothatott oly pártot, amelynél egy közös diszkusszió alapja meg lett volna és amely a pártok váltógazdaságánál figyelembe jöhetett.

Már most hozzá kell vennünk azokat a nehézségeket, amelyek az állam strukturájából következtek és amelyeknek legfőbb folyománya az volt, hogy Horvát-Szlavon-Dalmát országok autonómiát kapván, 40 képviselőt küldöttek országgyűléseikről a magyar országgyűlésre, amely csoportnak politikai hovatartozandósága állandóan kétes volt, mert ezt sohasem lehetett egy vagy más általános politikai elvek alapján alakult párthoz számítani és amely csoport, különösen ha talán a nemzetiségekkel szövetkezik, a magyar

parlamentben a nemzeti állam felé törekvő parlamenti életnek állandó kerékkötője lehetett volna.

De nagy és leküzdhetetlen nehézségeket támasztott a tiszta parlamentárizmusnak az 1867-es kiegyezésnek az a része is, amely a közös ügyekben tulajdonkép kettős helyzetet teremtett.

Ott voltak az egyedül a delegációkkal érintkező közös miniszterek. Ezek két állam delegációjával operálván, természetesen nem lehettek parlamentáris miniszterek. Hiszen azt a kiegyezés megalkotói már jó eleve elutasították, hogy a delegációkból valami közös parlament-féle létesüljön.

Hogy ennek még csak lehetősége se jöhessen szóba, ezért Deák Ferenc keresztülvitte azt, hogy az osztrák és magyar delegáció közös tanácskozásokra ne jöhessen össze, hanem véleményellentét esetén legfeljebb együttes szavazásról lehessen szó, amelyre azonban a delegációk több mint félszázados története alatt szintén alig került sor.

Másfelől azonban a kiegyezés a közös ügyek vitelére, különösen a külpolitika irányítására biztosította a magyar felelős kormány és ezzel a magyar parlament befolyását is.

Kétségtelen tehát, hogy oly magyar kormány, amely a magyar parlament többsége által nem helyeselt külpolitikát támogatott volna, a magyar parlamentben meg nem állhatta volna helyét.

Ezekben a kérdésekben azonban sohasem került nyílt ellentétre a sor. A magyar kormányok politikai művészetének volt tulajdonítható, hogy a külpolitika változásai mellett sem került összeütközésre a sor, hanem a magyar kormányok a parlamenttel az ú. n. közös ügyekben is, elsősorban a külügyi kérdésekben, egyetértve működhettek anélkül, hogy viszont a közös minisztereknek parlamenti miniszterekké kellett volna átalakulniok.

Az 1867 utáni parlamentárizmusnak ily nehéz viszonyok között az úttörés munkáját kellett elvégeznie.

Azok a kormányváltások, amelyek 1867 után, még a Deák-párt uralmának idején bekövetkeztek, fenntartották azt az elvet, hogy a kormánynak a parlament többségéből kell kikerülnie.

Amikor gr. Andrássy Gyula külügyminiszter lett, a politikai légkör szerint nem lehetett más az utódja, mint a kiegyezés létrehozásában első munkatársa, Lónyay Menyhért. Mikor azután Lónyay és utódai, Szlávy és Bittó, kormányzati okokból voltak kénytelenek visszavonulni, a pajzsraemelés mindig a Deák-párt kebeléből történt és ezeket a pajzsraemeléseket a közbeeső választások is helybenhagyták, úgy hogy gyakorlatilag a kiegyezés utáni évek biztosították azt az alkotmányos konvencióból következő tant, hogy a kormányelnöknek és a kormánynak a többség bizalmi embereiből kell kikerülniök.

Ez a tan nálunk is éppúgy, mint másutt, nem törvényből következő állapot, hanem a politikai konvenció szüleménye volt.

A legalkotmányosabb államban, Angliában sem honosodott meg ez másként, mint az állandó gyakorlat által. Az állandó gyakorlat meghonosodását pedig lehetővé tette az, hogy Angliában a többség mindig oly józan és az állam érdekeinek megfelelő politikát követett, hogy a korona nem is jutott abba a helyzetbe és nem is találta volna észszerűnek, hogy a többség bizalmi embereit a kormányból kizárja.

A konvenció nem írott jog, nem is szokásjog, hanem a politikai raisonnak folyománya. Nálunk nem lehetett még hosszas gyakorlatról szó, de annyit megállapíthatunk, hogy a Deák-párt uralma ennek a konvenciónak meghonosodását bölcs, az állam realitásaival számoló politikájával győzelmesen bevezette.

Azonfelül a Deák-párt uralma tárgyi tartalmat is tudott a parlamenti életbe önteni és keresztül tudta vinni, hogy nemcsak a törvényhozásnak, hanem a kormányzati politikának is az uralkodó párt elvei szerint kell működnie.

Sikerült ez elsősorban a külpolitikára való befolyás megszerzése útján, mindazon nehézségek ellenére, amelyeket fentebb vázoltunk.

Ha az 1867-iki kiegyezés tanácskozmányait olvassuk, láthatjuk, hogy Deák Ferencnek egyik nagy gondja volt az, hogy hátha Ausztria visszatér német politikájához és valami úton visszakerülven a német szövetségbe, újból lehetségessé

válík az, hogy a magyar vér, a magyar pénz idegen érdekek szolgálatában vétessék igénybe. Csak nehezen tudták rávenni Deák Ferencet arra, hogy a kiegyezés munkálatából elejtse azt a cikket, mely arra az esetre intézkedik, hogy ha Ausztria a német szövetség tagja lenne.

Ennek a politikai és közjogi felfogásnak az volt a következménye, hogy a porosz vezetés alatt újonnan alakított német szövetség, majd a német birodalom létrejöttét és megerősödését magyar szempontból politikailag támogatni kellett. Nehéz volt ez oly külügyminiszter alatt, mint gr. Beust, aki maga az osztrák hegemonia alatt alakult német szövetségnek egyik főbajnoka volt és így evvel a politikával kellett számolnia a magyar kormánynak.

Szerencsére a külpolitika iránya a magyar parlamentben nem adott politikai ellentétekre alkalmat, hanem ebben a parlament két nagy pártja, a Deák-párt és nagy ellenzéke, a balközép, egyetértett. Mikor az 1870-ik évi francia-német háború kitört, a balközép vezére, Tisza Kálmán intézett interpellációt a magyar miniszterelnökhöz és követelt garanciákat arra nézve, hogy Magyarország politikai súlyát olykép fogja latbavetni, hogy a monarchia semlegességét megóvja és ne gördítsen akadályokat a francia imperiálista politikával szembeszálló Németországnak megalakulása elé. Ez a politika győzött is és így a magyar parlamentárizmus tulajdonkép kiterjesztette elvi befolyását azokra az ügyekre is, amelyek, mint közös ügyek, természetüknél fogva a parlamentárizmus elveinek megfelelő kormányzásból kizárattak volna.

A parlamentárizmus elvei érvényesültek a belpolitika-terén is, mert magyar kormányférfiak csak addig maradhattak uralmon, míg a többség bizalmát bírták.

Lónyay Menyhértnek azonnal el kellett hagynia helyét, mihelyt bebizonyosodott, hogy a többség bizalmát többé nem bírja, és a többséggel való együttműködés hiányának volt betudható mindig az, ha a következő Deák-párti vezetők helyeiket elhagyták.

Többségből alakult kormány és többségi elv voltak tehát azok a momentumok, amelyek győzelmét a Deák-párti kormányok és a Deák-párt uralma biztosította.

Azt, ami a Deák-párt uralma után következett, szintén fel szokták használni argumentumként a mellett, hogy a tiszta parlamentarizmus elve nálunk meg nem honosodott. Ez a kritika arra vonatkozik, hogy 1875-ben nem a pártoknak felváltása, hanem fúzió következett.

Ezt a fúziót némelyek részben mint a többség kapitulációját a kisebbség előtt szokták feltüntetni, részben pedig mint a kisebbségnek oly vállalkozását, amellyel elveinek cserbenhagyása mellett pusztán opportunitási szempontokból a hatalmat kívánta magának biztosítani.

Mind a két vád igaztalan.

Az 1875. évi fúzió a parlamentarizmus szempontjából nem jelent visszaesést, nem jelenti a parlamentáris politika követelményeinek feladását.

1875-ben a kiegyezés többé vita tárgya nem volt.

Ahogy Tisza Kálmán egy ízben magát választói előtt kifejezte, 1867-ben talán némely dolgokat másképp kellett volna megcsinálni, ez azonban később már elválasztó vonal nem lehetett. Ellenben itt voltak a magyar állam belső konszolidációjának és gazdasági, pénzügyi megerősödésének nagy kérdései, amelyek, ha meg nem oldatnak, még az 1867-iki vívmányokat is kérdésessé tehetnék volna. Néhai gr. Tisza István beszélt egy ízben baráti körben, hogy a 70-es éveknek egyik Deák-párti pénzügyminisztere kölcsönt keresett Berlinben és azt az arrogáns választ kapta: «Wir wollen eher sehen wie Sie sich aufführen.»

Az új magyar alkotmányos kormányzat tekintélyét kellett helyreállítani, ez pedig csak erős guvernamentális többség útján volt elérhető.

Azoknak a pártoknak, amelyek közös célokat láttak maguk előtt, közös munkára, közös politikai felelősség mellett, egy kebelükből kikerült kormány vezetése alatt kellett egyesülniök.

Gyakran látjuk azt, hogy nagy átalakulások után, nálunk hatalmasabb államokban is, a pártok az állam konszolidációját tűzték ki politikai célul konkrét, ad hoc program alapjául és gyakorlati célokra egyesültek.

Így volt ez — amire már fentebb rámutattunk — midőn

Angliában a tory párt egy része közeledett a whigekhez, hogy a gabonavám eltörlését keresztülvigye, majd amidőn a liberális unionisták a tory párthoz csatlakoztak, hogy az ír home rule ellenében a brit birodalom egységét megvédjék.

Nem sokkal a magyar fúzió előtt történt, hogy a harmadik köztársaságban újjáébredő francia politikai életben Thiers különböző politikai pártokból alakított kormányt, sőt később minden elvtagadás nélkül látjuk azt, hogy monarchista kormány vezette a köztársaság ügyeit.

De e téren a legérdekesebb jelenség az ú. n. opportunistá párt, amely Jules Ferry vezetése alatt szintén a francia köztársaság megerősödését és belső konszolidálását tűzte ki célul.

Ennek a pártnak sem volt határozott doktrinér értelemben vett elvi alapja és mégis talán neki van legnagyobb érdeme abban, hogy az 1871-ben legyőzött Franciaország határozott és biztos lépésekkel haladt a győzelmes revanche felé.

Ezek, valljuk meg, tulajdonkép mind konzervatív alakulatok voltak, konzervatív programmal, ha nem is bontották ki nyíltan a konzervatív lobogót, sőt mint nálunk, szabadelvű elnevezés alatt indították meg a konzervatív munkát. Valójában itt is konzervatív pártot hoz létre a fúzió, vagyis a Deák-párt és a balközép egyesülése.

A kormányzati program tekintetében alig vannak mélyreható elvi differenciák az egyesülésre lépő pártok között.

Egyetlenegy kérdés sincsen, mely akár politikai, akár gazdasági tekintetben a szabadelvűségnek vagy konzervatívizmusnak kérdése lett volna.

Az egész fúziós tárgyaláson az látszik meg, hogy az azokat vezető politikai tényezők, a Deák-párt részéről báró Wenckheim Béla és Széll Kálmán, a balközép részéről Tisza Kálmán, az ország létérdekeit helyezik előtérbe, és a leglényegesebb tárgyalási anyag az, hogy minő pénzügyi politikát kell követni. Vajjon az adóemelési politikában meddig lehet elmenni? De ezen a téren sem találunk oly ütköző pontokat, amelyek elvi jelentőségű vitákra adhatnának okot.

A pénzügyi politika szociális vonatkozásai akkor még szinte ismeretlenek.

Az a kérdés, vajjon egyenesadó vagy közvetett adók játszanak-e szerepet, legfeljebb abból a szempontból jönne számításba, hogy melyik hoz többet a kincstárnak.

Progresszív adózás, vagy pedig a progresszív adóztatás átvitele más térre, mint aminő az örökösödési adó, amely most, a háború után oly nagy szerepet játszik, akkor még szintén ismeretlen, s így ütköző pontul nem szolgálhatott.

Legfeljebb az egyes társadalmi osztályok teherbírása kerül szóba a pénzügyi program megbeszélésénél, de nem az a törekvés, hogy az adópolitika a jövedelemeloszlás megváltoztatásának is eszköze legyen.

A fúciónak következményei a parlamentben tehát nem elvi vonatkozásúak, legfeljebb abban a tekintetben, hogy a balközépnek a kiegyezés ellen irányított politikája végkép lekerült a napirendről és az ezen pártban lévő politikai értékek is kiveszik részüket a politikai munkából.

A személyi kérdések is megoldást nyernek a politikai bizalom folyományaképpen. A kormányzásban természet-szerűleg résztvesz a balközép is, elsősorban vezére Tisza Kálmán, aki az egyelőre br. Wenckheim Béla elnöklete alatt létrejött kabinetben a belügyi tárcát veszi át. Csakhamar azonban a kormány elnökévé lesz.

Evvel az eseménnyel megkezdődik a szabadelvű pártnak kormányzása, amely a parlamentarizmus 1867-utáni fejlődésének tulajdonképpeni jellemét megadta.

Ezen korszak ellen hozzák fel rendesen azt, hogy nem hozott parlamenti váltógazdaságot és azért nem honosodhatott meg valódi parlamentarizmus. Evvel a jelenséggel foglalkozni fogunk.

Ahhoz a parlamentáris elvhez azonban, hogy a kormányzatot a parlament bizalmának letéteményese gyakorolja, a szabadelvű párt egész kormányzata alatt változatlanul ragaszkodott.

Az új párt csakhamar kritikus helyzetbe került. 1878-ra lejárt az Ausztriával 10 évre megkötött kereskedelmi szerződés és az első pártkrízisek ehhez a kiegyezéshez fűződnek.

A fúzió utáni első választás a szabadelvű pártnak óriási többséget hozott. 330 szabadelvű párti képviselő került be a

parlamentbe, ezeknek fele a volt balközép tagjaiból, akik a választások előtt csak 60-an voltak.

Mint elvi alapon szembenálló párt, nem tekintve a közjogi alap elleneseit, csak a br. 'Sennyey vezetése alatt álló konzervatív párt jön tekintetbe, amely 19 taggal képviselve jött be a házba.

Amíg tehát a hatalmas kormányzópárttal szemben elvi alapon álló opposíció, amely a kormányzásban felválthatta volna, csak egy 19 főnyi csoportban tudott bejutni, addig a programjuk folytán ú. n. kormányképtelen pártok — egyfelől a függetlenségi és 48-as párt 37 tagot, másfelől a nemzetiségi képviselők csoportja 25 képviselőt jelentettek.

A konzervatív csoport azonban nem gondolhatott arra, hogy az országban nagyobb visszhangra találjon. Vezére, br. 'Sennyey Pál, elokvens, előkelő, nagytudású egyéniség volt, de hódító ereje, agitáló képessége nem volt. Ebben a csoportban látjuk akkor a magyar parlament későbbi, kimagasló egyéniségei közül Apponyi Albert grófot.

Csak egy maradandó politikai gondolat volt az, amelyet br. 'Sennyey Pál a konzervatív ellenzékéről kifejtett és ez a közigazgatás reformjának, vagyis az államosításnak a gondolata.

A magyar történelem szemüvegén át tekintve, ez sem volt konzervatív eszme, mert hiszen a megyei rendszer ősi tradícióit kívánta felforgatni. 'Sennyey báró a magyar közigazgatásra a szállóigévé lett «ázsiai állapotok» kifejezést használta és ennek a szállóigének nyomán sokáig lett közigazgatási reform jelszava államosítás kapcsán egyértelmű a magyar állam igazgatásának modernizálásával.

Ennek ellenében a kormányzó párton nem volt meg a hajlandóság arra, hogy a magyar állam belső szervezetében nagy, gyökeres átalakításokat hajtsanak keresztül. Oly kérdések is, amelyek a Deák-párt doktrinér szabadelvűjeinek, így Horvát Boldizsárnak égisze alatt napirendre kerültek, mint az annakidején Hodossy Imre által kidolgozott házasságjogi javaslat, nem kerülhettek többé napirendre. A kormányzó pártot lefoglalták az állam létkérdései, a magyar állam meg-

szervezésének és kormányzásának, valamint a kiegyezés keretében való elhelyezkedésének nagy gondja.

Ezekben nem is talált a vele elvi alapon szembenálló ellenzéknel fakciozításra.

Mikor a gazdasági kiegyezés napirendre került, az 1876-os költségvetés tárgyalásánál feláll a konzervatívok vezére, br. Sennyey Pál és azt mondja, hogy a mai körülmények között nem kútatja a kormány hibáit, mikor a túlsó oldalon, (értve Ausztriát) illojális fegyverekkel akarnak a gazdasági kiegyezés körül harcolni, hanem ezekben a kérdésekben a kormányt támogatja.

Íme 1876-ban éppen oly jelenséget látunk az Ausztriával szemben követendő politika terén, aminőt láttunk 1870-ben, midőn a külpolitika terén a balközép áll Andrássy háta mögé.

De ez az összhang csakhamar felborul.

Természetszerűleg nem azért, mintha akadt volna párt, mely Ausztriával szemben lefelé lícitált volna, hanem mert a kiegyezés előkészítése elégedetlenséget váltott ki.

Akkor találkozunk az első részleges miniszterválsággal. Br. Simonyi Lajos kereskedelmi miniszter, Tisza Kálmának a balközépen fegyvertársa, a kiegyezési tárgyalások előtt lemond és ez a lemondás előfutárja a továbbra bekövetkező pártkrízisnek. A kabinetnek ezt az első parciális krízisét csakhamar pártkrízis követi. A Tisza-kabinet a kiegyezésben elfoglalt álláspontját először a párt elé viszi és magában a pártban történik e kérdésben szavazás. A szavazás után 76-an léptek ki a szabadelvű pártból. A krízisnek jellege az, hogy a mérközések inkább magában a pártklubban, nem pedig a Házban történnek és ezért magában a parlamentben bizalmi kérdés körüli erős mérközést még nem látunk.

A pártban folyó áramlatok csakhamar kiélesednek, és 1877 febr. 6-án a kormány a bankkérdésben nem tudván eredményeket elérni, lemondását adja be. A kormány parlamentáris érzékéről tesz tanuságot, hogy a koronát kikapcsolja a krízisből. Hangsúlyozza azt, hogy a koronás király elismeri az országnak az önálló bankhoz és mindenestre bankügyekben a paritáshoz való jogát és csak a kivitel

tekintetében vannak aggályai. 1877 februárjában azután történnek kísérletek más kabinet alakítására. Meghallgattatnak a konzervatívok s a szabadelvű párt elégedetlen elemeinek vezérei. 'Sennyey, Majláth, Szlávy, Bittó a király elé járulnak, de egyikük sem vállalkozik kabinetalakításra, és 'Sennyey később az új kabinet bemutatkozásakor meg is indokolja vonakodását avval, hogy ebben a Házban maga részére többséget nem remélhetett. Ennek folytán, miután a bankkérdésben a király közbenjöttével a magyar és osztrák kormány közötti differenciák elhárítottak és a vállalt obligátokat az osztrák kormány is beváltani ígérkezett, a képviselőház többségére támaszkodó Tisza-kormány változatlanul neveztetett ki újra. Ez a krízis is tehát a parlamentárizmus elveinek megfelelőleg a képviselőház bizalmára támaszkodó kormány kinevezésével végződött.

A képviselőház többségére támaszkodó egységes, szabadelvű párttal szemben az ellenzék hasonló egységet állítani nem tudott. Három csoporttal találkozunk : az egyik a régi, Deák-pártból alakult ú. n. független szabadelvűek csoportja, a másik a br. Simonyi vezetése alatt álló balközépi csoport és végül a régi konzervatív párt.

Az ú. n. független szabadelvűek csoportja hatalmas vezéregyenységet kapott Szilágyi Dezsőnek 1878-ban a szabadelvű pártból történt kilépésével, míg a régi konzervatívok csakhamar gróf Apponyi Albert vezérségét ismerték el.

A három csoport felismerte nagy taktikai inferioritását a régi képviselőházban és ezért egyesülésre törekedett.

A parlamentáris élet szempontjából végtelenül tanulságos ennek az egyesülésnek története és egyik adatát adja annak, miért volt oly nehéz a parlamenti váltógazdaságot Magyarországon megteremteni. Ha az új alakulás első programját áttanulmányozzuk, közös pozitívumot csak abban találunk, hogy a szembenálló kormányt meg kell bukztatni. Ezt az alá a formula alá rejtik, hogy a nemzeti akaratnak megfelelő kormányzatot kell inaugurálni, amely fogalom meghatározása alá hozzák egyelőre mindazokat a panaszokat, amelyek később választási visszaélések, választójogi reform stb. cím alatt elhangzanak. Egyébként mindenki fenn-

tartja a maga elveit. Szilágyi Dezső közigazgatási reformot akar, báró Simonyi és a balközépből veletartó disszidensek a municipalizmus hívei. Az egykori konzervatívok sokban eltérnek Szilágyi és társainak merészebb, szabadelvű programpontjaitól, amit gróf Apponyi Albert akként fejez ki, hogy ezek az urak ugyan messzebb stációra váltottak jegyet, ez azonban bennünket nem akadályozhat meg abban, hogy a legközelebbi vasúti állomásig velük ne utazzunk.

Szilágyi Dezső az 1878-as választáskor és azután a Házban a közigazgatási reformra vonatkozó programját önállóan fejti ki. Mindez alapul szolgálhatott egy ellenzéki akciónak, azonban olyan párt nem keletkezhetett, amely a kormányzatban az uralkodópártot felválthatta volna.

Az 1878-as választás után ez a párt, mely 115 taggal alakult, már csak 80 főnyi erővel vonult be a Házba.

A választás után az ellenzék egységét a bosnyák okkupáció elítélése óvja meg.

Ezen események közepette játszódik le a Széll Kálmán pénzügyminiszter lemondásához fűződő krízis, melynek pragmatikus története máig sincsen teljesen kiderítve. Úgy látszik, hogy Széll Kálmán egy, az okkupáción túlmenő, messzemenő politikától félt, amidőn lemondott. Lemondása magával hozta az egész kormány lemondását. Ez a krízis is a Tisza-kormány újabb kinevezésével végződött.

A Tisza-kormány azonban e kérdésben saját pártjában sem talált megfelelő támogatást, és az országgyűlés megnyitása után a trónbeszédre adott válaszfelirat a többségi párt részéről nem tartalmaz bizalmi nyilatkozatot, nem tartalmaz helyeslést a kormány politikájára vonatkozólag, ami annyiival feltűnőbb, mert a horvát képviselők felirata az okkupációnak nyílt helyeslését tartalmazza.

A kormány helyzetén azonban segített az, hogy Szilágyi József, akiben az elégedetlenkedők vezetőjét látták, sehogy sem tudta magát aktív politika folytatására elhatározni, és ebben a helyzetben még segítségére jött a kormánynak az ellenzék egy taktikai hibája, mely a bizalmi nyilatkozatot nem tartalmazó feliratot akkép kívánta kihegyezni, hogy nyílt bizalmatlanságot indítványozott a kormány ellen. Ezt

a kormánypárt természetszerűleg leszavazván, mégis csak parlamenti győzelemhez segítette a kormányt. A kormány a közös ügyek szférájába tartozó kérdésben ment át parlamenti válságon. A krízis a parlament többségéből kikerült és újjáerősödött kormánynak a parlamenti szokásoknak megfelelő győzelmével végződött.

Ezen utolsó, a közös ügyek területére és a külpolitikába átjátszódó krízis után következett a szabadelvű pártnak hosszú, tulajdonképpen válságos momentumok által megzavart uralma.

A helyzet továbbra is az maradt, hogy az uralkodó pártnak és az arra támaszkodó kormánynak első gondja volt annak az alapnak megvédése, amelyen az egész parlamenti kormányzás felépült: a 67-es alapnak védelme. Másfelől gondja volt a nemzeti állam megvédése a nemzetiségi és más szeparatistikus törekvésekkel szemben. Emlékeztetes a magyar kormány erélyes fellépése Miletits Szvetozár ügyében, aki már a szerb-török háború idején a nagyszerb álmoknak előfutárja volt, valamint Tisza Kálmánnak erélyes nyilatkozatai a képviselőházban az ugyancsak szerb nacionalista Polit Mihály ellenében, amely oda csúcsosodott ki, hogy örüljön a képviselő úr, hogy államellenes tanait itt, a képviselőházban az immunitás védelme alatt mondhatja el, mert ha kilépne e teremből és ott hirdetné ezeket, csakhamar meggyőződhetnék arról, hogy Magyarországnak van még elég ereje összetörni ellenségeit. Napirendre kerül a zágrábi címerkérdés és az abban nyilvánuló nagy horvát agitáció, mely csak később, gr. Khuen-Héderváry Károly báni küldetésével nyert megoldást. Ezek oly etappe-ok a kormányzatban, amelyek mutatják, hogy a szabadelvű kormányoknak nem doktrinér elvi politikának lefolytatása volt célja, hanem a harc az 1867-es kiegyezés fenntartásáért, mint állandó bázisért és a nemzeti állam védelme.

De, ha a szabadelvű párt a bosnyák okkupációt követő és körülbelül az 1889. évi véderővitáig terjedő korszakban nem üzött is valami doktrinér elvi politikát, úgy viszont az ellenzék folytatólag is csak nehezen tudott elvi alapra helyezkedni és ennek révén kormányképes ellenzéki politi-

kát folytatva, az esetleges kormányrajutáshoz elvi alapot találni

Az ellenzéken tulajdonképpen ilyen politikai programot csak akkor találtak, amikor a közigazgatás reformjának első ízben báró Sennyey Pál által propagált gondolatát végleg magukévá tették. Megalakult csakhamar, eleinte gr. Apponyi Albert és Szilágyi Dezső közös vezetése alatt, a mérsékelt ellenzék, amelynek soraiban főleg Grünwald Béla volt áthatva attól az eszmétől, hogy modern Magyarország állami közigazgatás nélkül el sem képzelhető. Ennek a programnak volt híve Szilágyi Dezső is, aki az állami közigazgatás programját már 1878-ban kifejtette. De egyébként is a mérsékelt ellenzék főleg az állam általános igazgatására és az ehhez szükséges törvényhozási előkészületekre vonatkozó programot adott, amelynek kidolgozásában Magyarország pénzügyeinek talpraállítása is jelentős szerepet játszott, amely kérdésekben szinte páratlan jártasságra tett szert Horánszky Nándor, belevíve azokat a magas etikai szempontokat, amelyeknek szem előtt tartása őt egész közéleti pályáján jellemezte.

Azonfelül az ellenzék feladatát főképp a kormányzat általános irányának bírálata merítette ki.

Nagy szerepet játszanak a választási visszaélések, illetőleg azok a követelések, amelyek ezeknek a választási visszaéléseknek a megszüntetésére törekedtek. Akkor tűnik fel a kúriai bíráskodás behozatalának gondolata választási ügyekben, mert az a meggyőződés kezdi áthatni az ellenzék nagy részét, hogy a kormányzat csak mesterséges eszközökkel tudja a maga többségét fenntartani.

Egy jeles történeti munkában olvasom nemrég annak megállapítását, hogy a szabadelvű párt egyenesen ezekkel az ú. n. választási visszaélésekkel akadályozta meg azt, hogy őt egy másik 67-es párt az uralomban felválthassa.

Azt hisszük, ezt a megállapítást beható vizsgálat tévesnek fogja minősíteni.

Az 1867-es alapon álló ellenzéki párt sohasem tudott maga mögé oly tömegeket vonzani, amelyek a szabadelvű párt uralmát komolyan fenyegethették volna.

Nézzük csak meg, honnan alakult a szabadelvű párt többsége.

Egy bizonyos magvát adták azok a vármegyei befolyás alatt álló kerületek, amelyekben a Deák Ferenc 67-es politikáját és Tisza Kálmán azon felépült kormányzatát átértő középosztály gyakorolta a döntő befolyást, amely befolyásnál lényeges szerepet játszott annak megértése is, hogy a vámközösség a magyar gazdáknak az iparúzó Ausztriával nagy és állandó fogyasztási területet biztosít. Egy másik csoportját adják a városok, ide nem értve a Nagy-Alföld inkább agrárjellegű községeit, amelynek intelligenciájában szintén megvolt a képesség arra, hogy az 1867-es kiegyezésen alapuló bonyolult gépezetet átértse. És végül igen nagy kontingenst szolgáltatott a nemzetiségi, különösen pedig az ú. n. vegyesajkú vidékek, amelyek struktúrájuknál fogva is hajlottak arra a kompromisszumra, amely a Deák-féle kiegyezési és az azt követő egyéb törvényhozási alkotásokban rejtett.

Az a rész, amely evvel szemben állott, különösen a Nagy-Alföld magyar tömegei, egész más alapon keresték a megoldást. Azok ami hibát láttak, azt a 67-es alapnak tulajdonították. Viszont a nemzetiségek nem egy mérsékelt, tisztán kormányzati kérdésekben opponáló ellenzékben kerestek kielégítést, hanem oly alapokon, amelyek egyenesen a magyar állam existenciáját veszélyeztetik.

Ilyen körülmények között vajmi csekély volt az a terület, amelyen egy 1867-es alapon álló ellenzéknek hódítania és híveket szereznie lehetett, és ha azon időszak választásait, az 1884-iki és 87-iki választások jelöléseit, valamint leadott szavazatait nézzük, azt látjuk, hogy a 67-es alapon álló ellenzéknek nem lehetett reménye arra, hogy mint parlamenti többség a kormányzó többséget felválthassa.

Ilyen viszonyok mellett köszöntött be az 1889. évi véderővita ideje.

Az új véderőjavaslat akkorában nagy hírre emelkedett 14. §-ának ügye egységes frontra terelte a különböző elvi alapon álló ellenzékeket. A híres 14. § első fogalmazásában azt az aggodalmat váltotta ki, hogy elhomályosult a parla-

mentnek az a joga, hogy az újonclétszámot 10—10 évenként újból megállapíthassa. Ebben a kérdésben tehát a parlament jogai látszottak megtámadva és ez a szempont a közvélemény széles rétegeiben nagy visszhangra talált.

Ehhez járult még a hadvezetőségnek az a gondolata, mellyel az egyéves önkénteseket, akik főleg a németül leteendő tiszti vizsga miatt húzódtak attól, hogy önkéntesi évük végével a tartalékos tiszti rangot elnyerjék, avval akarta kényszeríteni a vizsga letételére, hogy az önkéntesi évet egy második évvel toldotta meg. Ez a kérdés viszont az ifjúságot és annak vezetése alatt az utcát hozta mozgásba, úgy hogy a parlament és annak többsége, valamint a kormány is, valóságos ostromnak volt kitéve, és az a nagy visszhang, amelyet az ellenzék akciója a közvéleményben keltett, komolyan veszélyeztetni látszott a szabadelvű párt uralmát. Hozzájárult még az izgalom fokozásához gr. Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete a német nyelv tanításának sikeresebbé tétele tárgyában és az ellenzék túlzó szónokai avval operáltak ország-világ előtt, hogy a kormány a közös hadsereg érdekében el akarja germanizálni az országot.

Az ellenzék padjairól a függetlenségi párt vezetőit az ú. n. mérsékelt ellenzék, gróf Apponyi Albert, Horánszky Nándor, Beöthy Ákos, Hodossy Imre, Horváth Lajos és más jeles szónokok, a pártokon kívüliek közül pedig a 67-es hagyomány ideálista lelkületű letéteményese, Horvát Boldizsár, valamint Szilágyi Dezső — a jogászok sorából tehát mult és jövő — támogatták. Ha figyelembe vesszük, hogy a szélső balról is elsőrangú parlamenti erők, mint Eötvös Károly, Ugron Gábor, az akkor nagy tekintélyű Irányi Dániel és a parlamenti harcokban már abban az időben is elsőrangú művészetre szert tett Polonyi Géza játszottak főszerepet, elgondolhatjuk, hogy a kormány és pártja nem könnyű feladattal állott szemben.

Nehéz volt a helyzet annál is inkább, mert a kormány tényleg hibát követett el, midőn a 14. § kétes szövegezését elfogadta. Ezt a szövegezést a kormány kénytelen is volt elejteni. Nem kisebb tényező lépett sorompóba az odiózus

szakasz módosítása érdekében, mint id. gr. Andrássy Gyula. Ekkor történt a trónörökös tragikus halála és gr. Andrássy Gyula közbelépett, hogy a korona és a nemzet közötti viszonyt súlyosan veszélyeztetni látszó paragrafust elejtsék.

Mikor ez megtörtént, általános volt a nézet, hogy többsége mellett is a kormány vereséget szenvedett, hogy a 14. § késői elejtése taktikai hiba volt, és minthogy a parlamenti életben a lélektani motívumok játszanak elsőrangú szerepet, csakhamar az a tudat kapott lábra, hogy a 15. éven át kormányzó Tisza-kabinet állása megingott és hogy a parlamenti kormányzat zavartalan továbbvitele érdekében valami más megoldásra van szükség.

Ezt a más valamit az ellenzék annak a parlamenti harcnak a folytatásával kívánta volna kivívni, amelyet a véderővita alatt annyira megszokott. A véderővita hullámai elültek, azonban mindig tudtak művihart teremteni, valahányszor Tisza Kálmán miniszterelnök felszólalt.

Tisza Kálmán azonban nem volt az az egyéniség, aki a harc elől meghátrált volna. Ő nem látta befejezettnek a maga misszióját a magyar államnak az 1867-iki kiegyezés alapján való kiépítése körül és nem látott főként oly tényezőt, aki a bevált kiegyezési alapon működve a kormányzásban parlamentárisan felválthatta volna.

Csakhamar a nagy parlamenti viharok lezajlása után ő is szükségét érezte annak, hogy parlamentáris kormányát felfrissítse. Ehhez elsősorban a véderővita alatt még ellenzéki álláspontot elfoglalt, de pártokon kívül álló Szilágyi Dezsőt kívánta megnyerni.

Tisza programmba vette tehát a kabinet rekonstrukcióját és az a gondolat vezette, hogy erőteljes, friss, az egész kormányzatot betöltő reformpolitikával lehet az ország közvéleményét a kormány és a szabadelvű párt részére megtartani.

Tisza Kálmán nagy kormányzó képességének megbecsülhetetlen tulajdonságai közé tartozott az, hogy fel tudta fedezni azokat a tehetségeket, akikkel jó kormányzati politikát lehet folytatni. A parlament fiatalabb, tehetségesebb tagjait igyekezett bevonni a kormányzatba, eleinte mint

politikai államtitkárokat, hogy későbbi vezetőszerépükre elkészülhessenek. Viszont az adminisztráció tehetségeit összeköttetésbe hozta a parlamenti élettel és így nevelt elsőrangú parlamenti erőket. A parlamentből kerültek az adminisztrációba igen fiatalon erejüknek és ambíciójuknak teljességében olyan egyéniségek, mint Berzeviczy Albert, a vallás- és közoktatásügyi miniszterium fiatal államtitkára, és Baross Gábor, a közmunka- és közlekedésügyi miniszter államtitkára, majd báró Kemény Gábor halálával közmunka- és közlekedésügyi miniszter. Az adminisztrációból jött a parlamentbe viszont annak idején oly kiváló erő, mint Hieronymi Károly, majd később feltűnik Tisza Kálmán kitűnő pénzügyminiszteri államtitkára Wekerle Sándor.

Annak az új átalakítási programnak kidolgozásával, amelyet Tisza Kálmán szükségesnek látott, és a Szilágyi Dezsővel való tárgyalásokkal is Tisza Kálmán Wekerle Sándort bízta meg, aki csakhamar Szilágyival megegyezésre is jutott és tárgyalásaik eredménye egy nagy, a közigazgatás, igazságszolgáltatás, közgazdaság és pénzügyi kormányzatra kiterjedő reformprogram volt. Ekkor történik az, hogy Szilágyi Dezső elfogadtatja a közigazgatás reformjának gondolatát Tisza Kálmánnal és a rekonstruált Tisza-kabinet, amelyben a régi kabinet kiváló tagjain kívül most már Szilágyi Dezső és Wekerle Sándor és a hosszú és tiszta politikai multjánál fogva tekintéllyel bíró gróf Szápáry Gyula is helyet foglalnak, úgy jelenik meg az ország színe előtt, mint reform-minisztérium. Újságcikkek, programbeszéd, elsősorban Szilágyi Dezső híres pozsonyi levele alkalmat adnak arra, hogy e korszak mintegy címfeliratul kapja a «reformok korszaka» elnevezést.

Az ellenzék, különösen az ugyanazon a közjogi alapon álló ellenzék, szinte tanácstalanul áll ez átalakulással szemben. Programját, különösen a közigazgatási reformot, a kormány úgy látszik kisajátította. Elvi eltérés tehát éppen úgy, mint 1875-ben, kormánypárt és ellenzék között nincsen. Az ellenzék a rekonstruált Tisza-kabinettel szemben elismeri ugyan, hogy az programjának nagy részét, sőt lehet mondani annak egész érdemleges részét zászlójára

tűzte, azonban a bizalmi kérdést veti fel és avval argumentál, hogy nem bízhatja programjának megvalósítását oly kormányra, melynek feje eddig a közigazgatási reformnak ellensége volt és egész multjával a municipáлизmushoz van fűzve. Egyébként is az ellenzék az általános kormányzati irányból vette argumentumait a kormány ellen. Különbséget tesznek az ellenzéknek szimpátiкус miniszterek és az ellenzék által támadott miniszterek között, különösen pedig támadják a kormány elnökét. Folyton előtérben van a fúzió gondolata, de főakadálya az a személyes hadjárat, amelyet Tisza Kálmán ellen indítanak.

Ez a sajátságos helyzet csakhamar krízisre vezet, mely ezúttal magában a kabinetben, még pedig Kossuth Lajos honossága körül tör ki, midőn Tisza ígéretet tett és lekötve érzi magát, hogy kieszközli a honossági törvény olyirányú módosítását, mely lehetővé teszi, hogy Kossuth Lajos, aki a monarchia külképviseleteinél a törvény által adott terminus alatt jelentkezni nem akart, ezentúl is magyar honpolgár maradjon. A minisztertanácsban Szilágyi Dezső vezette azt az akciót, mely Tisza Kálmán ezen ígéretét bevált-hatatlanná tette. Az akciónak alapot Kossuth Lajos egy levele szolgáltatott, mely intranzigens álláspontjával a kormányzati tekintélynek lehetetlenné tette, hogy számára a törvény általános rendelkezéseivel szemben kiváltságos helyzetet teremtsen. Tisza Kálmán nem tudván ígéretét beváltani, lemondott és új kabinet lép az előtérbe.

Ennél a válságnál is a parlament többségéből alakul a kormány és a többség bizalmi embere lett a pártvezér. Voltak, akik arra gondoltak, hogy mivel csak a kabinetben belül, nem pedig a pártban történt a krízis, a kormányelnök ne legyen a pártnak hivatalos vezére, hanem menjenek vissza arra a dualizmusra, amely a Deák-párt idején Deák Ferenc és a mindenkori miniszterelnök között létezett. Ezt a gondolatot azonban maga Tisza Kálmán utasította el magától és egyszerű közkatonának vonult be a párt soraiba. Ő maga volt az, aki a pártvezérséget átadta utódának, gróf Szápáry Gyulának, és mikor az újonnan alakított kabinet — melyben csak a miniszterelnök, aki a belügyi tárcát is átvette, vala-

mint a földművelésügyi miniszter, Bethlen András gróf személyében, változott — a pártnak bemutatkozott, a párt megbízásából ennek szónoka mint pártvezért üdvözölte gróf Szápáry Gyulát.

Ez a kormány már most hivatalos beköszöntőjében programjába vette a közigazgatási reformot. Sajátsága a helyzetnek az, hogy még mindig az 1887-ben megválasztott képviselőház és az annak kebeléből kikerült többség volt uralmon, amelynek pedig választási hivatalos programjában nem volt benn a közigazgatás reformja. Egyesek hangoztatták ugyan, hogy az államosítás hívei, a mérsékelt ellenzék az államosítást hirdette, a függetlenségi párt ellenben az ősi megyei intézményhez és a tisztviselek választásához ragaszkodik. Sokan voltak, akik azt hirdették, hogy a képviselők a közigazgatás államosítására nem kaptak választóiktól mandátumot. Mások viszont azt hirdették, hogy nem élünk többé a rendi utasítások korában. A képviselő nem kaphat utasítást választóiától arra nézve, hogy hova szavazzon. Sidney Law az angol parlamentárizmusról írt munkájában azt hirdeti a legújabb angol alkotmányos fejlődés eredményeként, hogy a pártok és a pártok kebeléből alakult kormányok a választások alkalmával megkapják a felhatalmazást arra nézve, hogy mit alkossanak meg törvényben és minő szellemben kormányozzák az országot. A parlament tulajdonképpen csak végrehajtja ezt a megbízást és végrehajtja elsősorban a kebeléből alakult kormány útján, melyet a program megvalósítására alakult bizottmánynak is lehet tekinteni.

Ha ezt az angol felfogást tartjuk szem előtt, mely igaz, csak a legújabb fejlődés eredménye és a politikai irányítás súlypontját a parlamentből a választókra helyezi át, akkor az, ami 1890-ben Tisza Kálmán megbuktatásával és utána történt, aligha felel meg a magasabb értelemben vett parlamentárizmus követelményeinek. Egy bizonyos abszolúciót ad az akkori politikai vezéreknek az, hogy a képviselőházban a kormánypárt és a közjogi alapon álló ellenzék egyesül a közigazgatás reformjának megvalósításában. Gróf Apponyi Albert és pártja támogatta azt a javaslatot, amelyet 1891-ben

Szápáry Gyula gróf a közigazgatás államosítása tárgyában a képviselőházban beterjesztett. De ezen közös akció ellen feltámadt egy hatalom, amely először 1872-ben ütötte fel fejét az akkori választói javaslat agyonbeszélésében, melynek félelmes előjeleit a véderővitakor lehetett tapasztalni és amely ezentúl oly végzetes szerepet volt hivatva játszani a magyar parlamentarizmus történetében, és ez az obstrukció volt.

A függetlenségi párt, amely a szabadelvű párt néhány municipálista disszidensére is támaszkodhatott, közöttük elsősorban a nagytehetségű Horváth Gyulára és az általa alapított *Magyar Hírlapra*, magyarányú agyonbeszélési vitákat folytatott a Szápáry-féle javaslat ellen, mely a mérsékelt ellenzék támogatásának ellenére sem juthatott tető alá és amelyből a végén nem maradt meg, csak egy paragrafus, egy elvi deklaráció, hogy a közigazgatás elvégzése állami feladat.

Ez után a kudarc után egy időre nem lehetett többé szó fúzióról, sőt a szabadelvű párt és a mérsékelt ellenzék közötti békés együttműködés lehetősége is megszűnt. Apponyi Albert és pártja most már inkább balfelé orientálódik, felelevenednek a mérsékelt ellenzék és a függetlenségi párt között a véderővitából származó fegyverbarátság emlékei és a közigazgatási reform megbukott gondolata helyett a 67-es alapon álló ellenzék is új anyagot keres programjához, az 1867. évi kiegyezés nemzeti tartalmának és az abban alvó jogoknak kifejlesztése címén. Így keletkezik a nemzeti párt.

Ilyen kiélesedett parlamenti helyzetben gróf Szápáry Gyula miniszterelnök a képviselőház felosztatásához nyúlt és az 1887. évi országgyűlés öt évi határidejének 1892 nyarán való lejárta előtt a parlamentet még az év telén feloszlatta. Bekövetkeztek az első téli választások.

Érdekes felemlíteni azt, hogy mikor ezt a felosztatást a miniszterelnök a képviselőházban bejelentette, a függetlenségi párt szónoka reátért azokra a korlátozásokra, melyek a király feloszlató jogával szemben az 1848-i és 67-i törvényekben foglaltatnak. A király a házat feloszlathatja, de oly

időben tartozik összehívni, hogy még a jövő évi költségvetés és az előtte való zárszámadás elintézhető legyen. Az 1892. évre a Szápáry-kormánynak csak indemnitása, nem pedig költségvetése volt és ebből a függetlenségi párt soraiból Helfi Ignác azt a következtetést akarta levonni, hogy a ház feloszlátása törvénytelen és a következő összeülő országgyűlés is törvénytelen leend.

Az új országgyűlés az erők elhelyezése terén nem nagy változásokat mutat föl. Az ellenzéki pártok némileg megerősödve tértek vissza a képviselőházba, különösen a függetlenségi párt, de a mérsékelt ellenzék is, mely már most a nemzeti párt nevet viselte, helyrehozta 1887. évi katasztrofális vereségét és nemcsak tekintélyes és kiváló tagjai fajsúlyában, hanem ellenzéki pártot tekintve számbelileg is eléggé jelentős erőt hozott be a Házba.

A politikai harcok előterébe egyelőre a közjogi és a nemzeti érzékenység kérdései kerültek. Örökké ott voltak a zavaró incidensek a nemzetnek az 1848—49.-i nagy eseményekhez fűződő érzelmvilága és a király iránti lojalitás között. Mikor 1892 tavaszán Klapka György, Komárom védője meghalt, az ellenzék hamvainak átszállításánál kegyeletsértést vélt felfedezni s ezen a címen a legélesebben támadta a kormányt.

A nemzeti pártnak új programja, mely a kiegyezés nemzeti irányban való továbbfejlesztését tűzte ki célul, nagy gondokat okozott kormánynak és pártjának egyaránt. Az akkor még fiatal politikus, gr. Andrássy Gyula könyvet írt az 1867-i kiegyezés támadói ellen és ebben közjogilag alaptalannak, politikailag pedig veszélyesnek mutatja ki a nemzeti pártnak kiegyezés-fejlesztő programját.

Ebben a politikai légkörben gróf Szápáry miniszterelnök megoldást keresett, amely biztosítaná azt, hogy korona és nemzet, illetőleg a többség és kisebbség a nemzet érzelmvilágát érintő kérdésekben ne álljanak egymással szemben és arra a gondolatra jutott, hogy a Budán felállítandó honvédszobor leleplezése legyen az az alkalom, amikor 1867 és 1848, de még inkább a korona és nemzet, nemzet és hadsereg, teljes kibékülésben olvad össze. Erre a célra azt vélte leg-

alkalmasabbnak, hogy a közös hadsereg vonuljon ki és tisztelegjen a Budavár előtt elesett honvédek leleplezendő emlékszobra előtt — de viszont, az öreg honvédek vonuljanak el a Hentzi szobor elé és Budavár védőjének tiszteletére tegyenek le koszorút. A kibékítő gondolat éppen a legellentétesebb hatást váltotta ki. Az ellenzék Hentzi emlékének megkoszorúzásában a nemzeti kegyelet megsértését látta és csakhamar oly jelenetek ismétlődtek meg és oly éleshangú vita folyt le a Házban, mint a véderővita idején, és az ünnepély maga oly tüntetésekkel fenyegetett, hogy az egész kérdést le kellett venni a napirendről. A kormány most éppen úgy, mint előző évben a közigazgatási reformnál, az ellenzék előtt kapitulálni volt kénytelen és már most csak parlamentáris formát kellett keresni ahhoz, hogy bukása véglegesen befejezett tényvé váljék.

Ehhez az alkalmat az újonnan napirendre került úgynevezett egyházpolitikai kérdések szolgáltatták. Ez a programpon az 1892. évi választásoknál nem játszott szerepet, mert ezeknél a választásoknál az előbbi ciklus nagy kérdései, a közigazgatási reform nagy kérdései és egyebek, különösen ú. n. közjogi kérdések állottak előtérben. Ezek a gondolatok az egyházpolitika mellett most egészen háttérbe szorultak.

Gróf Csáky Albin ú. n. elkeresztelési rendelete révén hullámszásba jutottak a felekezeti ellentétek és a vegyes házasságból származó gyermekek vallásának régi, már a 40-es években vitás kérdése lett az összeütközések középpontja. A választások alkalmával voltak egyes messzebbre látó papi agitátorok, akik megéreztek, hogy az elkeresztelési rendelet elleni küzdelem hova vezethet és ezért már jó eleve egyes képviselőktől ú. n. reverzálisokat vettek, hogy a kötelező polgári házasságot nem fogják megszavazni. De egyébként ez a kérdés a választások alatt élére állítva nem szerepelt. A parlamentben évenként megismétlődött Irányi Dániel indítványa a kötelező polgári házasság és a vallás szabad gyakorlatának behozatala iránt, ezt az indítványt le is szavazták és csak az 1892. évben a vallás- és közoktatásügyi tárca költségvetésének vitájában nyert ez az indítvány súlyban azáltal,

hogy a nemzeti párt vezére, gróf Apponyi Albert magáévá tette Irányi Dániel indítványát, melyet ezután a Ház el is fogadott, de avval, hogy a «kötelező» szöcskát a polgári házasság mellől az ősz indítványozó éppen gróf Apponyi kívánságára törölte. Ekkor az indítvány el is fogadtatott és evvel megkezdődött az egyházpolitika korszaka.

Az egyházpolitika kormánykrízissel kezdődött. Ez a krízis is először a kabinet kebelében tört ki. Gróf Szápáry miniszterelnök a gróf Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi miniszter memorandumában foglalt egész programot magáévá tette, csak a polgári házasság formájára nézve nem a kötelező, hanem a fakultatív polgári házassághoz szerezte meg a korona hozzájárulását.

A kabinet azonban a kötelező forma mellett döntött és gróf Szápáry ebben a kérdésben kisebbségben maradt. A kabinet mögött álló szabadelvű párt pedig, amelyet ebben a kérdésben ismét a régi vezér, Tisza Kálmán irányított, a kabinet többsége mellé állott. Szápáry kénytelen volt beadni lemondását.

Megalakult az új kormány, Wekerle Sándor miniszterelnöksége alatt. A Szápáry-kormány tagjai túlnyomórészt megmaradtak, a belügyi tárcát a győzelmes egyházpolitikai reformer-többség egyik bizalmasa, Hieronymi Károly vette át és a kabinet el nem ejtve ugyan, de háttérbe szorítva a közigazgatási reform gondolatát, most az egyházpolitika, a kötelező polgári házasság, a vallás szabad gyakorlata és az izraelita vallás recepciója, az állami anyakönyvezés reformprogramja alapján kezdte meg működését.

A kormány megalakulása a parlamentárizmus szempontjából ismét éles támadásoknak volt kitéve. Gróf Apponyi Albert a Szápáry-kormány megbuktatását palotaforradalomnak nevezte és a szabadelvű párt egyházpolitika-ellenes disszidensei is csakhamar éles gúny és bírálat tárgyává tették azt, hogy mikép alakulnak a szabadelvűpárti kormányok. Asbóth János pl. gúnyosan azt fejtegette, hogy mindig vannak valami régi falak, amelyek megdöntésére valamely kormány vállalkozik. Gróf Szápáry a vármegye régi falait óhajtotta ledönteni. Mikor ez nem sikerült, eljön We-

kerle és azt mondja, minek azokat a régi falakat döngetni, ha ez nem sikerül, vannak itt más régi falak, értve rajtuk az egyház ősi intézményeit, döntsék meg azokat.

Az egyházpolitika úgy hatott a pártokra, mint a választóvíz. Tényleg sikerült az, hogy a közjogi viták háttérbe szoruljanak és úgy látszott, hogy alakul valami a parlamentben, ami a pártoknak már most általános politikai program szerinti szétesztódását eredményezheti: alakulhat szabadelvű és konzervatív párt.

Az egyházpolitikai harc a parlamentárizmusnak majdnem minden nagy kérdését szőnyegre hozta.

A képviselőházban a szabadelvű párt kiválasztotta magából az egyházpolitika konzervatív elleneseit. Most történt először, hogy lemondott miniszterelnök lemondása logikai konzekvenciáit végigvitte és elment bukott álláspontját az ellenzék padjain képviselni. A disszidensek élén gróf Szápáry Gyula állott. A nemzeti pártból kiváltak az egyházpolitika hívei. Magában a pártban ellenzéki álláspontot foglaltak el sokan, továbbra is, ámbár egész gondolkodásuk és multjuk szabadelvű volt. Így ellenzéki maradt az egyházpolitika alatt is Horánszky Nándor és az első házasságjogi javaslat szerzője, Hodossy Imre. Ugyanily bomlasztó folyamatot végzett az egyházpolitika a függetlenségi párton, amennyiben az egyházpolitika barátai és ellenesei két, sőt néha három táborra is szakadtak.

A parlamentben éles viták folytatódtak. Nemcsak kormánypárt és ellenzék, talán még sokkal inkább az ellenzék árnyalatai mérkőztek egymással. Az egyik tábor, amelynek élén különösen Eötvös Károly, Herman Ottó, gróf Károlyi Gábor, majd Justh Gyula állottak, azt monddta, hogy ha az ő elveiket 67-es kormány valósítja is meg, kötelességük támogatni.

Mikor ennek egy ízben Herman Otto kifejezést adott, az angol parlamentárizmus egyik legalaposabb ismerője, Beöthy Ákos megtámadta és azt fejtegette, hogy fel fogása inparlamentáris, mert parlamentáris fogalmak szerint a kormányt bárminő bizalmi kérdésben meg kell buktatni, még ha az elvek azonosak volnának is.

Más hangok is hallatszottak, próbálgatták kiszámítani, hogy a kormánynak nincs többé többsége és kívánták, mondjon le. Erre Wekerle Sándor miniszterelnök kijelentette, hogy ezt akkor teszi meg, ha majd a ház bizalmi kérdésben leszavazza. Ez azonban nem történt meg és a kormány az egyházpolitikát nagy parlamenti többséggel, melyhez különösen a függetlenségi párt is szolgáltatott sok szavazatot, keresztülvitte.

A harc folyamán nemcsak a képviselőházon belül lett vitássá sok, a parlamentárizmusra vonatkozó fogalom, hanem kontroverzzé lett a képviselőház és a főrendiház viszonya is.

A főrendiházat nem volt még alkalmunk fejtegetéseink körébe bevonni. A főrendiház a csendes tanácskozások színhelye volt. 1885-ig ősi szervezetében állott fön, több mint 200 év alatt szervezetében nem változott. Tisza Kálmán korszaka alatt egyszer jutott ellentétbe a képviselőházzal, még pedig midőn leszavazta a vegyes házasságok polgári megkötéséről szóló törvényjavaslatot. Ebből a leszavazásból nem lett konfliktus. A kormány és a képviselőház többsége nem forszirozta tovább a kérdést, ellenben ezt a leszavazást követte a főrendiház reformja, mely királyi kinevezés alapján megnyitotta a törvényhozásnak ezt a termét olyanoknak is, akik nem születésüknél, vagy hivataluknál és méltóságuknál fogva jutottak oda. Ezeknek a kinevezetteknek a számát 50-re korlátozták, viszont kizárták a testületből azokat a született főrendeket, akik nem fizettek legalább is 3000 forint évi földadót és evvel a függetlenség nagyobb attributumát kívánták adni ennek a nagy hagyományokkal rendelkező testületnek.

A főrendiház megreformált alakjában sem élénkült meg. A született törvényhozók jobban ambicionálták a képviselőházban való tevékenységet és főrendiházi tagságukat szüneteltették. Angliában tudvalevőleg a lordok házának tagjai joguk szüneteltetésének árán sem lehettek és lehetnek az alsóház tagjai s így az angol arisztokrácia vezető tényezői a felsőházban foglalnak helyet. Lord Salisbury és lord Rosebery, az egyik a konzervatív, a másik a liberális párt vezérletét a felsőházból vitték és ennek maradtak tagjai minisz-

terelnök korokban is. Nálunk erre példa nem volt. A miniszterek közül is legfeljebb az ő felsége személye körüli miniszter volt több ízben és hosszabb időn át a főrendiház tagja.

Ilyen körülmények között tehát a főrendiház inkább a biztonsági szelep szerepét játszotta, melyhez kritikus időben esetleg hozzá lehetett nyúlni. Eszméket tartalmazó iniciatívák, nagyobb parlamenti kritikák ritkán kerültek ki ez előkelő testületből. A királyi kinevezés is inkább az aktivitástól visszavonult politikusokat juttatott a főrendiházba.

Egészben véve azonban a főrendiház éppen evvel a csendes magatartásával teljesítette hivatását.

Éles összeütközésre először és a főrendiház léte alatt utoljára az egyházpolitika alatt került a sor.

A főrendiház leszavazta a képviselőház által nagy többséggel elfogadott javaslatot.

Ebben a krízisben azután már nemcsak a főrendiház és a képviselőház, hanem a korona és a parlament többsége közötti viszony is válságba került.

A főrendiházban történt leszavaztatás után Wekerle Sándor miniszterelnök azt kívánta a koronától, hogy kellő számú főrend kinevezésével biztosítson a főrendiházban a képviselőház határozatának megfelelő többséget. A korona ezt az ú. n. garanciális kívánságot nem teljesítette. A Wekerle-kabinet beadta lemondását.

A korona visszautasító magatartásában arra is támaszkodott, amit az egyházpolitikai ellenzék erősen hangoztatott, hogy ez a kérdés nem volt a választók előtt és így aggályai voltak arra nézve, vajjon a képviselőház határozata tényleg a nemzet akaratának felel-e meg. Azonfelül aggályai támadtak a főrendiház befolyásolása ellen és végül már akkor mutatkoztak azon bizalmatlanság nyomai, mely végül a Wekerle-kabinet teljes megbukásához vezetett.

Ekkor azonban még el lehetett hárítani a krízist.

A szabadelvű párt, mely még mindig a parlament többségét alkotta és amely egyedül biztosította a királynak a 67-es alapon való kormányzás lehetőségét, erélyesen és egyhangúlag a lemondott kabinet mellett foglalt állást és evvel visszautasította a király által kabinetalakítással megbízott

gróf Khuen Héderváry Károly akkori horvát bán miniszterelnökké való designálását. A szabadelvű párt egy ünnepélyes értekezleten Darányi Ignác indítványára egyhangúlag bizalmat szavazott a lelépett Wekerle-kormánynak és felkérte őt, hogy a párt vezérletét ezekben a nehéz napokban továbbra is megtartsa.

A válság kiélesedett. A korona jelöltjének visszautasításában törvényben gyökerező felségjogának megsértését látta. A parlament többsége részéről a korona elé járult tényezők, Tisza Kálmán, Széll Kálmán és Szilágyi József, a főrendiház elnöke, igyekeztek a korona aggodalmait eloszlatni, míg a képviselőház elnöke, báró Bánffy Dezső, ezt szintén megtette ugyan, de a maga miniszterelnökségének lehetőségét is előtérbe állította.

Mikor már a szabadelvű párt vezető tényezői a korona aggodalmait eloszlatták, egy részletben még mindig fenn maradt a válság. A király Szilágyi Dezső igazságügyminiszter elejtését kívánta. A kabinet szolidáris maradt és a párt is kívánta, hogy bizalmának letéteményese a kormányban maradjon. Hogy a király ellenállása Szilágyi Dezsővel szemben mire volt visszavezethető, hitelesen megállapítva nincsen. Akkorában legendák keringtek, hogy Szilágyi az uralkodóval való érintkezésben nem tartotta volna szem előtt a köteles és egy oly nagy uralkodónak, aminő I. Ferenc József volt, mindenképpen kijáró tisztelet nyilvánítását. Egykorúaktól, elsősorban Wekerle Sándor miniszterelnöktől tudom, hogy ez ebben a formában nem felel meg a valóságnak. I. Ferenc Józsefnek érintkezése minisztereivel és a politikai világgal sokkal inkább meg volt alapozva, semhogy ilyesmi megtörténhetett volna. Az őszinte szókimondást, a tárgyilagosságot érvek nyílt feltárását sohasem sujtotta kegyvesztéssel. Úgy mondják, a királyhoz szavahihető helyről jelentések érkeztek, hogy Szilágyi Dezső politikai tevékenysége körében nyilvános helyeken nyilatkozott volna tiszteletlenül a koronáról. A korona álláspontja mellett érvelők hivatkoztak a legparlamentárisabb állam, Anglia példájára, ahol Gladstone miniszterelnöknek el kellett ejtenie a radikális Labouchere miniszterjelöltségét, mert ez Viktória királynőről valamikor

régen sértő kritikát mondott. Végül sikerült a korona aggodalmait eloszlatni és a szabadelvű párt egy határozatában kimondta azt, hogy bizalmának megnyilvánítása a lelépett kormány iránt nem irányult a korona praerogatívái ellen.

Végeredményben azonban ez az egész válság döntő bizonyítékot szolgáltatott a mellett, hogy a parlamentáris befogás Magyarországon meggyökeresedett. Hogy ha a korona miniszterkinevezési joga kétségtelen is, viszont politikai lehetősége más, mint parlamentáris, azaz a többség soraiból kikerülő kormánynak nincsen. Ennek az elvnek győzelme annál jelentősebb volt, mert az egyházpolitika kérdésében az uralkodó vallásos érzelmei voltak érintve, és a király személyes érzései leküzdésével döntött a parlamentáris megoldás mellett.

A Wekerle-kormány újra kineveztetvén és evvel dokumentálva lévén az összhang a korona és a parlament többsége között, a kormány nem látta szükségesnek az ú. n. «pairshubot» erőszakolni és abban a tudatban küldette vissza a házasságjogi javaslatot a főrendiházhoz, hogy ez a korona és a képviselőház egyöntetű határozata előtt meg fog hajolni.

Az egyházpolitikai mérkőzés tehát abból a szempontból is jelentős maradt, hogy míg egyfelől a korona a képviselőház többségének határozatát respektálta, másfelől a főrendiházzal szemben a képviselőház politikai túlsúlya is győzelmet aratott.

A Wekerle-kormány azonban ezeket a politikai győzelmeket nem sokkal élte túl és csakhamar kénytelen volt annak a nyílt bejelentésével beadni lemondását, hogy a korona bizalmának többé nem letéteményese. Hogy a korona ezen állásfoglalása mire volt visszavezethető, máig sincsen teljesen kiderítve, ellenben tény az, hogy a képviselőházban nagy többséggel rendelkező Wekerle-kabinet eltávolítását úgy szokták kommentálni, mint bizonyítékot arra nézve, hogy valódi parlamentarizmus nálunk nincsen és a kormány léte egyedül a korona bizalmától függ. Kétségtelen, hogy alkotmányos fejlődésünk úgy indult, hogy a koronának bizalma

is kelléke volt egy kormány létezésének. Maga Wekerle Sándor miniszterelnök egy ízben a kormány politikai létfeltételeit fejtegetve, a képviselőház nagy többségének helyeslése mellett kifejtette azt, hogy két tényező bizalmával kell rendelkeznie, az egyik a képviselőház, a másik azonban a korona. Angliának Viktória királynő korabeli fejlődése is mutat arra példát, hogy a kormányelnököknek tekintettel kellett lenniük az uralkodó tekintélyére és presztizs kérdésére. Lord Palmerstonnak el kellett hagynia helyét, amidőn az 50-es években III. Napoleont Viktória királynő előzetes megkérdezése nélkül elismerte. Senki sem látta e demisszió következtében fenyegetve az angol parlamentárizmust. A mi esetünkben a korona most is kereste az összhangot a ház többségével és bár ha személyileg más jelöltje volt — bizalmát ekkor is gróf Khuen Héderváry Károly bírta — a többség vezetői által ajánlott báró Bánffy Dezsőt bízta meg a kabinetalakítással.

A Bánffy-kormányzat alatt a korona annyira súlyt helyezett a képviselőház többségével való harmonikus együttműködésre, hogy az egyházpolitikai javaslatok hátralévő részének keresztülvitele érdekében megadta a Bánffy-kabinetnek a pairshubot, melyet a Wekerle-kabinettől megtagadott volt és ismét személyes hajlamai leküzdésével módot adott arra, hogy a képviselőház többségének akarata érvényesüljön.

Báró Bánffy Dezső kormányzata alatt kezdődik meg az 1867-ik év utáni parlamentárizmus történetének az a fejezete, amelynek jellegzetességét az obstrukció és az ellene való küzdelem adja meg, amely harc végül odáig fejlődik, hogy a korona és a parlament között nyílt konfliktus tör ki.

Az 1896-iki választások után az ellenzék kicsiny számban, de annál nagyobb elkeseredéssel vonult be a törvényhozás termébe. Az obstrukció többször ütötte fel fejét. A képviselőház elnöki székében Szilágyi Dezső ült és ő sokkal erősebben kifejtett politikai egyéniség volt, semhogy az elnöki székben meg tudta volna őrizni azt a hideg bírói szerepbe való nyugalmat, melynek megtestesítője egy tradíciókkal megszentelt gyakorlat folytán az angol speaker.

A magyar képviselőház elnökei egyáltalán igyekeztek

élénkebb kontaktusban maradni a pártpolitikával és még kevésbé agresszív egyéniségek, mint Ghiczy Kálmán, Szilágyi József és Péchy Tamás is fönn tartották érintkezésüket a párt-élettel.

Szilágyi Dezső a képviselőház tanácskozásait páratlan szakavatottsággal vezette. Tekintélye a Ház elnöki székében óriásilag megnőtt, parlamenti viharokat sokszor elmés szatirájának egy-egy megnyilatkozásával tudott elcsendesíteni, azonban elnöksége alatt mégis aktív politikai központ lett, melyhez a kormányellenes áramlatok bizakodólag tekintettek fel.

Mikor a büntető perrendtartás életbelépését célzó törvényjavaslat 16. §-a ellen, mely törvényszakas az esküdtbíráskodás hatáskörét sajtóügyekben némileg megszorítani kívánta, obstrukció tört ki, nyílt titok volt, hogy Szilágyi Dezső rokonszenve az obstruáló ellenzék mellett van és az ő tekintélyének nyomása alatt az obstrukciót tényleg kompromisszummal kellett leszerelni.

Sokkal jelentősebb és sokkal komolyabb formákat öltött azonban az obstrukció a Bánffy-féle kormányzat végén. Ekkor már Szilágyi Dezső házelnök megtagadta az együttműködést a kormánnyal. A képviselőház elnöksége leköszönt és a ház üléseit korelnök végezte. Ezek az események váltották ki először a képviselőházban az ú. n. technikai obstrukciót. Napokig nem végzett a Ház egyebet, minthogy névszerint szavaztak a fölött, hogy a jegyzőkönyvbe köztöszóként a «hogy» vagy «miszerint» szavak kerüljenek-e.

Evvel kapcsolatban beköszöntött az első ex-lex, az első költségvetésnélküli kormányzás, mely kormánynak, törvényhozásnak sok keserves órát szerzett.

A kormánynak vállalnia kellett a felelősséget a költségvetésnélküli időkben is teljesítendő kiadásokért és bevételekért. A minisztertanács — úgy tudjuk — a kabinet kiváló közjogásának, a kultuszminiszternek, Wlassics Gyulának ajánlására úgy határozott, hogy teljesíti mindazokat a kiadásokat, amelyekre az államot törvények, vagy egyébként szerzett jogok kötelezik, ellenben felfüggeszt minden újabb megszavazástól függő kiadást.

A szabadelvű pártban a kabinetet előre kívánták biztosítani a Ház többségéről. Így született meg Tisza Kálmán koncepciójában az ú. n. Tisza-lex, amely a kormányt fedezni kívánja a többség határozatban lefektetett támogatásával abban az esetben is, ha a parlament az obstrukció folytán határozathozatalhoz nem jut.

Ezt a határozatot választották a párt kiválóságai közül sokan, elsősorban Szilágyi Dezső, azután gróf Csáky Albin, Hieronymi Károly, az Andrássy-grófok. Láng Lajos és még többen alkalmul arra, hogy a pártból kiváljanak és az első ú. n. disszidens csoportot alkossák.

A disszidensek azt mondták, hogy klubhatározattal nem lehet a kormányt a parlamentáris felelősség szempontjából védeni és hogy a Tisza-lex közjogi sérelmet jelent, mert a parlament határozatát a pártklubba helyezi át.

Ez olyan téma, amelyről a közjogász és a politikai tudomány művelője vitatkozhatik, de a kérdés végül mástéren és más erők mérkőzésével dőlt el.

A szabadelvű pártban akkor látjuk először erősebben kibontakozni a fiatal Tisza István politikai egyéniségét, aki felismervén az obstrukció veszélyeit, egy lelkes gárda helyeslése mellett, ennek letörésére kíván vállalkozni.

Az obstrukció letörésének ideje azonban ekkor még nem érkezett el. Tisza István arra is késznek nyilatkozott már ekkor, hogy mint a képviselőház elnöke szálljon szembe az obstrukcióval és úgy mondják, hogy maga az aggóató atya, Tisza Kálmán, kívánta nagyreményű és nagyjövőjű fiát ettől a nehéz haretól visszatartani.

A szabadelvű pártban ott volt a másik áramlat, az ú. n. békepárt, mely viszont Széll Kálmán, a kiegyenlítést és a kompromisszumot kereső egyénisége körül csoportosult. Ennek a csoportnak az erejét növelte az, hogy nemcsak a kompromisszum és a parlamenti béke gondolata tűnt fel mögötte, hanem a nemzeti párttal való fúzióé is.

Báró Bánffy Dezsőnek viszont, úgy látszik, nem volt oly kibontakozási gondolata, amellyel a helyzetet magában a parlamentben, az uralkodó bevonása nélkül megoldhatta volna. Az a megoldás pedig, amelyet az uralkodó bevonása

mellett tervezett, beavatottak közlése szerint nem elégítette ki a király alkotmányos érzését és így Tisza Istvánnak parlamenti akciója még nem lévén megérve, Bánffy ettől eltérő terve pedig nem felelvén meg az alkotmányos kellékeknek, a király készséggel fogadta a Széll-féle kibontakozási tervet.

A fúzió gondolata tárgyilag az események által elő volt készítve. A nemzeti párt ú. n. kiegyezés-fejlesztési programja, mely különösen a magyar katonai nevelésben csúcsosodott ki, a Bánffy miniszterelnöksége alatt báró Fejérváry Géza által keresztülvitt katonai oktatás által nagyrészt meg volt valósítva.

A nemzeti párt részéről a fúziós tárgyalásokat Horánszky Nándor vitte, aki Széll Kálmánnal oly megállapodásokat kötött, aminek megtörténtével a régi nemzetipárt Beöthy Ákos kivételével a szabadelvű pártba bevonult.

Tehát ismét nem a pártoknak felváltása, hanem fúzió következett be. Egy fúzió, amely tulajdonképpen 1890 óta folyton és állandóan napirenden volt, amelynek napirendre tűzése óta a 67-es alapon álló ellenzék külön programja kétszer vált tárgytalanná.

A parlamentben már most békés évek következtek. A fúzió személyi tekintetben csakhamar magával hozta Horánszky Nándornak kereskedelemügyi miniszterségét, — mely oly korai halálával felette hamar ért véget — míg a belügyi tárca vitelére a régi nemzeti párt Gullner Gyula államtitkárságával gyakorolt befolyást.

A Széll-korszak három első évében úgy látszott, mintha politikai ellentétek nem is volnának az országban.

A parlament teendőit a Széll Kálmán által az ellenzékkel megkötött paktum szabályozza, amelynek fővímánya az ellenzék szempontjából a képviselőválasztási ügyekben a kúriai bíraskodás megvalósítása volt, míg ellenben a többség jogait az a nagyon mérsékelt házszabályrevízió lett volna hivatva biztosítani, amelyet Széll Kálmánnak engedtek és amelynek elégtelenségét a bekövetkezendő események alkalmával még maga Széll Kálmán volt kénytelen megérezni.

Igaz, hogy a Széll-korszak első három éve úgy telt el, mintha Magyarországon nemcsak az éles pártharcok, de még

a normális ellenzéki működés által megelégnített pezsgő parlamenti élet is megszűnt volna.

A 67-es alapon álló ellenzék a néppártra szorítkozott, amely alakulásának alapját, az egyházpolitikai revízió kérdését nem tartotta többé napirenden. A függetlenségi párt alig talál alkalmat arra, hogy a maga programja alapján nagyobb tevékenységet fejtsen ki.

Az 1901. évi képviselőválasztások szintén nem vertek nagyobb hullámokat. A Kúriához ugyan beérkezett egy csomó választási petíció, de kevés kivétellel az ellenzék is elismerte, hogy akció-szabadságában gátolva nem volt és elérte azt a maximális számot, amelyet önerejéből a közönségben nyugvó természetes összeköttetései el tudott érni.

A szabadelvű párt régi elemei, különösen Tisza István, nem bíztak ebben a szélcsendben. A paktumot a többségi elv feláldozásának tekintették és megsértését látták benne annak a parlamentáris principiumnak, hogy a többségben lévő párt a választásokon kapott mandátuma alapján a maga akaratát úgy, ahogy azt újabban Sidney Low is munkájában tanítja, jogosítva van végrehajtani, és hogy a többség a kisebbségtől a ház normális tanácskozásait kialakítani ne legyen kénytelen. A paktum hívei, különösen az ellenzék, viszont azt hangoztatták, hogy erre a paktum-politikára az erőszakos Bánffy-féle választások után szükség volt. Nézzük tehát, mi történt a mindenki által tisztáknak elismert Széll-féle választások után.

Amikor 1903-ban Széll Kálmán törvényjavaslatot nyújtott be az ujonclétszám felemelése iránt, újra kitört az obstrukció. Az ujonclétszám ma a világháború méreteihez igazodó szemüvegen át tekintve igazán csekélységnek látszik. Egy viszonylag csekély többletről volt szó, főleg a tüzérség és a technikai csapatok részére, és mégis kitört az obstrukció, mellyel szemben a nagy, hatalmas, az ellenzék által is tisztának elismert választásból kikerült többség tehetetlennek bizonyult.

Széll Kálmán az obstrukcióval szemben egyetlen fegyvert tudott szembehelyezni és ez a passzív ellenállás volt. Folyjék az obstrukció, valamikor csak vége lesz.

De az obstrukció ment a maga útján és csak nem akart jobb belátásra térni. Ekkor a szabadelvű párt régi elemei és Tisza István akcióba léptek. Tisza István nyíltan hangoztatta, hogy az obstrukcióval le kell számolni és a magyar parlament nem lehet a kisebbség kénye-kedvének kiszolgáltatva.

Széll Kálmán látva azt, hogy a képviselőház többsége nincsen többé a háta mögött és hogy a korona sem bízik többé az általa ajánlott politika sikerében, beadta lemondását és gróf Tisza István nyert kabinetalakítás iránt megbízást.

Gróf Tisza István programja a véderőjavaslatok keresztülvitelén kívül főleg a parlamentáris többségi elv biztosításában gyökerezik. Tisza István felismerte, hogy a képviselőház házszabályainak olyanoknak kell lenniök, hogy a többség hozzá is jusson ahhoz, hogy határozatot hozzon. és határozatát keresztül is vigye. Ezért a házszabályok módosítását tartotta elengedhetetlenül szükségesnek. Programjának keresztülvitele érdekében azon jogokra hivatkozott, amelyek a Ház tanácskozásainak biztosítása, «csendjének és rendjének» megóvása érdekében az 1848-i törvényekben le vannak fektetve és amelyek renitencia esetében a nemzetőrség útján fegyveres hatalom igénybevételéhez is módot adnak.

Tisza István programja óriási szenzáció erejével hatott.

A szabadelvű párt, mely báró Bánffy Dezső bukása után három elemből jött össze, a régi szabadelvű pártból, az ú. n. disszidensekből és a régi nemzeti pártból, csoportokba szaggatva folytatta tanácskozásait. És Tisza István, ki mögé csak a régi szabadelvű párt — igaz, hogy a három közül a legjelentősebb csoport — sorakozott, nem látta biztosítva a maga részére a többséget és éppen ezért ez alkalommal visszaadta a megbízást.

Utána hosszú évek után először kapott a kabinetalakítás iránt megbízást nem a képviselőház többsége által kijelölt egyéniség, amennyiben a korona bizalma gróf Khuen Héderváry Károly horvát bán felé fordult. Gróf Khuen Héderváry Károly mint horvát bán magyar zászlósúr volt, a magyar főrendiház tagja és politikailag mindig a szabadelvű párthoz

tartozónak érezte magát. Meg kell azonban engedni, hogy ebben az esetben a jelölés nem annyira a pártból indult ki, mint inkább a koronától. Gróf Khuen Héderváry biztosítani tudta magának a szabadelvű párt mindhárom árnyalatának támogatását és csakhamar mint a parlamentáris elvek szerint elfogadott miniszterelnök mutatkozhatott be a háznak. Hozzájárult ahhoz még azon körülmény is, hogy gróf Khuen Héderváry változatlanul vette át a Széll-kabinet minisztereit, akiket a többségi párt bizalmának letéteményeseiként tekintettek.

Gróf Khuen Héderváry módszer tekintetében ismét a türelem álláspontjára helyezkedett, bárha sejteni lehetett, hogy ha ezen az úton nem boldogul, a többségi akarat harc útján való érvényesítése elől sem fog elzárkózni.

Az obstrukció azonban Khuen Héderváryval szemben sem szerelt le, sőt már nemcsak az ujonclétszám megajánlásának kérdésére terjedt ki.

Közben folytak a tárgyalások, hogy a véderőjavaslatoknak sorsát ú. n. nemzeti engedményekkel biztosítsák. Megalakult a híres kilences-bizottság, melynek munkálatai hivatva voltak biztosítani a nemzeti szellem térfoglalását a közös hadseregben.

A Házban a függetlenségi párt obstrukciója azt hangoztatta, hogy csak akkor fog leszerelni, ha a hadseregben is biztosítatik a magyar szolgálati és vezényleti nyelv.

Evvel szemben a király a kiegyezési törvény 11. §-ára hivatkozott és arra az álláspontra, hogy a vezérleti és vezényleti nyelv megállapítása a törvényben biztosított felségjog.

Míg ezen kérdés fölött az országgyűlésen vita folyt, a galíciai hadgyakorlatok alkalmából megjelent a klopji hadiparancs, amelyben a király kinyilatkoztatta, vegye tudomásul a hadsereg, hogy sohasem fog lemondani az őt a hadsereg tekintetében megillető legfőbb hadúri jogokról.

A hadiparancs a képviselőházban vita tárgyává tett, majd az osztrák képviselőházban tett Körber osztrák miniszterelnök a magyar közjogi felfogást sértő nyilatkozatokat, és midőn gróf Khuen Héderváry ezeket a közfelfogás szerint nem eléggé erőlyesen utasította vissza, 1867 óta első

ízben történt, hogy a képviselőház bizalmi kérdésben, nyílt ülésben az ország miniszterelnökét leszavazta. Gróf Khuen Héderváry Károly beadta lemondását és a kabinetalakítás iránt újra gróf Tisza István nyert megbízást.

Gróf Tisza István úgy jött, mint a képviselőház többségének jelöltje. Mindenki érezte, hogy az eddigi minoritási diktatura tovább nem mehet és sokan azok közül is, akik Tisza István programját az obstrukció letörését illetőleg nem helyeselték is, bíztak abban, hogy pusztá föllépése és erős kezének híre leszerelésre fogja bírni a renitens kisebbséget.

Éppen ezért Tisza István nem is állította előtérbe az obstrukció letörésére vonatkozó terveit, hanem hajlandónak látszott az arra alkalmas pillanatot megvárni.

Az obstrukció azonban nem tért jobb belátásra és gróf Tisza István csakhamar szükségét látta a házszabályok szigorítására vonatkozó terveit elővenni.

Ekkor történt még egy békekísérlet. Thaly Kálmán megígéri a rendes ujonclétszámmra vonatkozólag és az állami szükségletekre az obstrukció leszerelését és Tisza István a békejobbot elfogadja. De tudta azt, hogy evvel a békével a nagy kérdések elintézve nincsenek.

Csakhamar megjelenik az ugrai levél, mely bejelenti a nyílt őszinte harcot a parlament rendjének helyreállításáért. Utána elkövetkeznek az 1903. évi nov. 18-i és dec. 13-i események, amelyek még eléggé friss emlékezetben vannak.

Tisza István az ő 1904 nov. 18-án keresztülvitt házszabálmódosítását a nemzet ítéletére kívánja bízni és az 1905. évi választásokon kisebbségben marad és megtörténik az, 1867 óta először, hogy kormány parlamentáris módon a választásokon elbukik.

Itt érünk azután egy ponthoz, amelyen a magyar parlamentarizmus legsúlyosabb válsága kezdődik.

A választásokon ugyan még mindig az 1867-es pártok nyerték meg az abszolút többséget, azonban a gróf Andrássy Gyula vezetése alatt álló alkotmánypárt és a néppárt nem a 67-es szabadelvű párttal, hanem a függetlenségi párttal léptek koalícióra és oly programot adtak, különösen a had-

sereg tárgyában, melyben a korona a maga jogainak érintését látta. Úgyszintén a koalíció nem akarta megújítani a vám- és kereskedelmi szövetséget Ausztriával, hanem az önálló vámterület álláspontjára helyezkedett.

Újra ott voltunk, ahol az 1861. évi és 65. évi országgyűlések voltak, a korona és a képviselőház közvetlenül állottak egymással szemben. Megegyezés hiányában nem jöhetett létre parlamentáris kabinet, a lemondott kormány pedig a lemondás természetes következményeképpen a folyó ügyek intézésére szorítkozva, politikai tényezőként többé figyelembe nem jöhetett. •

A korona és a többség között megegyezés létre nem jöván, a király báró Fejérváry Géza egykori honvédelmi minisztert nevezte ki miniszterelnökké.

Az új kormány a parlamentben sőt a törvényhatóságoknál is a leghevesebb ellenállásra talált.

Abban egyetértett mindenki, hogy a kormány nem parlamentáris, — hisz maga magát sem tekintette annak — ezért maradandó élete nem is lehet és nem lehet más feladata sem, mint hogy a talajt egy parlamentáris kormány részére előkészítse.

Voltak azonban közjogászok és ezek között elsősorban gróf Andrássy Gyula, aki egyenesen törvénysértésnek minősítette a parlamentben többséggel nem rendelkező Fejérváry-kormány kinevezését és főleg hivatalban maradását. E körül a téma körül abban az időben és azt követőleg nagy vita folyt le, amelynek során különösen Lányi Bertalan, a Fejérváry-kormány igazságügyminisztere igyekezett a kormány törvényességét kimutatni, — ebbeli buzgalmában a magyar parlamentarizmus jelentőségét is leszállítva.

Ma ez a kérdés már a történelemé, pártszenvedély nélkül lehet megvilágítani s törvényeink és imént vázolt alkotmányos fejlődésünkéből levonhatjuk a következtetéseket.

Mit kell értenünk felelős kormánynon?

Tudjuk azt, hogy van a törvényben körülírt jogi felelősség, mely abból áll, hogy a miniszternek a király minden elhatározását ellen kell jegyeznie és hogy a miniszter minden cselekményeért a törvényben felhozott esetekben az ország-

gyűlés által kérdőre vonható, az e célra alkotmányszerűleg megalakult különbírótság elé állítható és el is ítéltető. Ez a jogi felelősség azonban nálunk sohasem, más alkotmányos államokban is igen ritkán gyakoroltatott.

Már most azt vitatták, hogy a mi 1848 : III. t.-cikkünk nemcsak ezt a jogi felelősséget, hanem az ú. n. politikai felelősséget is törvénybe akarta volna iktatni, amely abban áll, hogy a miniszternek a parlament, jelesen a képviselőház többségének bizalmát bírnia kell.

Megállapíthatjuk, hogy ennek a törvényben semmi nyoma nincsen.

A politikai felelősség a politikai erők mérkőzésének és ennek alapján a parlamenti konvenciónak eredménye. Abból fejlődött ki, hogy a törvényhozásnak Angliában is, nálunk is, más alkotmányos államokban is, módja van a maga akaratát és a maga politikáját a kormányra rákényszeríteni avval, hogy nem adja meg neki a költségvetésben és az ujoncállításban a kormányzáshoz szükséges eszközöket. E nélkül pedig egy kormány sem tud boldogulni s így módja van azt a politikát kikényszeríteni, amelyet jónak és üdvösnek tart.

A parlamentáris kormány tehát az, amely a képviselőház többségének politikáját képviseli, az ő bizalmából foglalja el helyét. De ez, mint látjuk, a politikai erőviszonyok szüleménye, konvenció, nem pedig írott jogszabály.

Látjuk, hogy 1867 óta a kormányok a többségből kerültek ki. A király a többség embereit fogadta el, bárha arra kifejezett törvény nem kötelezte, de éppen úgy, mint Angliában, tanácsosnak mutatkozott ezt az utat választani, mert ez biztosította a nyugodt kormányzást.

Most már látjuk, hogy az uralkodó követi is ezt a parlamentáris szokást, respektálja is a konvenciót mindaddig, amíg az 1867. évi kiegyezést és a többi országhoz való gazdasági kapcsolatot veszélyeztetve nem látja.

Ennél a pontnál megszűnik az uralkodó tisztelni a parlamenti konvenciót és a maga uralkodói jogainak feltétlenül érvényt szerez.

Egy évi harc után uralkodó és koalíció között létrejön

a paktum, amelynek alapján 1906-ban a király az ország kormányzását a koalíciónak átadta.

A koalíciót az események átsegítették azon, hogy a külön vámterületet nem kellett tovább követelnie, mert a Fejérváry-kormány a közös vámterület alapján közben megkötötte a kereskedelmi szerződéseket és így a gazdasági önállóság követelése alól a többség mentesítve volt, a katonai kérdésekből pedig, az egyik oldalon a létszámemelést, s a másik oldalon az új n. nemzeti követeléseket kikapcsolták és mindezek helyébe lépett valami, amit addig nem akart senki, amitől félt mindenki és ez a Kristóffy József, a Fejérváry-kormány belügy-minisztere által propagált általános választói jog volt.

Emlékezünk még arra, hogy Kristóffy József egy szép napon proklamálta az általános választói jogot és törvényjavaslatot is nyújtott be ennek alapján, amely azonban, mint az alkotmányellenes kormányzás kendőzésére és a magyar nemzeti állam ellen kitalált merénylet, általános visszautasításban részesült.

A paktumban a koalíció kötelezte magát, hogy legalább annyi számú választónak nyitja meg az alkotmányos élet kapuit, amennyinek Kristóffy József ezt oly sokat támadott javaslatában biztosította.

Evvel elérünk parlamentáris fejlődésünk egy újabb korszakához, a választójog körüli küzdelemhez, mely parlamentáris életünkben oly végzetes szerepet volt hivatva játszani.

Elrendeltettek az új választások. Ez alkalommal gr. Tisza István feloszlatta a szabadelvű pártot, amely akcióba nem lépett, — a 67-es kiegyezést a koalícióhoz tartozó alkotmánypárt és néppárt képviselték — és összeült az 1906. évi országgyűlés, melynek az volt a jellegzetes tulajdonsága, hogy nem tekintve néhány nemzetiségi képviselőt és később a függetlenségi disszidensek kicsiny csoportját, ellenzéke nem volt.

A szabadelvű pártnak sokan vetették szemére azt, hogy akkor mért nem lépett nyíltan küzdőtérré, miért vonult vissza és miért nem alakított ellenzéket.

Normális parlamenti viszonyok között ez a szemrehányás

jogos lett volna. A szabadelvű párt bukása és a koalíció uralomra jutása azonban nem oly kérdések kapcsán történt, amelyekben a pártok váltógazdaságban egymást felválthatták, hanem a hadsereg és a kiegyezés körül a királlyal folytatott küzdelmekben, amelyekben, ha a szabadelvű párt mint ellenzék lép fel, könnyen tehetette ki magát annak, hogy a lefelé való licitálás vádjával illetik. A szabadelvű párt az 1867. évi kiegyezést hosszú időre szóló rendezésnek tekintette, amelynek alapján tovább lehetett kormányozni. A koalíció ezeket a kérdéseket revízió alá kívánta venni, a szabadelvű párt pedig nem akarta megakadályozni, hogy a paktumszerű, mintegy két évre számított átmeneti idő leteltével a koalíció mindezeket a kérdéseket a királlyal újra senkitől sem zavarva és senki által nem feszélyezve rendezhesse.

A koalíciós kormány, amelynek így ellenzéke nem volt, saját parlamentje által támasztott nehézségekben bukott meg.

A koalíciós kormány a paktum által előírt választójogi javaslatot ugyan beterjesztette, de ez a választójogi javaslat még csak tárgyalás alá sem került. Gróf Andrássy Gyula belügyminiszter az általános választójog hátrányait a pluralitással akarta kiegyenlíteni, de ehhez nem tudta megnyerni a függetlenségi párt támogatását.

A koalíciós kormány jól látta, hogy az uralkodóval a 67-es kiegyezésen alapuló viszonyt rendezni kell és meg kell állapodni azokban a pontokban, amelyekben a hadsereg szervezetében úgynevezett nemzeti koncessziókat tehetett.

A koalíció ezeket a kérdéseket illetően — ámbár gr. Tisza István is melegen ajánlotta a királynak a koncessziók megadását — beleegyezését megnyerni nem tudta, mert időközben fellépett Justh Gyula vezetése alatt az ú. n. bankcsoport, mely félre kívánt tenni minden, a hadseregre vonatkozó kérdést, kívánva az önálló bankot és az általános választói jogot követelte.

Ilyen körülmények között tehát az uralkodó előtt már nem volt többé bázis, amelyen az 1867. évi kiegyezés körüli kérdéseket koncessziók alapján véglegesen rendezhette volna. Az egyik csoportnak a hadsereg terén kellettek nemzeti vívmányok, a másik résznek önálló bank.

Ezen ellentét közepett az események odáig fejlődtek, hogy végül a koalíciós parlament a saját kormányát *ex-lex* bergette és nem adta meg a kormányzás eszközeit, még az indemnitást sem.

Ha összehasonlítjuk ezen eljárást az angol parlamentével, amely 1868-ban a Disraeli-kormánynak, mely pedig kisebbségi kormány volt, egy éven át adta meg a kormányzás eszközeit, hogy abban a pillanatban apellálhasson a nemzetre, amikor akar, úgy láthatjuk azt, hogy valódi, érett parlamentárizmus kifejlődése elé bizony maga a parlament is akadályokat gördített.

Ilyen körülmények között az uralkodó a régi 67-es elemekhez fordult, akik amidőn a koalíció összes kormányrajutási lehetőségei összeomlottak, ismét szerepet vállaltak és még a koalíciós parlamentnek bemutatkozott a második Khuen Héderváry-kormány.

A Khuen-kormány megkísérelte, hogy megkapja a kormányzás eszközeit a Ház feloszlata idejére és nem kisebb ellenzéki ember, mint gróf Apponyi Albert is hangsúlyozta, hogy ezeket a kormányzati eszközöket meg kell szavazni, hiszen a kormány méltán hivatkozhatott az angol precedensekre. Ez a megszavazás azonban nem történt meg és Khuen gróf feloszlatta a Házat, keresztülítte az 1910-es választásokat, melyek óriási többséget hoztak a munkapártnak.

A Khuen-kormány kinevezése esetével úgy állott a helyzet, hogy forma szerint a parlamenten kívül álló egyéniség kapta a megbízást. A szabadelvű párt azonban 1906-ban nem választási küzdelemben tűnt el a parlamentből, hanem a már ismertetett okokból maga vonult félre. A szabadelvű pártról az ő nagy multja kapcsán nem lehetett állítani, hogy nem voltak hívei az országban és így oly férfiú kapta a megbízást, aki mögött egy párt csoportosult, mely ha nem szerepelt is az utolsó országgyűlésen magában a képviselőházban, mégis multjánál, tradíciójánál fogva az országban jelentékeny számú hívekre számíthatott. A választások eredménye ezt a fel fogást igazolta is.

Gróf Khuen Héderváry kormányának helyzete nagy

többsége mellett is ugyanabban a kérdésben vált kritikussá, mint az előző kormányoké majdnem egy évtized óta.

A véderővitánál újból kitört az obstrukció.

Gróf Khuen Héderváry mögött ott volt Tisza István hatalmas alakja, akiről tudta az egész közvélemény, hogy támaszkodva a nagy többségre, kész az obstrukcióval leszámolni.

De még egy kísérlet történt arra, hogy békés legyen a megoldás. Emlékezzünk csak vissza a híres rezolúciós válságra.

Gróf Khuen Héderváry Károly az ellenzék vezéreitől biztatást kapott az obstrukció leszerelésére, annak ellenében, ha határozattal biztosítatik az az alkotmányos elv, hogy a póttartalékosokat nem lehet az országgyűlésileg meg nem szavazott ujoncok pótlására behívni.

Ennél a kérdésnél azonban a legerőteljesebben közbelépett a trónörökös, Ferenc Ferdinánd főherceg. Kihallgatásra jelentkezik a királynál és ennek eredménye az, hogy I. Ferenc József kijelenti, hogy inkább lemond a trónról, semmint uralkodói jogait ily módon csorbítani engedje. Az uralkodó előtt az egész parlament meghajlik és gróf Khuen Héderváry nemsokára lemond. Újra munkapárti kormány alakul Lukács László vezetése alatt, amelynek feladata a véderőjavaslatok és a választójog megalkotása.

Ez a korszak sokkal közelebb áll hozzánk, semhogy ennek a parlamentárizmus szempontjából fontos eseményeit ismertetni kellene.

A Lukács-korszakot tulajdonképpen az a hatalmas küzdelem tölti be, amelyet gróf Tisza István mint házelnök a magyar parlamentárizmus érdekében a többségi elv érvényesüléséért az ellenzékkel megvívott.

Tisza Istvánnak mély meggyőződése volt, hogy a magyar parlamentárizmust és abban a többségi elv érvényesülését a magyar állam létérdekei szempontjából kell megvédeni. Egy jeles történész Tisza István alakját boncolgatva azt találja mondani, hogy Tisza István mint parlamenti ember a parlamentárizmus jelentőségét túlbecsülte, pedig a parlament csak egy megjelenési formája az államéletnek. Tehát Tisza István

a lényeg helyett a formalisztikus szempontot tartotta uralkodónak.

Azt hisszük, ez a felfogás téves. A parlamentárizmusnak abban az alakulatban, amelyben Tisza István neki nagy jelentőséget tulajdonított, meg is volt a döntő jelentősége a nemzet életére. Egy dinasztia alatt, amely más országok fölött is uralkodott, és amelynek szükségképpen az ő birtokállománynak megőrzése volt a főszempontja, a magyar parlament volt az egyedüli eszköz arra, hogy Magyarország nemzeti és állami léte önálló kifejezést találjon.

A rezolúciós válságnál láttuk azt, hogy megjelenik Ferenc Ferdinand főherceg tragikus alakja és tudjuk azóta azt is, hogy Ferenc Ferdinand főhercegnek megvolt az az elhatározása, hogy szakít a magyar parlamentáris kormányzattal, ha ez a dinasztia és a monarchia érdekeit kielégíteni nem tudja.

Magyarország alkotmányos élete, Magyarország államélete uralomra lépése esetén tehát válság előtt állott.

Sokszor mondotta gróf Tisza István bizalmas körben, hogy nem tudja, meddig mennek a főherceg tervei, de föltételezi, hogy ha Magyarországon mi magunk a saját erőnk-ből rendet tudunk tartani, akkor nem lesz oly dőre ezt az egy országot felforgatni, amelyben rend van és amely országra a dinasztia érdekében legjobban tud támaszkodni.

Ezért volt Tisza István abban a meggyőződésben, hogy a parlamentnek egészségesnek kell lennie és hogy nem szabad alkalmat adni arra, hogy külső hatalom a magyar parlament ügyeibe beavatkozhassek.

Mikor gróf Tisza István azután felelősség mellett átvette az ország kormányzását, tudjuk azt, hogy egy nagy állami reorganizációs munka részére készítette elő a talajt és az általa érvényre emelt többségi elv felhasználásával az állami élet minden részére kiterjedő nagy munkát kívánt folytatni.

A Gondviselés máskép rendelkezett. Tisza Istvánnak nem a magyar állami életnek berendezkedése, hanem az országnak a nagy háborúba vezetése jutott osztályrészül.

Ami Tisza István bukásával és utána történt, az már nem illik bele organikusan a magyar parlamentárizmus fejlőd-

désébe, az már abba a politikai ingadozásba tartozik, amely a kisebbségi kormányokon keresztül a forradalomhoz vezetett.

Tisza István a nemzeti munkapárt körében röviddel lemondása előtt visszapillantást vetett politikai működésére és számot adott arról, hogy parlamenti munkásságát két nagy kérdésnek, a véderő fejlesztésének és a parlament meggyógyításának szentelte.

Mind a kettő, mint láttuk, szorosan egymásba kapcsolódott. A magyar parlamentárizmusra szükség volt, hogy az 1867-i kiegyezés életképes legyen, életképes pedig nem lehetett, ha a dinasztia és az országnak az ország biztonságában rejlő érdekeit a véderőben ki nem elégíti.

Hiszen láttuk 1848-tól kezdve, hogy minden konfliktus a véderő és rája vonatkozó királyi jogok körül tört ki. Tisza István evvel akart szakítani és egy egészséges parlamenti élettel itt is harmóniát teremteni.

A korszak lezárult. — Lezárult tulajdonkép I. Ferenc József halálával és evvel mindaz, ami vele járt, a történelemé lett és nekünk nem marad más feladatunk, mint ebből a történelemből a jövő részére a tanulságot levonni.

NÍAMESSNY MIHÁLY.

A TAINÉ-CENTENÁRIUM.

Folyó évi április 21-én volt Taine születésének százéves fordulója. Ez a centenárium nagy mozgalmat idézett föl Franciaországban. Újra fölállították és leleplezték szülőhelyén, Vouziers-ben a nagy tudós és író emléksobrát, hű másolatául annak a szobornak, amelyet, Martongen művét, 1905-ben lepleztek le, de amelyet az Ardennes-ben küzdött német csapatok a világháború folyamán elpusztítottak. Sok könyv és folyóirat-tanulmány, ujságcikk jelent meg, hogy kidomborítsa a mai kor álláspontját Taine-nel szemben és revízió alá vegye szellemi hagyatékát. Mozgalom indult meg, hogy Taine szobrát Párizsban, köztéren is fölállítsák, oly helyen, ahol ő nagyon szeretett merengeni: az Invalidusok parkjának egy hatalmas, terebélyes fája alatt.

A centenárium eseményei közül kimagaslott az az ünnepség, amely május 24-én a Sorbonne-on folyt le, a Société des amis de l'École normale supérieure rendezésében. Nemcsak külsőségei voltak fényesek, — jelen volt a köztársasági elnök, a parlament két házának elnöksége, a kormány, az Institut és az Académie, a tudományos, az írói és művészvilág sok képviselője — hanem az előadások is, amelyek tartalmaság, formaszépség, lehető pártatlanság tekintetében is kiűntek. A díszülésen Edouard Herriot közoktatásügyi és szépművészeti miniszter elnökölt, s ő maga is behatóan méltatta Taine korszakalkotó munkásságát.

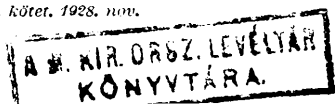
A megnyitó beszédet az École normale supérieure barátai társaságának elnöke, André François-Poncet, párizsi képviselő mondotta. Emlékeztetett arra, hogy Taine ennek a híres iskolának egykor egyik legkiválóbb növendéke volt. Megvilágította azt a jelentős szerepet, amelyet az iskola —

hagyományainál, módszereinél, egész milieujénél fogva — az új tanárnemzedékek képzésében, a nemzet intelligenciájának továbbfejlesztésében kifejt. Ebbe a stílusos légkörbe beleállította és kidomborította Taine alakját, aki még ma is eleven hatóerő az iskolában. Mert bármily jogos kritikával lehet is illetni rendszerét, dogmatizmusát, nem lehet kétségbevonni nagyszerű ösztönző erejét, amely szinte halhatatlan teremtő és továbbfejlesztő energiaforrás. Tisztelettel adózott Taine szigorú tudós életének és jellemének. Gondolkozása mindig magasra tört, nemes és lojális maradt. Reá nem gyakorolt megvesztegető, eltérítő varázserőt sem pénz, sem asszony, sem kitüntetés, sem hiúság, sem reklám. Száraz és hideg külső alatt mégis mély érzést és szenvedélyes lelkesedést táplált belsejében, amelyet nemcsak írásainak sokszor lírikusan mámoros és színes muzsikája árul el, hanem intim levelezése is. Uralkodó jellemvonása — hogy az ő terminológiájával éljünk: «*faculté maîtresse*»-sze — egy szenvedély volt, de a legnemesebb szenvedély: a megismerés mohó vágya, az eszmék kultusza, az ész műveleteinek tornája, az a törekvés, hogy kikutassa a jelenségek okait, megállapítsa láncoldásukat, — ha lehet, törvényszerűségüket — hogy világosságot és fényességet vessen sötét káoszokba. Ebből a tulajdonságából folyik, hogy mindenekfölött szerette a rendet, logikát, mint a francia szellem alaptulajdonságát és gyűlölte, megvetette a rendetlenséget, anarchiát, tyrannist, fanatizmust, és hogy mély melankoliával töltötte el az a megismerés, mily ritkán egyeznek az élet konkrétumai az ő eszméivel. Igazi kultúrember volt, akiben a modern tudományos szellem elválaszthatatlan házasságban élt a klasszikus humanizmussal; akiben tudomány, költészet, képzőművészet és muzsika, józan ész és szívjóóság, elvhűség és liberalizmus eleven egységben élt. François-Poncet végezetre kifejezte azt a reményét, hogy az École normale csarnokait nemsokára díszíteni fogja Taine szobra is, odasorakozva Laharpe, Volney, Bernardin de Saint-Pierre, Pasteur és az 1795 óta álló iskola egyéb hírességeinek képmásai mellé.

Nagy érdeklődést keltett az iskola helyettes igazgatója C. Bouglé, a Sorbonne híres szociologusa is. Ő Taine-nek az

iskolában töltött diákéveit idézte fel. Taine levelezésében maga méltatta ezeknek az éveknek reá gyakorolt jelentőségét.¹ Párizst és ezt az iskolát vidéki tanár korában folyton visszasóvárogja, mint az intelligencia kánaáni tartományait. A tehetségek egész raja volt ott társa : About, Sarcey, Paul Albert, Prévost-Paradol, Challemeil-Lacour stb. A 48-as időket éltek, s a diákság nemcsak Ledru-Rollin, Proudhon forradalmi lakomáin vett részt, hanem az École polytechnique növendékeivel versenyezve a királyságot megdöntő tömegmozgalmakban, a Pantheon barikádjain is. Ez a magatartása a rue d'Ulm képzőintézetét az alma mater, a konzervatív Sorbonne szemében a pestissel való fertőzés színében tüntette föl. Az iskola falain belül is heves szóharccokat vívtak egyrészt az «istenes» Bossuet, másrészt az «istentelen» Voltaire párthívei. Taine ugyan az utóbbiak közé tartozott, de már ekkor sem volt igazán használható pártember, kombattáns katona, mert a vitát mindig igyekezett az elvek és absztrakciók hüvösebb magasságaiba emelni, «objektíválni». Folyton figyelmeztette társait, hogy mielőtt cselekednénk, gondolkoznunk kell, s hogy gondolkozhassunk, tudnunk kell. Fődolog tehát a tudás. Vattát tesz fülébe, hogy ne hallja az utca vásári lármáját és háborgását. Szemén zöld ellenzővel dolgozik, hogy tekintete elől elzárja a külső világot. Annyit és oly sokfélélt tanul, hogy Prévost-Paradol, egyik legmeghittebb barátja, mindenben specialistának mondja ; Sarcey pedig eleven lexikonhoz hasonlítja, akit szüntelenül tanácsadójukul használtak, s aki terebélyes és barátságos bonhomióval engedte magát «lapozgatni». De Taine viszont méltányosan elismerte, hogy barátai is hasznára voltak. Prévost-Paradolnak írja : «Én Spinozát adtam neked, te meg nekem Burdach-ot és Geoffroy-Saint-Hilaire-t adtad. Én beavattalak a metafizikába, te megtanítottál engem a fizikára és fiziológiára. Fivérek voltunk filozófiában, politikában, irodalomban, a mi két lelkünk együtt és egymásért született és ha elveszítenélek téged, úgy érzem, veled veszteném egész

¹ L. a *Budapesti Szemle* 1901. évfolyamában (okt. szám.) Barzelotti Taine-könyvről megjelent tanulmányomat is. (W. Ö.)

multamat.» Bouglé szépen teszi ehhez : «Vajjon nem Homeros két ifjú harcosát látjuk-e magunk előtt, akik, kicserélvén vértetüket, megölelik egymást?»

Ez a lelkes és forrongó ifjúság abban az illúzióban ringott, hogy mindent önmagának köszönhet ; tanárainak, tanulmányai irányítóinak pedig semmit sem. Bouglé megállapítja, hogy az ifjúság, s közte Taine is igazságtalan volt tanáraival szemben. Igaz, hogy sem ez a szűkebb tűzhely, sem az akkori Sorbonne nem dicsekedhetett valami nagy számban elsőrangú csillagokkal ; igaz, hogy az akkori egyetem visszautasította Taine habilitációját : mégis el kell ismerni, hogy legalább az École normale tanulmányvezetői törődtek az ifjúsággal és több tekintetben kedvezően befolyásolták. Taine azt a mély hatást, amelyet reá Sainte Beuve, Balzac, de különösen Stendhal gyakorolt, elsősorban a francia irodalmi tanulmányi-felügyelő : Jacquinet, ismerető ösztönzésének köszönhetette. Ugyancsak hálával tartozott Taine az iskola azon irányának is, amellyel az értekezést, «ezt a kiválólag francia műfajt» s a lelkét képező logikai levezetést és elemzést propagálta. Hiába unatkozott Taine, amidőn diákdolgozatait írta (Horatius ítélete Plautusról ; Socrates és Xenophon beszélgetései ; Isten létének bizonyítékai Descartes-nál : A tridenti zsinat első dekrétumai stb.), mégis csak sok készséget sajátított el kidolgozásuk közben. De mindennél ékeőbb bizonyítékai a tanárok törődésének azok a megőrzött bírálatok és megfigyelések, amelyeket a fiatal Taine munkásságának megfigyelése alapján írtak. Így pl. kiváló és szinte profétikus jellemképet ad róla a száraz, de nagytudású Vacherot tanulmányi-igazgató, akit utóbb székéből a pantheizmus vádja miatt üldöztek el a hivatalos körök. Ezt írja kitűnő diákjáról : «Ő a legszorgalmasabb, legkiválóbb tanítványom, akit az iskolában valaha megismertem. Korához képest mesésen óriás a tanultsága. Sohasem láttam példáját az ilyen tudásszomjúságnak és tűznek. Szellemét a fölfogás gyorsasága, a gondolkodás finomsága, éle és ereje tünteti ki. Csakhogy túlön-túl gyorsan is fog föl, ítélkezik és formulázza ítéletét. Túlzottan szereti a formulákat és definíciókat, ezeknek nagyon is gyakran ál-

dozza föl a realitást, bár eszébe sem jut, hogy azok igazságában kételkedjék, mert hisz tökéletesen jóhiszemű és őszinte ember. Taine-ből igen kiváló tanár lesz, azonban még inkább és elsősorban elsőrendű tudós, ha egészsége hosszú pályát enged neki. Nagyon szelíd jelleme és nagyon szeretetreméltó formái, modora egy fékezhetetlen szellem szilárdságával egyesülnek, úgyannyira, hogy senki sem gyakorol befolyást gondolkodására. Egyébként ő nem erről a világról való. Spinoza jelmondata lesz az övé is : «Azért kell élnünk, hogy gondolkozzunk». Magaviselete kitűnő. Ami erkölcsiségét illeti, azt hiszem, hogy ettől a ritka és kivételes élite-természettől idegen minden egyéb szenvedély, mint az igaznak szenvedélye. Oly mértékben sajátossága ez, hogy dacol minden kísértéssel. Ez a tanítványunk messze megelőzi összes társait minden tanulmányban és vizsgálatban. Hasonló elismeréssel adózik a diáknak Saisset, de kijelenti, hogy «hibája a spekulatív hevesség, amely könnyen téved absztrakciókba és megittasul a formuláktól.» Waddington-Kastus már majdnem elfojtott dühvel írja : «Ő a megtestesült deduktív módszer, aki elvont és kizáró alapelvekből indul ki és szoros, de finom okoskodásokkal halad tovább. Komoly és emelkedett szellem, de egészen rendszerbeszorult ; egyenesebb, semmint méltányos ; erősebb, semmint átható, aki nem számol a tényekkel és a közönséges józanésszel.»

Különben ez nemcsak tanárai ítélete volt, hanem több diáktársáé is. About, a későbbi híres regényíró, egy mókában kísérleti módszer szerint bizonyíttatta, hogy Taine erős koponya, de csak koponya : szíve nincs. Sarcey Taine-t mint vezérüket, törzsfőnöküket («cacique») tisztelte, de ifjú «homme-systeme»-nek gúnyolja. Persze Taine zárkózottsága, szemérme elrejtette előttük azt, amit nekünk későbbi írásai a *Voyage aux Pyrénées*-től kezdve halála után kiadott levelezéséig fölfednek, tudniillik : érzékenységet, érzelmi vibrálását, romantikus melankoliáját, költői és művészi velleitéseit, azt, hogy ő — mint maga megvalja — «szenvedélyes és harcoss állat.» Bouglé ismét szép képet használ. ezzel a kérdésével : «Ha ennek a hatalmas és magános tölgynek megvan az a mágikus adománya, hogy áthatja az erdő minden zúgása és

zengése, vajjon nem azért van-e ez, mert ő is, mint a Wagner fája, kardot hordoz törzsébe mélyesztve?»

Bouglé kiemeli még azt is, hogy nem szabad Taine-t úgy föltüntetni, mintha már mint diák belefűlt volna az absztrakt elméletekbe. Nem, ő már akkor is érdeklődött a tények konstitutív ereje iránt. Kutat, mint egy bányász; szorgalmasan tanulja az élő idegen nyelveket, a biológiát és történelmet; «lapozgatja» exakt tudományokat tanuló társait, az orvosegyetem és a társadalmi tudományok hallgatóit egyaránt, mert már akkor az a célkitűzése, hogy az erkölcsi tudományokat pozitív tudományokká alakítsa. Lehet, — mondja Bouglé — hogy elméleteit ma sokan rozogáknak és elhamarkodottaknak látják, de kétségtelen, hogy kutatásainak erélye és módszereinek nagy része a következő nemzedékek egész sorát inspirálta, amit olyan emberek ismernek el mint Gustave Lanson, az École normale imént távozott igazgatója, Théodule Ribot és Émile Durkheim. Ha mindazok — végezte Bouglé — akik hasznát látták ennek a nagy «favágónak», — akinek Taine-t már About nevezte — összegyűlhettek volna ezen a napon, hogy őt megtiszteljék, a Sorbonne-nak ez a hatalmas amfiteátruma sem tudná tömegüket befogadni.

L. Lévy-Bruhl, az Institut tagja s a filozófia történetének régi művelője, rendre elemezte Condillac, Comte, Spinoza, Hegel és Marcus Aurelius hatását Taine gondolkodásának kialakulására. Vajjon ennyi különböző behatás alatt nem lett-e belőle is, a francia eklektikusok s vezérük: Cousin heves támadójából, maga is eklektikus? A szónok iparkodott kimutatni, mily világosan látta Taine, hogy kedvenc mesterei elméleteit bajos összeegyeztetni, de őt ez a nehézség csak még jobban sarkalta, hogy az ellenmondásokból is új egységet hozzon létre. Taine úgy gondolta, hogy Condillac-nak a szenzációkra és az érzéki tapasztalatra alapított elméletét Spinoza és Hegel metafizikájával az absztrakció kötheti össze, persze az ő értelmében vett absztrakció. «Ez a nagyszerű képesség, a nyelv forrása, a természet tolmácsa, a vallások és filozófiák anyja, az egyedüli igazi különbség, amely — fokai szerint — elválasztja az embert a baromtól

s a nagyembert a kisembertől.» Az absztrakció elemzi a konkrét tényeket, hogy külön-külön megvizsgálhassa elemeiket. Ama világ közt, amely érzékeinknek jelentkezik s ama világ közt, amelyet az értelem fölfog, ez létesíti az átmenetet. A természetnek két nagy megjelenése van, «két királysága: a komplex tényeké és az egyszerű elemeké». Az első az okozat. a második az ok. Az első bennfoglalódik a másodikban és abból — mint az alapelvből a következmény — vezetődik le. Mind a kettő egyenlő értékű; mind a kettő egyetlen és azonos realitás, csak hogy két különböző szempontból nézve. Ez a nagyszerű mozgó világ, ez a kereszteződő eseményektől zajló káosz, ez a szüntelenül és végtelenül változó és sokszorozódó élet visszavezetődik egynéhány elemre és ezek viszonylatára. Áttérni egyik szemléletről a másikra, a bonyolulttól az egyszerűre, a tényekről a törvényekre, a tapasztalatról a formákra: íme ez az absztrakció munkája. Az angol filozófia, fejti ki Taine, abban csúcsosodott ki, hogy a természetet a tények találkozásának tekintse. Viszont a német filozófia elsősorban törvények rendszerének látja. A franciák feladata, szerinte, a kettő között való közvetítés. Ha ők szélesítették ki a XVIII. században az angol eszmét, a XIX. század franciáinak feladata a német eszméknek szabatosítása, a két nézőpont merevségeinek lecsiszolása, összeillesztésük s olyan stílusban való kifejezésük, amelyet az egész világ megért.

Lévy-Bruhl ezután világosan exponálta Taine filozófusi fejlődését a korabeli eklekticizmus ellen intézett kemény támadásától kezdve irodalmi és művészeti, kritikai és történelmi műveiben fölállított faji, környezeti és időponti magyarázatán át nagy lélektani munkájáig (*De l'Intelligence*). Megállapította, hogy irodalmi és esztétikai elmélete ma már nagyon is szűknek és túlságosan leegyszerűsítőnek látszik: hogy az életet egy merev rendszer Prokrustes-ágyába kényszeríti. Mindamellettnagy elismeréssel adózott Taine zseniális panorámáinak, teremtményi művészi erejének és termékenyítő hatásának. Nagy pszichológiai műve a maga idején merészen kihasználta a fiziológia, az elme-kórtan, a hipnotizmus, a személyiség megkettőzése, a gyermek- és

állattanulmány és a nyelvkutatás új vívmányait, de alapja, a szenzációs és asszociációs elmélet, a kémiai analízishoz hasonlított lélekelemzés, a mechanizáció ma már elavultnak tekinthető. De ne feledjük, hogy, ha sok tekintetben elavult is, ő mégis mestere volt a következő nemzedékeknek éppen azért, hogy igazi tudós, opportunizmust nem ismerő merész kutató volt. «Veritatem unice dilexit.»

A következő szónok, Paul Hazard, a Collège de France imént megkoszorúzott tanára, szellemesen utalt arra, hogy ez az emlékünnap semmiben sem hasonlít a tömjénfüstös, himnuszos és idillikus centenáriumokhoz ; nem annyira apotheosis, mint ítéletlátás. De hisz rezerváták nélkül csak az egészen halottakat szokták magasztalni, és ha Taine körül ma is heves polémia folyik, ez csak azt jelenti, hogy ő még nagyon is él. Elevenen és színesen állította szembe a francia kritika XIX. századbeli két nagyságát : Sainte-Beuve-öt és Taine-t. Sainte-Beuve a kritikát «metamorfozis»-nak tekinti, ő mint kritikus iparkodik eltűnni abban a személyben, akit reprodukál : érzelgőssé és ködössé válik Madame de Crudenner-vel, könnyedén absztrakt és tömör Vinet-vel, világos és folyékony nyelvű — a XVIII. század szokása szerint — Madame de Charrière-rel. Hogy ezt elérje, együtt él szerzőjével, loppal megfigyeli, kényelmesen ide és oda forgatja, szelíden beletekerődzik selymes szalagjaiba és vattás csokraiiba, míg végül hatalmába kerítette. Ellenben Taine, aki mindig megőrzi a maga tömör énjét, hevesen és erőteljesen, egyenesen nekimegy tárgyának és alakjainak, nincs ideje az afféle finom műveletekre ; mindenkor mint hódító menetel előre. Sainte-Beuve finomabb, kényesebb és sokkal áthatóbb, semhogy jó lehessen ; Taine durvább, de hasonlíthatatlanul megbízhatóbb : az ő gondolkodása nem dugóhúzó-tekervényű ; kifejezésmódja nem ismeri Sainte-Beuve ama művészetét, amellyel a sorok közé pompás és perfid második értelmet («des sous-entendus») csempészett. Sainte-Beuve szeret játszani tárgyával és személyével, mint macska az egérrel : Taine nyílt párviadalra hívja ki kritikája objektumait, fölteszi szabatos kérdéseit és szabatos feleletre kényszeríti őket. Az előbbi író a kritikai szellemet finomságában, az utóbbi

kérlelhetetlen lelkiismeretességében és szigorúságában képviseli. Ezért szereti Taine-t a mai könyörtelen és brutálisan őszinte ifjúság és ezért rokonszenvezett vele, annyi ellentétesség mellett is, a mai ifjúság hangos előőrse, Barrès. Ez festette Taine külső alakjáról a legelevenebb írói képet. «Szürke prémes köpönyegébe burkolva, nagy pápaszemével, őszülő szakállával, ő a régi idők alakjára, valami hollandi alkimistára hasonlított. Haját minden fodorítás nélkül símán hátraszorította. Szakálla-viselete majdnem egészen olyan volt, mint Alfred de Musset-é, akit annyira szeretett; ajka kevésbé érzéki. Orra ívelt, homloka szépen boltozott, halántéka duzzadt, szemöldöke finoman ívelt volt. Szelíd szemüregéből oly tekintet nézett, amely egyszerre volt türelmetlen és megtartóztató, mert azt fékezni látszott a tudás és izgatni a kíváncsiság.»

A legnehezebb feladat az ünnepségen az elnöklő miniszternek — aki szintén az École normale tanítványa volt — jutott osztályrészül. Tudvalevő, hogy Edouard Herriot a radikálisok vezére. Már pedig Taine, akit méltatnia kellett, politikai elméletében mindenekelőtt antiradikális. Mi sem bizonyítja jobban a francia társadalmi műveltség liberalizmusát, mint az a mód, ahogyan Herriot kényes feladatát megoldotta. A nélkül, hogy elveit feladta volna, kellő pártatlansággal szolgáltatott igazságot Taine pályájának és működésének, amelynek vázlatát a Bouglé-vázolta korszaknál kezdte és onnan vezette végig. Jeles kultúr- és kortörténeti áttekintés ez a beszéd, amely egyszersmind a gyakorlati demokratikus politikus megértető ügyességét is dicséri. Behatóbban foglalkozott azzal a kérdéssel, vajjon Taine a forradalommal szemben elfoglalt álláspontjánál fogva az «ancien régime» hívei közé sorozható-e? Meggyőzően bizonyítja, hogy ezt nem lehet megtenni, mert a régi rendszereknek nem volt kérlelhetetlenebb bírálója Taine-nél, aki viszont a konvent és Napoleon, a demokrata forradalom és az ideológus-örjögők keserű bírálója is volt. Herriot reámutatott, hogy Taine egészbenvéve Anglia politikai ideáljaiban osztozott, a haladás és békés reform s a rendbefogott szabadság híve volt a forradalmi és radikális ideológiával szemben.

A magas színvonalú ünnepet művészi módon egészítette ki három szám. A konzervatórium egy növendéke elszavalta a *Sainte Odile et l'Iphigénie de Goethe* néhány lapját, amelyben Taine pantheisztikus lírája gyönyörű lendületben szólal meg. Azután a konzervatórium növendékei eljátszották Beethoven egy szonátáját (Op. 90) és Mozart egy trióját («en si bé moll»). Tudvalevő, hogy Taine ezt a két mestert szerette legjobban, aminek a *Thomas Graindorge* beszédes tanujele. Ezek a betétek eszébe juttatták a hallgatóságnak és nekünk, hogy Taine nemcsak tudós, hanem művészlélek is volt, aki rendszerét és elméleteit szerette egy-egy szép kép, gyönyörű fa elmerülő szemléletében vagy a szublimis zene hangjainál merengve kipihenni.

WILDNER ÖDÖN.

A FÖLDBIRTOK-REFORM FINANCÍROZÁSA MAGYARORSZÁGON.

A földbirtok helyesebb megoszlását szabályozó rendelkezésekről szóló 1920 : XXXVI. tc., valamint az ezt kiegészítő 1924 : VII. tc. állami beavatkozással törekedett a földbirtokrendszer kialakulására irányítólag befolyást gyakorolni, amidőn előmozdítja a földszerzést azok részére, akik a föld gondos és szorgalmas művelésére képesek és hajlandók is, de eddigi viszonyaik között önhibájukon kívül földhöz nem juthattak. Ezzel a nagyobb birtokok részben vagy egészben való felbontása révén a kisbirtokok számát szaporítja.

A földbirtok megoszlásának irányítása állami beavatkozással oly probléma, amelynek szabályozásánál kívánatos, hogy tisztán közgazdasági érdekek legyenek irányadók. De miután a háború és az azt követett forradalmak után ez politikai és szociális kérdés is volt, ezeket a szempontokat is figyelembe kellett venni, sőt megállapíthatjuk, hogy az egész földbirtokreform az ország gazdasági érdekeinek háttérbe szorításával, az elkerülhetetlen politikai és szociális következményeket érvényesítette.

Ugyanis a mezőgazdasági néposztály széles rétegeiben, a hosszantartó elégedetlenség és nyugtalanság megszüntetése egyfelől, másfelől pedig a termelő birtokos osztály megszabadítása a fenyegető földbirtok-reformmal karöltve jelentkezett bizonytalanság érzésétől, mely minden befektetést lehetetlenné tett és a termelés zavartalan folytatását gátolta, tette sürgőssé a földbirtok-reform törvényhozási szabályozását.

A törvény azonban nem gondoskodott a földbirtok-reformmal kapcsolatos pénzügyi problémák megoldásáról, annak financírozásáról, ami e nagy reformmú legfőbb hátránya. Mielőtt ennek okaira rámutatnánk és a financírozás

lényegét és jelentőségét kifejténénk, a törvénynek idevágó rendelkezéseit kell megismernünk.

A törvény legfőbb érdeme, hogy a földbirtok-forgalom szabadságának alapelvéből indul ki, amidőn a felek ügyletkötését nem zavarja. A helyenként nem megfelelő földbirtok-megoszlás helyesebbé tétele érdekében az állam elsősorban a szabad földbirtok-forgalom során elidegenítésre kerülő földanyagból kívánt meríteni. E végből a törvény az államnak elővásárlási jogot biztosít (16. §). Ezzel az eladó joga nem szenved sérelmet, mert hiszen az elidegenítés tényével már önszántából lemondott a fél eddigi földtulajdonáról. Az államnak csupán az a joga van, hogy azonos feltétellel a vevő helyébe léphet.

A törvény 17. §-a értelmében elővásárlási jognak nincs helye házastársak között és részletesen felsorolt közeli rokonság esetében, továbbá 50 kat. holdon alul, ha a szerzőfél földműves, hadirokkant, közszolgálati alkalmazott, hivatásos katona, hadi özvegy vagy hadiárva stb.

Az elővételi jognál már erősebben érinti a magántulajdon elvét a megváltási jog (Ablösungsrecht), amelyet a törvény (27. §) végső esetben biztosít az államnak. Megváltásra csak akkor kerül sor, ha közérdekű célokra sem szabadkézből, sem árverésen, sem elővásárlási jog útján az ingatlan meg nem szerezhető. A megváltás tulajdonképpen kisajátítás. Két sarkalatos pontja van: *a)* hogy csak oly mezőgazdasági ingatlant szerezhet meg az állam megváltás útján; amelyre közérdekből szükség van; *b)* a megváltás teljes kárpótlás ellen történik.

A törvény 1. §-a szerint közérdekű földbirtokpolitikai cél a vitézségi éremmel kitüntetett földművelők, földműves hadirokkantak, hadiözvegyek és felnőtt földműves hadi árvák földhöz juttatása; gazdasági munkásházak emelése; mezőgazdasági munkásoknak, törpe- és kisbirtokosoknak földhöz juttatással való megerősítése, továbbá közszolgálati alkalmazottaknak, gazdatiszteknek földhöz juttatása, közoktatási célokat szolgáló intézmények és közlegelők létesítése.

A megváltási ár megállapítására vonatkozólag a törvény (44. §) azt a fontos rendelkezést foglalja magában, hogy az

érdekeltek az ingatlannak a megváltási ár megállapításakor meglevő teljes értékét kapják kárpótlásul.

A földbirtokok teljes értékének a kipuhatólása még a háború előtt — tehát rendezett valutaviszonyok mellett — is nehéz probléma volt. De szinte megoldhatatlan feladat gyanánt jelentkezett a megváltási ár megállapítása a pénz érték-állandóságának teljes hiánya mellett, a törvény meghozatalakor, amidőn a pénz értékének folytonos hullámzásával a földbirtok ára is ingadozást mutatott.

E nehézségekre való tekintettel a törvény (41. §) első-sorban az érdekelt felekre bízta a megváltási ár megállapítását. Ha ez magánegyesség útján nem sikerül, akkor a megváltás árát a törvény szerint alakuló vegyesbíróság állapítja meg (43. §), a megváltási eljárás lefolytatása során.

A rendezetlen valutaviszonyokra való tekintettel azonban a törvény azt a helyes rendelkezést tartalmazza (42. §), hogy a megváltás árának megállapítása — a felek megegyezése alapján — későbbi időpontra halasztható legyen. E rendelkezés helyessége nyilvánvaló, ha figyelembe vesszük mind a megváltás tárgyát alkotó földbirtok tulajdonosának, mind a vevőnek érdekeit. A törvény meghozatalakor és életbeléptekor, valamint éveken át ezután is a pénz értéke folytonos ingadozást mutatott és nem lehetett tudni, mily színvonalon fog a pénzérték állandósulni. A vevők joggal tarthattak attól, hogy az általuk fizetett vételár túlmagasnak bizonyulna később, ha a valutaviszonyok javulásával a pénz értéke emelkednék, és éppígy rosszul járnának akkor is, ha hitel igénybevételeivel vásárolnának, mert az annuitást egyre jobb pénzben kellene fizetniök ugyanakkor, amidőn a termék ára a pénz értékének emelkedésével hanyatlana. Viszont az eladók a pénz további értékesökkenésének lehetőségét tartva szem előtt, nem akarták a vételárat rossz pénzben kézhez venni, mert azt nem tudták az akkori viszonyok mellett megfelelően elhelyezni, megtartás esetén pedig annak további elértéktelenedése fenyegetett.

Ily bizonytalan körülmények között, midőn a valuta-viszonyok jövő alakulását előre látni nem lehetett, egyedül helyes megoldás volt a megváltási ár megállapításának el-

halasztása, még pedig legfeljebb tíz évre. A megváltást szenvedő részére a birtokbavétel és a megváltási ár kifizetése közé eső időkre haszonbért vagy évi járadékot kell fizetni, amely a viszonyok megváltoztával a felek megegyezése hiányában a vegyesbíróság által újra megállapítható (42. §).

A megváltási ár megállapításával azonban még csak az egyik nehézség megoldásáról gondoskodott a törvény.

A földbirtok-reform keresztülvitelénél a legfontosabb és a legnehezebb probléma a megváltási összeg folyósítása, kifizetése. A törvény (45. §) csak a kiegyenlítés módozatával foglalkozik, de az ehhez szükséges fizetési eszközök előteremtéséről nem gondoskodott. A törvény szerint a megváltás árának kiegyenlítése tekintetében elsősorban a felek közötti egyesség az irányadó. Ennek hiányában a szabály az, hogy a megváltási árat készpénzben kell kiegyenlíteni.

A megváltási ár kifizetése készpénzben kétségtelenül a legegyszerűbb és leggyorsabb módja a tartozástól való szabadulásnak és főképpen a megváltást szenvedő félnek érdekét szolgálja, aki így földjének teljes ellenértékét azonnal kézhez veszi. Különösen érdeke ez a félnek akkor, amikor a megváltott ingatlan a megváltást szenvedőnek kizárólagos mezőgazdasági ingatlana, amikor tehát egész vagyonát, mely eddig földben volt, ingó tőkevagyonná alakítják át. A legegyszerűbb méltányosság követelménye ilyen esetben az, hogy ha az állam már elveszi az illetőtől egyedüli földbirtokát, legalább oly alakban bocsássa rendelkezésére az ezért adott ellenértéket, hogy azt a legkönnyebben fektethesse be ismét haszonhajtó vállalatba.

De abban az esetben is érdeke a megváltást szenvedő félnek, hogy készpénzben kapja meg a követelését, ha birtokának csak egy része esett megváltás alá, mert a megmaradt birtokát a megváltási összeggel megfelelően felszerelheti, abba a szükséges befektetéseket eszközölheti.

A megváltási ár kiegyenlítésének ez a módja azonban csak kivételesen lehetséges, mert a vevő rendszerint nem rendelkezik a vételár kifizetéséhez szükséges összeggel. A mi megtakarított pénze van, azt a kis birtok felszerelésére, építkezésre stb. kell fordítania. A vételár kifizetéséhez hiányzó

tőkeösszeget a vevő hitel útján is előteremtheti ugyan, de a földbirtok-reform életbelépte után még évekig ilyen hitel nem állott rendelkezésre. Ami pedig fokozatosan igénybe lett volna is vehető, az nem volt összecszerűen elegendő, és oly súlyos feltételek mellett volt csak hozzáférhető, hogy könnyen végzetessé válhatott volna a kölcsönvevőre.

Világos az előadottakból, hogy a megváltási ár kifizetésére a vevő nem képes. Ő csak évi járadék szolgáltatására kötelezheti magát, amelyet földjének gondos megművelése útján teremthet elő. A vevő tehát csak évi járadék fizetésével képes a megváltási árat törleszteni. Igen ám, de viszont ez nem felel meg a megváltást szenvedett földbirtokos érdekeinek, akinek — amint fentebb láttuk — tőkére van szüksége.

Csak kivételesen fordul elő az eset, hogy a megváltást szenvedőre is a járadékszolgáltatás előnyös. Nevezetesen, ha a megváltást szenvedőnek inkább az az érdeke, hogy a földje után eddig élvezett jövedelmet ezentúl is megtarthassa. Ugyanez az eset a korlátolt forgalmú, a kötött birtok megváltásánál, amidőn a kielégítendő birtokos ügyis csak járadékforrást veszít el és ennél fogva az ő érdekeinek is inkább megfelel az, ha a megváltás árát nem készpénzben kapja kézhez, hanem igényét járadékszolgáltatással elégítik ki vagy záloglevelekben, illetve kötvényekben, a melyeknek szelvényei jelentkeznek járadékok gyanánt. Éppen ezért a törvény (45. §) úgy rendelkezik, hogy korlátolt forgalmú ingatlan megváltása esetén készpénzzel rendszerint a megváltás árának csak az a része egyenlítettessék ki, amely a megváltást szenvedő megmaradó földbirtoka gazdasági felszerelésének kiegészítésére vagy más hasonló beruházásokra szükséges.

A törvény ugyan gondoskodott annak jogi lehetőségéről, hogy a megváltás ára készpénz helyett záloglevelekben vagy kötvényekben legyen folyósítható és a nagy hitelszükségletre való tekintettel, mely nagyarányú záloglevél- és kötvénykibocsátás útján volt csak kielégíthető, az ország összes megbízható kötvénykibocsátó intézetét törekedett bekapcsolni a pénzügyi művelet lebonyolításába: de az akkori valuta-viszonyok mellett lehetetlen volt, hogy a megváltási eljárással kapcsolatos birtokfeldarabolások nagyobbarányú kölcsön-

műveletekkel és kihitelezésekkel legyenek összeköthetők. És pedig azért, mert a kölcsönnyújtással foglalkozó hitelintézetek a korona elértéktelenedése folytán nem nyújthattak nagy mérvben kölcsönöket, mert az a veszély fenyegette őket, hogy a korona értékének javulásával az ingatlanok forgalmi ára csökkenni fog és így nem nyújtanak kellő fedezetet. Másfelől pedig a földhöz juttatottak sem vehettek fel nagyobbarányú kölcsönöket, mert annak a veszélynek voltak kitéve, hogy a korona értékének javulásával nagyobb vásárlóerővel bíró pénzben lennének kénytelenek a kölcsönt kamatoztatni és törleszteni, amire a terményárak egyidejű csökkenése mellett nem vállalkozhattak.

A törvény tehát hiába gondoskodott a földbirtok-reform pénzügyi lebonyolításának jogi lehetőségéről; ez nem volt tényleg keresztülvihető az adott viszonyok között.

A helyzet tehát az, hogy miután a föld-birtokreform-törvény 35. §-a értelmében a megváltás kimondásának csupán a törvény életbelépésétől számított öt éven belül, tehát 1925 december 7-ig volt helye, a reform tulajdonképpen befejezéséhez ért, de a kisajátított földbirtokok ára a megváltást szenvedett földbirtokosoknak túlnyomó részben még ki nem fizettetett.

Mielőtt áttérnénk a finanszírozás problémájának közelebbi megvilágítására, a tényleges eredményeket kell megösmernünk, amelynek alapján e pénzügyi művelet előrelátható terjedelméről nyerhetünk tájékozódást.

Az Országos Földbirtokrendező Bíróság, mely az állami tevékenység irányítására van hivatva a földbirtok-reform megvalósításánál, működését 1921 június 20-án kezdte meg. Ennek folyamán 1928 április 1-ig 256,406 házhely keletkezett. Törpe- és kisbirtokokká 1.071,148 k. hold 1486 négyszögöl osztatott fel. Ezenfelül további 153,041 k. hold 1489 négyszögöl kishaszonbérletek alakítására vétetett át 832 községben, amelyből 278 községben 50,929 k. hold 223 négyszögöl megváltás helyett lett átvéve.

E főeredményt részletezve megállapíthatjuk, hogy önálló házhelyrendezés során kiadtak 995 községben 37,116 egyén részére házhelyet 9922 k. hold 1159 négyszögöl területtel.

Földhöz juttatás végett 3567 községben kérték a megváltási eljárás megindítását. A megváltást az OFB. 3299 községben 923,630 k. hold 1552 négyszögölnyi területre mondotta ki, amely megváltott területből 891 közös legelőt, 404,356 törpe- és kisbirtokot és 219,290 házhelyet alakítottak. A most vázolt megváltási eljáráson felül az OFB. az állam elővásárlási jogához 242 esetben járult hozzá és pedig 18,988 k. hold 139 négyszögölnyi területre vonatkozólag. Továbbá eldaraboltak 401 esetben 118,608 k. hold 236 négyszögölnyi ingatlant. Ebből 100,205 k. hold 421 négyszögöl eldarabolása folytán 14.506 egyén jutott földhöz.

Hogy hozzávetőleges tájékozást nyerjünk arról, mennyi a pénzügyi szükséglet a földbirtok-reform financírozásának keresztülvitelénél, meg kell állapítanunk azt az összeget, amely a megváltást szenvedett földtulajdonosok teljes kártalanítására, azaz a megváltási eljárással kapcsolatban szétosztásra került ingatlanok vételárának kiegyenlítésére szükséges.

E végből a fent kimutatott földbirtok-komplexum két részre osztandó. Külön veendő a vagyonváltságföldből jutott földterület, amelyhez az állam ingyen jutott a vagyonváltság kivetése révén és, amelynek értékét — amint látni fogjuk — nem köteles a földhöz juttatott új birtokos egy összegben az államnak megtéríteni. Azok tehát, akik közjogi címen az állam tulajdonába került vagyonváltságföldből jutottak földhöz vagy házhelyhez, nem okoznak gondot a földbirtok-reform financírozása szempontjából.

Az első kérdés tehát az, hogy a földbirtok-reform során szétosztásra került földbirtoktömegeből mennyi esik a vagyonváltságföld anyagára?

Az ingatlanok vagyonváltságának szabályozását magában foglaló 1921 : XLV. tc. 58. §-a tette lehetővé a vagyonváltság kapcsolatbáhozatalát a földbirtokpolitikával, amidőn elrendelte, hogy a váltságg köteles ingatlan tulajdonosa a vagyonváltságot földrészlet átengedésével is leróhatja ; az 1000 k. holdnál nagyobb földbirtok tulajdonosa köteles azonban a vagyonváltságot földben leróni akkor, ha a földművelésügyi miniszter a pénzügyminiszterrel egyetértőleg erre kötelezi,

amely jogával a kormány az 1921 december 12-én kelt 177,792/1921. sz. pénzügyminiszteri rendelet 17. pontjában élve, kimondotta, hogy az 1000 k. holdnál nagyobb földbirtok után a vagyonváltság készpénzben nem róható le, tehát csak természetben, földben; házhelyekre szükséges földterület megszerzése végett az OFB. pedig bármely földbirtokost arra kötelezhet, hogy vagyonváltságát földdel rója le.

Az 1000 k. holdnál nagyobb földbirtokok vagyonváltságának kivetéséről intézkedő 1922 március 23-án kelt 1000/1922. P. M. sz. rendelet szerint, tekintettel arra, hogy ugyanazon termértékű földbirtokok egyes részei között az érték tekintetében különbség van, a vagyonváltság mértékeül nem lehetett a terület mértékét (a holdak számát) alkalmazni. Értékmérő gyanánt a föld kataszteri évi tiszta hozadéka veendő. Ennélfogva azt, hogy a váltságköteles birtoknak mennyi részét kell az állam javára vagyonváltság fejében átengedni, nem termértékben, hanem a föld kataszteri tiszta jövedelemösszegében kellett megállapítani (kivéve a szőlő- és erdőbirtokot, amelynek pénzértékben megállapított értékéhez viszonyuló arányban készpénzben kell a vagyonváltságot fizetni). E szerint annyi kat. holdnyi földterületet kell leadni vagyonváltság fejében, amennyinek kat. tiszta jövedelme egyenlő a földben való leadás esetére vagyonváltsággul megállapított kataszteri tiszta jövedelemmel. Önként értetődik, hogy azonos kiterjedésű, vagyonváltság alá eső földek után — ezek minősége szerint — különböző nagyságú a leadandó földmennyiség.

1922. évi augusztus haváig befejezendő volt a kivetés; ennek bruttóeredménye 5.232,722 aranykorona 27 f. kataszteri tiszta jövedelemnek megfelelő földterület, amelyből a fellebbezés alatt álló 500,100 K 05 f. kat. tiszta jövedelemnek megfelelő rész levonása után, a kivetés nettóeredménye 4.732,622-22 kor. kat. tiszta jövedelemnek megfelelő földterület.

Az országnak mezőgazdaságilag hasznosított termőterülete 15.222,451 kat. hold, ennek kataszteri tiszta jövedelme 142.700,878 aranykorona, vagyis 165.318,967 P. illetve a kataszternek újabban keresztülvitt kiigazítása után

166.376,633 P. Tehát egy kat. hold termőterület kataszteri tiszta jövedelmének országos átlaga 10·93 pengő.

Hogy a 4.732,622·22 korona (5.482,932·14 P) kataszteri tiszta jövedelemben kifejezett vagyonváltságföldnek mennyi kat. holdnyi terület felel meg, azt pontosan csak a tényleges földátvétel telekkönyvi keresztülvitele után lesz lehetséges megállapítani. De a fenti adatokból megállapítható, hogy országos átlagban az 5.482,932·14 pengő kataszteri tiszta jövedelemnek 501,640 kat. hold terület felel meg.¹ Ez az 501,640 kat. hold eszmei szám, amely a gyakorlatban több vagy kevesebb lehet, a szerint, hogy egy kat. hold kat. tiszta jövedelme gyanánt a 10·93 pengőnél nagyobb vagy kevesebb összeget fognak megállapítani.

Az állam az összes vagyonváltságföldet átengedte földbirtokpolitikai célokra, az 1924 : VII. t.-c. 16. §-ának harmadik bekezdése szerint. A vagyonváltságföld árát az új birtokos a 100/1926. sz. pénzügyminiszteri rendelet 8. §-a értelmében fizetheti akár egyszerre, akár részletekben, akár előre megállapított törlesztőterv szerint, legfeljebb 30 év alatt, de helye van rendkívüli törlesztésnek is. A vagyonváltságföldeket az állam haszonbérletek alakjában is átengedheti hasznosítás céljából. A megváltási ár rendkívül kedvezően van megállapítva. Nevezetesen a haszonbér (járadék) 25-szörösében (8. § első bekezdés). A haszonbér pedig különböző kategóriák szerint (2—4. §§) eltérő módon ugyan, de mégis olyképpen van megállapítva, hogy a földhözjuttatottak zöme igen kedvező feltételek mellett jut a vagyonváltságföldekből akár haszonbérletekhez, akár földtulajdonhoz.

Az 1928/29. évi állami költségvetésben² a vagyonváltságföldek haszonbére fejében 8.480,000 P van előirányozva bevétel gyanánt. E haszonbérösszegeket részben azok az igénylők fizetik, akiknek e váltságföldek teljes tulajdon gyanánt

¹ Venczelly Béla min. tanácsos úr szíves közlése szerint a vagyonváltságföldek területe 473,362 kat. holdra tehető. Az eltérés a fenti eredménytől arra vezetendő vissza, hogy mi a kataszternek ujabban keresztülvitt kiigazítása szerint mutakozó nagyobb tiszta hozadékot vettük a számítás alapjául.

² Állami költségvetés az 1928/29. évre. Részletezés. I. füzet (148 l.)

adattak ugyan át, de a vételár megállapításáig egyelőre haszonbért fizetnek az államkincstárnak, részben pedig az állam tulajdonába jutott váltságföldek volt tulajdonosai, akik — az 1921 : XLV. t.-c. 65. §-ának rendelkezése szerint — mindaddig, amíg az állam e földterületeket tényleg át nem veszi vagy másnak haszonbérbe nem adja, kötelesek azokat a pénzügyminiszter által megállapítandó haszonbér mellett művelni.

A földbirtok-reform során szétosztásra került 1.071,148 kat. hold 1486 négyszögöl földbirtok-komplexumból tehát levonandó mindenekelőtt az 501,640 kat. holdra tehető vagyonváltságföld, amely a földbirtok-reform finanszírozásánál nem jelent pénzügyi szükségletet; éppígy levonható a kishaszonbérletek fejében átengedett 153,041 kat. hold 1489 négyszögöl, amelynél nem kerül a vételár kifizetésre; végül levonandó az állam elővásárlási joga alapján az állam tulajdonába került az a 18,988 kat. hold 139 négyszögöl, amely után az állam a vételárt a tulajdonosnak az elővételi jog gyakorlása alkalmával kifizette. E szerint fennmarad 397,478 kat. hold és 1463 négyszögöl földterület.

Tekintettel arra, hogy a házhelyesek az Országos Központi Hitelszövetkezet útján az építkezésre 4% kamat mellett 1—15 évi törlesztésre kölcsönöket kapnak,¹ a házhelyek céljaira kiadott 9922 kat hold 1159 négyszögöl terület is levonandó tételt képez, úgy hogy a földreform finanszírozása szempontjából 387,556 kat. hold és 304 négyszögöl jön tekintetbe.

E földbirtok-komplexumból az a rész, amelyet az 1920 : XXXVI. t.-c. 2. §-ának 3. pontja értelmében, törpe- és kisbirtokosok részére gazdaságaiknak legfeljebb 15 kataszteri holdig való kiegészítése végett juttattak, minden nehézség nélkül finanszírozható jelzáloghitelszervezetünk mai keretében, akár vidéki intézetek által engedélyezett jelzálogkölcsönöknek záloglevélkibocsátó intézetekre való engedményezése útján, akár közvetlenül utóbbiak által folyósít-

¹ Schandl Károly dr.: Agrárpolitik und Bodenreform in Ungarn. «Birtokpolitika és földreform Magyarországon.» Budapest, 1927. (57 lap.)

tott jelzálogkölcsonökkal. Mert itt tehermentes meglövö föld-birtokhoz új földterület került, amelynek vételára teljes összegben kiegyenlíthető bármely pénzintézet jelzálogkölcsonéből, mert ennek megfelelő fedezetet nemcsak a kiegészítésül kapott új, hanem a már meglövö földbirtokrész is nyújt. Megjegyzendő, hogy a földbirtokpolitikának ez a része közgazdasági szempontból is produktív eredményeket fog érlelni, mert azon a törpe- vagy kisbirtokon meglövö élő- és holtfelszerelés, mely a kis területen megfelelően kihasználható nem volt, most a kiegészítés folytán nagyobb gazdaságban jobban lesz hasznosítható és így az üzem gazdaságosabb, tehát a termelés olcsóbb lesz. Sajnos, számszerű adatok nem állnak rendelkezésünkre, hogy a földbirtok-reform során szétoosztásra került földbirtoktömegeből mennyi az a földmennyiség, amely meglövö birtokok kiegészítése céljából osztatott szét és így a financírozás szempontjából tekintetbe veendő 387,556 kat. holdnyi területből ugyancsak levonható volna.

Erre vonatkozólag csak számítások alapján juthatunk megközelítő eredményhez. Az OFB. adatai szerint a törvény 2. §-ának 1. és 2. pontja alapján összesen 242,298 egyén jutott fejenként legfeljebb 3 kat. hold földhöz ; átlag egy és fél holdat véve fel. a vitézségi éremmel kitüntetettek, a hadirokkantak, hadiözvegyek, felnöött hadiárvák és mezőgazdasággal foglalkozó földnélküli munkások között, vagyis 242,298 egyén között e szerint 363,447 kat. holdat osztottak szét ; a törvény 2. §-ának 4. pontja alapján 46,813 közszolgálati alkalmazott, kisiparos és ipari munkás illetve továbbszolgáló katona között szétoosztottak fejenként legfeljebb 1 kat. hold földet, vagyis átlag 1200 négyszögölet számítva, összesen 35,110 kat. holdat. A törvény 2. §-ának 3. pontja értelmében 112,436 törpe- és kisbirtokos jutott gazdaságaiknak legfeljebb 15 kat. holdig leendő kiegészítésképpen földhöz. A most felsorolt 401,547 egyén között — a hivatalos adatok szerint — szétoosztottak összesen 690,947 kat. hold 602 négyszögöl földet. Ha ebből levonjuk a fentebbi számítás útján nyert 398,557 k. holdat, úgy maradna a törpe- és kisbirtokosoknak meglövö birtokaikhoz kiegészí-

tésképpen juttatott földterület fejében 292,390 kat. hold 602 négyszögöl.

Levonva ezt a kiegészítés gyanánt szétoztott földterületet a fent kimutatott 387,556 kat. holdnyi területből, megállapíthatjuk, hogy a finanszírozás szempontjából 95,166 kat. hold és 602 négyszögöl veendő tekintetbe.

Hogy mennyi összeget igényel e földbirtok-komplexum vételárának kifizetése, az a megváltási ár megszabásától függ. A megváltási ár megszabásánál irányadó szempont egyfelől a forgalmi érték, másfelől annak a követelménynek érvényesítése, hogy nem lehet a vételár tekintetében különbözőképpen kezelni a földbirtok-reform során földhözjuttatottakat a szerint, hogy magánosoktól megváltott földbirtokból vagy állami tulajdont tevő vagyonváltságföldből jutottak a földhöz.

Sajnos, hivatalos adatok nincsenek közzétéve a földbirtok forgalmi áairól. Az 1927. év folyamán lebonyolított adás-vételi ügyletek során, országos átlagban, a szántóföldek forgalmi ára 100 kat. holdig 700—1210 pengő, 100—1000 kat. holdig 610—980 pengő és 1000 kat. holdon felül 540—790 pengő között mozgott. Látható, hogy a kisebb birtokok viszonylag magasabb áron kelnek el, mint a nagybirtokok. A megváltási ár megszabásánál a nagybirtokok eladási ára veendő számításba, mert főképp ezek, illetőleg ezeknek egy része került megváltásra. A 100 kat. holdon felüli ingatlanok átlagos forgalmi értéke nyersen számítva 730 pengőre tehető.

A vagyonváltságföldeknél abból lehet kiindulni, hogy a tényleges tiszta jövedelem 4%-os tőkésítése veendő vételár gyanánt. Minthogy a tényleges tiszta jövedelem — hivatalos megállapítás szerint — a kataszteri tiszta jövedelem 2·40-szorosa, ennél fogva a vételár a föld kataszteri jövedelmének minden koronája után 60 korona. (Mert $1 \times 2\cdot4 \times 25 = 60$.) Minthogy egy kat. hold kataszteri tiszta jövedelme — amint azt fentebb megállapítottuk — országos átlagban 10·93 pengő, ennél fogva egy kat. hold vagyonváltságföld vételára kerek 695 pengőre tehető. (Mert $1 \text{ kor.} = 1\cdot158 \text{ P}$, ennél fogva $1\cdot158 \times 2\cdot4 \times 25 = 694\cdot80$.)

Ha tehát a megváltási ár 700 pengőben állapíttatnék

meg, akkor az átlagos forgalmi értéket csaknem eléri és úgy a vagyonszármazékokra, mint a megváltás útján szétosztott földekre egyformán alkalmazható.

A fent kimutatott 95,166 kat. hold vételárának kifizetése e szerint 66.616.200 pengőt igényel készpénzben, ami — a pénzpiac mai helyzete mellett — mintegy 73 millió pengő n. é. kötvény kibocsátása útján volna beszerezendő.

Ezt az összeget a jelzáloghitelszervezet mai keretében előteremteni nem lehet. A törvény hiába nyújtott jogi lehetőséget arra, hogy a földbirtok-reformtörvény keretében földhöz jutott új birtokosok záloglevél- illetve kötvénykölcsön felvételével tehessenek eleget vételárfizetési kötelezettségüknek. A záloglevelek biztosításáról szóló 1876 : XXXVI. t.-c. 13. §-a értelmében ugyanis a jelzálog becsértékének legfeljebb feléig, erdő- vagy szőlőterületnél annak legfeljebb harmadáig engedélyezhető záloglevélkibocsátás alapjául szolgáló kölcsön. Az új földbirtokos tehát csak úgy rendezhetné a vételárfizetésből folyó kötelezettségeit, ha a vételár másik felét sajátjából fedezné, vagy pedig, ha — amint ez az esetek messze túlnyomó részében kétségtelen — nem rendelkezik erre a célra tőkével, a vételár másik fele a megváltást szenvedett eladó földbirtokos javára vételárhátralék gyanánt maradna az ingatlanon bekebelezve. A rendezésnek ez a módja azonban nem fog megfelelni a teljes vételárra igényt tartó földbirtokosnak. Éppígy nem segítene a fennálló nehézségeken az sem, ha a hazai pénzintézetek által kibocsátott némely kötvények biztosításáról szóló 1897 : XXXII. t.-c. 6. §-a értelmében a birtokérték kétharmadáig engedélyezett kölcsönök alapján kibocsátható kötvényekkel történék a financírozás, a záloglevelek helyett, mert ez sem vezethetne a vételár teljes kifizetésére, nem tekintve azt, hogy e kötvények elhelyezése csak kedvezőtlenebb feltételek mellett volna lehetséges, ami a kölcsön megdrágítását vonná maga után.

A földbirtok-reform financírozása mindezeknél fogva csak állami beavatkozással vihető keresztül. A földbirtokreform lebonyolítása általános állami célt szolgál, éppúgy, mint annak idején a földtehermentesítés és jobbágyfelszabadítás,

amely az államhatalom közreműködésével volt csak keresztülvihető.

A megváltási tőke kifizetése állami feladat. A szükséges tőke kötvénykibocsátás útján szerzendő be. E végből az 1920 : XXXVI. t.-c. 79. §-a alapján létesített Országos Földbirtokrendezőalap önálló jogi személy jellegével volna felruházandó, amely a megváltási tőkeösszegek erejéig kötvényeket bocsát ki. E kötvények jelzálogi fedezete gyanánt a megváltás tárgyát alkotott ingatlanok szolgálnak. Minthogy e kötvények a teljes megváltási ár erejéig bocsátandók ki, kell, hogy állami szavatosságot élvezzenek. Az államhitelességének fenntartása oly elsőrangú érdek, amelyet kockáztatni nem szabad. Minthogy azonban e kötvények csak a még kifizetendő összvetelár erejéig, tehát nem korlátlanul bocsáthatók ki, ennél fogva az állami szavatosság korlátozott, amely az államhitelt nem érintheti hátrányosan.

A kártalanítandó földbirtokos a vételárnak megfelelő összeg erejéig kötvényt kap, a melynek értékesítéséről az alap gondoskodik. A vevő új tulajdonos pedig a földbirtokrendezőalapnak, mint a kártalanított eladó földbirtokos jogutódjának fizeti a vételár erejéig felveendő kölcsön után a tőketörlesztést és kamatot magában foglaló annuitást. E fundált kötvények a tőketörlesztés arányában kisorsoltatnak, tehát fokozatosan kikerülnek a forgalomból.

Ez idő szerint a hosszúlejáratú kötvények alapjául szolgáló kölcsönök feltételei olyan terhet jelentenek a mezőgazdaságra nézve, amelyet ez csak úgy vállalhat, ha a vételár megfelelően alacsony összegben van megszabva és ezzel a kamat és tőketörlesztés fedezete a tényleges hozadékban biztosítva van.

Más szóval, az új földtulajdonos a mai nehéz jelzálogkölcsönfeltételek mellett csak úgy boldogulhat, ha a föld átvételi ára lényegesen annak tényleges forgalmi értéke alatt van.

A nagy adminisztratív munkateljesítményt jelentő lebonyolítása e kölcsönműveletnek csak abban az esetben igényelné költséges bankszervezet beiktatását, ha erre alkalmas egyéb szerv (pl. Pénzügyi Központ) nem kínálkozik.

nék. A lebonyolítás költségei ugyanis megdrágítanak a különben is terhes kölcsönöket, mert az annuitásba e költségek fedezésére szolgáló jutalék-elemet is be kellene kalkulálni.

A jelzáloghitelszervezet keretében egyébiránt a földbirtok-reformmal kapcsolatos jelzálogkölcsönök sokkal nagyobb kontingense kerül lebonyolításra. Mert a 112,436 törpe- és kisbirtokos közt — a fenti számítás szerint — kiosztásra került 292,390 kat. hold földterületre, a már meglévő földbirtok egyetemleges lekötésével felveendő jelzálogos kölcsön folyósítása csakis a záloglevelek elhelyezési lehetőségétől függ. E földbirtok-komplexum átlagos vételárát is 700 pengővel számítva, a készpénz-szükséglet — feltéve, hogy a vételár eddig egy esetben sem került volna kifizetésre — 204.673,000 pengő lenne, amely összeg — a pénzpiac mai állása mellett — mintegy 225 millió pengő n. é. záloglevél kibocsátása útján volna előteremtendő. De miután a záloglevélkibocsátó intézeteknél a vételárak tetemes része kölcsönfelvétel útján már rendeztetett, a hitelszükséglet lényegesen a fenti összeg mögött marad.

A földbirtok-reform financírozása — tekintettel arra, hogy a belföld a záloglevelek elhelyezése szempontjából tekintetbe nem jöhet — csak külföldi tőke igénybevételevel bonyolítható le. És bár kétségtelen, hogy az ily módon az országba folyó újabb pénztökéket túlnyomórészen produktív módon fogja a magyar mezőgazdaság felhasználni, az ország ezen újabb eladósodásának a külfölddel szemben megvan a maga árnyoldala.

Boldog-Magyarország a háború előtt ugyanis a külföldi kölcsönök igénybevétele szempontjából sokkal kedvezőbb helyzetben volt, mint Csonka-Magyarország; mert míg ma a külföldre fizetendő kamatok és törlesztő részletek egész összegben a magyar nemzetközi fizetési mérleget terhelik, addig a háború előtt a magyar szent korona országai által a külföldre szóló fizetések, ha azokat a vámkülföldnek teljesítették, az osztrák és magyar monarchia fizetési mérlegére voltak hatással, ha pedig az osztrák birodalmi tanácsban képviselt királyságoknak és országoknak, akkor e fizetésteljesítés a vámbelföldön maradt, és így a valuta szempontjá-

ból nem volt hatása. Boldog-Magyarországon tehát a külföldi kölcsönök — ha produktív célt szolgáltak — aggály nélkül voltak igénybevehetők;¹ ma ellenben — pénzünk értékállandóságának fenntartása és biztosítása szempontjából — a külföldi eladósodás mérvére gondos megfigyelést, mérlegelést kell fordítani, mert annak arányban kell állania az ország gazdasági erejével. Ha a külföldi eladósodás aránytalanul nagy, akkor az ezzel kapcsolatos külföldi kamat- és törlesztési fizetési kötelezettségek teljesítése esetleg a jegybank érckészletének terhére történik; ez pedig a bankjegyforgalom megfelelő csökkentését vonhatja maga után, ami a váltótárca korlátozásában, illetőleg hitelmegszorításokban fog kifejezésre jutni. Ez pedig súlyos nyomást gyakorol a gazdasági életre.

A földbirtok-reform financírozása azonban olyan fontos művelet, amely elől kitérni még külföldi eladósodásunk fokozódása mellett sem lehet. E financírozás mielőbbi befejezése már csak abból a szempontból is szükséges, hogy a földbirtokforgalom teljes és feltétlen szabadsága annyi hosszú év után ismét helyreállítható legyen.

*

Jelen értekezés lezárása után, 1928 június 21-én, a m. kir. kormány «a földbirtokrendezés befejezése végett szükséges rendelkezésekről» szóló törvényjavaslatot terjesztett a képviselőház elé, amelyet az országgyűlés némi módosítással elfogadván, az — mint az 1928: XLI. t.-c. — törvényerőre emelkedett. Ezzel egyidejűleg, e törvényjavaslat melléklete gyanánt, tudomásulvétel és elfogadás végett bemutatta azt a szerződést, amely egyfelől a m. kir. kormány, másfelől a Svenska Tändsticks Aktiebolaget, Stockholmban (röviden: Stab) között 1928 május 16-án kötött. E szerződésben a Stab kötelezi magát, hogy az összes magyar gyufagyárakat megvásárolja, a magyar kir. kormány pedig 50 éven át

¹ Lásd e kérdésről bővebben Fellner F.: *Die Zahlungsbilanz Ungarns. Ein Beitrag zur Lehre von der internationalen Zahlungsbilanz im Allgemeinen.* (Wiener Staatswissenschaftliche Studien. VIII. Band. Hefte 1) Wien u. Leipzig. 1908. (Seite 157. lap.)

gyufa előállítására, belföldön való eladására vagy kivitelére új engedélyeket nem adhat. E monopólium egyik ellenszolgáltatása az, hogy a földbirtok-reform finanszírozása végett kibocsátandó 36 millió dollár névértékű kötvényt a Stab átveszi.

A szerződés 8. §-a szerint a következő ú. n. altruista intézetek és pedig az Országos Központi Hitelszövetkezet, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete és a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége, valamint a Magyar Földhitelintézet, esetleg más nagy pénzügyintézetek is egyetemleges kezesség mellett 36 millió dollár (1 dollár = 5.7175 P), vagyis 205.830,000 pengő n. é. közös kötvényt bocsátanak ki egy általuk alapítandó közös szervezet útján, azonban saját felelősségük épségben tartásával. Ezt a kölcsönt a földreform finanszírozására kell fordítani. Ha azonban a teljes összeg erre a célra nem volna szükséges, az esetben a kölcsön fennmaradó részét hosszúlejáratú kölcsönök nyújtására kell fordítani. A kölcsön biztosítására szolgál a földreform-törvény folytán, azonban nem vagyonszármazésként, a nagybirtokosoktól kisajátított és a kisbirtokosok között szétosztott föld, amelyet a szerződés mintegy 450,000 kat. holdban vesz fel. A kölcsön kamat- és törlesztési szolgáltatáshoz szükséges összegek a községekkel együtt és ezek módjára szedettek be.

A dollárra szóló kötvényeket a Stab 92%-os árfolyamon veszi át, évi $5\frac{1}{2}\%$ -os, félévenként utólagosan fizetendő kamatozással. Ez megfelel 5.978% tényleges kamatnak. A kamatok és az 50 év alatt törlesztendő tőke visszafizetése semmiféle adó alá nem esik. A kötvényeket a Stab három egyenlő évi részletben veszi át, de a kibocsátó szervezet jogosítva van azokat 10 év után egészben vagy részben beváltani. Az időelőtti teljes visszafizetés után 25 évvel a m. kir. kormány a gyufamonopólium-szerződést felmondhatja.

Miután a kormány a földbirtok-reform pénzügyi megoldásához szükséges pénz előteremtéséről gondoskodott, a földbirtokrendezés befejezése végett szükséges rendelkezések törvényes szabályozását is keresztülvihette. Amikor az 1928: XLI. t. c. 1. §-ában az a kijelentés foglaltatik, hogy

többé sem új megváltási eljárás, sem folytatólagos megváltási eljárás elrendelésének helye nincs, ezzel a törvényhozó nem teremtett, nem konstituált új jogi helyzetet, hanem a már meglévő jogállapotot deklarálta, amely az érvényben lévő törvényes rendelkezésekből következik.

A törvény a földhözjuttatottak által fizetendő megváltási árat, a vagyonszállásfölddek módjára, a kataszteri tiszta jövedelem alapján, legméltányosabban állapítja meg, midőn úgy rendelkezik (3. §), hogy a megváltott ingatlanok ára fejében a kataszteri tiszta jövedelem összegének minden koronája után hatvan pengő fizetendő. Ez országos átlagban meg fog felelni kat. holdanként 600 pengő megváltási árnak. szemben az általunk fentebb kimutatott 695 pengővel. Az érdekelt kis exisztenciák részére azáltal válik lehetővé 100%-os megterhelés alapján a kölcsönnyújtás, mert a minimális alapon számított földérték alapján 50 éven át, ennek 5%-ával törleszthetik a kölcsönt.

A megváltást szenvedő földtulajdonosok pedig nem kénytelenek a kártalanítási összegre éveken át várni, hanem az 1929—31. évek január havában, három egyenlő részletben, teljes kiegyenlítésül a vagyonszállásfölddek mértéke szerint számított megváltási ár $\frac{2}{3}$ -részét kaphatják meg, abban az esetben, ha kielégítettésüknek ezt a módját és mérvét önként elfogadják. Tehát a többé-kevésbé bizonytalan résztörlesztések helyett rövid időn belül készpénzbeli kártalanításban részesülhetnek, ami külön értéktöbblettel felérő anyagi előnyt jelent. Ellenkező esetben fennmarad az a joguk, hogy a földhözjuttatottaktól, a törvényes ármegállapítás szerint őket megillató kártalanítást igényelhessék. A vagyonszállásfölddek értékének megfelelő megváltási árat a földhözjuttatottak 50 év alatt, évi 5%-os annuitással tartoznak a lebonyolító szerveknek megfizetni; a különbözet gyanánt mutatózó $\frac{1}{3}$ részből tartalékalap létesül, mely első sorban a pénzügyi lebonyolítás céljára szolgáló kölcsön törlesztési részleteinek biztosítására, azután a felmerülő kezelési költségek fedezésére s végül közérdekű földbirtokpolitikai célok megvalósítására hivatott.

A törvényjavaslat 8. §-a a parcellázások ellenőrzésére

vonatkozó eddigi törvényes rendelkezéseket kiegészíti és szigorítja, midőn elrendeli, hogy aki élők közötti jogügylettel vagy árverésen szerzett, 100 kat. holdat meghaladó mezőgazdasági ingatlanát a szerzés időpontjától számítva öt éven belül részletekben idegeníti el, az Országos Földbirtokrendező-alap javára ingatlaneldarabolási járulékot köteles fizetni, ha az ellenérték a szerzési értéket 20%-kal meghaladja. E járulék mérvét a minisztérium rendelettel állapítja meg. E járulék mindig az ingatlaneldarabolót terheli. Minden ezzel ellenkező kikötés semmis. E rendelkezés folytán a parcellázási tevékenység némileg csökkenni fog, ami a földbirtok forgalmi értékének emelkedésére kedvezőtlen hatással lesz.

A földbirtokreform financírozásának az a módja, amelyet javasoltunk, a megváltást szenvedő földbirtokos-osztályra nézve kedvezőbb lett volna, mint a törvényé, mert a földbirtokosok nem $\frac{2}{3}$ -rész erejéig, hanem teljesmérvű kártalanítást kaptak volna. A mi tervezetünk szerint továbbá a kártalanítás ténye a jogosított és kötelezett felek érdek-körére maradt volna korlátozva, holott a kormány által követett eljárás mellett a kártalanítási teher egy része az összes fogyasztók által viselendő, midőn a kölcsönt nyújtó Stab a gyufa árának fokozatos emelésében törekedett a viszonylag olcsó kölcsön nyújtásából származó áldozathozatal kiegyenlítésére.

Az sem kétséges, hogy az ország hitelének nem szolgál előnyére, ha a kölcsönök olyan különleges rendelkezések alapján vétetnek igénybe, mint a jelen esetben; de ha a tőke nem volt hajlandó másképpen rendelkezésre állani, nem volt más választás, mint vagy elodázni a földbirtok-reform financírozását, vagy vállalni a kölcsön igénybevételével járó hátrányokat.

FELLNER FRIGYES.

A 'TÁRSADALMI OSZTÁLY' JELENE ÉS JÖVŐJE.

— Második és utolsó közlemény.¹ —

V.

Mindezek után némi kísérletet tehetünk arra, hogy a bírált elméletek nyomán rámutassunk a megoldás hibás útvonalaira, s megtehessük a meghatározáshoz az első pozitív lépéseket.

A társadalmi «osztály» legelső jeléből kell, mint legegyszerűbből, kiindulnunk, abból, hogy egy-egy osztályban nagy tömeg ember van együtt,² s abból, hogy ez a tömeg szervezetlen koordinációban, mintegy mozaikszerűen van együtt. Az ily csoportot «alaktalan tömegösszefüggésnek»³ mondjuk. Pozitívum és negatívum itt sajátoskép együtt van: pozitívum a reális társadalmi összefüggés, negatívum: a szervezetlenség. Ez utóbbi kétségtelen, történeti tény. Nincs

¹ Az előbbi közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 1928. évi 611. számában.

² Sombart: «Stand und Klassen umfassen in der Regel mehrere Berufe; es sind — Grossverbände» (*Der moderne Kapitalismus*², II. 1091. l.).

³ A «tömegösszefüggések» (Massenzusammenhänge) régi teoretikusa Schäffle (*Bau und Leben des sozialen Körpers*², 1896. I. 86. lk.) sokkal tágabb értelemben veszi, mint mi itt. Szerinte szemben áll a «funkcionálisan differenciált» összefüggésekkel. Így jut azután különösképpen a «politikus közösség» is (a nemzet) e kategóriába, ami erős tévedésekre vezet. A vérbeli, törzsi, nemzeti és faji, továbbá a helyi kapcsolatokat «természetesnek», a rendi, osztálybeli, felekezeti, pártbeli és politikai-nemzeti kapcsolatokat «mesterségeseknek» véli. Ilyen kiindulású társadalmi morfológia ma keresztülvihetetlen. Újabban ismét szűkebb értelemben veszi O. Spann (*Gesellschaftslehre*², 1923. 377. l.): «Massenzusammenhänge sind die aus gleichartigen Handeln entstehenden Neigungsgemeinschaften».

taglétszámkimutatása semminő társadalmi «osztálynak», maga a statisztikai, igen hozzávetőleges megállapítás is bizonytalan, sőt a kutató érzi, hogy legtöbbször a levegőben lóg.¹ Nincsenek sui generis «osztály»-összejövetelek, nincs sui generis «osztály»-végrehajtóbizottság stb.; ilyeneket a törvényt nem hozott létre. Ha a marxi feltevések ilyenekről beszélnek, úgy azok történetileg politikai pártok, időleges szövetkezetek.

Az osztály mégis bizonyos értelemben létezik. Ami létezik, onnan ismerhető fel, hogy hatást fejt ki, «létezik, ami hat» (Leibniz). A társadalmi osztály létezése is valamiképp felismerhető: nem előttünk álló egységből ismerhető fel, nem együttlétéből (pl. jelenléti társulás szétszórt társulás után a «közönségnél»),² hanem onnan látjuk meg egy osztály létezését, hogy nagy, homogén tömegek különlegesen párhuzamos akciót tudnak kifejteni. Homogén tömegek vannak szétszórtan, egymásról nem tudva s mégis bizonyos kérdésre azonos választ tudnak adni: a tömeges reakcióazonosság a homogén tömegek létének bizonyítéka. Az osztály mint speciális társas alakulat ily speciális hatást fejt ki: «homonóm tömegakciót». Ez az akció azonban nem folytonos, sőt egyenesen «alkalmi». Vegyük pl. a gabonavám kérdését; ha ezt az állam le akarja szállítani, vagy felemelni, megjelenik egy «osztály» egységes, hátráltató vagy helyeslő akciója, az osztály ily intermittáló tevékenységben éli ki magát, ez létének ismertető jele.

E szerint két tételben jutottunk közelebb feladatunk megoldásához: 1. az osztály csak alaktalan tömegösszefüggés,³ szétszórt nagycsoport, 2. az osztály speciális működése: homonóm tömegakció, mely mindig alkalmi, intermittáló működés.

¹ Riasztó példa pl. Sombart feltűnő erőlködése a *Die deutsche Volkswirtschaft*-ban; maga is «hajmeresztőnek» találja egy helyütt.

² V. ö. *A közönség problémája*. Társadalomtudomány, 1926.

³ Ehhez a kiinduláshoz, örömmel állapíthatjuk meg, közel áll M. Weber, ki en passant negatív és pozitív is lényegesre mutat (i. m. 631. l.): «Klassen sind keine Gemeinschaften... sondern stellen nur mögliche (und häufige) Grundlagen eines Gemeinschaftshandels dar».

Egyöntetű tömegakciót speciális, rendkívüli alkalom szül: olyan, amelyben egész tömegek érdekelve vannak, amely érdekeiket különösképp sérti, vagy előmozdítja; általában esetekben nincs tömegakció, az osztály néma. Azt állapítjuk meg tehát, hogy egy osztály életműködése nem folytonos; ha az volna, úgy egy-egy osztály megteremtene magának valaminő állandó «szervet», legalább is megteremtene bizonyos «érdekképviselőt», mint ahogy megteremti a birtokos világ az Omget, a gyárosok megteremtik a Gyoszt stb.¹ De nem találjuk, hogy a kispolgárság a maga egyetemében ily szervre támaszkodnék,² avagy bármely más «osztály» ismét a maga egyetemében.

Mindezek után egy sajátos következmény levonására kényszerülünk: meg kell állapítanunk, minő az osztály létezési modalitása. Nem tagadjuk az osztály létezését, mint a tipológusok, nem állítjuk azt sem, hogy minden történeti mozgalom «voltakép» osztálymozgalom, mint a Marx-féle dogmatisták hiszik. A való tényállás a kétféle felfogás között van, amelyre csak azért nem eszméltek rá eddigé, mert nem vetették fel a létezés modalitásának kérdését. Abból indulunk ki: a létezésnek nincsenek fokozatai (kevésbé vagy nagymértékben «létezni» nem lehet, valami vagy létezik, vagy nem létezik), ellenben van a létezésnek genetikus modalitása, amely egymástól erősen eltér: poten-

¹ Lásd Tonelli, *Magyar közgazd. érdekképviselések*, 1914.

² Ma már vannak ily irányú irodák s «középosztály»-kongresszusok — igazi hatalom nélkül! Miért van ez? Mert az egész osztály ily egyszerű eszközök által nem mozgatható meg. Jellemző Vierkandt (*Gesellschaftslehre*. 1923. 312.) polémikus megjegyzése Scheler Miksával szemben, ki «az osztályokat tisztán érdekszövetkezeteknek, célegyesüléseknek mondja. Ez teljesen csak arra talál, ahol egy osztály a maga ideális tisztaságában kialakult. A valóságban sehol nem találjuk fel ezt az esetet (sic)». A polgári (közép) osztályra hivatkozik, mely kevertsége folytán a legkedvezőtlenebb helyzetbe jutott. És — teszi hozzá — leginkább rend maradt a «negyedik rend» és pedig (szinte tréfának látszik) azért, mert «ami a hozzátartozókat összeköti szellemileg, kevésbé a sajátos kultúrájuk, mint a kulturálanságuk, amelynek folytán éles harci viszonyba lépnek a polgári világgal». A kapocs így nem több, íme, mint egy közös front. Egy fronttal bírní nem más, mint politikai pártként létezni.

ciális és aktuális létezés; a kettőt erősen egybe szokták vonni. Marx az elsők között van, aki szinte következetesen aktuálisnak veszi azt, ami csak potenciális, így az osztály egységét. Ez fennállhat (nincs ontológiailag kizárva), de aktuálisan nem áll fenn. Az osztályt valaminő állandóan aktív egységnek, szinte organizációnak tekinti, holott ez csak fennállhat (ontológiailag nincs kizárva), de aktuálisan nem áll fenn. Az osztályhoz tartozás tudatát szükségszerűnek tartja, holott ez csak fennállhat, de egyetemesen nem áll fenn.

Az osztály, mint extenzív-társadalmi¹ tömegösszefüggés, nem aktuális, hanem csak potenciális valami; azaz összefoglalva: «az osztály potenciális tömegkapcsolat, amely diszpozícióval bír arra nézve, hogy időnként tömegakciót nyilvánítson meg, amidőn kivételesen vitális tömeges érdekéről van szó». Ebben a meghatározásban sokkal kevesebb van, mint átlagosan felveszik, de egyben tágabb körre is utal, mint amire a gazdasági életszínvonal utal. Nézzük közelebbről, mi folyik belőle:

1. az, hogy az osztály nem merev valami, nem organizmus, sem nem organizáció, hanem «csak» tömegkapcsolat — kevesebbet állítunk, mint szokásos (negatívum);

2. az osztály szétszórt tömegekből áll, amely tömegek — nem tekintve azt, hogy hasonlóké és hasonló érdekeik — potenciálisan léteznek s normális állapotukból mindig valaminő

¹ Nagy súlyt helyezünk arra, hogy az osztály laza halmaza mögött hasonlóké lazább társadalmi egységet lássunk. E tekintetben az osztály megfelel egy extenzív, a rend egy intenzív társadalom-egységnek. Sombart ezt (*Der moderne Kapitalismus*. II. 1091. l.) úgy fejezi ki, hogy «rendek életközösségen alapuló, egy közszervezetbe szervesen beleillesztett tömegkötélékek (Grossverbände); az osztály közös érdek által egy gazdasági rendszerbe külsőlegesen összetartott, egy közszervezetbe csak mechanikusan beillesztett individualisztikus tömegkötélék.» U. o. 1093. l. «Az osztály mechanikus alakulat: az osztályhoz tartozók bensőleg nincsenek összekapcsolva...» Előveszi S. a Tönnies-féle ellentétet: *Gemeinschaft-Gesellschaft*. «War der Stand ein organisches Glied einer Volksgemeinschaft, so ist die Klasse ein mechanischer Bestandteil einer Gesellschaft... Die soziale Klasse ist ein durchaus modernes Gebilde». (!)

speciális alkalom tudja tömeges akcióra kilendíteni — ily akcióra «képes» az osztály, hajlama van az osztálynak (pozitívum) ;

3. a «potenciális osztály» — mely normális állapot — kivételesen «aktuális osztállyá» tehető ; azaz meglévő állapotából — politikai nyomás alatt és propagandisztikus munka árán (!) — kitenyészthető egy, láthatóan tényleges, de csak időleges alakulat, olyan, mely nemcsak ad hoc egységes, hanem (bizonyos ideig) állandóan egységes akcióra képes : ezt mondjuk «mesterséges osztálynak». Ez alakulat addig tart, míg tart a politikai nyomás és a propaganda (pszichikai infekció), amiknek megszűntével az osztály ismét természetes potenciális állapotába tér vissza.

4. Az osztály fluktuáló tömegkapcsolat : köre, tágassága, pszichikai intervenciókra¹ tágítható. Megkülönböztettük tehát az osztály természetes és mesterséges állapotát is. Természetes állapotában az osztály, láttuk, halmaz, mely nem tud igazában tagjairól, nem tartja számon a tagjait — hiszen nem organizáció s nem is képes állandó cselekvésre, de egyben képes homonóm reakcióra, midőn elérkezik oly alkalom — történeti pillanat, — amidőn párhuzamos, egyöntetű tömegcselekmény létrejöhethet.

5. Meg tudjuk magyarázni az osztály politikai párttá átváltozását. Olykor az osztály cselekvése feltűnően hasonlít egy politikai pártéhoz,² az osztály ép alapjává válik egy párt-

¹ Így igen fontosnak tartjuk, amire Kornis Gyula utalt (*Mi a középosztály?* Napkelet. 1926.), hogy az osztály keretében egy nem gazdasági, hanem ideológiai («világnézeti») beállítottságot vegyünk észre és egyenesen az elsőrendű osztály-konstituensek körébe emeljük. Ez persze Marx-féle materialista nézőponthon elképzelhetetlennek látszik. Marx nézőpontján az ú. n. osztály-«érdek» szinte fix kvantum és kényszerű adottság, mely nem nyúlhat tovább egy-egy «osztályon».

² V. ö. Pontus E. Fahlbeck (*Die Klassen und die Gesellschaft*. Jena. 1922. 3. l.): «Nur selten treten die Klassen auf dem politischen Schauplatz handelnd hervor. Und wenn sie dort auftreten, so geschieht es, ausser in den verhältnismässig wenigen Fällen sozialer Aufstände und Revolutionen, unter der Gestalt politischer Parteien mit je ihren führenden Persönlichkeiten an der Spitze.»

nak, t. i. keretnek, mely a maga tagjai sorába amaz, ép csak «halmazt» befogadhatja. Egy osztály jelentkezését abban szoktuk látni, hogy olykor szinte váratlanul megduzzaszt egy pártot.

VI.

Mi következik a most előadott diszpozíció-elméleti alap-felfogásból? Először is az, hogy 1. ez az «osztály»-fogalom nem merev és társadalmat állandóan és elvileg szétszakító, 2. hogy ez alapon reális társadalmi tényeket jobban meg tudunk fejteni. Mindenekelőtt: tagadnunk kell, hogy a Marx-féle történeti *primum movens*, az «osztályérdek» állandó és aktuális ható erő. Weber M. határozottan óvást emel azok felfogása ellen, akik az osztályérdek természeti erejébe kötelező parancsot látnak bele. «Ferdeségekre vezet, írja, ha az osztályról úgy tárgyalunk, mintha a közösségekkel fogalmilag egyértékű volna. Az a körülmény, hogy emberek hasonló osztályhelyzetben olyannyira érezhető helyzetekben, minők a gazdaságiak, rendszerint tömeges akció útján oly irányban reagálnak, mely érdekeik irányának átlagosan megfelel a legpontosabban, nem szolgálhat alapul arra, hogy az osztály és osztályérdek fogalmaival oly áltudomány módjára éljenek, mint ahogyan az ma igen szokásos és amely kifejezést nyert egy tehetséges író amaz állításában, mely szerint az egyes tévedhet érdekei terén, az osztály azonban — csalhatatlan».¹

Az osztályérdek sem nem — kauzálisan — valaminő elsőlegesen mozgató tényező, sem nem — normative — érték, eszmealap és cselekvésindokolás. Mint tény, csak másod- vagy harmadrangú tényező, sőt sokszor elenyészik más — főként közösségi — indítóokkal szemben, amire épp a világháború alatti belpolitika mutatott rá. Az ú. n. osztályérdekek elhatározó történeti pillanatban *de facto* feltétlenül alárendeltek a közösségi érdekeknek, mégha kivételes eseteket el is ismerünk (Lengyelország felosztása előtt). A *sui generis* közösségi, elsősorban nemzeti érdekek sokkal mélyebb gyökerűek, szinte ösztönösek, mint aminők az osztályérdekek lehetnek. A közösségi érdekek állandóak, soha meg nem szűnők, míg

¹ *Wirtschaft und Gesellschaft*. 633. l.

az osztályérdekek jelentkezése időszakos ; időszakosan lehet az osztályérdek heves, de a válságok, sorsdöntő órák világos érzése elnémitja. Állítjuk ezzel a «közösség primátusának» elvét, állítjuk, hogy ez épp a legmodernebb szociológia sark-tétele a pusztá ténylegesség síkján, nem pedig merő követel-mény, ideál, vagy utópia.

Osztály néven a hasonló reakció «képességgel» felruhá-zottakat foglaljuk össze : ezzel a kérdés súlypontja áttolódott a diszpozíciófogalomra (reakcióra-«képes»). Az emberek nagy csoportja ily és ily kérdésben ide vagy oda képes «optálni», — ez pszichológiai kérdés, nem valami osztály-«helyzet» fata-lisztikuma. Így tehát semmi okunk nincs azon csodálkozni, amin a marxisták szerfölött meglepődnek, hogy vannak «Mit-läuferek», olyanok, akiknek más a (marxistáktól vélt) osztály-«helyzetük», másnak «kellene lenniök» az osztály-«érdekeik»-nek,¹ s mégis — deus ex machina — másfelé szavaznak.

Az osztály mint «tömegösszefüggés» igen laza kapcsola-tot jelent, egysége teljes mértékben nem is aktualizálható ; vannak osztályhelyzetük szempontjából «határlakosok», akik többfelé szítanak.

Tagadtuk azt is, hogy az osztály egyszerűen «érdekcso-port» ; ez keveset mond, másérszről többet a kelleténél. A po-tenciálisan létező osztály viszont érdekcsoporttá «tehető». Hogyan? Itt is, mint bárhol tömegeknél, vezetőre van szük-ség. Az osztály a modern, extenzív társadalomban atomizált emberkonglomerátum, halmaz és nem szervezet, s mint ilyen, vezető nélkül nem aktív. A mai nagytársadalom különösen mutatja, hogy az osztály gyenge, aktivitástalan óriáshalmaz, ámde éppen ezért veszedelmes hatalommá válhat : a poten-ciális osztályenergia aktuális tömegenergiává alakul, s mint vezetett tömegenergia, legtöbbször elsősorban — a vezetők rétegének jóvedelmez.

¹ M. Weber (i. m. 633. l.) figyelmeztet : Der Begriff «Klassen-interesse» ist ein vieldeutiger und zwar nicht einmal eindeutig empiri-scher Begriff, sobald man darunter etwas anderes versteht, als : die aus der Klassenlage mit einer gewissen Wahrscheinlichkeit (tehát nem fatalisztikusan kényszerű!) folgende faktische Interessenrich-tung aus eines gewissen «Durchschnitt» des ihr Unterworfenen.

VII.

Távol állunk attól, hogy ezekben a tételekben lezárhatónak tartsuk az «osztály» problémáját. Sőt úgy véljük, helyes irányba haladva kérdésünk csak most válik szinte végeláthatatlan problémákat hozóvá. E nehézségekre itt röviden utalnunk kell. Először is rá kell mutatnunk arra, hogy a kérdés egy ponton csak eltolódott, de — általánosságban — meg nem volt oldható; ez a «homonóm reakció» kérdése. E kérdést a jövő kutatásnak genetikusan kell megoldani, amint azt a hasonneműségi elmélet már genetikusan megkezdte. Kérdés az: hogyan, minő alapon lehetséges homonóm reakció? Itt számításba jönnek a hasonlóság «alapjai».

Kétféle kérdés merül fel, egy mennyiségi és egy minőségi. 1. Mennyi hasonlóság szükséges, illetőleg elégséges ahhoz, hogy «általában társulás» jöjjön létre s ezen belül mennyi, hogy speciálisan «osztály» keletkezzék. Az osztály jelentékeny divergenciát megtűr tagjai között; ¹ de az is bizonyos, hogy az osztálynak van bizonyos unifikáló tendenciája és elzárkózási törekvése, aminthogy minden társas egész keretén belül találunk egyformásító törekvést. Erre a közismert tényre ügyes formulázásban mutat Palante: «Minden szervezett társadalom megkíván a maga tagjaitól bizonyos hasonlóságot a viselkedésben, a szokásokban, sőt a véleményekben és gondolatokban is . . . Minden társadalom többé-kevésbé megvalósítani törekszik egy neves rend jelszavát: Perinde ac cadaver. Az egyformaságnak ez a törvénye maga után vonja azt a törvényt, mely szerint azokat az egyéneket, akik lázonganak

¹ Pl. etnikus különbségeket; még az etnikumot túlságosan hangoztató Gumpłowicz is írja (*Grundriss der Soziologie*.² 1905. 230. l.): «Ebenso entstehen auch in der Regel die Stände und Klassen originär aus heterogenen ethnischen Elementen, oder solchen, die im Momente des Zusammentreffens sich auf verschiedener Stufe der Entwicklung befinden». Ugyancsak igen jelentékeny a különbség a férfi és a nő funkciói közt: Spezialisierungen berufsmässiger Art an sich braucht nicht klassenbildend zu wirken. — Männer und Frauen hatten immer getrennte Wirkungskreise, sogar Interessen und haben infolge der bestehenden interindividuellen Beziehung dennoch nie «Klassen» gebildet. Schumpeter. 38. l. jegyz.

ez egyformaság ellen, ki kell küszöbölni). «Ez a kiküszöbölési törvény nemcsak a független vagy lázongó egyéneket sujtja, hanem a gyenge, törékeny és a csoport erősítésére nem alkalmas egyéneket is.»¹ A kölcsönös alkalmazkodás követelménye mindennemű csoportban megvan, nem speciális osztály-tendencia.

Konstatálhatjuk azt is, hogy az osztálynak — egyes egyéneken — bizonyos ideáltípusa él: ezeket követendő típusoknak tartják maguk vagy az intranzigensek; a hasonlóságnak mintegy gravitációs középpontjai keletkeznek.

2. Vizsgálandó kérdés az, hogy a hasonlósági komponensek (alapok) melyik iránya válik fontossá; maga a köznapi életben kialakuló szóhasználat tudatosság nélkül is felszínre hozhatja az egyes hasonlósági «irányokat», minők: osztály hivatás szerint (Berufsklasse), tulajdon szerint (Besitzstand), műveltség szerint (Bildungsstand), hivatal szerint (Beamtenstand); itt jellemző, hogy a régebbi «Stand» szó tartja magát. Néhol a puszta «hasonlósági csoport» megjelölése mentes marad az «osztály» szóval kapcsolódástól: vallásos «osztály» nincs (csak plurálisan «katolikusok», protestánsok stb.); szellemi téren «irányok», illetőleg «iskolák» szó jelöli a hasonlósági csoportot. Nincs politikai «osztály», viszont gyakori a «gazdasági» osztály.

3. Vizsgálni tartozik a tudomány, hogy a hasonlósági alapok a mai társadalomban minő komplikációban szükségesegek egy osztályhoz. Pl. lehetséges, hogy bizonyos vagyoni egyformaság kiválókép szükséges egy felsőbb osztályban, de nem kiválókép szükséges egy középosztályban; a modor bizonyos egyformasága minden osztályban kötelező, de viszont a modornak számos eleme általában a civilizált fokra jellemző. A nézetek különféleségét, a kompromisszumok szellemét pl. a középosztály megtűri, esetleg egy felsőbb osztály is, a szűkebb látókörű alsóbb réteg e téren esetleg dogmatikusan merev stb. A középosztály a legtöbb variáns egyesítője; vannak benne felemelkedésükben visszamaradtak, «re-

¹ A szociológia vázlata. M. ford. 1912. 107. és 109. l. Palante egyébként túlságosan aláhúzza a «nyájöszön» szerepét.

pulzív elem», vannak kik tűrik ez osztályhelyzetet, mert egy alsóbb osztályba nem illeszkedhetnek, vannak biztos existenciájúak s vannak társadalmi hazardőrök stb. Épp ezért a középosztály lelkiileg csak kompromisszumok árán tarthat fenn egy fél-homogeneitást. A középosztály tipikus «ütközőosztály», ahol épp ezért mindig jelentékeny belső kiegyenlítődés, gazdasági, ideológiai, politikai kiegyensúlyozódás folyik, úgyhogy középosztály hiányában a társadalmi tagozódás mindig merev és forradalomra hajló. Ez a kérdés átvezet már a történetfilozófiába és a szociálpolitikába.

Hogy a hasonlóság osztályhoz megkívánt mértéke, a hasonlósági alapok komplikációja minő, történeti vizsgálódások dönthetik el, a mai társadalomra nézve pedig oly kérdő módszerek, melyeket eddigelé széles tömegekre nem alkalmaztak. Csak a jövő oldhatja ezt meg széles szociográfiai alapon, ankét-módszerrel, de társadalmi szemlélettel, szociognózissal¹ is.

Ha mindezek az objektív kérdések megoldattak, a reális hasonlóság aránya és iránya kiderült, úgy a «szubjektív» szempont, a lélektani kérdés, melyre itt nyomatékka utaltunk, válik ismét főkérdéssé: minő hasonlósági alapon, «típusból» kifolyólag, minő speciális reakciókra való diszpozíció következik: az alaptípusok, «életformák» (Spranger) kérdése kerül sorra, mert csak így dönthető el az, hogy minő hasonlóság mit jelent az illetőre s a tömeges cselekvédiszpozícióra nézve. Itt csak a politikai, gazdasági és a vallásos típusok válnak tömeges típussá.

5. Kérdés végül az, hogy minők azok az objektív ingerek, melyek egy-egy osztályt megfelelő, homonóm tömegakcióra bírnak. Fentebb e szóval jeleztük: az osztály számára «vitális érdekek». E kérdés megoldása problémánkat újabb komplikáció elé viszi: fel fog tűnni, hogy a vitális érdekek érzése — tehát pszichikai síkon jelentkezése — igen különböző: a kisebbség, és pedig az aktív kisebbség fog előtérbe nyomulni, a passzív tömeg «uszály» marad. Ezzel kapcsolat-

¹ V. ö. erre nézve: *A társadalom megismerése*. Budapesti Szemle. 1926.

ban ismételten utalunk arra, hogy a homonóm «tömeg-akciók» kérdése nem oldható meg a vezetők problémájának tisztázása nélkül; az első hangos szó az osztály «vitális» érdekeinek érzésében — intellektuálisan kifejezve: «felismerésében» — a vezetőké, a tömeg itt is rezonátor.¹ Látjuk mindebből, hogy a modern társadalom számos jelenségének vizsgálatánál társadalompszichológiai síkra jutunk, akár akarjuk, akár nem.

Már e kérdések végigtekintése is arról győz meg, hogy a probléma sokkal bonyolultabb,² mint a gazdasági élet-színvonal, a jövedelem és a fogyasztásnívó kérdése, mely kérdések az eddigi osztályelméletekben túlkorán jutottak felszínre s talán jogosulatlanul előtérbe. Lehet, hogy a jövő azt fogja igazolni: az ember állásfoglalásaiban, reakció-készségeiben sokkal inkább pszichikai lény, mint sokáig feltételeztük.³

VIII.

Minden eddigi megállapításunk abban csúcsosodik ki, hogy a társadalmi osztály nem «kész» alakulat, nem több «alak-talan tömegösszefüggés»-nél. Társadalomtudományi szempontból tehát nem szoros értelemben vehető (aktuális) társas

¹ Weber (i. m. 633.) arra utal, hogy «az osztályhelyzet alapjainak és következményeinek összefüggése» kell, hogy «átlátszó» legyen. A tömegeket nem lehet szubtilitások által akcióba vinni: azt, amit osztály-«érdeknek» mutatnak be neki a vezetők, különösen «átlát-szóan» kell formulázni, különben az osztály nagy tömegei közömbösek maradnak; van tehát egy határ, ameddig érdekek tudatosíthatók, ezen alul az osztály «tudatküszöbe» alatt lappangó érzések következnek.

² V. ö. pl. az eszmék számára különböző hozzáférhetőséget, «receptivitást» ugyanazon életszínvonalon, különböző foglalkozási ágon (iparon) belül, R. Michels: *Psychologie der antikapitalistischen Arbeiterbewegungen*. (Tübingeni Grundriss. 1926. 247. l.)

³ Elfogadhatjuk hangsúlyozásul, bár nem az egyoldalúság érdekében Jellinek egy kiemelését: «Wer wissenschaftlich und daher leistungsfähig vorgeht, wird die Identifizierung des Menschen mit dem Wirtschaftssubjekte ablehnen; denn alle Erscheinungen des gesellschaftlichen Lebens sind massenpsychologischer Art». (*Allg. Staatslehre*. 1914. 108. l.)

«alakulat» (Gebilde), mint aminő egy nemzet, állam, törzs, vagy valaminő szervezet (organizáció), nem valaminő «szociális lény» (Schumpeter szerint az osztály ein besonderes soziales Lebewesen). Az osztály nem feltétlenül determinálja a mai egyént,¹ s az «osztályszerinti beállítódás» (klassenmäßige Einstellung) épp a mai mobilizmus közepett az egyén számára nem lehet kényszerű.

A mai korban ugyanazt lehet konstatálni, mint a múlt század közepén is: hogy a burzsoázia nem kész, a proletariátus nem kész («Unfertigkeit»: Sombart), sokan vannak, akikre vonatkozólag a marxista teoretikus őszinte meglepődésére kénytelen konstatálni, hogy képesek «osztálymentesen» cselekedni (sich «unklassenmäßig» zu verhalten). Ha valaki más osztállyal «tart», más osztályhoz «szít», ennek oka az, hogy az osztályhelyzete («Klassenlage») — még ha megvolna is valójában — nem a cselekvése tulajdonképpen alapmotívumához tartozik: a cél, melynek él, független valaminő osztályszellemből eredő «érdek»-től, vagy «osztályszemponttól».

Mind e mögött egy marxi tévedés, mely azonban pszichológiailag igen jól érthető, játssza a főszerepet. Gyakori tévedés erős emóció és várás közepett, hogy azt, ami óhajtható, ami a jövő zenéje, a jelenben valóságosnak tartjuk. Marx várva-várta a proletariátus győzelmét: máris létezőnek vette a proletariátust, mint «osztályt». Amint szigorúan céltudatosnak (osztály-öntudatosnak) várta a proletariátust, mely semmivel sem törődik, csak a maga érdekével, éppúgy feltételezte, hogy a burzsoázia — ismét de facto (azaz aktuálisan) — hasonlóan «osztályöntudatos», és osztályönző, csak magára tekintő. Erre a hipotézisre szüksége volt az agitációnak.

A társadalmi valóság más volt Marx korában és más ma ;

¹ Schumpeter id. m. 8. l. «Für jeden Einzelnen ist seine Klassenzugehörigkeit eine gegebene Tatsache, die zunächst von seinem Willen unabhängig ist». (?) Tovább (29. l.) pedig így: «Die Unabänderlichkeit der Klassenposition ist Schein, hervorgerufen durch die Allmählichkeit ihrer Veränderungen und die Stabilität des Klassenwesens als solchen und seines sozialen Fluidums. Die Klassengrenzen müssen nach oben und unten übersteiglich sein . . . »

a valóság az, hogy ma mindennemű organikus társadalmi egység lazulóban van. Nincsenek olyannyira szoros keretek, melyek az egyént közelről befolyásuk alatt tartanák, mint egykor; a társadalom eltömegesedett, a társas összefüggés «extenzív» — hideggé, felszínessé és gyors kapcsolatokban lefolyóvá — vált. A tömeg egyes tagjaival ugyan ki törődik? Vajjon észreveszi-e létét a nagy társadalom, a nagy tömegekkel operáló állam, a nagyváros stb.? Vannak még reliktumok a multból, úgyhogy helyenként «a társadalomfejlődés órája néhány századdal hátrább jár», de — nem ezek az aktív részek a társadalomban. A mai intézmények épp azon igényekhez igazodnak, amelyeket a modern állam, a modern tudomány, a modern nagyvárosok, a modern városi tömegek, a modern kapitalizmus követelnek. Ilyenformán épp az volna a tudományosan megfajtott csoda, ha ma keletkeznének osztályok, mint hatalmas szellemi organizmusok. Átmeneti korban vagyunk a társadalmi szerkezetben kétségtelenül, amidőn ily hatalmas integrációra nincs megfelelő mértékű erőforrás. Egy nem átmeneti korban, pl. a középkorban, a maival szemben el tudunk képzelni ily tömegesen homogén szellemet. Schmoller joggal mutat rá:¹ «Az ember tökéletes felolvadása az osztályban és osztályönzésben lehetséges és sokban lélektanilag természetes is volt a középkor folyamán; ma ugyanez sokkal nehezebb oly emberek számára, akik résztvesznek az általános művelődésben s az állami érzésben; a társadalom felső rétege más osztálybeliekkel gyakrabban jut érintkezésbe, mint egykor: a legtöbb művelt ember lényének csak egy töredékével érzi valamely osztályhoz való tartozását — az emberek túlságosan individualisták lettek». A mai intézmények közt továbbá sok van olyan, amely feloldja a társas ellentéteket. «Maga a mai közélet, a sajtó, a közlekedés már nem engedi meg az osztályoknak azt, hogy elzárkózzanak régi időkhöz hasonlóan rendi szellemükbe és szűkkeblűségükbe.»

A mai tömegösszefüggésekben nem keletkezhetik «zárt» szellem, nem lehetséges oly tömeges csoportosulás, amely

¹ Grundriss. I. 444. l.

«osztály» néven külön osztály-«szellemet», külön osztály-«céltudatosságot», külön osztály-«öntudatot» tudna teremteni tíz- és százmilliók számára. «Osztály» mint aktuális (kész) alakulat nincs meg, az, amit de facto feltalálunk, homályosan hullámozó tömegakció, mely homonóm reakcióképességből táplálkozik, azaz a mai kor képes arra, hogy alkalmasszerűleg egyöntetűen cselekvő tömeget mozgasson meg bizonytalan határokig. Több nincs.

De vannak bizonyára olyanok, akik azt vélik: ha nincsenek kész osztályok, úgy lesznek a közel jövőben. Marx falrafestette az ördögöt és meg fog jelenni. Ez oly felfogás, amely már jórészen jóslás, tehát kívül áll a tudomány hatáskörén, de részben tényekre, mai társadalmi lehetőségekre hivatkozik, s így feladatunk lehet foglalkozni azzal, mit tudunk valóban kiolvasni a tényekből a társadalmi tudomány álláspontján, s ezzel azt is megjelölhetjük némileg, hogy a többi már izzó fantázia terméke, költészet a jövőről.

Abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a mai társadalom nem kis mértékben individualizálódott; az egyén független lett régebbi kötelekektől, esetleg társas «béklyóktól», de egyúttal magára utalt, elhagyatott is lett. Ha pedig hol állandóan, hol rendkívüli esethez képest szükségét érzi az egyén annak, hogy valaminő társadalmi aktív egységre támaszkodjék, úgy az egyén mérlegelni fogja a körülötte feltalálható társadalmi keretek értékét utilitáriusan a maga szempontjából. Ha nem talál maga körül támogató társas tényezőket, iparkodik teremteni ilyeneket, avagy meglévő csírákat iparkodik kifejleszteni oly irányban, hogy később reájuk támaszkodhassék. Ily keret — tömeges akciók számára — lehet az osztály is, mely funkciójában a régebbi «kisebb egységek» helyébe lép.

A «nagy tömegösszefüggések» és a kisebb társulási fajok közt bizonyos összefüggés van, amelyet a társadalmi fejlődés során vehetünk szemügyre. Néhány általános tétel kiemelése elég ahhoz, hogy az osztály mai és jövő szociális jelentőségére némi fény vessünk.

I. Azt találjuk, hogy az egyes szempontjából minden, őt körülvevő s befogadó csoportnak háromféle jelentősége van:

1. az egyest (későbbi stádiumon a differenciálódott egyént) az őt befogadó társas csoport neveli, fejleszti, a társas kölcsönhatások reá nézve gazdagítólag hatnak ;

2. az egyest az ő társas környezete gazdaságilag támogatja és pedig úgy normálisan, mint — aminek fokozottabban szükségét érezheti — válságok esetén ;

3. az egyest a társas életkörnyezete, illetőleg azon csoportfajok, melyeken belül elhelyezkedik, politikailag védik: e védelem részben harc közepett történik, részben (nem épp állami, hanem «társadalmi») igazságszolgáltatásban fog állani. Az egyes tehát e szempontokból nemcsak tényként találja maga körül a társas csoportokat s tudomásul veszi őket, hanem ezeket utilitáriusan értékesnek vagy értéktelennek találja az említett, különböző egyéni szempontokból. A fejlődés tendenciája — ismét az egyén nézőpontjából — az, hogy a «hatásképesebb társas alakulat» maradjon meg: maguk a társas alakulatok is e szerint kapnak ázsiót, az alakulatok emelkednek fontosságban, avagy esnek. Látjuk ezt a történet folyamán: a család mindmáig megtartja szerepét, de nem a nemzetség és a törzs. Ezek, mint fejlesztő, támogató és védő alakulatok lekerültek a napirendről, mert helyettük «hatásképesebb alakulat» lépett fel, az egyén e felé fordult (nálunk a monarchikus-patrimoniális állam felé). A nemzeti «közösség» értékét is egyesek csökkentnek érzik.¹

II. A társadalomban továbbá a fejlődés során azt a tendenciát találjuk, hogy a kisebb vagy közepes méretű alakulatok a támogatás és védelem szempontjából hatásképeségükben csökkenteknek találtatnak, e szerint a figyelem egyre inkább a nagyméretű alakulatok felé fordul. Ily alakulat az «osztály». Az állam elvileg nem képes arra, hogy az egyént támogassa oly téren, ahol «társadalmi akcióra» van szükség,

¹ A német irodalomban megindult a «közösségek» roppant csodálata, egész «Gemeinschaft»-irodalom keletkezett. Ez javára vált a nemzeti «közösségek» értéke felismerésének. Azonban túlzásba is csapott a csodálat. Legutóbb (*Közösség és közönség*. Társ. tud. 1927. évf.) utaltunk igen sajnos negatívumra: a közösség lassú reakcióképességére. Ez részben megérteti azt a megdöbbentő, de mégis tagadhatatlan tény, hogy sokan kiábrándultak ily közösségből.

mert az állam épp az ilyenmő akciók terén egyeztető és bíráló funkcióra hivatott. Pl. bérkövetelés áll fenn tömegek részéről: a tömegek nem várják az állam támogatását, ha az államot pártatlan félnek fogják fel. Szükségük van valaminő «társas hatalomra», mely követelésüknek társadalmi úton ad nyomatékot — ilyen az «osztály», egy bárminő laza halmaz, mely azonban képes hasonló gazdasági és politikai akcióra.

Az osztály eléggé «megértő» ily esetben, eléggé homogén s eléggé «hatásképes alakulat». Ez magyarázza meg, hogy a mai korban — az egyén nézőpontjából — miért eshet nagy súly oly alakulatra, mely tömegakciókra képes. A történet régebbi fokán «társadalmi akciót» kisebb egységektől (nemzetiség, törzs) várt volna az egyén, ma a nagyméretű és extenzív társadalomban nagyméretű tömegösszefüggésben keresi a maga támogatását. A mai társadalom — világvárosok kereteiben — továbbilazulásban van: főleg tehát városi tömegember tud elképzelni oly tömegkombinációt, mely megfelelő súllyal mellette van.

A támogató és védő funkciót a nagy csoportban megtalálhatja, de — nem a fejlesztő funkciót! Az osztály e téren inferioris valami: a fejlesztő-nevelő funkció terén — sajátos — továbbra is a kisebb társas formák szerepelnek. «Az embereknek előbb szűkebb körben kell egyöntetűsége jutni s szerveződni, hogy aztán nagyobb körben összetalálkozhassanak.»¹ Ez a szociális tényállás ma is fennáll: a szűkebb kör praevalens a fejlesztés terén, viszont háttérbe szorult támogatás és védelem terén.

Támogatás és «társadalmi» bíraskodás — ezt keresik ma tömegek, helyesebben egyének, illetőleg tömegatomok. Két eset lehetséges: e kettős funkcióban az állam szerepet vállalhat vagy nem vállalhat. Ha az állam nem is lép (csendes) támogatóként pl. gazdasági harcok idején az egyén mellé, megteheti, ha megfelelő intenció él benne «jóakarátú semlegeséggel», ami támogatásnak nem sok, de még mindig támogatás, megteheti azáltal, hogy egyeztetőül lép fel, az egyeztető «bírásgban» pl. munkásvédelmi álláspontot foglal el —

¹ Schmoller, I. 427.

a munkásságnak ez esetben nincs oka az «ő» osztályához fordulni. Általában : ha az állam el tudja látni a gyengék (jogosnak ítélt) védelmét, úgy az «osztály» nem kerülhet előtérbe, ellenkező esetben igen. Más az eset, amidőn nem a gyengék védelméről, hanem jogtalan követelményről van szó : ilyenkor a tömegatomokat vagy meg kell győzni követelésük kivihetetlenségéről és jogtalanságáról (a meggyőzés és propaganda szüksége érkezik el, ebben az állam nem egyszer lassú és gyenge, «bürokratikusán» kényelmes, illetve általában intellektualisztikusan merev, egyoldalúan a logika eszközeiben s a parancsnormákban bízó), vagy szembe kell fordulnia a jogtalan követelésekkel : az állam most semmiesetre sem lép a védőnek gondolt «osztály» örökébe.

Ily módon arra az eredményre juthatunk, hogy az osztálynak támogató-védő funkciói terén az osztályt az állam bizonyára helyettesítheti, bár minden esetben ezt nem teheti. Az osztály így megmaradhat lappangó s intermittáló szerepében még egy politikailag hajlékony és szociálpolitikai érzékű állam esetén is.

A jövőben, úgy véljük, lehetnek utilitáriusan az egyéntől alátámasztott osztálymozgalmak, de egyúttal azt is várhatjuk, hogy e mozgalmak nem múlnak el tanulságok nélkül : a tények fognak argumentálni oly irányban, hogy bemutatják az osztályok összekötő kapcsait, az osztályönnéssel szemben az osztályok heteroteliáját. A társadalomban senki sincs magáért, mindenki másért van. Az osztály-«érdekek» fanatikus propagálói ideig-óráig háttérbe szoríthatják ezt a nézőpontot, de el nem sikkaszthatják ; s el nem álarcozhatják állandóan azt a tényállást, hogy az ú. n. osztályérdekek mögött gyakran egy önző kisebbség a maga javát keresi, s midőn az osztályérdek kötelező voltát hirdetik, a maguk csalfaságát az osztályérdek csálhatatlanságnak tüntetik fel.

A történeti tapasztalat, talán keserű küzdelmek árán, oda fog vezetni, hogy a társadalom széles rétegei a társadalom egész követelményeit, az osztályok tömör összetartásának érdekét éppúgy ösztönösen meg fogják érezni, mint egy átmeneti korban a maguk külön érdekeit.

DÉKÁNY ISTVÁN.

A «ZORD IDŐ» MINT OPERALIBRETTO.

Akármilyen különösen is hangzik, hogy legrészletezőbb lélekábrázolónknak, Kemény Zsigmondnak egyik regénye operaszöveggént is szerepel, mégis valóság.

A *Zord idő* megzenésítve Londonban került színre olasz szöveggel. Bemutatta a Her Majesty's Theatre-nek olasz operatársulata 1881 július 9-én.

Ezek az adatok első pillanatra talán valami rendkívüli ujságként hatnak, pedig a szóbanforgó operát elég sokan ismerték, belőle részleteket a budapesti filharmonikusok kétszer is bemutattak, sőt a dalmű címe Hugo Reimannak *Opern-Handbuch*-jában¹ is meg van említve.

Hogyan lehetséges tehát mégis, hogy e zeneműnek Kemény Zsigmonddal való kapcsolatáról mitsem tud irodalomtörténetírásunk?

A kérdés kulcsa az opera címében rejlik. Ez t. i. sem nem *Zord idő*, sem pedig a regény valamelyik főszereplőjének neve, hanem *Il Rinnegato*. Hőse tehát Barnabás diák, s az ő Dorához való szerelme és Elemérrel való ellentéte a libretto tárgya.

A szöveget Deák Farkas szerezte, s amint az itt következő adatokból valószínű, még a kiegyezés előtt. A zenét hozzá br. Orczy Bódog szerezte, a Nemzeti Színháznak 1870—1873-ig terjedő időben intendánsa, br. Orczy Emma angol regényíró apja. A mű nyitányát a budapesti Filharmoniai Társaság először 1867 dec. 15-én, másodszor pedig 1876 ápr. 5-én játszotta. A második hangversenyen maga Liszt Ferenc dirigált.²

¹ Leipzig, 1887.

² L. Mészáros Imre és D'Isoz Kálmán: *A Filharmoniai Társaság múltja és jelene 1853—1903*. Bpest, 1903.

Az opera tehát — legalább részben — néhány évvel a regény megjelenése után készen volt. Hogy miért nem magyar színpadon került bemutatásra, arra vonatkozólag csak találgatásra vagyunk utalva. Szerzője 1870-ben a Nemzeti Színház élére kerülve, alkalmasint feszélyezve érezte magát a saját művét színpadra vinni, 1873-ban pedig súlyosabb ízetlen-ségek és nagyobb port felvert kellemetlenségek miatt távozván a színház éléről, a következő rezsimnek nem igen lehetett kedve éppen Orczy művével kísérletezni.

Br. Orczy Bódog ez intendánsi évek után Londonba költözött és ott is telepedett le. Az ottani művészi körökkel — úgy látszik — szorosabb összeköttetést szerzett, úgyhogy műve 1881 júl. 9-én bemutatásra kerülhetett.

Az operából egy zongora- és énekkivonat szerencsére a budapesti m. kir. Operaház készülő múzeumának tulajdona, s ez angol- és olasznyelvű nyomtatott példányhoz egy kéziratos magyar szöveg is van csatolva, úgyhogy hiánytalan felvilágosítást kaphatunk a műről. A dalmű címlapja szórólszóra a következő: *Il Rinnegato (The Renegade). Opera in three acts composed by Baron Bódog Orczy. Hungarian libretto by Farkas Deák. Italian adaptation by S. C. Marchesi. English adaptation by Frederick Corder.* (London. Novello, Ewer et Co. Évszám nélkül.)¹

A dalmű Londonban a bemutatón kívül a legtöbb hirdás szerint csak még egyszer került színre, július 13-án.² E csekély-számú előadásnak aligha a mű gyöngesége volt az oka, inkább az a körülmény, hogy Londonnak két olasz operatársulata, a Covent Garden és a Her Majesty's Theatre, éppen abban az időben küzdött súlyos anyagi válsággal, s belőle csak úgy tudtak kilábolni, hogy egy színházzá egyesültek, részvénytársaság ke-

¹ Az operát szerzője Mária Henrietta Anna belga királynénak, magy. kir. hercegnőnek és osztrák főhercegasszonynak ajánlja. — A készülő operai múzeum e példányához Vidor Dezső operaházi titkár és színészkiskolai igazgató úr szívességéből jutottam. — A *Budapesti Hírlap* (1883 ápr. 29) szerint az operát Sturm Albert németre is lefordította.

² A *Pesti Napló* három előadásról ad hírt. Szerinte a harmadik előadásnak is nagy sikere volt. 1881 júl. 19.

zelése alá bocsátották magukat s műsorukba az olasz operán kívül egyéb dalműveket is felvettek. E válság közvetlenül *A renegát* bemutatója után tört ki, s e bonyodalmak közepette — úgy látszik — a bemutatott magyar opera is feledésbe ment. Legálább is nincs tudomásunk újra való színrehozatala felől.

Pedig a Her Majesty's Theatre nagy gonddal készült a bemutatóra. Az egykorú angol lapok dicsérőleg szólnak a szép díszletekről, az ízléses jelmezekről és a gondosan betanított táncokról. Legjobb azonban magához a *Times*-hez fordulni, melynek a bemutatóról írt bírálatát az *Egyetértés* július 15-iki száma szöszerinti fordításban közli:

«Az *Il Rinnegaton*nak bizonyos tipikus jelentősége van: az opera a dalmű-kompozíciók modern iskolájának túlnyomó irányzatát illusztrálja és a hatalmas befolyást, melyet az iskolára Wagner egyénisége gyakorolt. A rokonság azonban eszményképével csak a külső vonásokban nyilvánul. Örömmel konstatáljuk, hogy Orczy báró a hangszerelésen szakszerűen uralkodik. A nyitány egészen önálló harmonikus darab, telve dallamos melódiákkal: Orczy báró honi zenéjének ritmusait sohasem használta fel kitűnőbben, mint éppen e darabban.¹ Megtaláljuk itt a Lassú epekedését a Csárdás zajával és vigalmával felváltva. Az operában egy táncdarab is van, a Palotás, mely Liszt magyar ábrándjaira emlékeztet. A mondottakból kitűnik, hogy Orczy bárónak lényegesen más eszméi vannak a drámai zenéről, mint Wagnernek. A balletzene, mely az első és második felvonás finále-jaként szerepel, a német mesternek bizonyára nem fog tetszeni. Orczy báró a régi dalműiskolához ragaszkodik: bordalt adat elő férfigangokkal. Abban azonban megegyezik Wagnerrel, hogy lehetetlent bíz énekesekre és énekesnőkre. A darab számos szereplői közül háromnak van zenei jelentősége. Egyik Irma, Barnabás anyja, mely szerepet nagy hatással dolgozta ki a szerző. A «*Già tramonta il sole*» ária a második felvonás kezdetén melodikus és telve drámai erővel. Barnabással, a darab hőisével a szerző mostohán bánt; szerepének

¹ Orczy Bódog t. i. *A renegát*on kívül még két operát szerzett, a *Pandorát* és a *Sisyphust*. L. a *Pesti Hírlap* adatait Orczy Bódogról ennek halála alkalmából. (1892. évf. jan. 24. szám.)

zenéje egyhangú s csak első monológjában «Ah! perchè tremo?» csillámlik elő egy kis dallamosság. Dora szerepe se különb, bár motívuma az egész darabon végighúzódik.» A bíráló ezután ismerteti a darab szövegét, mely «Kemény báró egy históriai novelláján (!) alapul», majd így végzi ismertetését: «Az inscenírozás megfelelő és ízléses volt. Pest lát képe, a magyar táborral a folyam tulsó partján, gyönyörű festmény. A magyar táncosok jelmezei szintén ízlésesek, s a Lanner Kati asszony rendezte táncok kifogástalanok voltak. Az előadást illetőleg sign. Galassi (Barnabás) hangja illet Orczy deklamatorikus zenéjéhez. Tremelli Irmája drámai és zenei szempontból egyrészt kitűnő alakítás volt. Kevésbé volt jó Juck k. a. (Dora) és Ravelli (Elemér). Dacára az első est zajos tüntetéseinek attól tartunk, hogy az új opera hatása több mint kétséges. A nem sikerülés esetén vigasztalhatja Orczy bárót az a tudat, hogy élénk gondolkodású s tökéletes zenésznek mutatta magát».¹

Az angol kritikát az opera zenéjére vonatkozólag még kiegészíthetjük Liszt Ferenc véleményével. A nagy zeneköltő, úgy látszik, értékesnek tartotta a művet, hiszen amint láttuk, egyik budapesti hangversenye alkalmával a nyitányt ő maga vezényelte. De később is 1883-ból bírunk tőle egy Erkel Ferenchez írott levelet, melyben azt kérdezi, hogy a Filharmoniai Társaság döntött-e már az *Il Rinnegato* balletzenéjének előadása felől. Szerinte ajánlja a zeneművet az is, hogy a londoni filharmonikusok is előadták.²

Hiányos volna ez ismertetés, ha a zenei feldolgozáson kívül a librettónak Kemény Zsigmond regényéhez való viszonyát is nem tárgyalná. Sajnos, Deák Farkas átdolgozása sem a *Zord időhöz*, sem Orczy Bódog zenéjéhez nem mindenben méltó. Hogy az operában a regény személyei közül csak Barnabást, Elemért, Dorát és Verbóczyt szere-

¹ Az *Egyetértés* idézett számán kívül az operai előadásra még több-kevesebb felvilágosítást nyújtanak: *Budapesti Hirlap* 1881 júl. 15., *Pesti Hirlap* 1881 júl. 15., *Pesti Napló* 1881 júl. 19., *A Hon* 1881 júl. 15., *Vasárnapi Ujság* 1881 júl. 17., *Pester Lloyd* 1881 júl. 15.

² D'Isoz Kálmán: *Zenei kéziratok*. I. kötet. Budapest, 1924. 57. lap.

pelteti, az még szerencsés gondolatnak mondható. Az is természetes, hogy a regény meséjének csak egyik szálát választotta feldolgozásul. Az sem gáncsolható, hogy Barnabás néneje, Dorka helyett anyját, Irmát, szerepelteti, valamint az sem, hogy egy-két jelentéktlenebb olyan alakot is felléptet, akik a regényben nem fordulnak elő. A nagyobb baj ott van, hogy a mesébe ügyetlen és erőltetett fordulatokat visz, hogy a szöveg egész hangja száraz és hogy a versek gyakran igen prózaiak. Meg kell azonban említeni, hogy a regénynek egyik gyönyörű dalát, a *Csendesen folyj, kedves csermely!* kezdetűt (I. rész 3. fejezet), melyet Elemér énekel Dora ablaka alatt, a lány ajkára adva mint emlékében felmerülő melódiát, majdnem szószerinti szövegében ügyesen menti át a darabba.

Deák Farkas szövegének rövid meséje a következő: Az első felvonásban a Buda alatt Izabella királyné hívására összegyűlt magyar tábor a török elleni harcra készülődik. Barabás is közöttük sűrög-forog. A megjelenő Elemér azonban hírül adja a katonáknak, hogy a béke megkötetett, a törököt barátnak kell tekinteni s az ország kormányzója a szultán fennhatósága alatt Verbőczy lett. Nemsokára Verbőczy is fellép, majd pedig a hozzá Erdélyből utazó rokona, Dora érkezik meg kísérőnőjével, Irmával, Barnabás anyjával. E jelenetek alatt kiderül Barnabás emésztő szerelme Dora, Elemér jegyese iránt is, mely különösen a társaság elvonulása után mutatkozik meg egész félelmes erejében. Két török, Szelim és Omár meghallva Barnabás bánatát, arra biztatják, hogy legyen törökké, így könnyebben megszerezheti magának Dorát. Barnabás csakugyan közéjük áll s a felvonás török ballettel végződik. A második felvonás Verbőczy házában történik. A törökké lett Barnabás vad szenvedélyét aggódó anyja hiába igyekszik lecsillapítani. Barnabás szenvedélyesen ostromolja Dorát, de újra kosarat kap. A további jelenetek során megtudjuk, hogy Verbőczy a basák zsarnokoskodása miatt panaszkodó levelet írt a szultánnak, a levelet Elemér fordította törökre s ő is készül elvinni Konstantinápolyba. Barnabás hírt szerez a tervről s elhatározza, hogy a levelet megszerzi. A felvonás végén

Verbőczy nagyobb magyar társaság elén búcsúztatja Elemért s a búcsúvigalmat magyar ballet fejezi be. A harmadik felvonás éjjel Buda egyik terén történik. Katonáival Barnabás megrohanja Elemért, megöli s a levelet zsebéből kiragadja. Majd a megjelenő Dorát akarja erőszakkal hatalmába keríteni, de ez ellenáll, és a szomszédos zárdába menekül. Barnabás utána akar törni, de a megjelenő főnökasszony feszülettel a kezében visszavonulásra inti. Erre felharsan az angyalok éneke, kik Barnabás bűnös lelkének megmentéséért könyörögnek. A renegátban felébred a keresztény, térdreesik a kereszt előtt, amit a belépő török katonák meglátva, rárohannak és megölik.

E rövid mesevázlatban nem említettük, hogy Barnabást apja szörnyű kivégzésének emléke is üldözi. Kemény regényének e lélektanilag elmélyített motívumát azonban a darabban olyan zavarosan és annyira külsőségesen nyilatkozik meg, hogy a libretto szerzője sokkal helyesebben cselekedett volna, ha egészen elhagyja. Színműben, különösen a vázlatos szöveget követelő operaszövegben egyetlen indíték, Barnabás szerelme Dora iránt, is elég lett volna a hős cselekedetének indokolásához. Az angyalok megjelenése és éneke ¹ is teljesen fölösleges és semmiképpen sem következik az előzményekből.

... Ennek az operának története, keletkezésének és színrehozatalának ismerete bizonyosan egy szemernyivel sem járul hozzá Kemény Zsigmond tökéletesebb megértéséhez. Mindamellett nem árt a feledéstől megmenteni és számon tartani, mint a magyar és külföldi szellemi érintkezéseknek egyik érdekes adatát.

GALAMB SÁNDOR.

¹ A *Times* bírálója e motívumban Gounod *Faustjának* (Gretchen) hatását látja, Irma alakját pedig *A próféta* Fides-ével hozza rokon-ságba.

A ROSSZ LUJZA.

— Elbeszélés. —

Anyja fehérnemű-varrónő volt. Boltoknak dolgozott. Kis szobájukban szünet nélkül zörgött a varrógép. Egész nap surrogott, zümmögött a kis leány fülébe, aki a földön ülve, bábuját szabás-szélből lehullott rongyocskákbba öltöztette. A kis gép folyton-folyvást azt hajtogatta: szaladni, szaladni, szaladni! A levegő akkor is reszketett a zúgásától, mikor megállott.

Ha finom kézi-varrása volt, az asszony kiült a konyhaajtó elé, az emelet vasrácsos folyosójára. A kis Lujza a rácsba fogózkodva nézett le, mint valami kútba, a mély udvarba. Odalent törpe emberkéket látott mozogni, meg kiabáló gyermekeket. Nagy fejük volt s a lábuk a fejök alul nőtt ki. Ha egy másik lakó elment mellettük a keskeny «gang»-on, anyjának oldalt kellett fordulni a széken, Lujza pedig a falhoz lapult; az elmenő ruhája úgy is söpörte az arcát.

Az asszony estenden hordta haza a kész munkát. Ilyenkor bezárta Lujzát a lakásba, a lámpát meg a skatulya gyufát feltette előle a szekrény tetejére, hogy kárt ne tehessen. A gyermek eleinte örült a szabadságnak, bebújt az asztal alá, féloldalt lehúzta róla a terítőt s ott babusgatta rongy-babáját. De mikor a szoba sarkában levő egyetlen ablak szürke foltta homályosult s árnyak kezdtek bujkálni a szögletekben, a kislányt elfogta a félelem a félszemű szobában s keservesen sírt. A falon túl egy beteg asszony feküdt, onnan átkopogtak, amitől Lujza még jobban megijedt, úgy hogy sikoltozni kezdett. Rendesen ilyenkor érkezett haza anyja, akit a szomszéd lakó már a folyosón megszólított s panaszkodott neki a lárma miatt. Szegény asszony a nélkül is el volt keseredve, mert többnyire kevesebb pénzt kapott a munká-

jáért, mint amennyire számított. A megváltó ajtónyitásra mindig haragos szidás következett; anyja mérgesen rántotta helyre az asztalterítőt, odalökte csomagjait, valami enni-valót meg az új munkát, rácsapott a kislány vállára és a sarokba lódította.

— Jaj, beh haszontalan vagy, hallod! Minek is szegény embernek a gyerek? Mintha nem volna elég baja a nélkül is.

Lujza megkönnyebbülten szipogott a sarokban s lassanként befelé fordulva leste, milyen vacsora kerül ki a sárga papirosból.

A csöndben fölhallatszott, amint egy emelettel lentebb egy asszony azzal nyitott ajtót az urának «Jó estét» helyett:

— Megint egész délután ordított az a kölyök! Hogy nem bírnak vele! Majd adnék én neki! Nem értem a háziurat, hogy tűri. Sohase láttam ilyen rossz lányt.

Szántszándékkal hangosan mondta, hogy Lujza anyja is meghallja. De az most harag helyett magához húzta a lányát s azt mondta:

— Szegény kis bogaram! A szegény mindenkinek csak útjában van.

Egyszer az asszony nyitva felejtette a konyha ablakát, amikor elment. Lujza valahogy kibotorkált a konyhába. A tavaszi nap éppen bepillantott a keskeny ablakon s aranykarikákat rajzolt a falra meg a bádorfazekakra. Lujza odacepelt egy széket a konyhaasztal mellé s felmászott rá. Az ablak egy szűk szellőző udvarra nyílt, de a szomszéd telek még nem volt beépítve, rézsút zöld fűre, veteményes kertekre lehetett látni, mert ez a ház a külvárosi soron is az utolsó volt. A kislány kihasalt az ablakon, úgy bámulta a kora tavaszi napfényben csillogó mezőt s a kertekben hajladozó embereket, mint valami képeskönyvet. Egyszerre kívülről megrázták a konyha ajtaját, olyan kegyetlenül, hogy Lujza majd kiesett ijedtében.

— Nem takarodsz onnan mindjárt! Micsoda dolog az? Az ilyen anyának is hátul kéne kötni a sarkát, aki így vigyáz a porontyára.

Lujza az üvegajtón egy nagy árnyékot látott mozogni s reszketve lapult a sarokba.

Szerencsére éppen hazajött édesanyja. Mögötte az ajtó küszöbén megállott a nagy árnyék.

— Nézze mán, asszonyóság, ez a fruska nem kitápászkodik itt nekem az ablakon, hogy majd kiesik. A péknél voltam, véletlenül felnézek, hát meglátom. Úgyis fel kellett ide kapaszkodni, bezárni a padlásajtót, hát gondoltam, elzavarom onnat. Hogy is van szíve így itthagyni ezt a gyereket? Különben, a maga dolga. Csakhogy akármilyen történik, a hatóság, az Isten verje meg, csak a házmesternét veszi elő. Nahát, hogy én kerüljek a törvény elébe, akárki cafatjáért!

Lujza anyja megkínálta a házmesternét abból, amit vacsorára hozott, mire a nagykendős asszony azt tanácsolta, máskor inkább menjen le Lujza az utcára, az ő gyerekeihez, játszani.

Nagy csodálkozására Lujza ezen az estén nem kapott ki. Mikor lefeküdt és behúnyta a szemét, a napvilágot látta, zöld fűvön táncoló fényes sugárt, — azzal aludt el.

Egy pár nap múlva anyja, mikor elment hazulról, Lujza derekát átkötötte a maga nagykendőjével, levitte az utcára egy sereg gyermek közé, hogy játsszék velök.

Lujza ott álldogált a gyalogjáró szélén, nézte az idegen fiúkat, lányokat, akik apró fényes golyócskákkal gurigáztak. Később ő is örvendezően kiáltott fel, ha két golyó összekoccant s ugrándozott jókedvében.

Egy délelőtti erős bűgás riasztotta széjjel a játszó gyermekcsapatot. Gépkoesi fordult be az utcába, megállt a gyalogjáró szélén. Fekete volt, mégis minden porcikája csillogott. Az ajtaja kinyílt s gyönyörű szép fehérszőrű nagy kutya ugrott ki belőle s hosszú orrával szimatolva állt meg. A gyermekek szeperegve húzódtak félre előle, pedig a kutya jóakaratúan pislogott rájuk, el is maradt asszonya mögött, amenynyire a vezeték engedte, aztán megcsóválta a farkát s kedvetlenül kullogott tovább. A gyerekek utána sompolyogtak. Az asszony visszafordult, az agár vidáman indult a gyerekek felé, nyujtogatta szép piros nyelvét, egy kis leánynak az arcát is megnyalta, de az, a gyáva, sírva fakadt. Az asszony mellett már egy úr is ment, az a sírásra hátrafordult s pénzt adott minden gyereknek cukorra. Lujza is kapott. Előbb megnézte

a pénzt a markában, azután összehunyorított szemmel felsandított az úrra. Az úr csupa ragyogás volt, ragyogott a kalapja, ragyogott a cipője, ragyogott a pálcája, ragyogtak kabátján a gombok. Az asszonynak pedig ha meglebbent a ruhája, jó szag áradt belőle. Lujza még sohase látott ennyi szépet.

Boldogan szaladt haza és topogott fel a lépcsőn, hogy elujságolja, mit látott, mit kapott.

Otthon az az idegen ember ült a szobában, akit Lujza apukának szólított, de ritkán látott. Apuka kinyújtott lábbal ült, hátracsapott kalapban s vasvilla-szemmel nézett lányára. Anyuka az ágy szélén ülve sírdogált. Lujzának torkán akadt a szó, előrenyújtott tenyerén kővé váltan tartotta a fényes pénzdarabot.

— Hát ezt hol vetted? — kérdezte apuka s elvette a pénzt és a mellénye zsebébe dugta. — Csak nem jár ez a gyerek koldulni? Elverlek, te, mint a kétfenekű dobot. Különben még arra is rákerülhet a sor.

Mikor anyuka behozta a lábasban az ebédet, apa mérgesen förmedt rá :

— Paprikás krumpli! Ezt eltaláltad. Ott is mindig ezzel tartottak. Ez volt az egyik, ez a moslék, amit nem bírtam már tovább. De meg, én meg nem alázkodom senki előtt, senki kedvéért se : érted? Most nincs kenyér, hát nincs. Majd lesz ; itt is csak nyomtatnak újságot, hogy fordulna fel, ahány van.

Lujza rémülten vette ki a beszédből, hogy kenyérkéje veszélyben van ; azért egy megmaradt darabkát eltett a köténye zsebébe.

Ebéd után leküldték játszani. Minden gyerek cukrot szopogatott s csereberélték egymás közt. Lujza csak most jött rá, micsoda boldogságtól esett el a fényes pénzzel. A falnak dőlt és keservesen sírt. A házmesterné éppen arra ment egy másik asszonnyal, megkérdezte :

— Hát ez meg mér' bög?

— Mert neki nincs cukra — világosította fel egyik gyerek.

— Hallott mán ilyet asszonyság, hogy ekkora csepp-

ség, osztán így öli az irígység. Nem szégyelled magad, te gyalázatos! Volnál csak az én borjam, kiverném belőled ezt a cudar természetet. Ne játszatok vele, rossz lány ez.

Lujza hebegett valamit, fuldokolva, de arra nem hallgatott senki.

— Ne játsszunk vele! — kiabálták a gyerekek és nagy zsvivajjal iramodtak tovább a ház elől.

*

Lujza kívülről már ismerte az iskola épületét s nagyon kívánczozott a szép nagy házba, ahonnan annyi jókedvű gyermek tódul ki, egyik kapun fiúk, másikon lányok.

Mindjárt első nap ki kellett rakni az iskolaszert maguk elébe, a padra. Lujzának nem volt meg mindene. A tanító-néni nagyon csóválta a fejét.

— Mondd meg otthon édesapádnak, hogy holnapra meglegyen, ami hiányzik. Hogy akarsz tanulni, ha könyved sincs?

Apuka haragra lobbant, mikor Lujza elmondta otthon az üzenetet.

— Mondd meg a tanítódnak, hogy nem mindenki él olyan könnyen, mint ő. Kenyérre sincs pénzem, nemhogy ostoba könyvre. Ha tanító, hát tanítson, ahogy tud — azért fizetik.

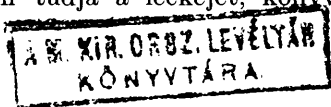
Anyuka sorra átkutatta a zsebeit, remény nélkül és eredmény nélkül. De szokása volt, hogy nagy szükség idején minden ruhája zsebét kiforgassa, ámbár sohasem talált bennök egy fityinget sem.

A tanító-néni tanácstalanul nézett Lujzára, mikor egy hét mulva sem volt meg a könyve, irkája.

— Hát, édes gyermekem, majd meglátod, hogy boldogulsz.

Lujza a szomszédja könyvébe sandítva lopkodta össze a tudnivalót, de mikor vers volt feladva könyv nélkül, cserbenhagyta az élelmesség. Rendesen nem tudta a leckét. Mikor a tanfelügyelő úr meglátogatta az osztályt, Lujzát is kiszólította, de az csak makogott.

— Sohasem tudja a leckéjét, könyve sincs — mente-

getőzött a tanítónő. — Pedig értelmes volna, hanem roppant hanyag.

— Nem szégyenled magad, így keseríteni a tanító-nénit, aki annyit bajlódik veletek? Rossz kislány vagy.

Másnap hátraültették a számárpadba. A lányok órákban mind őt csúfolták. Egyetlenegy ment oda hozzá:

— Ne sírj.

Harmadnap ez a kislány ragyogó szemmel vitt oda Lujzának egy olvasókönyvet:

— Az én papám küldi, hogy tanulj jól belőle.

Mikor apja meglátta a könyvet Lujza kezében, a dologtalan ember éber gyanakodásával támadt rá:

— Hol vetted ezt a könyvet?

Arra gondolt, hogy felesége őt rövidítette meg, mikor ezt vette a varrásából.

Lujza megmondta. Apja éktelen haragra gerjedt. Egy ideig dolgozott abban a nyomdában, ahol Rózsika apja volt a munkavezető. Mikor onnan elküldték, akkortáiban, ha azt mondta: az a gazember — azalatt a Rózsika apját kellett érteni. Az állásaival együtt sűrűn változtatta, kit ért a gazember néven, úgy hogy Rózsika apja már kikerült a forgalomból. Most egyszerre felfortyant benne a régi düh.

— Az a gazember! — pattant fel. — Könnyű neki ajándékozni. Egyszerűen elvitte a boltból. De ezt nem érik rajta, nem ezt, soha! Persze, érzi, hogy bűnös; azt hiszi, ennyivel jóvá lehet tenni, amit vétett! Hogy mer egy ilyen akasztófavirág az én leányomon segíteni? Nem szorult az rá, megvan annak mindene. Tán nem? Mi?

És a sarokba vágta a könyvet.

A kis gép erre elkezdett kattogni, szétzilálta a beszédet, elkergette a mérges szavakat, telezörömbölte az egész szobát, hogy a házsártos embernek el kellett menekülni. Akkor egyszeribe fűrgén csattogott, szinte hallani lehetett, amint a vászon hajtásai közül rézpénzek gurulnak a kis asztalra.

Másnap a tanító-néni fejcsóválva vette kezébe Lujza könyvét.

— Mit csináltál evvel a könyvvvel, te haszontalan? Igazán nagyon rossz gyerek vagy.

*

Lujza azon vette észre, hogy felcseperedett, mikor apja, aki egyre többet heverészett otthon, a díványról egyszer odaszólt az anyának :

— Hát te meddig hagyod még kiszipolyozni magadat ettől a lánytól? Elég nagy már a kisasszony, hogy megkeresse a kenyerét. Felnőtt, mint a csalán. Tanult is — vagy nem? Aki nem dolgozik, ne zabáljon. Értetted?

A kis gép ijedten hallgatott el. Az asszony már fel se szokott nézni az ura beszédeire, de most megállott a keze. Csak egy percre, aztán tolta tovább a vásznat a gép kis asztalán, a tű alá.

— Zörgesd csak, zörgesd azt a komisz masinát, hogy sohse tudjon tőle nyugodni az ember — dünnyögött a férfi a kanapén és befordult a fal felé.

Lujza ott öltögetett anyjával szemben.

— Jobb is, ha innen kiszabadul szegényke — gondolta az asszony.

Este összekapkodta a kész munkát, hogy hazavigye az üzletbe. Közben felszaladt Rózsikáékhoz. Segítenék be Lujzácskát az irodába.

— Megbecsüli most magát az ura? — kérdezték tőle.

Végighúzta kezét az arcán s a földre nézett. Azután azt mondta suttogón :

— Legalább nem vakítná meg a szemét az örökös varrással.

Ennyi szomorúságot nem lehetett vigasztalás nélkül hagyni. Egypár hét múlva fölverték Lujzát. A kartotékaosztályba tették, ahol a cég vevői abc-rendben könyvforma tokokba rendezve, hosszú polcokon sorakoztak, egy sötét szobában. Lujzának rendelő-lapokat kellett kiszedegetni s átvinni az intő-osztályba. Ott a nagy teremben tarkaruhás lányok dolgoztak, nevetgélve ; fiatal urak jártak-keltek köztük, lobogó papírlapok a kezükben, ceruza a fülük mellett vagy a foguk közt, legtöbbjük cvikkeres. Ott dolgo-

zott Rózsika is. Néha bement Lujzához s ott ette meg a tíz-órait.

Egy fiatalember sokat járt be iratokért Lujzához. Vörös haja volt, nagy pápaszemet viselt, nem Tihamérnak vagy Ernőnek hívták, mint a nagy terem fiatal urait, csak Samunak. De nagyon udvarias volt, a viláért sem engedte Lujzát kapaszkodni a felső polcok felé, maga emelte le a tokot s kereste ki a cédulákat. Lujzát kisasszonynak nevezte s Lujza kisasszonyt elbájolta ennyi figyelem és kedvesség. Samu sohasem érzett ennyi meleg hálát. Egyre sűrűbben járt be. Mikor arrafelé indult, a szemek a nagy teremben már utána intettek. Lujza észrevette ezt s belépirult. Rózsika hamarosan meg is kockáztatta :

— Te Lujza, ez a Samu elvehetne téged.

Az egész iroda hajtó-lánccá fogódzott, mint egy körvadászaton.

Samu egy szombaton zavartan szólalt meg :

— Tavasz van, Lujza kisasszony ; az újság azt írja, hogy a budai hegyekben már virít a kökény vagy minek hívják.

— Igen. Az orgonák is bimbósak a Bakács-téren.

— Holnapra az irodából többen kirándulást terveznek a Svábhegyre. Csak délután. Nem volna kedve szintén? Az esetre én is kirándulnék, ha megengedi.

A fogaskerekűnél találkoztak. A kocsik körül egész ostrom folyt s ők már nem értek fel. Hát csak a villamos sínek mentén sétálgattak, a régi temető mellett. Lujza egyszerre megrebbe. Egyik villamos kocsiban apja robogott el mellettük, vígan nevetgélve a perronon egy vaskos nőszemélyel. Apja is észrevette őket, de a koci elrohant vele.

Lujza egész délután ijedt volt és zavart. Samut ez felbátorította. Sokat beszélt ; óvatosan körülnézve apró fehérvirágos gallyakat tördelt az útszéli bokrokról, bokrétába.

— Talán ez az úgynevezett kökény. Szaga nincsen, de szép. Nézze csak, olyan, mint a menyasszonyi koszorúk viaszmirtusa, amiket előkelő üzletekben árulnak.

Lujza korán hazakíváncozott. Kár volt sietni, apja csak reggel felé vetődött haza. Mikor Lujza kisurran a

konyhába öltözködni, látta apja nyitott fekete szemét, — de az nem szólt. Fáradtabb és álmosabb volt, semhogy kedve lett volna játszani a felháborodást. Ebéd alatt sötéten nézett, de csak ebéd után tolta el székét az asztal mellől.

— Hát a kisasszony merre jár? Mi? Majd adok én neked! Erre neveltelek én, he? Nem sülsz ki a szemed? Hajh, nehéz sor a szegény szülőé a mai fiatalság mellett.

Lujza arra se nézett, csak hidegen annyit mondott :
— Megkért.

— Micsoda? Megkért? Kicsoda? Én nem is ösmerem, és megkért! Járt is talán a házhoz, csak én nem tudtam róla, mi?

Lujza a felindulástól elfakulva felelt :

— Akkor ugyan nem kíváncznék közénk.

Az apa nehezen talált rá, hogy mit mondhat.

— Nahát, szép, így bánni egy apával. Nekem egy szót se szoltok róla. Igazán rossz gyermek vagy.

Lujza szó nélkül tette fel a kalapját, hogy el ne késsék az irodából.

De a kis gép megharagudott, keményen zakatolni kezdett, mintha a fejére akarna koppantani a goromba embernek. Az csakugyan a füléhez kapkodott, felkiáltott : — Nem lehet ezt kiállani! — és elrohant a kávéházba.

Bezzeg, mikor maguk maradtak ketten az asszonnyal, és az a lánya fehéreneműjét vette elő, egyszerre jókedvűn ficáncolt a gép. A szíj suhogott, a kerék csillogott-villogott, a tű pattogott, a cérna-orsó pergett, táncolt, s vígan dudorászta : — kelengye, kelengye, kelengye.

Nem is lehet megérteni, mért törölgette szegény asszony a szemét, mért futott össze előtte az öltés, annyira, hogy meg kellett állni, és honnan hulltak a fehér vászonra azok a nehéz cseppek.

*

Az egész iroda jóakarátún, de mosolyogva pártolta a fiatal párt. Meg-meglökték egymást és összemosolyogtak, mikor a két fiatal hazamenet a kapualjban előre sietett vagy elmaradt tőlük.

Rózsika volt az egyetlen, aki egy kicsit kijött a sodrából.

— Na, ezt se hittem volna, ha valaki jövendőli, hogy te mégis elébb férjhez — mondta kegyesen.

Hamarosan férjhez is ugrott egy szállító-vállalat irodavezetőjéhez, aztán megint jóban voltak.

Minden mendegélt a megszokott kerékvágásban. Az iroda csak akkor figyelt fel megint, mikor Lujza elmaradt az irodából. Nevettek Samun, aki örvendező arc helyett gondterhelt homlokkal járt-kelt.

— Hát így kell örülni egy kis babának? Maga csúnya ember!

Alázatosan előleget kért a főnökétől.

— Gond, gond, meghiszem, de az ilyesmit előre kell meggondolni. A feleségének szabadság, magának előleg, — nem gondolja maga is, hogy nagyon igénybeveszik a céget?

Mialatt Lujza nem járt be az irodába, a jókedvű fiatalság tréfás játékot főzött ki Samuval. A hűség próbáját.

Egyik kollégája odaszólt neki:

— Te Samu, veszed észre, hogy néznek rád a nők, mióta magadban jársz az utcán?

A többiek vihogva tódították a tréfát. Akadt irodista-kisasszony, aki vállalkozott a csalétek szerepére. Mindig Samu körül forgolódott és nagy szemeket vetett rá. Samu zavarba jött, el-elpirult, s valami csöndes mámor bizsergett benne.

Egy este a kisasszony úgy intézte, hogy a kapualjban elmaradtak a többiektől. Odaadta az esernyőjét Samunak, hogy tartsa, míg a cipőzsinórját megigazítja. Ekkorra volt kitűzve a rajtaérés: a többiek visszafordulnak, meglepik őket a sötétben, megbotránkoznak Samun és ráijesztenek, hogy beárulják Lujzának.

A véletlen beleavatkozott. Amint viháncolva kifordultak a kapun, a Samu csélcapságán élcelődve, ott állott Lujza. Az urát várta. A csúfolódók szétrebbentek, akkor léptek ki a kapun azok ketten. Még a gázlámpa világánál is meglátszott, mennyire elsápadt Lujza. Egy szót sem szólt, csak sarkon fordult, hazament. Samu kétségbeesve kullogott utána.

Otthon szótlánul ültek a szoba két sarkában, sötétben. Végre Samu szólalt meg.

— Ne haragudj, Lujza, bocsáss meg. Nem volt ebben semmi. Bolondot csináltak belőlem... Mulattak rajtam.

— Szép — tett pontot Lujza a vallomás után, és vetkeződni kezdett.

Napokon át nem szóltak egymáshoz.

Lujza szabadsága letelt. Egy nappal előbb odavetette az urának :

— Nem megyek többet az irodába, megmondhatod.

— Hogy mondhatsz ilyet? Legyen eszed! Hát hogy élünk meg? Érdemes egy ilyen sületlen tréfa miatt...?

— Vettem egy varrógépet. Részletre. Ledőlgozom. Keresek. A gyereket úgysem lehet magában hagyni.

— Gondold meg, Lujza. Nem vagyok hibás, csak bolonddá tettek...

— Énbőlőlem nem űznek csúfot a cimboráid. Én-rajtam ne röhögjenek. Eleget szenvedtem már.

— Nem akarsz megbocsátani?

— Nincs mit. Olyan vagy, mint minden férfi.

— Igazán rossz vagy, Lujza.

*

Samu nem tudott magán másképp segíteni, elment Rózsikához. Ő az egyetlen, akire Lujza hallgat.

Rózsika el is ment hozzájuk. Akkor már ott pergett a munka örök kereke, a gond motollája. Lujza a vendég kedvéért sem állította meg. Tudta, miért jött.

— Mit gondolsz, ha én nagyon kutatnám az uram életét? De van eszem, és nem kutatom.

— Neked jobb a természeted.

— Nem sajnálod azt a szegény, jó embert?

— Magamat sajnálom.

— Hát nem szereted, egy kicsit sem?

— Az nem szegény embereknek való érzés. Ahhoz gondtalanság kell, szépség, jókedv, sok minden.

— Hallod, Lujza, én félni kezdek, hogy még a gyermekeidet se szereted. Micsoda anya vagy te, hogy meg se mutatod!

— Ott van, megnézheted.

— Milyen sápadt szegényke. Mért nem viszed ki a napra?

— Hát engem vittek? Én sem érek rá.

— Nincs szíved, Lujza. Te talán azt se bánnád, ha meghalna!

— Mit vesztene szegényke? Mi vár itt rá? Éhség, piszkos ruhák, homályos iroda-zug, egy nevetséges udvarló, — a varrógép. Olyan szerencse erre felnőni?

— Mindig mondták, én nem hittem, de most már magam is azt mondom, hogy rossz vagy, igazán nagyon rossz.

Rózsika azzal ment el, hogy szörnyen csalódott Lujzában. Nem is jön ide többet, soha.

VOINOVICH GÉZA.

JERÉMIÁS VIGYÁZZ!

— Egy pesszimista paptársamnak. —

Jerémiás vigyázz!

Néped hitét, reményét el ne vedd.

Az Úr prófétának tett tégedet,

Nem gyáva, ijjedős halálmadárnak . . .

El ne felejtsd, hogy számadásra várnak!

Jerémiás vigyázz!

Az Úr haragja megvert, ránk-szakadt,

Roskadozunk a szörnyű súly alatt.

De te jövőnket szórd be szent vigasszal,

Isten ha megaláz: föl is magasztal! . . .

Jerémiás vigyázz!

Kétség ha bánt, s nincs lobogó hited:

Sivár lelked ne tárd ki senkinek.

Úgy állj ki csak a próféták mezében:

Ha bízol az Úr roppant erejében!

Jerémiás vigyázz!

Akárhogy eltiporva is hazád:

Hirdesd te fennen új diadalát.

Mert, ha te sem bízol szent igazába',

Hol vegyen úgy lelket a nép, az árva?

Jeremiás vigyázz!

Néped hitét, reményét el ne vedd.

Az Úr prófétának tett tégedet,

Nem gyáva, ijjedős halálmadárnak.

El ne felejtsd, hogy számadásra várnak...

— Jeremiás vigyázz!

SZABOLCSKA MIHÁLY.

SZEMLE.

Magyary Géza. †

A magyar jogtudomány vérbeli igazi tudóst, első egyetemünk egyik legkiválóbb tanárát vesztette el.

A Gondviselésnek azt a kegyét, hogy kora fiatalságától fogva egyik jogakadémia tanszékén, azután pedig több mint negyedszázadon át a budapesti Pázmány Péter-Tudományegyetemen taníthatott, *Magyary Géza* azzal viszonozta, hogy egész közéleti pályáján a legnemesebb értelemben vett *szakadatlan tudományos* munkásságot végzett. Ma már meg lehet írni, hogy 1917-ben, amikor Wekerle Sándor ismét kormányt alakított, felajánlotta az igazságügyminiszeri tárcát *Magyary Géza*nak, akit tudományos és nemzetközi jellegű tevékenységről jól ismert és méltán nagyrabecsült. *Magyary* elhárította ezt a felszólítást és továbbra is csak tanár kívánt maradni.

Irodalmi munkássága három évtizedig főleg a polgári perjog és a hiteltörvények keretében mozgott. Közel ezer lapra terjedő nagy, rendszeres munkája a magyar perjogi tudománynak legterjedelmesebb és egyik legkiválóbb terméke. Rendkívül nagy számban írt monográfiái fényes bizonyítékai annak, hogy szaktudományának minden részletével és a *jogélet fejlődésével* kapcsolatban felvetett új kérdésekkel is mily behatóan foglalkozott. Különösen kiváló ismerője volt a *szerzői jognak*, amelynek szabályozása tárgyában, mint sok egyéb más kérdésben is, a változó igazságügyminiszterek mindig kikérték az ő nagyrabecsült jogi véleményét.

Jeles tanulmányt írt az ipari bíraskodásról és a jogsegély különböző kérdéseiről. Különös érdeklődést tanúsított oktatásügyünknek minden jelentősebb kérdése iránt; így önálló munkákban tárgyalta jogi oktatásunk reformját és a jog- és államtudományi továbbképzés ügyét. Egyik oszlopos tagja volt a M. Tud. Akadémiának, a Magyar Jogászegyletnek, valamint a Felsőoktatásügyi Egyesületnek is.

Joggal bánthatták azok az igazságtalan általánosítások, amelyek révén az utóbbi években egyetemi oktatásunkat bizonyos hiányai miatt támadások érték. *Magyary* valóban *mintaképe* volt a lelkiismeretes tanárnak, aki 35 esztendőn át a nyilvános szerepléstől és a szórakozásoktól teljesen elzárkózva, minden idejét tanszékének

és hallgatóinak szentelte és előadásait a legnagyobb pontossággal tartotta meg. — Meg volt áldva azzal a nagy tanári erénnyel, hogy keresve-kereste tanítványai közül a tehetség, szorgalom és a tudományos kutatásra rátermettség címén kiváló fiatal erőket, akiket azután igazi atyai szeretettel buzdított, irányított s minden irigység nélkül emelt és támogatott. Ilyképpen nemcsak a tudósnak, hanem az utódokról gondoskodó *mesternek* nemes feladatait is évtizedeken át betöltötte.

Nyugodt és megelégedett életének utolsó évtizedében teljesen lesújtotta őt is nemzetünk nagy katasztrófája. Ekkor derült ki, hogy a tájékozatlanok szemében zárkózott, csendes tudós lelkében a legnemesebb hazaszeretet érzése lobogott.

Annai százezerrel együtt ő is évekig gyöttrődött az összeomlás és hazájának jövője miatt, de bízott abban, hogy a magyar jogtudomány művelői is sikerrel küzdhetnek «az ország régi nagyságának kivívásáért és boldogabb jövőjének előkészítéséért». Mint jogtudós, joggal reménykedhetett az igazság nagy erejében és abban, hogy a Nemzetek Szövetsége, valamint a döntőbíráskodás intézménye útján sikerülni fog a Magyarországra rákényszerített békediktátum igazságtalanságait módosítani.

Ettől fogva mint a magyar nemzeti kisebbségek jogának bátor és fáradhatatlan harcosa, nagy tudásával és az ő kiterjedt nyelvismeretei alapján német, francia és angol nyelven írt munkáiban is a külföldön, különösen nemzetközi egyesületekben és kongresszusokon is küzdött a magyar igazságért. E munkássága alapján választotta őt egyik előkelő külföldi szervezet, az Institut de Droit International egyetlen magyarországi tagjává.

Attól a nemes céltól vezetve, hogy nemzetének szolgálatokat tehessen, augusztus végén, amikor szervezetét már egy alattomos betegség meggyengítette, Stockholmba utazott, hogy az ott tartott nemzetközi kongresszuson Magyarország érdekeiért dolgozzon. Az 5000 kilométeres út és a kongresszus hosszú tanácskozásai teljesen kimerítették, betegen tért haza.

Magyary nemcsak kiváló szakember, de jellemes, nemes gondolkodású, rendkívül nagy önzetlen, általános műveltségű férfi is volt.

A M. Tud. Akadémia megbízásából írt tanulmányai, különösen a magyar jogtudomány százéves fejlődését fejtegető értekezése, valamint emlékbeszéde Plósz Sándorról fényes bizonyítékai kiváló írói képességeinek is.

Azokban a nehéz években, amelyeket most Magyarország átél, sokszoros szüksége volna minden derék fiára, akik a létért való küzdelemben a nemzet igazáért néhány nagyérdemű államférfival együtt

a jog fegyvereivel bátran tudnak küzdeni. Pótolhatatlan veszteség és fájdalmas érzés, hogy ebben a küzdelemben Magyary Géza nem harcol többé érettünk.

A nemzetnek szélesebb rétegei ma még csak kevésbé értékelik az ő nagy érdemeit, de a magyar jogtudomány történetében neve és munkásságának emléke évszázadok múlva is tisztelt marad.

Balogh Jenő.

Schubert.

1828—1928.

Nem volt tüneményes előadóművész. Igaz ugyan, hogy már gyermekkorában egyforma ügyességet árult el a zongorán és orgonán, a hegedűn s az éneklésben. Ennek köszönhette, hogy 11 éves korában Hofsängerknabe minőségben bekerült az udvari konviktusba, miként hajdanában Haydn. Mivel azonban a virtuozitáshoz szükséges rendszeres kiképzésben sohasem részesült, nem is emelkedett fel a világhírű pianisták sorába. Nem volt több kitűnő zongoristánál, kinek játékában, főleg ha saját szerzeményeit hallhatták, a bécsi polgári társaság éppolyan szívesen gyönyörködött, mint 1—2 évtizeddel előbb az arisztokrata körök Beethoven előadói művészetében. De a szegény bohém egész életében mindig másnak a zongoráján volt kénytelen magát gyakorolni, s csak élete vége felé jutott abba a helyzetbe, hogy zongorát vásárolhatott magának. Így azután még a saját szerzeményeinél is előfordult, hogy túlnehéz részleteknél, amelyeket nem volt alkalmá kellőképpen begyakorolni, megakadt. Az *Erlkönig* első nagy sikere alkalmával se merészelte személyesen kísérni a bécsi arisztokrácia jótekonycélú akadémiáján a híres ballada előadóját, Vogl operaénekest, hanem csak a lapozásra vállalkozott.

Karmesteri babérokat sem volt alkalmá szereznie. Bár Salieri legtehetségesebb tanítványaként minden jogcíme megvolt rá, mégis hiába pályázott karmesteri állásra: az udvari pártfogókkal való összeköttetések kiaknázásában ügyes és szemfüles versenytársak mellett Schubertnek éppúgy háttérbe kellett szorulnia, mint négy évtizeddel előbb Mozartnak.

Mint zenepedagógus sem érdemelte meg, hogy most halálának századik évfordulóját necsak szűkebb hazája, Bécs, hanem az egész világ zenekedvelői kegyelettel megünnepeljék. A jó pedagógus szeret tanítani s a tanítás technikáját művészetté finomítja ki. Schubertnek már akkor elment minden kedve a tanítástól, mikor apja mellett segédtanítóként kellett a bécsi külváros proletárcsometeit bevezetnie.

az írás-olvasás rejtelseibe. Mikor pedig a tanítóskodásnak búcsút mondva magára haragította a bohém zenei életpálya választásával filiszter gondolkodású édesapját és zongoraórák adásából volt kénytelen magát fenntartani, akkor is csak szükséges rossznak tekintette a tanítást, melyet még oly úri környezetben is, mint az Eszterházy gróf családja, csak addig folytatott, míg főfoglalkozása, a komponálás, némileg tűrhető egzisztenciát nem biztosított neki.

Mert ebben volt Schubert nagy, a szó szoros értelmében felülmúlhatatlan: a komponálásban. Már a konviktusban hihetetlen mennyiségű papirost fogyaszt: tele vonalaz és komponál mindent, ami keze ügyébe kerül. Ebben legfeljebb Mozart versenyezhet vele, kinek élte fonalát a párkák mégis bőkezűbben, öt évvel hosszabbra mérték ki, míg Schubert 32-ik életévét se tölthette be. Talán ez magyarázza meg azt az ösztönszerű óriási sietséget, mellyel Schubert nem egészen két évtizeden át szakadatlanul csak úgy ontja a kompozíciók tömegét; van közöttük 600 dal, 14 színpadi mű, 9 szimfónia, 5 mise, 6 zenekari nyitány, 15 vonósnygyes, 21 zongoraszonáta stb. Kiszámították, hogy a legjobb hivatásos kótamásoló se tudna oly rövid idő alatt egy-egy művet letisztázni, amennyi Schubertnek a megkomponáláshoz elég volt.

Evvel aztán ki is merült Schubertnek minden energiája. Mit törődik a dalos madár avval, hogy hallják-e mások s gyönyörködnek-e énekében! Hisz azért dalol, mert a mindenség Ura a dalolás ösztönét beléje plántálta. Ugyanígy Schubert is, amilyen termékeny és mester volt az alkotásban, annyira élhetetlen az érvényesülésben. Ha százszámra kéziratban közkézen forgó dalaít barátai össze nem gyűjtik, nagy része bizonyára elkallódott volna idővel. A modern komponista, mielőtt egy hangot is írna új művéből, siet a sajtó útján világgá kürtölni a készülő műalkotásra vonatkozó hangzatos tudnivalókat. Schubertnek már több száz műve készen van, mikor végre barátai adják össze az Opus I. ki nyomtatási költségeit. «Őn nem eléggé komédiás!» mondá neki Vogl, megismerkedésük alkalmával. S igaza volt. Az életben nem azok boldogulnak, akik annyinak látszanak, amennyit érnek, hanem azok, akik el tudják hitetni, hogy különbek, mint mások. Schubert romlatlan, gyermetegül naiv lényével képtelen volt arra is, hogy a bécsi zenei értékek piacán tehetségének abszolút becsű fölényét a sok non-valórral szemben elismertesse. Beethoven a bécsi arisztokraták körében kivívta magának a szellemi arisztokrácia egyenrangúságát, ellenben Schubert Magyarországról írt levelében panaszkodik, hogy nem a kastélyban lakik a grófi családnál, hanem az ispánlakban, ahol «a pecsenyétől megkímélik.»

Goethe udvariasan felel a berlini bankárfiúnak, Mendelssohnnek, ellenben Schubertet rövid naplófeljegyzésével *Sendung der Kompositionen meiner Lieder von Herrn Schubert aus Wien* intézi el. Breitkopf, a lipcsei kiadó az *Erkönig* beküldőjében a ma már teljesen elfeledett, de szintén Franz Schubert nevű szász hangversenymestert sejtven, kérdést intéz hozzá, mire az felháborodva jelenti ki, hogyha sikerül kinyomoznia azt, aki visszaélt az ő nevével, majd felelősségre vonja. S mikor már mégis ismerni kezdték nevét, akkor is oly hallatlan olcsó áron vették át a kiadók, főleg a ravasz Diabelli, az üzlet raffinériáiban teljesen járatlan bohém műveit, hogy e bevételekből éppen csak vegetálhatott, míg a kiadók s korunk élelmes zeneiparosai, a *Három a kis lány* stb. szerzői idővel egész vagyonokat kerestek és keresnek ma is a Schubert zenéjén.

Színpadai műveinek anyagi sikere vagy a rossz szöveg miatt vagy a rendelkezésre álló művészi erők elégtelensége miatt, nem volt. Zenekari műveivel sem volt sok szerencséje. Hosszúaknak vagy nehéznek találták a legtöbbet, s ha esetleg küldtek is értük némi tiszteletdíjat vagy legalább köszönő levelet, elő nem adták. Még a nők között sem volt sok szerencséje. Egyetlen ideálja, Grob Teréz, a fiatal zenész bizonytalan jövője miatt aggódó anyja kívánságára egy vagyonos pékmesterhez ment feleségül; így legalább a mindennapi kenyere valóban biztosítva volt. Beethovennel sem sikerült személyesen találkoznia, bár többször kereste. Otthagytott kompozíciói azonban nagyon megtetszettek a zenetitanoknak s Bécsben akkoriban emlegették a mester mondását: «Schubertben isteni szikra lakozik.» De ez már nem sokat használt Schubertnek. Másfél évvel Beethoven halála után sírja közelében új sírt ásnak a währingi temetőben Grillparzer feliratával: «Der Tod begrab hier einen reichen Besitz, aber noch schönere Hoffnungen.»

Grillparzerék abban a hitben voltak, hogy Schubert par excellence dalköltő. Annyiban igazuk is volt, hogy nincs az érzelem skálájának olyan hangja, melyet Schubert meg ne szólaltatott volna s hogy Riemann szerint Schubert dalai alapján meg lehet írni a dalkomponálás tankönyvét, oly sokféle forma és lehetőség bukkan fel nála, amire azelőtt nem is gondoltak. Ő előtte a dal kísérete az egyszerű akkordok sablonos szerkezetén felül nem emelkedett. Schubertnél a kíséret a dallam mellett önálló jogosultságú és egyenrangú tényezővé válik, hogy strófaként alkalmazkodva a változó hangulathoz a régi monoton, 20 strófát is egy dallamra énekeltető szerkesztés helyett megteremtse az ú. n. végigkomponált dalformát, melynek oly ragyogó példája az *Erkönig*, hol mindjárt a bevezetés dübörgő

triolái oly hatásosan ecsetelik a ló egyenletesen gyors ügetését. Hogy azonban Schubert nemcsak dalköltő, hanem Beethoven mellett is elsőrangú instrumentalista, az csak akkor derült ki, mikor Herbeck, Schumann és mások előkotorták innen-onnan a porlepte kótatárakból a feledésbe ment H-moll, C-dúr szimfóniákat stb. és Schumannnal együtt maga Mendelssohn szállott síkra a holt Schubert feltámasztása érdekében. Ezért aztán, mikor a beépült währingi temetőből Beethoven és Schubert hamvait átszállították a Zentralfriedhofba, Schumann tanácsa szerint elhagyták Grillparzer téves hiten alapuló sírfelíratát. Schubert dalol a dalban, a szimfóniában, a misében egyaránt. Kimeríthetetlen melódiaforrása még beláthatatlan időkgig fog gyönyörködtetni mindenkit, aki szereti a szív őszinte, keresetlen nyilatkozását visszatükröztető bájos dallamokat.

Wagner József.

Magyarország művészeti gyűjteményei.

Szeptember havában tartották a múzeumi tisztviselők nemzetközi kongresszusukat Budapesten. Erre való tekintettel a *Műgyűjtő* című művészeti és műkereskedelmi folyóirat kettős számot adott ki, amelyben röviden az összes magyar múzeumokat és magángyűjteményeket ismertette. A kisterjedelmű füzet eléggé hevenyészve készült, cikkei, amelyek némelyike egyébbel foglalkozik, mint tulajdonképpeni feladatával, nem mind állanak azon a színvonalon, amelyet a nálunk összesereglett kiváló idegeneknek prezentálnunk kellett volna, de mégis örülni kellett ennek a próbálkozásnak, mert régi és súlyos mulasztást igyekezett pótolni. A kongresszusról hazatérők legalább ezt a füzetet vihették magukkal, hogy személyes tapasztalataikon kívül valami írott emléküik is legyen gyűjteményeinkről. Ezért meddő dolog volna bírálgatni e kis füzetet, vagy egyes cikkeinek egyes állításaival vitába bocsátkozni; kár, hogy nem volt egységesebb, gondosabb, de mégis jó volt, hogy megjelent.

Véle kapcsolatban volnának azonban egyes megjegyzéseink a gyűjteményeinkkel összefüggő kérdésekről. Ezeket akarjuk most elmondani. Elsősorban is az a nagy mulasztás jutott emlékezetünkbe, hogy a hozzánk elvetődő idegennek nem tudunk semmiféle kalauzt sem a kezébe adni, amely a tudomány mai állásának megfelelően felsorolná igen jelentős mennyiségű, nagyértékű és művészettörténetileg is igen jelentékeny műkincseinket. Olyanfajta könyvre gondolunk ezzel, amilyeneknek a külföldön se szeri se száma, amelyek röviden ismertetik például Bécset, mint művészeti emlékek és kincsek

városát, olyant, mint amilyen például Leixner pompás könyve erről a témáról. A német- és egyéb nyelvű, fővárosunkról szóló útmutatók csak a nyilvános közgyűjteményeket tartalmazzák, de egyáltalában nem terjeszkednek ki magángyűjteményeinkre, amelyek pedig szintén nagyon alkalmasak arra, hogy a globetrotterek legértékesebb részét idecsalogassák.

Aki valaha művészeti érdeklődéstől vezettetve például Párizsban járt, jól tudja, hogy az odavaló magángyűjtemények komoly érdeklődők számára mindig hozzáférhetők voltak. Persze nem olyan egykönnyen megközelíthetők, mint a nyilvános közgyűjtemények, ahová a meghatározott napokon csak el kell menni, megváltani a belépőjegyet és az ember máris bejutott. De kellő és udvarias jelentkezés után az érdeklődő Párizsban egy-két nap mulva minden esetben kap levélben engedélyt s nagyszerű kincsek élvezetéhez juthat el. Ott volt Pellerin nagyszerű Cézanne gyűjteményével, vagy Durand-Ruel pompás impreszionistáival, ott volt Rouart, mielőtt persze eladta volna gyűjteményét és így tovább számosan. Igaz, hogy a közönség mind nagyobbá váló érdeklődése elég súlyos terhet rótt a gyűjtemények boldog tulajdonosaira, de ezek szívesen állották ezeket a kellemetlenségeket, hiszen a külföldi gyűjtők legtöbbje tisztában volt azzal az erkölcsi és nem jogi elvvel, hogy ha műkincsei az ő kizárólagos tulajdonukban vannak is, valamiképpen mégsem kizárólagosan az övék, hogy nincsen joguk hazájuk vagy a világ kulturális fejlődésének nagyszerű eredményeit mások szemlélete elől teljesen elvonni.

Meg vagyunk győződve, hogy ezt az elvet nálunk sem kellene ékesszólón propagálni, a mi gyűjtőink is¹ tudatában vannak. Nagyon szívesen bevezették gyűjteményeik féltve őrzött szentélyébe eddig is az idegeneket vagy az idevaló komoly érdeklődőket. S ha erre vonatkozóan kialakulna nálunk is valamilyen rendszer, ha volna egy minden ízében hozzáértő szakembertől vagy több ilyenről szerkesztett művészeti kalauz, amely rámutatna gyűjteményük jelentőségére és felsorolná annak kiemelkedő darabjait, szívesen vennék azt, ha gyűjteményeik megtekintése nagyobb méreteket öltene és némi megállapodott rendhez igazodnék, amely lehetővé tenné és megkönnyítené a külföldieknek még akkor is, ha nem szakemberek, hogy érdeklődésüket kielégítsék.

Vegyünk például egy konkrét esetet. Hosszas harcok és viták után, amelyet művészek és írók vívtak körülötte, ma a francia impresszionista festészetnek nagyszerű korát az emberiség legbecsültebb kincsei közé számítják. Az európai múzeumok évek során át

vetélkedtek a dúsgazdag magángyűjtőkkel, hogy Manet és körének alkotásai közül mentől többet megszerezzenek. Berlinben a National-galerie, a müncheni képtár, mindkettő Tschudi páratlan hozzáértése folytán, kiváló gyűjteményeket állított belőlük össze. A mi múzeumunk pénztelensége miatt és mert csak nagyon későn ébredt a művészet emez iskolája nagy jelentőségének tudatára, alig tartalmaz valamit a művészet e nagyszerű korából. Pedig különösen az angolok és amerikaiak, de nem kevésbbé a németek között is nagyon sokan vannak, akik szenvedélyes szeretettel keresik és nézik ezeket a képeket. Már most milyen jó és célszerű volna, ha egy olyan művészeti kiadvány, amely nemcsak a Szépművészeti Múzeum és egyéb közgyűjteményeinkre hívná fel a figyelmet, hanem megmondaná, hogy a Kohner-gyűjteményben, Herzog bárónál vagy Hatvany Ferencnél a nagy francia festőknek olyan remekei találhatók, amelyek semmivel sem maradnak el híres külföldi magángyűjtemények kincsei mögött.

Vagy ha egyéb korszakokra gondolunk: itt van például Glück Frigyesnek kiváló gyűjteménye, amely pompás hollandusokat és nem kevésbbé jelentős ónémeteket és régi olaszokat tartalmaz, vagy ugyancsak Herzog gyűjteménye páratlan jelentőségű Grecoival és szép Goyaival. Vagy vegyük Majovszky Pálnak úgyszólván az utolsó pillanatban páratlanul jó ízléssel és szerencsésen összeállított francia grafikai kollekcióját, vagy Delmár Emil kiváló kispasztikai gyűjteményét, amely mellett Wittmann Ernő hasonló gyűjteménye is mindenképpen van olyan érdekes, hogy az itt járó műbarátnak felejtetetlen emlékei közé vésődjék.

Mert hiszen egyáltalában nem vagyunk szegények igen jelentéktelen s maguk nemében legmagasabb európai színvonalon álló gyűjteményekben. Hatvany József báró bécsi porcellánjai, Kaszab Aladár óragyűjteménye stb. stb., mind elsőrangú csemegék azok számára, akik sohasem fáradnak el, hogy művészeti szenzációkat keressenek. Ilyen érdeklődők pedig napról-napra többen vannak a külföldiek között. Ezeket nemzetgazdasági és kultúrcélokból mind nagyobb tömegekben szeretnők országunkba csalni, de idegenforgalmi propagandánk nem elég intelligens és nem minden tekintetben megfelelő. Feltétlenül mihamarább meg kell születnie annak a «Buda-pest als Kunststätte» jellegű, de nem terjedelmes könyvnek, amelynek a *Műgyűjtő* e kettősszáma téova és tökéletlen beharangozója volt.

De ennek a remélhetőleg nemsokára, ha másképpen nem megy a dolog, állami támogatással elkészülő műnek egyéb nagy haszna is lesz. Rá fogja még inkább irányítani a külföldi figyelmét arra, hogy

nekünk magyaroknak a XIX. században nemcsak viszonylagosan, hanem abszolút mértékkel mérve is fölötte jelentős saját művésztünk is volt, amelyet sokkal teljesebben ismerhet meg az idegen, ha a Szépművészeti Múzeum gyűjteményén kívül a gazdag Wolfner, Mauthner és Wertheimer-féle magyar anyaggal is megismerkedik. Annak pedig, hogy egészen komoly és szakszerű bemutatás alá vonjuk a magángyűjteményeket is, nemcsak idegenforgalmi jelentősége lesz, hanem hozzájárul e gyűjteményeknek jobb és helyesebb megismeréséhez is. Alig van közöttük olyan, mely a mai műtörténeti tudomány összes eredményeinek megfelelően volna megállapítva és értékelve; ha ezen segítünk, ebből tulajdonosaikra is csak előnyök származhatnak. Ez a hiányosság különben némelyik közgyűjteményünkénél is megállapítható, amilyen például a fővárosi gróf Zichy Jenő-múzeum, amellyel évek hosszú sora óta úgyszólván semmi sem történik.

A *Műgyűjtő*nek ez a kettős füzete egyéb érdekes megfigyelésekre és útmutatásokra is alkalmat ad. Így például, ha a gyűjtemények történetét tekintjük át, elárulja, hogy a magángyűjtők társadalmi jellegében nagy eltolódások állottak elő. A régi történelmi arisztokrácia, sajnos, mindjobban elmarad ezen a téren, az agilitás sokkal nagyobb a múlt században keletkezett vagyonok tulajdonosainál. Itt nagyon meg kellene gondolni, hogy a művészet pártolásához, amelyről ma annyiszor esik szó s amelyről nekünk magyaroknak ma felülről lefelé néha tán mesterséges eszközökkel is belé kell avatkoznunk, miképpen állítsuk ismét oda azt a hatalmas és erre multjánál, tradíciójánál és anyagi helyzeténél fogva ma is még teljes mértékben hivatott társadalmi réteget, amelyet műveltségénél és veleszületett hajlandóságainál fogva sokkal könnyebben meg lehetne e célok intenzívebb szolgálatára nyerni, mint a nagy tömegeket, amelyeknek fogyatékos anyagi és kulturális helyzete mindig bizonytalan sikerűvé teszi az erre irányuló legserényebb iparkodást is.

Felvetődik aztán a művészeti érdeklődés elevenebbé tétele végett a gyűjtemények és gyűjtők szervezésének kérdése is, amelynek jóval túl kellene menni azon a tényen, hogy a magángyűjteményeket az érdeklődés felkeltésével hozzáférhetőbbekké tegyük. Szervezni, biztatni és, hogy kaphassunk, az emberiség örök törvénye szerint, adnunk is kellene vagy legalább is elengednünk. Az állami terhek megfelelő csökkentésével könnyebbé kellene tenni a gyűjtést, mert ma az a helyzet, hogy az állam mint pénzügyi hatóság valósággal bünteti a gyűjtőt, nemhogy segítségére lenne.

F. Z.

IRODALOM.

Kis könyv a horvát kérdésről.

Šufflay Milan : *Hrvatska u svijetlu svjetske historije i politike.*
Zagreb 1928, 62 l. 8°.

Kevés könyv jelent meg olyan jókor, mint Šufflay Milánnak, az ismert nevű horvát balkán-történésznek ez a füzet. A horvát kérdés, mely a volt monarchiának is egyik legnehezebb problémája volt, megint döntő stádiumba jutott. Jugoszláviát, mely az idén ünnepelné fennállásának tizedik évfordulóját, a horvát kérdés szét-eséssel fenyegeti. Hogy mi lesz, senki sem tudja, de a jún. 20-iki merénylet óta világszerte a legnagyobb pesszimizmussal néznek a délszláv királyság jövője elé.

E válságos időkben Šufflay összegyűjtötte a komolyabb olvasóközönségnek szánt csemegeként tizenkét tanulmányát, melyek az utolsó öt évben különféle horvát lapokban jelentek meg. Forma szerint könyvismertetések, látszólag igen vegyes tartalommal. Sir Chirol Valentine-nek Indiáról, Sir Pares Bernardnak Oroszország történetéről, Keynesnek, Nittinek, Ferrerónak a békéről írt könyveivel foglalkozik. Tárgyalja Miss Durhamnek és Seaton-Watsonnek tanulmányait a szarajevói merényletről, Desmond Shaw könyvét Irországról, Butler professzor előadásait az amerikai nemzetről, Radić István egy hirlapi cikkét, Šišić Ferdo horvát történetét. Majd Klaić Vjekoslav horvát történetíró halála alkalmával összefoglalja e tudós működésének eszmei tartalmát. Ezt követik Hirtz Miroslav bámulatos szorgalommal összeállított horvát zoológiai szótáráról, Popovićnak a cincárok monográfiáját adó könyvéről, a legrégebb horvát történetíró, a dioceai pap, krónikájának új kiadásáról szóló ismertetései. Azonban a tárgyalt munkák csupán alkalmul szolgálnak arra, hogy Šufflay egy-egy témáról kifejtse saját nézeteit. Sokoldalú egyéniségén kívül a tanulmányokat összetartja az, hogy valamennyinek hol nyíltan, hol burkoltan centrális problémája a horvát kérdés.

Mikor Gandhi pacifizmusát taglalja és a hindu-angol ellentétek megoldását keresi, Radić parasztmozgalmát helyezi világpolitikai

távlatba; mikor az orosz rejtélyt e nemzet európai és ázsiai kételtűségéből magyarázza, a szerb-horvát ellentét gyökereit kutatja. A párizsi békék tarthatatlanságát kimutató könyvek bírálatával és a szarajevói merénylet körülményeinek megvilágításával a délszláv kérdést új rendezését célozza. Az ir szabad állam megalakulásában előképét látja Horvátország felszabadulásának. Mikor megállapítja, hogy az Egyesült-Államok azért szakadtak el Angliától, mert önálló nemzetté szerveződtek, mely minden másnál jobban tudta intézni saját ügyeit és így morálisan és politikailag fel volt rá jogosítva, hogy elkergesse az idegen kormányt, félreérthetetlenül megtalálja a horvát önállósági törekvések egyik jogalapját. A kínai pen-si fogalmát magyarázva rámutat, hogy a nyelvi közösség nem jelent nemzeti egységet, sőt a nyelv egyenesen megbontja a fajok egységét is. Ebből mindenki megértheti, hogy a szerb-horvát nyelvi egység egyáltalán nem jelent nemzeti egységet is. Kifogástalan tudományos mezben mindig és mindenütt Horvátországról és mai helyzetéről van itt szó. Nagyon hasznos kézikönyv ez a horvát intelligencia számára, hiszen minden szava a tudomány fegyvereivel erősíti meg nemzetét saját öncélúsága és nagyrahivatottsága tudatában. És nagyon tanulságos könyv ez idegenek számára is, mert a tiszta horvát ideológia legmagasabb színvonalú kifejezése.

A könyv rövid előszava is rámutat, hogy a tizenkét tanulmány legfontosabbika a hetedik, a *Radić, Bethlen, Mussolini* című, amelyben négy évvel ezelőtt vitába szállt a parasztvezérrel. Radić Mussolinit és Bethlent mint a reakció képviselőit támadta meg. Szerzőnk nem védi e politikusokat Radić ellen, de nemzetük igazi exponenseinek tartja őket, akik a történeti hagyományok fenntartói vagy megújítói. Šufflay tisztelője Radićnak. Embrionális Messiásnak mondja, aki azt az osztályt akarja az emberiség élére emelni, amely az édes anyafölddel való legbensőbb kapcsolatánál fogva hivatva van a világháborúban idegsokkot kapott fehér emberiség megváltására. Figyelmezteti azonban a parasztvezért, hogy a történeti hagyományok tiszteletbentartása nélkül nem lehet céljait megvalósítani. A Balkán határán, ahol katolicizmus és pravoszlávia, kultúra és barbarizmus, Nyugat és Kelet érintkeznek, a horvát név és a horvát vér többet jelent mint egy nemzetet. A horvátság ott a civilizáció szinonimája. Radić nem veheti sikerrel fel a harcot a nagyszerb gondolat ellen, ha Dušan cár birodalmának eszméjével szemben oda nem állítja Tomisláv király horvát állameszméjét. Radićnak a parasztköztársaság gondolatát ezzel kell kombinálnia, ha nem akarja, hogy a horvát nemzet megsemmisüljön. Nem áll az, hogy a horvát paraszt

és a szerb paraszt egyforma. A nyugati kultúrájú katolikus horvát nemzetnek nincs mit keresnie a pravoszláv Balkánon. Még ha sikerülne is Radićnak összezúznia Dušan cár birodalmának eszméjét és megteremtenie a délszláv federációt, akkor is ez az állam tisztán balkáni alakulat volna, melyben a horvátság elvesztené nemzeti jellegét.

Ezeket a gondolatokat variálja és egészíti ki a többi tanulmány. Egy helyen behatóan foglalkozik a horvát nemzet és a szerb nemzet vérkeveredésének kérdésével. A horvátok nagymennyiségű latin, avar és magyar vért vettek fel, a szerbek albán, vlach és cincár vért. Belgrád, ez az alapjában véve cincár (kuco-vlach, aromun) város, tipikus kifejezője a cincár jellemnek. Hihetetlen önzés, páratlan ravaszság, rideg üzleti szellem, haszonhajhászás kímélet és vendégszeretet nélkül, a másvallásúakkal szemben az emberiség és könyörület hiánya — ezek a cincárok jellemvonásai szerb monográfusok szerint. Az egész belgrádi ú. n. «elita», az a két-háromszáz család, mely az államhatalmat kezében tartja, cincár eredetű és Jugoszlávia kormányzását a cincár erkölcsöknek megfelelően intézi. A szerb nemzet félelmeden át egy bizánci-török retortán szűrődött át és belőle most is a XIV. század vad szelleme törtet a horvátságon át Közép-Európa szíve felé. Ezzel szemben a horvátság kezdetől fogva a nyugati kultúra részese és végvára. Az Adria partjain sarjadanak ki az első horvát államalakulatok csirái, akkor és ott, amikor és ahol az emberi civilizáció optimuma virágzott. A horvát történelem nem egyéb, mint Nyugat és Kelet harcának története az Adria partjain. Nyugat és Kelet között áthághatatlan szakadék riad, melyet a római világbirodalom sem tudott, csak látszólag és átmenetileg áthidalni. A nyugati birodalom bukása után a pápaságban megismerő Nyugat és a Bizáncban megtestesülő Kelet kibékíthetetlen ellentétei teljes erővel ütköznek ki. Ezidőben telepedtek meg a határvidéken a horvátok és a szerbek elhatározottan oda állva az egyik Nyugat, a másik Kelet mellé. Ezt a szakadékot betemetni senki sem tudja és aki megkísérli, még ha olyan tehetséges is, mint Radić, farkasverembe esik. Az intelligencia egy részében mesterségesen kiternyésztett délszláv egyetemesi gondolat a nemzeti élet forrongó mélységeit csak felületesen eltakaró vékony réteg volt, melyet a szerb és a horvát nemzeti eszme lobogó vulkánja egy perc alatt ropogva zúzott össze, mikor a két ellentétes nagy elv egy államban összekényszerült.

A horvát nemzet Kelet határán sokszor került ennek nyomása alá. De történelmének legvégzetesebb szakaszaiban is a nemzet egy része mindig át tudta fertőzés nélkül menteni a jövőbe a nyugati nemzeti hagyományokat. Ma is érintetlen tisztaságban áll az a horvát

terület, melyet a török idők száborai reliquiae reliquiarum inelyti olim regni Croatiaenek neveztek. Ez a terület a multban képes volt néprajzilag és politikailag regenerálni a horvát plazmát. Képes lesz erre a jövőben is.

Mikor 1921-ben a szerző felség- és hazaárulás miatt a szerb hírság előtt állott, védőbeszédében azt fejtette ki, hogy a horvát nemzetnek, mint a nagy nyugati kultúrbirodalom tagjának, joga van a barbár keleti hatóságok önkénye ellen felkiáltani: Occidentem appello! Ez a könyv is Nyugatra appellál. Vészkiáltás, melyet vértenger követhet.

Bajza József.

Horváth János püspök.

Badics Ferenc: *Horváth János püspök (1769—1835)*. — (Veszprém, 1927, egyházmegyei könyvnyomda. 1—127. 1.).

Egy balatonmelléki jobbágyfiú magasán ívelő egyházi pályáját írja le ez a munka. Békés emelkedés, megrázkódtatások nélkül, de minden pontján állandó bensőségteljes kapcsolatban a korszak magyar szellemi törekvéseivel. Ezideig csak rövid lexikális adatok emlékeztek meg Horváth János működéséről. E mű illusztris szerzője nagyterjedelmű adatgyűjtéssel, levéltári anyag bőséges felhasználásával, a tanulóévektől kezdve, a falusi plébániákon át a püspöki szélig lelkesen munkálkodó férfit életét rajzolta meg, számos újabb adattal gazdagítva a magyar felújulás történetét és mintegy eleven példával érzékeltetve előttünk a korszak küzdelmeit.

Falujának plébánosa, majd a veszprémi püspök vette pártfogásába a tehetségesnek mutakozó jobbágyfiút, aki ily módon a pozsonyi szemináriumban tanulta végig a Jozefinus-rendszer pári iskoláit. Épp e rendszer ellenhatásaként erős rajongással a kezdő magyar irodalom iránt s alapos német-francia irodalmi műveltség elsajátításával készült Horváth a magyar irodalom munkásai közé.

Somogy megyei plébános korában halotti beszédei tették nevét ismertté; messze vidékekre kapott meghívásokat előkelő temetésekre. Beszédeiben főként francia szónokok, különösen Bossuet, voltak mintaképei. Francia egyházi írókból fordításokat adott ki, majd könyvet a halotti beszédekről; az elmaradt magyar nyelvet régi elemekkel gazdagítva francia példák után igyekezett kifejezőbbé, hajlékonyabbá tenni. A *Tudományos Gyűjteményben* az ősmagyar vallásról, a kereszténység első századairól Magyarországon írt értekezései példái a legszebb magyar történeti prózának.

Festetich György regényesnek mondható látogatása az ő falusi templomában Keszthely plébánosává és apáttá tette Horváthot és a

grófi mecenás segítőtársává intézményeinek igazgatásában. Aránylag igen ifjan veszprémi kanonokká lesz; írói működése mellett tehát állásánál fogva is jelentős tényezője a magyar szellemi életnek. A nyelvújítás küzdelmeiben semmiesetre sem volt hatás nélkül az, hogy Kazinczy követőihez csatlakozott, bár mérsékletet hirdetve. Badics részletesen méltatja Horváth álláspontját a nyelvújítással szemben; csatlakozását az ősz Verseggyhez, akit élete végén anyagilag is állandóan támogatott. A két író levelezése kiegészítő részéül szolgálhat a Kazinczy—Szemere-féle levelezésnek és változatos képe a küzködésnek, amellyel az akkori magyar írónak a még alakulóban levő irodalmi nyelvanyaggal dolgoznia kellett. Napjainkra nézve is igen tanulságos vállalkozás volt az *Egyházi Értekezések és Tudósítások* kiadása, Horváth szerkesztésében és jórészt az ő költségén is. Tanulságos, mert a katolikus és protestáns papság egyaránt ott volt munkatársai között. Öt év alatt húsz kötet értekezést adott ki Horváth; a munkák értékét mindenki elismerte, tekintélye volt a folyóiratnak — de fizető előfizető már akkor sem igen akadt és a szerkesztőnek fel kellett hagynia munkájával.

Mint káptalanának küldötte résztvett az 1825—6. évi országgyűlésen és az itt szerzett kapcsolatok hozták Pestre, mint az egyetem hittudományi karának igazgatóját és a helytartótanács egyházi referensét, majd Bécsbe, mint udvari tanácsost a kancelláriához; innen már nyitva volt útja a püspöki szék felé, Fehérvárra, ahová 1830-ban nevezte ki őt a király. Előmenetelében kétségtelenül részes volt lojális politikai magatartásának is, amellyel az ellenzékiekedéstől tartózkodott és amiért olykor a csipkedések sem maradtak el. Részben talán ilyenféle okai lehettek annak is, hogy a megalakuló Akadémia tagjai közé nem vették fel mindjárt eleinte, bár azután hamarosan tiszteleti tagnak választották meg; az ideiglenes mellőzés különben valószínűleg főként Verseggyvel való benső barátsága miatt érthette a nyelvújítók ellenkező pártja részéről. Ő buzdította és segítette Verseggyt mesterszó-könyvének elkészítésében s ő is adta ki a művet, amelyet főként a magyar hivatalos nyelv általánossá tétele tett oly sürgetően szükségessé.

A nyelv megújításán való munkálkodás, az 1790-es országgyűlés reformmunkálatainak átdolgozásában, az Akadémia huszonkettes előkészítő bizottságában való részvétel, tudományos törekvések támogatása foglalkoztatták Horváth Jánost utolsó éveiben. Azok közé tartozott, akiket haláluk után aránylag hamar elfelejtettek, de akik élete munkájának eredményét ma is élvezzük öntudatlanul. Badics műve méltó emléket állított neki.

Hajnal István.

Kolumbusz életregénye.

André Marius: *Kolumbusz Kristóf igaz kalandja*. Ford. Sándor Imre.
Budapest, Genius.

Tankönyveinkben is megjelent már az a történelmi helyesbítés, hogy Kolumbusz nem volt olyan nagy ember, mint amilyennek életírói fölmagasztalták a századok folyamán. Ezt a felfogást túlozza André. A régebbi életírók Kolumbusz dicsőségének nagyítása végett kisebbsítették társainak érdemeit, gonosztevőknek tették meg első útjának matrózait, akik pedig Spanyolország legjobb és mindenestre legmerészebb emberei voltak. Kolumbusz élettörténete hamisítás nélkül is a legérdekesebb és legkalandosabb életek közé tartozik és azok közé fog tartozni mindig.

Régi életrajzai most már nem használhatók, de egyoldalú polemikus iránya miatt nem használható André könyve sem. Az ő könyvének csak addig lesz érdekessége, amíg Kolumbusz régi életrajzai forgalomban lesznek. Aki a régi életírást nem ismeri, az vagy nem érti meg André haragját, vagy hamis képet nyer az admirálisról. Andrénak Kolumbusz nem hőse, hanem vádlottja. Vádjai sok tekintetben igazak. Kolumbusz nem volt tudós, még tengerészeti szakértő sem és nem volt igazi kormányzó tehetség sem. Mindezek Kolumbusz egyéni fogyatkozásai. Már ezeknek polemikus kiélezése is alkalomszerű munkának mutatja André művét, méginkább az az elvakultság, amely hibákat talál az admirálisban ott, ahol hiba nincs, és hibát talál ott, ahol Kolumbusz egyszerűen kora gyermekének látszik.

Hibáztatja Kolumbuszt, amiért első útja alkalmával nem indult a fölfedezett szigeteken túl újakat keresni, viszont egy későbbi útja alkalmával nyughatatlanságát hibáztatja, amellyel folyton maga ellen ingerelte matrózait, akiket mindig éhhalál fenyegetett, ha vele indultak útra. Haragszik reá, amiért első útja előtti időben nem tartotta eléggé tiszteletben azokat a régi tudósokat, akik előkészítették elméletileg a fölfedezéseket; később haragszik reá, amiért Amerika szigetei közt ezeknek a tudósoknak adataihoz akarta alkalmazni a kézenfekvő valóságot.

Közönséges kalandornak tünteti föl Izabella királynéval szemben: Kolumbusz mindig csak aranyról beszélt meg fűszerekről, nem gondolt szarvasmarhák és más háziállatok kivitelére, nem gondolt földműves gyarmat alapítására; később megint szemrehányásként említi vele szemben, hogy ilyen gyarmat alapítása drága mulatság volt és nem sikerülhetett azonnal. Összecsapja kezét, hogy Kolumbusz

miért hozott az új világból papagájokat és indiánusokat arany helyett, amit ígért, de maga sem talált. «Senki másnak nem jutott volna eszébe a XV. század végén, hogy az arany helyett, amit nem talált, állatseregletet mutogasson.» Egészen komikus állítás: uralkodók már régebben is szoktak ritka állatokat, növényeket küldeni egymásnak, Kolumbusznak pedig bizonyítania is kellett, hogy nem azon az úton járt, amelyet a portugálok megnyitottak.

Kegyetlenül elítéli Kolumbuszt a rabszolgakereskedés miatt, pedig maga is kénytelen bevallani, hogy ezt bizony akkoriban csak így cselekedték a többi felfedezők is. Egészen modernül fogja föl Kolumbusz lázadását az ellene küldött Bobadillával szemben. Milyen hangzatos cím: «Egy admirális, aki megérdemelné, hogy főbelőjjék.» Ugyan mit tett Kolumbusz? Ellene küldték «igazságszolgáltatás» végett Bobadillát, és ő állítólag azon fáradozott, hogy nyerjék meg erővel vagy szép szóval Bobadilla embereit és vessék őt fogságra. Ugyanaz, amit Pizarro tett meg néhány év múlva, minden bántódás nélkül. A parancsnokkal szemben való ellenszegülést másképp ítélték meg 400 éve, mint napjainkban.

Különös az, hogy a szerző szerint már csak idő kérdése volt Amerika fölfedezése, és ugyancsak szerinte Kolumbusznak mégis alacsony fogásokkal kellett csábítania az embereket a kalandos útra, még a Pinzonokat is!

Kolumbusz tudatlanságának bizonyosságául említi, hogy őt a vihar első útja alkalmával Lisszabonba verte; azt állítja, hogy Pinzon ugyanekkor símán jutott a spanyol partra, holott Pinzont is elragadta a vihar és északi Spanyolország partjaira vetette Sevilla helyett.

A fordítás sem tartozik a sikerültebbek közé, különösen sok a szakmabeli tévedés. Így «Othon» császárról ír Ottó helyett; azt sem tudom miért nincs meglegedve Tengerész Henriknek irodalmunkban elfogadott névével, miért kell Enrique-nek neveznie. Miért «Chic» Chiosz, miért «Salamanque» Salamanca, miért «Sargasse» tenger a Sargasso, miért «Barthelény» Bertalan? A franciás alakok meghonosításának spanyol tárgyú műben nem elég indoka az, hogy a könyvet véletlenül franciából fordítjuk.

Török Pál.

TELEKI LÁSZLÓ ÉLETÉHEZ.

Még mindig van Teleki-probléma. Még mindig vannak, akik az 1861 máj. 8-án öngyilkossá lett gróf Teleki László halálának ismert körülményeit korántsem látják tisztázottaknak.¹ Érthetetlennek tartják, hogy egy hihetetlenül népszerű magyar államférfiú akkor dobja el magától az életet, amikor személyét szeretet és ragaszkodás veszi körül, amikor a politikai nemzet nagy többsége benne látja azt a gondviselészerű politikust, aki a nemzet álmainak és vágyainak testet adva, előkészíti a szebb és boldogabb jövőt. S mindezen vágyak és remények egy nagy politikai mérkőzés előestéjén tragikus módon meghíúsultak, a nélkül hogy Teleki László az ő végzetes elhatározásának indító okait sejtette vagy megmagyarázta volna. Családjának tagjai, meghitt barátai is borzasztó talánnyal állottak szemben, amelyet — különösen az első pillanatokban — nem tudtak elfogadhatóan megmagyarázni. Csoda-e tehát, ha a tőle távolabb állók nem voltak hajlandók megnyugodni a halálának okairól adott jelentésekben s nem öngyilkosságra, hanem politikai orgyilkosságra gondoltak, épp úgy, mint egy évvel korábban Széchenyi halálakor. Ugyanaz a kételkedés és gyanú, amely mintegy két évszázaddal előbb gróf Zrínyi Miklós, évtizedekkel utóbb Rudolf trónörökös váratlan elvesztésekor fogta el a lelkeket.

Pedig sem Zrínyi, sem Széchenyi, sem Teleki halála nem rejtély többé. Az elsónél szerencsétlen véletlen játszott közre, a két utóbbinál pedig a felőrölt idegek adták kézbe a gyilkos fegyvert. Széchenyi lelki életének katasztrofális fejlődését

¹ V. ö. Kacziány Géza cikkével. *Magyarország*. 1914. febr. 15-i szám.

döblingi naplói igazolják.¹ Teleki Lászlóról is megállapította az objektív történetírás, hogy lelki indító okok kényszerítették a végzetes lépésre.² Az alább ismertetendő leveleknek is éppen abban áll történeti jelentőségük, hogy közvetlen bepillantást engednek az emigráns Teleki lelki világába, megismertetnek tépelődéseivel, túlfinomodott idegrendszerével folytatott küzdelmeivel, amelyekben törékeny szervezete nem tudta támogatni. Egy testileg-lelkileg beteg ember gyötrődéseiről tesznek megható tanuságot e levelek, melyeket testvéréhez, gróf Teleki Augusztához intézett. Őszinteségükhöz nem férhet szó, hiszen Teleki László nemcsak testvérének, hanem legmeghittebb barátjának tekintette nála alig két évvel fiatalabb hűgát, akit szenvedéseiről, reményeiről és csalódásairól, érzelmeiről és gondolatairól rendszeresen és hűségesen tájékoztatott. Arról, hogy hogyan élt és érzett az emigráció hosszú és sivár éveit alatt, részletesen és hitelesen ezekből a levelekből értesülünk, s így az alább ismertetendő, illetőleg közlendő levelezés igen értékes adatokat tartalmaz a kiegyezés előtti korszak ezen legnépszerűbb magyar politikusának életére vonatkozólag.

Teleki László 1848 szeptember óta tartózkodott Párizsban, ahol Magyarország érdekeit képviselte az új magyar kormány megbízásából. Párizsban érte a világosi fegyverletétel s a szabadságharc bukásának híre is. Politikai szereplésének következményeit azonnal levonta. Azonosította magát a magyar ügyvel és az emigráció politikájával, melynek fő képviselője Kossuth volt s még csak kísérletet sem tett arra, hogy befolyásos rokonsága révén amnesztiát nyerjen. sőt ellenkezőleg, időközben szerzett külföldi összeköttetéseit az emigráció politikai tevékenységének érdekében akarta gyümölcsösöztetni. Családjával csak 1851 folyamán kísérelte meg felvenni levelezés útján az érintkezést, egyideig eredménytelenül ugyan, de ugyanezen év nyaratól kezdve már sikerült rendszeres levelezést létesítenie. Első levelét 1851 szeptemberében írta Teleki Augusztának. A levél főleg abból

¹ L. erre Angyal Dávid tanulmányát. *Századok*. 1922.

² Angyal Dávid tanulmánya. *Magyar Figyelő*. 1911. Ugyanott a kérdéssel foglalkozó újabb irodalom is.

a szempontból érdekes, mert Teleki kétségek közt vergődő, alapjában véve pesszimista világnézetű lelkének első levélbeli nyilatkozása s mert ez a felfogás húzódik át tulajdonképpen egész levelezésén. hol világosabb, hol sötétebb árnyalatokban.

«Kedves lelkem barátom! Kétszer vettem kedves soraidat. Köszönöm, hogy rólam megemlékeztél. Már írtam neked ezelőtt pár hónappal, de levelem nem juthatott kezeidbe, mert az, kire bíztam volt, nem ért oda, hova szándékozott. Vissza kellett térnie ide külhonba, s mit reá bíztam, visszahozta magával. Nem mertem eddig postán írni, ámbár bizony semmi olyast nem írtam volna, mi tégedet vagy bárkit is bajba hozhatna. Bűnnek tartanám, bocsáthatlan bűnnek, kedveseimet bármilyen tekintetben is compromittálni s tehát, ha nektek írok, bizonyosak lehetnek abban, hogy political tárgyakat soha nem érintendek. De én még azt sem tudom, vajon oly helyzetű ember, milyen én vagyok, szabadon levelezhetik oly helyzetűekkel, mint ti? Nyugtass meg engem ez iránt, ha lehet, egy pár sorral, igen kérlek; ha pedig nem lehet, azt is írd meg. Most csak igen ritkán adhatok életjelt, alkalom nem mindennap kínálkozik s néha hibámon kívül elszalasztom a legjobbnak látszó alkalmat... Mennyire örvendek azon, hogy mindnyájan egészségesek vagytok, meg sem mondhatom, hiszen egyedüli vigaszom bennetek. Ti mégis könnyebben tűritek az életet, mint én, mert együtt vagytok s ott vagytok együtt az apai, ősi tűzhelynél. Arról, mit én szenvedek, nem lehet képzetetek. Nem is fogom nektek elpanaszolni gyötrelmeimet, miért búsítnálak. Köszöntésedet ama gyászos asszonynak (gróf Batthyány Lajos miniszterelnök özvegyét érti), kivel naponta találkozom, megmondtam, ő kedvesen vette és üdvözlétét üzeni általam. Jó, derék asszony ő, teljesen méltó feledhetlen férjéhez: a multak emlékében él, jövőt nem reményl, de bízik Istenben. Jótékonyan hat reám társasága. Csak szép lélek lehet az, melynek oly istentelenítő szenvedések után, minők voltak az övéi, vallása mégis megmaradt. Én nem tudom, meddig maradok Zürichben... Később hihetőleg Genfben fogok megtelepedni. Mikor? Még nem tudom, hihetőleg december-

ben, nem elébb. Párizsról, Londonról már egészen lemondtam, egyhamar nem igen fogok oda visszatérni. Nyugalomra lépett politikus vagyok. Én már — úgy látom — szerepemet kijátszottam . . . Szörnyűk ezek az idők. Rettenetes föladat ily körülmények közt életemet naponta tovább-tovább czepelni. Rettenetes csupán azért élni, hogy leheljen az ember, de reménylem, nem fog sokáig tartani. Bízom Istenben, így nem fog sokáig tartani.»

Mikor az emigráció politikai tevékenységéből kivonta magát, tulajdonképpen cél nélkül, látszólag semmi iránt sem érdeklődve, mint a bolygó zsidó — ahogyan Szemere Bertalan írja róla — járta be Svájc, Franciaország és Belgium városait. Sehol sincs megelégedve ; neuraszténiás kedélyét minden izgatja, egyszer a társaság, másszor a társaság hiánya, itt a drágaság, másutt viszont a tartózkodási hely túlságos egyszerűsége bántja. «Sok magyar van itt — írja 1853 febr. 5-én Genfből testvérének — mint tudod, Károlyiék, Batthyányék, Almásyék itt telepedtek meg. Naponta látjuk egymást. Batthyánynénak gyönyörű falusi laka van, igazi kastély à la Boissière route de Chène, a városi és falusi laknak minden kellemeit egyesíti. Legtöbbet ott vagyok. De lelkem szomorú és így sokat keresem a magányt is. Úgy hiszem azonban, nem sokáig maradok itt, kis dolgom leend Párizsban, csak mehetnék!» S egy nappal később, február 6-án már úgy ír, hogy teljesen meg van elégedve magával. Mi ennek a hangulatváltozásnak oka? A választ e kérdésre ő adja meg ugyanazon levelében. «Kedves atyai barátunkat (gróf Teleki Józsefet, a történetíró-t érti) tudom, érdekli, mivel foglalatostokodom. Ígértem neki, hogy nem gondolok többé politikával s inkább költészetre adandom magamat ; azt talán te is tudod. Mindjárt akkor egy szomorújáték írásához fogtam, mondd meg neki, kedves öreg barátunknak, hogy már három fölvonást teljesen elkészítettem és jól. Én teljesen meg vagyok magammal elégedve, egy-két hó alatt biztosan remélem, el leszek készülve a negyedik s ötödik fölvonással is. És az egész, úgy hiszem, teljesen jó munka lesz, csak bírjam szusszal és legyen aztán módom a közönség elébe bocsátani . . . Kedves Józsinknak tehát mind ezt ne feledd el-

mondani, őt, tudom, érdekli s örvideni fog azon is, hogy a politikáról már teljesen lemondtam.» A készülő tragédiáról még egyszer esik szó leveleiben ; valószínű, hogy azt sohasem fejezte be.

1853 végén Párizsba költözködött. A francia fővárosban azonban idegenül érezte magát. «Sok emberrel találkozom naponta s naponta sokat nyugtalankodom, aggódok és búsulok. Egészségemre rosszul hat az itteni élet s clima s aligha jövő tavasznál tovább ki fogom itt tartani.» Párizsi tartózkodását tűrhetetlenné tették számára az anyagi gondok is ; lelke a mindennapi élet gondjaival való küzködésre nem volt beidegezve ; tanácstalanul állott a nagy világvárosban, hol nem voltak meghitt barátai, s bár egyszer-másszor részt kellett vennie a társas élet szórakozásaiban, sem maga, sem családja előtt nem titkolta, hogy a társaságbeliekkel nem tud lépést tartani s hogy anyagi gondjai miatt helyzete elviselhetetlen. Megnyugodni kezdő lelkének egyensúlya ismét felborult ; nem voltak ugyan határozott céljai a legközelebbi jövőt illetőleg, csupán azt érezte, hogy Párizst mielőbb el kell hagynia, s valahol vidéken, szerényebb viszonyok között kell megvárnia sorsa jobbrafordulását. «Én is hanyatlók már, életerőm lassanként elhagy. Itt oly gyomorémelygős az élet! Reám nézve kiállhatatlan. Mégis járnom s kelnem kell ide s tova, mivel hogy már itt vagyok. Egy druszád bizonyosan mondta neked, hogy még vadászatra is mentem, hol nagy urakkal ettem egy tálból. Ezek irányomban igen barátságosak, mégis mi haszna? Ily barátság csak költséget okoz, segítséget élelemszerzésre éppen nem nyújt. Azon ponton állok, hogy elhagyom Párist, s minden baráti összeköttetést megszakítok. Hová megyek nem tudom, még nincsen életervem, mire is készítenék? Keresek valami olcsó helyet, hol teljes magányban élhessek. Nincs igazam? Nem ilyen helyzetű embernek való Párizs, minőben én vagyok. Ez csak gazdagoknak, chevaliers d'industrie'knek és koldusoknak való, én egyik kategoria'ba sem tartozom.» Brüsszelre, Orléans-ra, esetleg Jerseyre gondolt ; legszívesebben az utóbbi helyet választotta volna, de attól tartott, hogy onnan nehéz lesz szabadulnia. Egyelőre tehát Párizsban maradt.

Sokkal leplezetlenebbül tárta fel helyzetét és zaklatott lelkiállapotát bátyja, gróf Teleki József előtt néhány nappal utóbb. Leveléből életuntság, az élettel való leszámolás és a jövőt illetőleg apatikus lemondás tűnik elő. Ismét úrrá lett lelke felett a sötét pesszimizmus, melyből nem látott kivezető utat. «Beteg vagyok. — írta március 4-én — miként is lehetnék most egészséges? Szomorú vagyok. lelkem mély gyászba borult, álmaim iszonyuk. miként is lehetne ez másként? Szegény száműzött, kinek e széles világon nincs helye többé, kivéve azt. hol majd eltemetendik tetemeit. Mit tehetek én jobbat, mint meghalni. Isten magához hív. Idegenek kenyerét enni, ez lenne jövőm? S szeressem az életet? Kívánjak ismét egészséges lenni? De ugyan mire, kérlek, ugyan mire? S oh bárcsak nyugodtan halhatnék meg, nem kellene örökké tépelődni kedveseim s hazám sorsa fölött. S mit tegyek? Csüggedten kell egybekulcsolnom kezeimet. meg kell enmagamnak fájdalmasan vallanom. hogy nem használhatok. Rosszul folynak a dolgok itt Európában mindenütt. Sötét éj és fagy környez. Naponta hanyatlunk. visszásan megyen minden. Úgy folynak dolgaink. hogy nemsokára tatárokká leszünk. La prédiction de Napoleon va s'accomplir. Gyűlölni kezdem az embereket, megcsömörlöttem Páristól. nem tudnék sokáig itt maradni. Istenem. fejem már kábulni kezd, talán még megőrülök! . . . Fennmarad-e honunkból még valami? Fogjuk-e még mondhatni: «Él magyar, áll Buda még!»? Nem tudok magamnak e kérdésre felelni, hiszem, te sem tudnál még . . . Nem képzelheted. mily állapotban vagyok. Nem is fogok magamon segíteni! Már lefoglalva minden!»

1854 tavaszán és nyarán St. Ange-ban és Melunben találjuk. Bár családjá támogatásával anyagi ügyeit sikerült nagyrészt rendeznie, sem a környezetváltás, sem a nyomasztó gondoktól való szabadulás nem tudta visszaadni lelke nyugalmit. «Darab időtől fogva igen szenvedő vagyok, — írta testvérenek május 27-én — szenvedőbb, mint valaha. Roppant az én bánatom! Ennyire egybetornyosult még soha nem volt.» Lelke telve van aggodalommal az otthonról kapott hírek miatt, melyek arról szóltak, hogy gróf Teleki József állapota komolyra fordult. Azzal most már számolt,

hogy szeretett és tisztelt testvérbátyját nem fogja többé látni, de őt magát is halálsejtelmek kínozták. «Én sejtem, — írja — hogy senkit sem látandok többé azok közül, kik után szívem sóvárog, kivétel nélkül senkit sem.» «Sejtem, — írja e gondolatra újból visszatérve — hogy mi soha nem látjuk többé egymást. Sebesen haladok lefelé. Be szeretnék pedig látni és a kedves szegény Józsit és a többieket, kik szeretnek, mind és még egyszer leborulhatni kedves anyámnak sírja mellett! Nem lehet!! Isten veletek!!» Izgatott lelkiállapotát fokozta jó barátjának, gróf Batthyány Kázmérnak hirtelen halála is. «Én igen csüggedt vagyok, — írta 1854 aug. 18-án — csak nem akarom mutatni. Oly kiállhatatlan ez a külföldi élet, nem is képzelheted, ha ily hosszúra nyúlik.»

Brüsszel, hová 1854 szeptemberében költözött, eleinte megnyerte tetszését. Azt hitte, hogy itt végkép meg fog telepedni; kedélye is megnyugodott, amit nemcsak az egészségi állapotában beállott határozott javulás, hanem a bátyjáról nyert kedvezőbb hírek is elősegítettek. (1854 okt. 21-i levele.) Ez a megnyugvás azonban rövid ideig tartott. «Sokat szenvedünk, sokat búsulunk, sokat sóhajtozunk utánatok, ebből áll itteni külhoni nyomorú életünk, az enyém különösen ebből áll. Kevés vidítót mondhatok, úgy szólván semmit, azon egyen kívül, hogy meglehetősen egészséges vagyok és mintegy öt hónapja már, hogy gyomorgörcsök nem bántanak. De mit ér ily körülmények közt, milyenek az enyéme, az anyagi egészség? Mit ér az, ha a lélek és szív beteg? Kétségbeejtő ez a világ! Óh! higyjétek el, nektek, kik honn vagytok, tűrhetőbb az, mint nekünk, sokkal-sokkal tűrhetőbb.»

Brüsszel utóbb nem elégítette ki, magára hagyatottnak érezte magát itt s ezért úgy döntött, hogy a téli időt Genfben fogja tölteni néhány ismerős család körében. A Jerseyben való megtelepedés most is komolyan foglalkoztatta, de mivel úgy értesült, hogy a hatóságok «onnan aztán nem eresztik az embert, Angolhont kivéve, sehova», letett erről a gondolatról. Egyelőre azonban Brüsszel elhagyására sem tudta magát elhatározni; itt töltötte az egész telet s 1855 tavaszát is. «Nem csodás, — vetette fel maga a kérdést 1855 június

11-én — hogy még itt vagyok? Ámbár már oly nagyon készültem el innen ezelőtt két hónappal. Furcsa! Az egész világon mindenhová mehetek, kivéve persze a kiveendőket, s éppen azzal oly nehéz volt magamat valamire elhatározni. Nincs semmi különös okom, mi egy helyhez inkább húzna, mint a másikhoz, azért időztem eddigelé.» Februárban értesült gróf Teleki József haláláról, mely teljesen lesujtotta. «Nem bírok vigasztalni senkit is, magamat sem, — írja február 20-án gróf Teleki Augusztának — nincs számunkra vigasz, nincs is mit tenni az embernek, mint elmélyedni fájaldalmában. Nekem nincs más teendőm e világban.» «Mindent elkövetendek, — írta február 26-án — hogy magamhoz jöhessenek, hogy lelkem némi erőhöz juthasson ismét, hiszen ez az én bajom lelki betegség.»

Testvérének brüsszeli látogatása 1855 március-áprilisban rendkívül jótékonyan hatott Teleki László nyugtalan kedélyállapotára. Megnyugodott s volt annyi lelkiereje, hogy kivonhatta magát a nyomasztó képzetek hatása alól s bizakodva tekintett a jövő elé. Érdeklődésének központjába az otthoni családi ügyek léptek, melyek egyidőre valóban le is kötötték figyelmét és érdeklődését. Innen van az, hogy bár testi egészsége éppen ez időben nem a legjobb, levelei nyugodt hangúak és mentesek minden izgatottságtól. Készségesen engedelmeskedett orvosai tanácsának, aki Vichyt ajánlotta neki. «Utam Párison át viend, de ezen előttem legutáltatosabb városban csak legföllebb egy napot akarnék mulatni, hogy ott néhány ismerőseimet, még pedig nem a nagyurakat, meglátogassam, azután megyek egy napra St. Ange-ba, ottani birtokos barátomhoz, s onnan egyenesen Vichybe.»

A környezetváltozás azonban nem járt az óhajtott eredménnyel. Brüsszel, ahol mégis csak voltak ismerősei és barátai, úgy ahogy, elfoglalta; Vichyben hiányzott a megszokott környezet, az új ismeretség viszont kellemetlen teher volt reá nézve, sőt régi ismerőseit is kerülte. «Rettenetesen terhemre kezd lenni e világ, — fakadt ki 1855 június 29-én — úgy kerülöm az embereket, mint talán soha eddig nem. Itt egy kis magányos kertben telepedtem le, távol a zajongó

néptől. Az a néhány nap, mit hôtélben kellett töltenem, faut de mieux, nekem kiállhatatlan volt, fejem egészen elbutult volt. Iszonyú annyi sok ismeretlen közt lenni, kik az embernek nyugtot nem engednek.» «Én — folytatja tovább ugyanazon levélben — a szép asszonyok forrásánál iszom a vizet. (melyet egyébaránt Fontaine de l'hôpitalnak hívnak), így akarta orvosom. Van itt egyébaránt forrás a legkülönbözőbb nemű emberek számára; többek közt egy: La grande grille, a status-férfiak gyógyítására való, mert ismeretes, hogy ezek nagyobbára májbetegségben szenvednek. Engem, úgy látszik, orvosom nem tart status-férfiúnak, mert igen csodálkozott, mikor mondtam, hogy talán én is ihatnám a grande grille-ből.» Zárkózott és visszavonuló életmódja miatt Vichyt utóbb unalmasnak tartotta, majd úgy találta, hogy ez a fürdőhely végeredményben sokkal drágább (naponta átlag 7 frankba került), mint azt anyagi helyzete megengedné. Innen mielőbb Svájcba szándékozott menni, mely inkább neki való országnak látszott, «olesóbb is, kellemesbb is», mint Belgium (1855 júl. 14 lev.), de véglegesen most sem tudta magát elhatározni. «Nem tudom, hová menjek innen, — írta július 18-án — mindenhová kelletlenül megyek és sehol sincs maradásom. A brüsszeli séjour már ezentul nem éppen lesz nekem való... Most hát úgy hiszem Genfbe megyek, nem igen örömet, tudom, ott nem találandom helyemet. De mégis kell, hogy valahová menjek, Vichyben nem maradhatok, Párisban laknom haszontalanság volna, Londonban szintűgy, talán még inkább. Nyugodnom kell a fürdők után, oda megyek tehát pihenni. Nagyon meguntam itt mindent, szörnyű ez a sátoros czigányi élet!»

Teleki hosszas töprengés után mégis Genfet választotta. Augusztus közepe táján már ott is találjuk, s egyelőre jól is érezte magát az ismerős városban, bár egészségi állapota nem volt kielégítő. «Az én egészségem — írja innen szeptember 6-án — még nem is igen jó, de az orvos biztatott, hogy néhány hó múlva mindenesetre meg leszek elégedve a Vichy-féle vizek használatával; kinézésemmel meg vannak barátim elégedve.» «Egészségemmel még mindig nem vagyok megelégedve, — írta egy hónappal utóbb október 7-én —

a Vichy-féle vizek fonákul hatottak reám, éppen nem úgy, amint szoktak. Nem tudom, meddig maradok itt, mindenestre még darab ideig. Dolgozni szeretnék, de nincs semmi lelkiezőm, azonkívül idegeim is igen fölizgatvák, a Vichy vizek fejfájásokkal ajándékoztak meg.» Genfre egyébként hamarosan ráunt. Honvágy kínozza, főleg október elején, amikor az otthoni szüretre gondolt. «Visszaemlékezem néha — írja 1855 okt. 12-én — a kedves sziráki szüretre (hiszen éppen most az ideje), kérdezem magamban, vajon fogunk-e még valaha együtt szüretelni? Nem lennénk oly boldogok, mint hajdan, hibáznak annyian, de mégis mily boldogok volnánk. Azt hiszem ott fölépülnék ismét, mert fölüdülnék. Hiába, a lélek a testnek ura, mestere.» Ezekkel a tarka, változatos hazai emlékekkel a genfi élet egyhangúsága éles ellentétben állott. Teleki panaszosan említi föl, hogy «itt soha semmi érdekes nem történik; néhány magyar van itt, azokat naponta látom. De bizony télen át a genfi séjour nem kellemes s ennél fogva már arról gondolkozom, hogy majd — darab idő múlva máshová tegyem át a rezidenciát (amint magyarul szokták mondani). Párisba lakni semmi esetre sem megyek, de könnyen meglehet, hogy Páris tájékán telepedendem le valahol.» (1855 okt. 12. lev.)

Néhány hét múlva valóban már Melunben találjuk. «Ideiglenesen itt telepedtem le, — írta testvérének nov. 5-én — közel Párishoz (egy óra alatt ott lehet az ember vasuton). Nem tudnék Párisban lakni, ott mindig úgy tetszik nekem, mintha reám készülnének szakadni a házak, úgy hogy szinte mellem is fáj belé. Meg vagyok győződve, hogy két hónapi séjour Párisban most tökéletesen sirba döntene.» Érezte azonban, hogy folytonos vándorlásai a tőle távolabb állók előtt magyarázatra szorulnak. «Nem vagyok képes sokáig egy helyen maradni. Az én hibám-e ez, vagy a körülményeké, vizsgálni nem akarom, elég az hozzá, hogy itt sem találom magam jól, szintűgy nem, mint Svájcban s mint Brüsszelben. Nem tudom, még innen hová menendek. Talán Tours-ba megyek egy pár hétre, tudod, hogy a Touraine Frankhon kertjének mondatik. Nem ismerek ott senkit, csak azon remény fejébe megyek oda, hogy ott nyugodtabban,

kényelmesebben élhetendek, mint itt tehetem. Néhány nap múlva megválik, végrehajtandom-e szándékomat, vagy sem.»

Kétségtelennek látszik, hogy nyugtalanságának egyik főoka gyenge egészségi állapota volt, mely a vichy-i kúra után sem akart megjavulni. «Egészségem még nem állott helyre, gyomrom is, fejem is sokat fáj. Orvost még nem consultáltam. Nem igen sokat tartok az orvosi mesterségre, vagy inkább tudományra. Csak úgy tapogatódznak biz ők a sötétben. Mult tavasszal tanácsot kértem volt Brüsszelben a világ egyik leghíresebb orvosától, de bizony, mindamellett is, hogy tanácsa 40 frankomba került, oly keveset okultam általa. hogy ezt tudva, bizony talán 5 frankot is megsokallottam volna. Ő volt az, ki Vichybe küldött, hova vissza, úgy hiszem, soha többé nem megyek.» Párizst érintve, hol azonban csak rövid ideig tartózkodott, 1856 januárius elején Tours-ba költözött. ide menekült, mint írja (január 9), mert kerülni akarja az embereket. «Nekem magány kell. itt telepedtem le darab időre ; nem tudom, jó-e nekem a magány, mindenestre jobb, mint az a párisi társaság.» Tours-ban sem találta helyét : a vidék tetszett ugyan neki, s néha kirándulásokat is tett a környék nevezetességeinek megtekintésére, általában véve azonban «szenvedő»-nek érezte magát, sőt ha lehet «még szenvedőbb»-nek, ki naponta süllyed. (Január 10-i levele.) A városban mindamellett több hónapot töltött. «Tours-ban vagyok még, — írja testvérének január 28-án — nem is tudom, mikor fogom e helyet elhagyni. Nincs itt semmi kellemes. Azon idegeneknek, kik ide kerülnek, legnagyobb része bizonyosan a legunalmasabbak egyikének állítandja e helyet. Mégis szívesebben vagyok most itt, mint bárhol is másutt. hová mehetek, mert ha nincs is semmi, mi mulatságot szerezhetne, . . . szintúgy nincs itt semmi, mi kellemtelenül izgathatná föl idegeimet. Ezt pedig sem Párisról, sem Londonról, sem Brüsszelnél nem mondhatom. A fogadó, melyben lakom, igen tiszta. a szolgálat igen jó. Ebédnél, reggelinél böcsületes emberekkel találkozom.» Társasága egy építészből s néhány nyugalmazott francia tisztből állott, persze — mint írja — «mind érdemjelekkel vannak ellátva. Néha már azon veszem magamat észre, hogy csodálkozom

magamon, miért hogy nem vagyok én is valami decoratioval ellátva. Valóban sokszor azt hiszem, hogy az egész francia nemzet decorálva van kivétel nélkül. Annyi itt a szallag, hogy vannak napok, mikor csak szallagos emberekkel találkozom. A nagy többsége ez ország lakosinak csak kétnemű emberekből áll: blouse-osokból, azaz a pórnépből, s szallagosokból. A mi e két osztályon kívül áll, bizony igen csekély része lehet Frankhonnak. Ezek aztán köztársaságiaknak képelték magukat közel négy évig! Oly emberek, kiknek főmultságuk egész életükön át abból áll, hogy nagyságolják egymást!» — «Egyébaránt — folytatja tovább — mindent összevéve a tours-i franciát mégis inkább szívelem a párisinál. Igen csodálkoznak a párisiak és csak különczségem következtének hiszik, midőn azt mondom nekik (s pedig minden alkalommal mondom), hogy nem szeretem Párist. Nem tehetek róla, mégis úgy van, hogy nem szeretem. Bizony nem tudom, mi történnék, ha Páris ember volna; hihetőleg insultálnám, s megverekednék. Bocsanatot e sok haszontalanságért, mit egymásra halmoztam. Nem bírok okosan írni, fáj a lelkem, óh! sok mindenféle okok miatt fáj, s a szerint kell beszélnem.»

Február végén már komolyan készülődött a város elhagyására. Ezt tanácsolta neki testvére is, aki attól tartott, hogy ez a túlságos visszavonulás a társaságtól, erős visszahatást fog előidézni Teleki kedélyállapotában. «Kevés napok mulva elhagyandom e helyet, most Párisba, később pedig Brüsszelbe menendő. Egyébaránt nem éppen oly nagyon célszerűtlen volt az itteni lakás, mint ti gondoljátok» — írta megnyugtatóul február 23-án. Március elején valóban elhagyta Tours-t; mint írta, nehéz szívvel távozott innen és nehéz szívvel tér vissza párizsi ismerősei közé; érzi, hogy elszokott a társaságtól, különben is rossz társalkodónak és elsavanyodottnak tartja magát. «Néhány héttől fogva rettenetesen vénülök.» (Febr. 29-i levele.) Párizsban rövid ideig tartózkodott, március 17-én már Brüsszelből értesíti testvérét, hogy «darab időre» itt telepedett meg. «Csüggedett vagyok, s szenvedő, mint mindig», — írja többek között; érezte, hogy egészsége gondos ápolásra szorul, Vichybe azon-

ban semmiesetre sem akart visszamenni. A legmegfelelőbb helynek Gasteint tartotta a maga számára, oda viszont nem mehetett (1856 ápr. 9-i lev.). Brüsszelben egyébként leginkább Horváth Mihállyal és báró Jósika Miklóssékkal érintkezett. Április végén itt tartózkodott gróf Teleki Sándor is, továbbá — mint Teleki László írja — «anyja Jankóné és Lady Langdale, meg ennek leánya Bickersteth kisasszony, ki Sándorral jegyben járt. Itt lesz meg a lakodalom. Beszéltem már róla? Úgy hiszem, de bizonyosan nem tudom. Ily confusus vagyok. A kisasszony a leggazdagabb angol partik egyike. 600,000 francnyi évenkénti jövedelem vár reá, meglehet. egy millió is. Sándort a magyarok iránti szeretetből veszi el. A leány már is jól tud magyarul, szép leány, fiatal is, alig 19 éves. Úgy-e különös szerencse?» (Ápril. 29-i lev.) Ez a házasság Telekit később is foglalkoztatta. «Sándor Angolhonba ment, — írja haza május 9-én — a házassági készületeket megtenni; engem lady Langdale-ék úgy fogadnak, mintha házukhoz tartoznám, mindennap ott ebédelek s az estvéket is többnyire velük töltöm. Derék jó hölgyek.» A házasság elé azonban nagy akadályok tornyosultak, s egyelőre úgy látszott, hogy az nem is fog létrejönni. «Éppen tegnap mondták ki az angol bírák tagadó ítéleteiket» — írta július 13-án Párizsból, ahol ugyanezen időtájban folyt le gróf Andrássy Gyulának és gróf Kendeffy Katinkának esküvője. «Nem voltam jelen az esküvőn, — jelenti haza, — meg voltam híva, de késő érkeztem; megmondtam nekik legjobb vágyaimat, s ezzel irányukban teljesen quitte vagyok. Nem hiszem, hogy ez életben még sokat alkalmatlankodjam nekik látogatásaimmal, ők más világban fognak élni, mint én, s igen jó lesz, ha mentül kevesebbet látandjuk egymást.» Nem ismeretes, hogy mi az oka ennek a feltűnő hidegségnek.

Csüggedt lelkiállapotban hagyta el Párizst. «Bizony nem rózsaszínben áll előttem a jövő. minden, amit látok, s hallok, csak nyomasztólag hat kedélyemre. Sehonnan sem mosolyg felém semmi jó.» Svájcban egyelőre ide-odautazott; megfordult Konstanzban, Schaffhausenben, Zürichben, július végén Interlakenben, majd szept. 6-án Belinzonában és végül Luganóban. Bár azt írja magáról, hogy rossz túrista,

ki elfásult és utazás közben keveset lát s keveset élvez, mégis több kirándulást tett s csak szept. 23-ika körül telepedett meg újból Genfben. Tulajdonképpen minden terv nélkül. «Nekem még nincsenek e télire terveim, oly fáradt vagyok, oly csüggedett, — írta szept. 27-én — beteg is, csúf köhögésem van, de már múlik.» Október 19-től kezdve hónapos szállást fogadott, mert oly lakásra talált, melyben «ami itten nagy ritkaság, kemence van.» Genfben alig voltak ismerősei, ami azonban nem bántotta, mert azt tervezte, hogy félbenmaradt tragédiáját befejezi.

Genfi tartózkodását most is, miként a mult évben is, egy kellemetlen incidens zavarta meg, t. i. Klapka Györggyel való párbaja. Erről novemberben Almássy Pál, az előző évi párbaj egyik részese, értesítette Szemere Bertalant. «Okát nem tudjuk» — írja Szemere (Naplója, II. 55. l.) — de szorinte «nem lehet más, mint asszonyi dolog.» Teleki hónapok mulva úgy adja elő az esetet, hogy annak «oka egy véletlenség volt, de nem egészen csekélység. Mindig jól voltam — írja — ellenfelemmel az eset előtt; de egy casinoi ebéd alatt egy szó adván a másikat, igen nagyon összevesztem vele, úgy, hogy végre sértő kifejezéseket használtam, de mások nem vették észre, mert beszédünk magyarul folyt. Valóban nehéz volna megmondani, melyik félnek volt inkább igaza, élitől is jött, fokától is, de a kibékülés mindenestre lehetetlen volt. Nem haragszom reá.» (1857 márc. 17-i lev.) A párbajban Teleki vállán sebesült meg; a párbaj megtörténtét családja előtt titkolta s csupán annyit íratott haza egyik barátjával, hogy kocsija feldőlven, vállán megsérült. «Egy barátom megírta neked, — olvassuk november 2-i levelében — hogy földültem s megsértettem vállamat. Azért nem felelhettem ezelőtt néhány nappal érkezett kedves leveledre. Most azért írok, hogy lásd, miként már jobban vagyok, néhány hét alatt fölépülök.» Sebesülése nem lévén súlyos, a javulás gyorsan haladt előre, amiről Teleki ismételten igyekezett biztosítani aggódo családját. 1856 december 24-én már arról értesíthette övéit, hogy «már búcsút is vett» az orvostól, fájdalmat egyáltalában nem érez tagjában. «Köhögésem az, mi leginkább bánt, — írja ugyanekkor —

e miatt talán néhány hetet Franciaország déli részében fogok tölteni.»

Hyères-rel, hová 1857 január közepén érkezett meg, teljesen meg volt elégedve. «Gyönyörű hely ez, mellemnek igen jól esik itt lenni. Oly melegen süt a nap. Most is nyitott ablaknál ülök fűtetlen szobában, s nemcsak hogy nem fázom, sőt melegem van. Frankhon legmelegebb pontja ez, melyhez képest nemcsak Marseille, hanem egész Lombardia hideg ország. Szép látvány a zöld narancsfákat gyümölcsözni látni. Minden zöld itt, májusban sem lehet a természet szebb. Ez már nemcsak a narancs és citrom és myrtus meg olajfák, de a pálmafák hazája is. Pálmafa árnyék alatt sétálok naponta . . . Csak az a kár, hogy itt az eledel és társaság nem egészen oly jó, mint minden egyéb. Sok itt a porosz, ezek még a legkellemesebb emberek minden itteni idegenek közt. Örülök azon, hogy egy honfitársat találtam itt. Régi ismerősöm, de Te, gondolom, nem ismered. Medny[ánszky] Cézárnak hívják. Vele lakom és étkezem, meg egy porosz tiszttel. Ott-hon menagirozunk, mi reám nézve sokkal célszerűbb, mint fogadóban élni. Gondolom, hogy néhány heti séjour itt mindenesetre jót teend egészségemnek.» Hyères-ben, hol február végéig tartózkodott, értesült az akkoriban nagy feltűnést keltő Asztalos-féle párbajról. «Sokszor tapasztaltam, hogy a munkátlan élet nemcsak sok egyéb bajnak, de még veszedéseknek is oka lehet. Éppen nem akarom mondani, hogy honfitársaim mind henye életet élnek; vannak igen jó, derék, hasznos emberek köztük, de vannak másféle egyének is. Ezek a pletykáknak nagy kedvelői. Ilyen pletyka következtében történt, hogy egy hontársunk, Asztalos, Genfben agyonlövetett egy lengyel által, ki régi ismerősöm. Úgy történt a dolog, miszerint nem lehet a lengyelnek nem adnom igazat, ámbár a másikat bizony igen sajnálom. De a párbaj nem volt kikerülhető, s annyira meg volt sértve a lengyel, miszerint ellenfelét nem kímélhette. Szeretem, hogy elhagytam Genfet, különben bizony hihető, hogy résztvettem volna e dologban, akaratom ellenére is beléhúztak volna. Szomorít és csüggeszt engem egy ilyen eset. Ha csak kivételi eset volna, úgy még hagyján, de igen sokszor történnek hasonló veszedék-

sek. Mialatt Genfben voltam, két ilyen bajt sikerült a legnagyobb erőfeszítéssel kiegyenlítnem. Ez is csak nekem sikerülhetett. Elmenetelemtkor egyébaránt már éreztem, hogy valami baj fog történni Genfben. S azért nem is igen nehezen váltam meg ama várostól, ámbár ott számos jó ismerőseim vannak. Meguntam már az efféléket és sokkal nagyobb ingerültséget szül bennem, mikor más dologról van szó, mint mikor az enyémről.»

Hyères-ből Párizson át ismét Brüsszelbe utazott. Itt újból erőt vett rajta pesszimizmusa, s idegessége ismét kiújult. «Bármit beszéljenek is az emberek, én bizony nem hiszem, hogy haza kerüljek. Igen feketén látok mindent, most egyébaránt még feketébben, mint szoktam, mert testileg is igen szenvedő vagyok.» (1857 ápr. 29-i lev.) Kétségtelen, hogy a hangulatváltozásnak oka nagyrészt barátjának, Mednyánszky ('ézárnak hirtelen halála volt. «Képzeld csak — írta ugyanakkor testvérenek — Mednyánszky Cézár, az, kivel Hyèresben voltam, ezelőtt néhány nappal egy porosz nő iránti örült szenvedélyből megmérgezte magát! Iszonyú, úgy-e! Így hullunk el egymásután!»

Ideges nyugtalansága Brüsszel mielőbbi elhagyására készítette. Május végén újból Párizsban találjuk. Mint mindig, most is kellemetlenül érezte magát e városban, amihez nagyban hozzájárult a barátságtalan hideg időjárás is, mellyel kiáltó ellentétben állottak a hyères-i verőfényes szép tavaszi napok. Úgy hitte, hogy a ködös és borús Párizs nem tesz jót egészségének, melynek «igen nagy szüksége van a napra», s azonnal betegebbnek képzelte magát, mihelyt nélkülözte a napfényt. Úgy érzi, hogy Balatonfüred vagy Borszék vize meggyógyítaná. «Gastein is jó volna, igen jó», de természetesen erről beszélni sem lehet. Párizsban különben ismét erőt vett rajta a honvágy. «Tudod, — figyelmeztette testvérét 1857 június 2-i levelében — hogy már kilencz évtől fogva vagyok így. Hosszú-hosszú idő! S kettősen lehet számítani az így töltött időt, annyira vénít. Mindenfelét képzeltem magamnak, híreket vártam, a hazából, de mint látom, nincs semmi új. Látom, folytatni fogom a szomorú életet s itt rakom le csontjaimat... Fáradt vagyok, igen fáradt, még arra is

alkalmatlan, hogy magamat gyógyítsam. Egészségem engem nem érdekel többé, mire használnám? Aztán fejem is gyöngült már, e részben túléltem magam.» Csupán az vigasztalta, hogy küszöbön állott testvérének látogatása s a viszontlátás öröme kissé felvillanyozta.

Egy idő óta az is izgatta, hogy családja lépéseket tett, vagy akart tenni az ő amnesztiájának kieszközlésére s ez esetben úgy tervezték, hogy majd Balatonfüreden találkoznának. «Fölséges volna Füreden, — írta 1857 jún. 20-án — de arról le kell mondani, nem lesz lehető; ha úgy lett volna, mint gondoltuk, akkor igen, de vannak lépések, mikre az ember nem határozhatja el magát.» Testvére megérkezéséig egy francia fürdőhelyen, Pougues-ban töltött el néhány hetet. Az orvosok által előírt kúra nem használt neki s három hét multán sem érzett könnyebbülést. «Nem is igen használand nekem gyógyszer, — írta júl. 19-én — mert a lélek az, ami beteg, s nem engedi a testnek fölépülését. Igen beteg ez a szegény lélek!» Érdekes mindamellett, hogy gróf Andrássy Gyula amnesztiája nem hozta nagyobb hullámbzásba kedélyét, úgy látszik, őt ekkor mindenekelőtt a testvérével való találkozás érdekelte (júl. 18-i levél).

Párizsban érte a hír, hogy testvére útnak indult, mire Teleki Schaffhausenbe utazott, hogy vele találkozzék (júl. 24-i lev.). Együtt töltöttek Svájcban egy egész hónapot s Teleki ismét boldog és nyugodt volt, hogy övéi közt lehetett. Arra nézve, hogy minő lelkiállapotban maradt vissza az elválás után, rendkívül jellemző Baselben kelt aug. 29-i levele. «Mielőtt elhagynám Svájcot, — írja — még egyszer Isten hozzádot intézek hozzátok. Köszönöm szívem mélyéből azt a sok szívességet, melyet irántam minden alkalommal tanusítottatok. Szép napok voltak, melyeket együtt töltötünk, ki tudja, mikor érek még hasonlókat? De nem panaszkodom, el akarom hinni, hogy eljönnek ismét a szép napok... Megírátok, úgy-e, miként tetszett a St. Gotthard? Tudom, hogy tetszett, ámbár nem éppen bájoló látvány, inkább borzasztó, mint örvendeztető. Hiába, a borzadalomnak is megvan a maga gyönyöre, tanusítja ezt naponta a sok svájci utas. Be szerettelek volna ama nagy hegyen át a határig kí-

sérni! Soha elválás nehezebben nem esett nekem, mint most tőletek. Oly egyedül érzem magamat azolta! Nem tudom reményleni azt a szép együtt töltendő sziráki szüretet, sem a füredi séjourt, nyugtat engem mégis, hogy te reményled, kedves lelkem. Én csak délután hagyhattam el Altorfot, aznap tehát már nem érhettem Zürichbe, hanem Richterswylben kellett hálnom, hol aztán bánatomban, unalmamban néhány tálat összetörtem. amiért természetesen illő kárpótlást kelle fizetnem . . . Isten veled, kedves lelkem, jobb kedvet kívánok nektek, mint minővel most bírok. Nem is tudok egyebet, mint óbégatni az élet nagy és kis misère-jei fölött. Be jó volna, ha az a spaai vasas víz a lelket is gyógyíthatná, de hát hiába, ez nem lehet. Sokszor kérdezem magamban, ha csakugyan meg talál szaporodni vérem a sok vas által, a jelen körülmények közt valjon mire használandom azt a sok vért?»

Aug. 30-án elhagyta Svájcot, s Mannheimet érintve a Rajnán Spaaba utazott orvosi kezelésre. «Roppant sok vasas vizet iszom s kétszer fürdöm naponta, egyszer hideg édes vízben, egyszer meleg ásványos vízben, még eddig nem tapasztalom nagy sükerét» — írta szept. 12-én. Sokat foglalkoztatta a hazatérés lehetősége s az őszi sziráki szüret, melyről annyit beszéltek egymás közt a testvérek. A hazulról vett értesülések azonban nem voltak kedvezőek; az illetékes tényezők az amnesztia feltétele iránt érdeklődő egyik családtagnak — Teleki szerint — «Pythiaképpen válaszoltak: Lehet így, lehet amúgy, semmit sem lehet tudni, ki-kivelkiismérete sugallatát kövesse! Ilymódon szólott neki a tekintélyes úr, kinek a kivételek iránt kérdést tett volt. Itt sem történt semmi új; akik eddig várakoztak, most is váraкоznak. Úgy van az a dolog, amint én mondtam, s én, kedves lelkem, barátném, a mellett maradok, amit mondtam. Folytatom a szomorú életet ezentúl is. Hiszen minden egyéb okokhoz még az is járult, hogy szerintem bizonyosan hiába volna minden kísérlet. Amaz ibis-redibis-féle válaszokkal is csupán csak ez sül ki. Óh, csak volna mód benne, s úgy, hogy önérzetemet megóvjam, bizonyosan tettem volna. Be gyönyörű lett volna Szirákon szüretelnünk! Istenem, mikor valósuland ezen óhajítás? Lélekben s szívben lehetek csak veletek,

de lélekben s szívben veletek is vagyok s leszek mindenkor, kedves lelkeim.»

Október közepén már ismét Brüsszelben időzött, onnan azonban rövidesen Genfbe utazott, hogy Teleki Sándorral és a ladykkal találkozzék. Itteni tartózkodását azonban rövidre szabta, mert meleg tájak felé sietett. Megfordult Genuában s Nizzában is, de állandóbban Cannes-ban telepedett meg. «Nekem jobb itt. — jelenti haza december 18-i levelében — mert csöndesebb az élet s még valamivel melegebb is van itt, mint Nizzában.» Itt értesült arról, hogy Teleki Sándornak végül sikerült nőül venni a miszt. csak azt nem értette, miért megy — úgymond — «Sándor a lakodalom után mindjárt Angolhonba, hol neki, mint mondja, sürgető dolga van, felesége pedig és anyósa Marseille-be mennek, s onnan Spanyolhonba, hová aztán persze Sándor is később eljövend. Nemde, különös?» Utóbb úgy értesült, hogy velük ment Czecz tábornok is, akiről azt hiszi, hogy lady Langdale kedvéért csapott fel kísérőnek (1857 dec. 29-i lev.).

Csendes egyhangúságban, szinte remeteként töltött el több hónapot Cannes-ban, de néha-néha átrándult Nizzába is, ahol ismerősei voltak. Ide sorozta Stefánia bádeni nagyhercegnőt és vejét, Hamilton herceget is, kik többször látták vendégül. «12 nap alatt ötször voltam hozzájuk ebédre hivatalos» és «soha senki szívesebben nem fogadott a külföldön». — írta haza 1858 márc. 3-án. Később Cannes-ra is reáunt: utazási kedv lepte meg, s mielőtt Genfbe tette volna át szállását, ide-oda utazott. «Valóságos sátoros cigány vagyok. — írja Luganóból május 6-án — most már nem is tudok eljutni oda, hova szándékozom. Genfbe, hol leveleim várnak. Nézek a Szent-Gotthardra, mint borjú az újkapura. Néhány naptól fogva megakadtam itt, mert ismét hó esett a St.-Gotthardon és a miatt nehéz átmenni rajta; pedig már igen jó volt az út április végén, most májusban romlott el.»

A cannes-i pihenés általában jót tett neki; testileg megerősödött, azonban mint írja «bús vagyok, csüggedett, nyugtalan, van is okom reá!» Május közepe táján végre elérte Genfet. «Csak most vergődhettem ide, Genfbe. — tudósítja övéit május 19-én, — ugyanis sok hó esett májusban a he-

gyeken, melyek Olaszhont Svájctól választják. Nekem Luganóban kellett várakoznom, a St.-Gotthardon darab ideig (négy-öt napig) még szánon sem lehetett átmenni, a pósta is kimaradt. Az első napon, melyen mennem lehetett, mindjárt mentem. Szép az a Lugano, — hiszen ismered kedves lelkem — de hát én már rettenetesen meguntam volt. Furcsa, hogy miután egész májusig kikerültem a telet, végre májusban a szó legteljesebb értelmében benne voltam. Sibiria sem lehet zordonabb, borzasztóbb, mint volt most átmenetelemtkor a St.-Gotthard. Ölnyi magasságú hó volt mindenütt, néha eltüntünk benne egészen lovastúl, szánostúl. A lovak folytonosan buktak, korbáccsal kellett azokat fölkelésre kényszeríteni, de alig keltek fel, ismét hasra feküdtek. A szánokat negyvenszer is föl kellett emelni, kivájni a hóból, folyvást föl-fölfordultunk s egészen leestünk volna a mély gödrökbe, ha emberek nem tartanak. Összeolvadt úgyszólván föld és ég, mert akkor is havazott; semmit sem látott az ember, mint fejérséget, végtelent, kétségbeejtőt. Fájt a szemnek. Volt ott néhány asszony is, képzelheted, mennyi sikoltás hallatszott. A szánok természetesen igen kicsinyek voltak, csupán két emberre számítva és nyitottak; az ember is egészen eggyé vált a természettel, csupán hógomolyának látszott. Jó, hogy túl vagyok ez úton és semmi baj nem történt. Engem mulattatott, szívesen emlékszem vissza ama fölséges kietlenségekre. Nem ártott meg nekem az út, ámbár náthám volt, mikor kezdtem, hanem képemről, kezemről a hófuvatagok következtében lehámlott a bőr. A furmányosok mind fátyolokkal fődtek be arcaikat a hó ellen, de nekem ez igen kellemetlen lett volna. Különös, hogy a tömérdék hó közepett nem találtam igen hidegnek a léget, éppen nem dideregtünk.»

Utazgatásait újabban megnehezítette az a körülmény, hogy Franciaországban egy friss rendelet szerint «minden útra külön-külön új víza kell s azt is igen nehezen adják meg». (1858 júl. 16-i lev.) A nehézségeket mindamellett sikerült leküzdenie s az év őszén hosszabb időt tölthetett Párizsban. «Közelg a szüret ideje — írta innen szeptember 30-án. — Képzelem, mily kellemesen töltenditek azt. De szeretnék

köztetek, veletek vigadhatni! Emlékszel még, kedves lelkem, barátom, arra, hogy tavál is beszéltünk a szüretéről? Mondtad akkor: ki tudja, talán együtt szüretelünk! Azóta most már a második szüret közelg és még most sincs kilátás, talán most kevesebb, mint valaha. Nem látom már többé Chanaán földjét! Itt kellend végeznem pályámat, itt, a reám nézve sivatag külhonban lerakni csontjaimat, mikor ennek ideje eljövend». Párizsból nov. 2-án indult vissza Genfbe, hová egy barátnéja vonzotta, s bár innen gyenge egészségére való tekintettel ismét délvidékre készült, az utolsó percben mégis úgy döntött, hogy visszamegy Párizsba, mely ellenállhatatlanul vonta magához. Pedig szenvedőnek, fáradtnak, életuntnak érezte itt magát, s alig töltött néhány napot a világvárosban, máris menekülni akart onnan. «Nem vagyok én már társaságba való — írja december 22-i levelében. — Irtózom az új ismeretségektől, valahányszor ilyenekhez engedtem magamat juttatni, mindannyiszor megbántam. Éppen azért megyek Tours-ba, mert ott senkit sem ismerek, s tehát sehova sem kell járnom. Itt éppen nem járok a világba, mégis annyi a kikerülhetetlen társasági kötelesség, hogy szinte megcsömörlik az ember tőle.» A hazai hírek most is, mint egyébkor, bő alkalmat szolgáltatnak neki az elmélkedésre. «Hidd el, — írja ugyanazon levelében — néha, mikor így átgondolok multat és jövőt, s visszatekintek amaz aranykor felé s aztán előre ama sivatagra, mi még előttem áll, csak azon veszem magamat észre, hogy zokogok, mint a kis gyermek. Jaj nekem!»

1859 elején valóban Tours-ba költözött, mely szerinte «valamivel melegebb hely, mint Páris, különösen kevésbé szeles, azonkül az itteni rendes élet és nyugalom jól hatott» reája; szenvedőnek írja ugyan magát, s álmatlanságról panaszkodik, de viszont megállapítja, hogy étvágya «tetemesen javult» (1859 jan. 21-i lev.). Tours-ból gyakran felkereste Párizst, hol március folyamán hosszabb időre megtelepedett. «Bizony szenvedő vagyok most is — írja márc. 24-éről. — Páris egészen elrontotta azt, amit Tours használt. Be szeretnék innen elmenni, utálom e várost, s mégis itt ragadtam meg. Már egy hónál több, hogy ide jöttem. Mindig így jár az em-

ber ezzel az utálatos Páris-sal. A lég is rossz, az életmód is rossz itt, az ember napestig izgatott állapotban van.»

Azóta, hogy 1859 május 6-án Párizsban Kossuth elnökelete alatt megalakult a Magyar Nemzeti Igazgatóság, melynek egyik tagja Teleki volt, ez utóbbi lelkiállapotában, mely a közelmúlt néhány esztendő alatt némileg megnyugodni látszott, határozott visszaesés állott be. Telekin ismét úrrá lett idegessége, s izgatottsága, melyet a harcéri események és a külpolitikai helyzet változásai állandóan tápláltak, fokozódott; levelei rapszodikusak és híven tükröztetik vissza írójuk zaklatott lelkiállapotát. «Egyáltalában igen sokat szenvedek, — olvassuk 1859 aug. 3-i levelében — lelkileg sokkal többet, mint testileg. Ez az én helyzetemben megfogható. Isten tudja, mikor látjuk egymást. félek, félek, hogy sok idő telik el addig! Bízom a Gondviselésben, talán nem hagy el egészen. Ich sehe den Fingerzeig der göttlichen Vorsehung, s ez az, mi lábon tart.» «Hidd el, — írja néhány nappal később, aug. 16-án — sokszor azt hittem, általános. belső, külső, fej, gyomor és bél- és mell és tüdő stb. gyulladásba esem, annyira sokat szenvedtem mind erkölcsi, mind physicali okoknál fogva. Idegeim ingerültsége is hozzájárulván az anyagi okokhoz, néha úgy tetszett nekem, mintha minden lehelletem által tüzet nyelnék. Most sem vagyok egészen ment ez érzettől . . . Egy kis jóféle reménység, azt hiszem, jobban hatna reám, mint az a sok víz, mit iszom és miben fürdöm. Az a kedves sziráki szüret, mit említél, az a reményletnél csöndesebb, könnyekkel tölti el keblemet. Szép gyönyörű emlék, mikor együtt voltunk. Mikor fogunk még együtt szüretelhetni? Egy titkos szó mondja nekem, hogy bízzak Istenben, s még fogunk. Levert vagyok, de mégis oly földre sujtott, minőnek talán képzelhetnél, az nem. Én egyébaránt már régtől fogva nem tartoztam azok közé, kik mindent annyira rózsaszínben szoktak volt látni. Szomorú tapasztalások iskoláján mentem e részben át. Fölvidította az egész világot a béke; vannak, kik azt már biztosnak hiszik, én, fájdalom, még most sem mondhatok bensőleg magamnak egyebet, mint: ki tudja, talán ezen gyönyörű remény is füstté fog válni, mint annyi más; ki tudja, ki tudja!»

Melunból, Párizsból és Brüsszelből kelt levelei szeptember és október folyamán telve vannak feszült várakozással, némi reménységgel és bizakodással. «Én most is azon kedélyi állapotban vagyok. — írja október 23-án Brüsszelből — melyben írtam utolsó leveletemet. Búsulok gyakran, de nem csüggedtem el. Ki bírná fölemelni a fátyolt, mi a jövő titkait fedi? Az ember csak úgy találgat, csak úgy találomra él; a mezei gazda is mennyiszor csalatkozik! Hiszen ezen évi szüretre nézve is csalatkoztunk reményeinkben... Én azt hiszem, hogy semmiféle dolog nem folyhat mindig rosszul, valamint másképp éppen úgy nem folyhat mindig jól. E szerint azoknak hiú reményeit sem osztom, kik oly könnyen el szokták hinni, hogy örökre meg van alapítva a béke. Igenis szép volna, a mostani viszonyokhoz hasonlítva az örökös béke! Az emberek nagyobb része szintoly könnyen ölelkezik, mint minő könnyen pattan föl a méregtől. Az ördögi természetek a legritkább kivételek közé tartoznak, de azokat, kiket a franczia mauvais coucheurs-öknek hív, feles számúaknak hiszem mindenütt. De már nem folytatom tovább ezen meddő philosophiai tárgyat. Olyan a világ, aminő, ki segíthet rajta? Egyik évben rossz a termés, a másikban jó, az emberek pedig ma ölelkeznek, s holnap dúlnak-fúlnak egymás ellen és e miatt még nem esem kétségbe.»

1860 január-februáriusában sokat utazott. «Én már 11 napja, hogy majdnem szüntelenül megyek és utazom» — írta 1860 január 19-én Brüsszelből. Egy hónappal utóbb Párizsból írja, hogy egészen odavan a fáradtságtól, most éppen Londonból érkezett. Szinte maga is természetesnek találja, hogy a sok utazás visszahatásának jelentkeznie kell. «Én egészségemmel nem dicsekedhetem. A sok utazás, Londonban s Párisbani lakás, légváltoztatás, két ízbeni tengeri betegség, némi kikerülhető s kikerülhetetlen bosszúságok stb. rosszul hatottak idegeimre. Siettem is elhagyni Párist, mihelyt lehetett. Most pár óra itt telepedtem meg» — írta 1860 márc. 17-én Montpellier-ből. — «Montpellier-nek szép klimája van, hasonló Cannes-éhoz, tavasz van már itt a szó teljes értelmében. Egy kis nyugalom és ápolás itt helyreállíthatja rövid idő alatt rongált egészségemet. pe-

dig szeretnék néhány hó alatt ismét haszonvehető állapotban lenni.»

Montpellier-t is hamarosan megúnta. «Ha még időm lesz, — írja április 7-én — valami mással fogok próbát tenni, mivel látom, hogy a déli klíma nem hat reám; vízkúrát tanácsoltak, közel Genfhez van ilyen intézet Divonne-ban. Nekem ez nincsen ellenemre, csak hogy igen hosszadalmas és amellettt fáradtságos is. Nem szeretek annyit foglalkozni nyomorult testemmel. Nem határoztam még el magamat semmire sem. Itt vegetálok. Valahol meg kellene szállnom, otthon menagiroznom és rendesebben élnem, az jót tenne nekem, ha egy kis lelki megelégedés is járulna hozzá. De azt hol keressem? Azonban valóban nem is igen tudom. betegség-e, vagy csak koravétség, anélkül sínylődöm. Hiszen igazad van, ha azt mondod, hogy még nem vagyok igen vén. 49 év nem olyan sok, csak hogy bizonyos évek. olyanok pl., minőket távol tőletek töltöttem, kettősen számítandók, úgy hogy én olyan vagyok, mint aki már a hatvanat meghaladta volna.»

Párizsból való hirtelen elutazása itthon különféle híresztelésekre adott alkalmat; azt beszélték, hogy ismét pár-baja volt, ami övéi közt természetesen nagy nyugtalanságot okozott. «Sietek megnyugtanni az iránt, — írja ezekre vonatkozólag testvérének még Montpellier-ből ápr. 30-án — hogy nem dőltem föl s egyáltalában nincs semmi bajom. Nem is volt alkalmam feldőlni, hidd el, nem keresem ez alkalmakat. Nem képzelem, honnan kerültek e hírek. már más-honnan is írták. Mindenki, ki ír nekem, kérdezi, hogy élek-e. Ennek talán az volt az oka, hogy nem állhatván tovább ki a párisi életet, csak úgy egyszerre eltűntem onnan... Én itt mindig várom a szép időt, hiába, nem akar sütni a nap. Ezen rossz idő miatt sokat szenvedek, úgy hogy jelenleg pl. alig bírom tagjaimat. Abban szenvedek, mit a francia courbature-nek nevez. Egy kis nap sokat használhatna, de rosszul bánik velem a nap, nem mutatja magát, nem veszi tekintetbe, hogy éppen ő miatta jöttem ide. Én még mindig jót remélek ez évre: jó termést és talán jó szüretet, azonban a jövő Isten kezében van. Sok ujság lepott meg, legnagyobb

része fájdalmasan. Igen sajnálom Széchenyit! Szeretem látni az irántai egyhangú lelkesedést az egész hazában. Bizony érdemi is. Vidító semmi sincs.» Montpellier-ből a meleg idő elől (május 11) Genfbe menekült. «Oly meleg is kezdett már ott lenni, hogy sokáig nem állhattam volna ki»; különben sem használt neki az ottani tartózkodás s ezért úgy határozott, hogy hidegvíz-kúrával tesz kísérletet, bár tudta, hogy az efféle kúra fáradságos és hosszadalmas is. (Május 12-i levele.) A hidegvíz-kúra helyett később sósfürdők mellett döntött, miért is a Genfhez közelebb lévő Bexbe költözött, hol tényleg több hónapot töltött. A fürdőhely azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. «Bágyadtságom múlik, — írja június 14-én — de a nervozitás még eddig nem enyhült. pedig szeretnék haszonvehető ember lenni, különösen azért sóvárgom az egészséget.»

Leveleiben eddig általában a politikát nem érintette; újabban azonban arról, ami ez időben az európai közvéleményt foglalkoztatta, hogy t. i. tartós lesz-e a béke, vagy sem, ő is megemlékezik. «Csak bár a békében bízhatnám, — írja jún. 24-én — de lehetetlen tartósnak hinnem. Piemont és különösen Garibaldi, mint látod magad is, nem nyugosznak, ezentúl sem hihetem, hogy nyugodjanak, az már, fájdalom, az olaszoknak természete. Titokban több pártolók vannak, mint gondolná az ember, gyanítom.» «Olyan ez az Európa, — írja jún. 3-án — mintha részeg volna. Annaira rögtön váltják föl egymást ölelkezés és harag, frigy és ujjhúzás, hogy most valóban alig lehet tudni, kik szeretik egymást, kik dühöngnek egymás ellen. Meddig fog ez így tartani? Már akármily szempontból vegyem föl a dolgokat, mégsem húzhatom ki a jelen viszonyokból azt a következményt, hogy a béke tartós leend. Ez búsító! Ezen bizonytalanság azonban még hihetőleg néhány hónapig eltartand. Az a furcsa oldala van a mostani helyzeteknek, hogy senki sem teszen akarata szerint, hanem mindenki kénytelen a folyammal úszni. Egy van, új komplikáció, mi az európai bajokat tetemesen növelheti, az a rémületesen növekedő gyűlölet Frank- és Angolhon közt. Egy kis antipatia megvolt mindig, de hát most ez potencirozva van. Ezt valóban saj-

nálni lehet! Még sem képzelhető, hogy ama két hatalmaság hadat viselhessen egymás ellen, egyik sem fordulhat Olaszhon ellen. Éppen úgy nem hihető, — sajnálattal mondom — hogy valaha igazán szívből kibékülhessen Ausztria Poroszonnal (mi pedig oly kívánatos volna!). No de már eleget írtam ezen nem az én specialitásomhoz tartozó tárgyakról, mindamellett, hogy azokat említeni sem akartam.»

Bexből, hol július végéig tartózkodott, ismét visszatért Genfbe. Úgy tervezte, hogy október vége előtt Olaszországba megy egészsége helyreállítására, amire Bexben hiába várt.

*

Drezdai látogatása, elfogatása és kiszolgáltatása Bécsnek, ismereteseek. Bécsből 1861 január 2-án kelt levelében tudósította testvérét a vele történekről. «Bocsásd meg. — írja — hogy eddig nem írtam, lehetlen volt, merő lehetlen. Tegnapelőttől fogva vagyok szabad, de igen el voltam foglalva látogatások által, gondoskodtam azonban arról, hogy mindjárt tudd. Most már a hirlapok is adják. Mindaddig, míg Őfelsége elébe nem jöttem, nem is tudtam, hogy oda vagyok parancsolva. Szabadságom föltételeit tudod? Hogy amennyiben a külfölddel Austriára nézve ellenséges összeköttetésem volnának, azokkal fölhagyok, hogy nem megyek külhonba és hogy e pillanatban (vor der Hand) politikai tevékenységemről lemondok. Előmbé szabattak, el kellett fogadnom.» Néhány nap múlva újból visszatért e tárgyra és újból elismételte előbbi levelének tartalmát. «Ígértem neked, azonkívül írtam is — olvassuk január 8-i levelében. — Remélem, tudsz mindent. Siralmas eset úgy-e? Undokul viselte magát irányomban a szász kormány. Természetes nemde, hogy én ezt föl sem tehettem? Arról, ami azóta történt, nem tehetek. Valóságos fánum volt. Kikerülhetetlen. Nehéz mindezt elcepelni, azt hidd el nekem. Hozzájárul még annyi rágalom. Nincs fájdalmasabb, mint a journalistica játékává válni. Azt ígértem meg, hogy az osztrák államokból nem megyek el, hogy amennyiben a külfölddel Austriára nézve ellenséges szövetségben álltam volna, azzal fölhagyok, s hogy egyelőre (vor der Hand) minden politikai tevékenység-

től óvakodandom. Minden egyéb hazudság, pedig mennyit koholtak külföldi s belföldi lapok . . . Mihelyt tehetendem, meglátogatlak, most még nem engedik körülményeim Bécsből távoznom.» Hetek mulva is hatása alatt állott ez izgalmas és az európai közvéleményt is foglalkoztató eseményeknek. «Az én szívem most oly sebzett, oly fájós, amint talán soha nem volt még. — írja Bécsből január 22-én — nem tehetek arról, ami történt s mégis sajog s vérzik. Így minden, ami meghat, egyszersmind gyötör is.»

Február elején Gyömrőn tartózkodott, hol pesti barátai közül igen sokan felkeresték. «Mind jöttek, akik jöhettek»; akik pedig nem jöhettek, azokkal ő igyekezett találkozni Pesten, ahol inkognitóban két éjjelt töltött. Érezte, hogy minden feltűnést kerülnie kell. «Tudod kedves lelkem, — írta testvérének február 6-án — hogy kerülnöm kell a demonstrációkat, amint még eddig Pesten is kikerültem.» Azonban tapasztalnia kellett, hogy a közhangulat megnyilvánulása elől szinte lehetetlen elzárkózni; mikor február végén Dákára ment gróf Batthyány Antóniához, a vidék fáklyásmenettel tisztelte meg. «Alig tudom, mit csináljak, — olvassuk február 24-i levelében — menekülni szeretnék. Mindent elkövetek, hogy ilyen demonstrációkat kerüljek, incognito jöttem ide, de már megtudták, hogy itt vagyok.»

Utolsó levelét május 1-én írta haza. Ez a levél arra mutat, hogy idegessége újból gyötörte. «Bocsánatot kérek, hogy darab ideig nem írtam neked. Beteg is voltam, el is voltam foglalva. Igen szenvedő vagyok, idegeim vannak megromolva. Jövő héten, talán már hétfőn fognak kezdődni tanácskozásaim a nagy tárgy fölött. Vettük már ma a Reichsratban tartott császári beszédet. Úgy hangzik, mint egy hadüzenet Magyarhon alkotmánya ellen. Nagy ingerültséget okozott mindenütt. Ennek is hatása leend tanácskozásainkra, amint képzelhető.»

Egy hét mulva, május 8-án sajátkezűleg vetett véget életének.

A fentközlött adatok, melyek Teleki László élete utolsó szakát megvilágítani vannak hivatva, arról tesznek bizonyosságot, hogy Teleki beteg ember volt, kit neuraszténias nyug-

talansága elhatározásaiban és munkaképességében gyakran kedvezőtlenül befolyásolt. Amint vándorolt városról-városra, legtöbbször ok és cél nélkül, akként kalandoztak vágyai, érzései és gondolatai is, melyeknek központjában valódi vagy képzelt betegségekkel terhelt szervezete állott. Teljesen hangulatainak hatása alatt cselekedett, s azt hisszük, elhatározásainak legközvetlenebb indító okait vagy céljait sok esetben maga sem tudta volna motiválni.

A fent ismertetett levelek alapján halála sem lehet rejtély. Annyi tény, hogy a császár előtt megfogadta, hogy «egyelőre» nem foglalkozik politikával; az is tény, hogy kezdetben azért került a nyilvánosságot s a fővárosban való megjelenést, mert nem akart politikai tüntetésekre alkalmat adni s mert még a látszatát is kerülni akarta annak, hogy részt kíván venni a politikai életben. Utóbb azonban belesodródott a politikába, ami az ő változékonyság, ingadozó és a pillanatnyi hatások alatt cselekedni kész természete alapján már eleve sem tartozott a lehetetlenségek közé. Talán hiúságának is hízelgett az a példátlan népszerűség, mely személyét ekkor körülvette. A nagy politikai mérkőzés előestéjén azonban, amidőn pártfoglalásának következményeit hidegen végiggondolta, tudatára kezdett jutni annak, hogy a császárnak adott szava kockán forog, mely alól nem nyert még fölmentést; érezte, hogy becsületéről van szó, mert politikai szereplése miatt a császár szószegőnek tarthatja. De viszont érezte azt is, hogy arról az útról, melyre talán akarata ellenére lépett, de amelyen azután nála szokatlan energiával haladt tovább, már nincs visszatérés a nélkül, hogy a benne vakon bízó magyar társadalmat egy borzasztó csalódás végzetes hatásának ki ne tegye. S ez a súlyos dilemma Teleki előtt elég indító ok volt arra, hogy egy pisztolylövéssel kísérelje meg azt megoldani. A lelki diszpozíció egy ilyen lépésre — mint láttuk — megvolt benne.

LUKINICH IMRE.

GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN GÖRÖG TANULMÁNYAI.

108 esztendővel ezelőtt egy forró augusztusi délután a debreceni Péterfia-utcán az itt állomásozó Hessen-Homburg huszárezrednek egy százada lovagolt ki a Nagy-erdő felé. A nyalka hajdu fiúk élén egy erős szemöldökű, délceg, fiatal huszárcapitány haladt, aki két évi szabadság után pár nappal ezelőtt tért vissza ezredéhez s hogy huszárjait, mint embereket is közvetlen közléről megismerje, vendégségbe vezeti őket, melyben ő lesz a házigazda s alárendelt katonái az ő vendégei. A vendégség a Nagy-erdő árnyas fái alatt folyt le, — talán éppen azon a helyen, hol ma a Tisza-Egyetem pompás klinikai épületei emelkednek, — s katonásan egyszerű és rövid volt : néhány kilogramm szalonnát és kenyeret s 100 liter bort fogyasztottak el a derék hajduk új parancsnokuk egészségére. A hangulat azonban tüzesen lelkes volt az ittasság legcsekélyebb nyoma nélkül. Parancsnokuk, a külföldet már több ízben megjárt, nagyműveltségű gr. Széchenyi István, ki Debrecenbe való utaztában s itt e városban is nem sokat talált, ami eszméktől és tervektől forrongó lelkét kielégíthette volna, sőt országunkat általában nagyon is hátramaradottnak, népünket testben-lélekben gyöngének találta. e vendégségről a következőket jegyzi fel naplójában : «Katonáimat a fesztelen viselkedésük annyira megszépítette, hogy kezdtem megszeretni századomat. Én annyira ellágyulok, ha valami hazai dolgot látok, hogy egy hegedű, vagy cimbalom, néha még egy duda is elegendő, hogy engem könnyekre fakasszon. Soha ne akarja senki egy nemzetnek a sajátságait átformálni, vagy éppen megsemmisíteni : olyan ez, mint a zománc a fogakon! Századom végül is olyan tűzbe jött

anélkül, hogy ittas lett volna, hogy erős vágyat éreztem magamban, hogy azonnal attaque-ra vezessem őket.»¹

A nagyzerdei ünnepségen az arisztokrata kapitányt és az egyszerű hajdu-huszárokat néhány pillanatra teljesen összeforrasztotta a magyar lélek fesztelenül megnyilatkozó közössége s mily szép lett volna, ha az itt létrejött szoros lelki összhang a katonai élet minden vonatkozásában hatalmas emeltyűként érvényesülhetett s áldásos gyümölcsöket teremthetett volna. De a fiatal Széchenyit a hadsereg akkori szelleme nem elégíthette ki; a feljebbvalók pedáns kicsinyessége, a lélek nélküli, gépies gyakorlatok, a katonák gyenge felszerelése s a haláltmegvető katonai becsvágy aláhanyatlása lehangolják őt, nem szolgál szívesen s a nagy gyakorlatok befejezése után már újra több hónapi szabadságra megy, melyet a bécsi előkelő társaságokban, cenki hirtokán s a környékbeli barátainál tölt el vadászgatva, szemlélődve és sokat, nagyon sokat olvasva s tanulva a világirodalom és a tudomány remekeiből.

December közepén újra visszatér ezredéhez, mert — amint maga mondta — akinek olyan sok búzája terem, mint neki, annak valamiképpen a köznek is szolgálnia kell s pár napra Debrecenbe való megérkezése után naplójába, melyben élete minden fontosabb élményét leírta, egy imádságot jegyez fel. Egy imát, mely ellenállhatatlan erővel buggyant ki lelkéből éjjeli álomlátása után s élesen világít rá ennek a fiatal huszárkapitánynak egészen rendkívüli lelkiállapotára. Kiragadom e hosszú imából a bennünket érdeklő, fontosabb részeket: «Hatalmas bírója a földnek s a kifürkészhetetlen mindenségnek, aki előtt bámulattal és imádatlal borulok le, tudatában gyöngeségemnek s remegő szívemnek, érlelj meg engemet az erényre és arra a tökéletességre, melyet az ember a maga fogyatkozásai és lobogó szenvedélyei ellenére is már ebben a világban elérhet. Ajándékozz meg engem a lélek belső vigaszával és csendes békéjével, mely nélkül az ember ezen a földön nem élhet a Te szemléletedben s szellemét nem tarthatja meg abban a magas, földöntúli

¹ Viszota: *Gróf Széchenyi István naplói*, Budapest, 1926. II. 54.

szárnyalásban, hová a benső imádság emeli fel rövid pillanatokra a tétovázó kedélyt. Hadd időzzek én azokban a magasságokban s acélozd meg gondolkodásom erejét, hogy én bár élve, de lélekben meghalva s tisztultabb képzelőerő segítségével hozzád felemelkedve a Te jóságodat és nagyságodat megismerhessem s létezésem okát megérthessem. Tedd magadat értelmem számára hozzáférhetővé. Tisztítsd meg kedélyemet az előítéletektől s töltsd el szívemet határtalan elnézéssel és szeretettel az egész emberiség iránt. Engedd, hogy életemet Selinával megoszthassam s általa magamnak vigaszt és békét találjak, melyet egyedül többé már nem találhatok fel s vele egyesülve egyedül Neked és a Te dicsőségednek élhessek. Ha azonban általa nem lehetnék jobbá s ő sem lehetne jobbá általam, akkor válassz el bennünket s engedd, hogy különböző utakon haladva, végre az örökkévalóságban újra találkozassunk.»¹

Ez a megtisztult lélek mélységeiből fakadó s filozófiai magasságok felé szárnyaló, gyönyörű imádság a 28 éves Széchenyi lelkivilágáról egészen más képet mutat, mint amilyet egy fiatal huszártisztnél tapasztalni lehet s amilyennek mutatkozott ő maga is katonai pályája megelőző éveiben. Korábban, amint naplóiban ismételten kifejezi, a bécsi előkelő társaságok légkörének hatása alatt a könnyű és sokszor könnyelmű szórakozások embere volt, aki egy szellemes aperçut, vagy egy jól sikerült tréfát mindennél előbbre valónak tekintett s aki a szerelemben is, mely oly gyakran és különböző oldalról gyötörte meg lelkét, inkább a huszár — attaque bravúros keresztülvitelére gondolt, mint a nyomában fakadó csendes boldogságra, melyre egyébként oly nagyon vágyakozott. Ambíciója úgyszólván kimerült abban, hogy őt kedves és érdekes társaságbeli embernek tartsák. A komolyabb célok és mélyrehatóbb életelvek akkor még hét pecséttel elzárva maradtak előtte.

A Debrecenben elrebegett imából azonban már oly szellem árad ki, mely messze elhagyva e földi élet kicsinyességeit, az égi szférák felé repül, a világmindenség legnagyobb

¹ Viszota: Gróf Széchenyi István naplói, II. 103.

titkainak, Istennek és a lét okának megismerésére áhítozik s az emberileg elérhető legnagyobb tökéletességre törekszik. Tökéletes akar lenni az erényben, a jószágban, az egész emberiség iránt való határtalan szeretetben s szíve választottjával is csak akkor kíván egyesülni, ha tudja, hogy ez a frigy elő fogja mozdítani mindkettőjük tökéletesedését, különben egy magasabb cél érdekében kész lemondani még földi szerelméről is.

Hogy ez a hatalmas átalakulás, mely mondhatni egészen új embert formált Széchenyiből, mikor ment végbe az ő lelkében. arra nézve semmi kétségünk sem lehet. Maga jelöli meg az 1818-ik esztendőt, mint határkövet életében, mely az ő régebbi, tudás és komolyabb célok és principiumok nélküli pályáját emez innen kezdődő, új életétől elválasztja.¹ Ennek megfelelőleg Széchenyi életírói² egészen helyesen teszik ezt a nevezetes átalakulási folyamatot az ő keleti utazására, mely 1818 júliusától 1819 júniusáig, tehát összesen 11 hónapig tartott, csak annak megfejtését, hogy mi okból és miképpen és miért éppen ezen útja közben következett be ez a nagyszabású lelki újjáébredése a legnagyobb magyar-nak, nem találjuk az eddigi magyarázatokkal teljesen kimerítettnek. Ez utazás fáradalmai és tapasztalatai, a bő alkalom, az önmagába elmerülő reflexiókra és összehasonlításokra nem fejtik meg a lényegét, hiszen Széchenyi megelőzőleg is többször és huzamosabb ideig utazott Itáliában és a Nyugaton s bár kétségtelenül sokat látott és tanult ezen útjai alatt is, nyugati utazásai nem voltak rá ily mélyrehatóan átalakító hatással.

Keleti útján bizonyára olyan különleges lelki hatásokban volt része, amilyeneket azelőtt nem tapasztalt s ezekben az egészen kivételes ható-erőkben kell keresnünk lelki átalakulásának forrását. Az 1818/19. útjának tulajdonképpeni célja és gerince a görögországi tanulmányút volt. Nem véletlen szeszély, hanem régóta érlelt és tervszerűen előkészített, komoly célok ragadták a fiatal Széchenyit a görög muzsák

¹ U. o. I. 704, 594, 653, 655, 832.

² L. Viszota előszavát *Széchenyi naplóihoz* I. CXXXV. sk. lk.

napsugaras szülőföldje felé. A mult század elején a neo-humanizmus és filhellenizmus varázsa tartotta lekötve Nyugat-Európa legműveltebb szellemeit. A görög művészet utólérhetetlen szépségeinek újra felfedezése s a görög életideálnak a filozófia és a szépirodalom fényszórói által újra mintaképként való előtérbe állítása egy új renaissance izgalmával hozták forrongásba a kedélyeket. Angolok, franciák, dánok és németek, tudósok, művészek és politikusok egymásután kerekedtek fel, hogy megláthassák azt a szent földet, hol egykor oly nagyszerű emberek éltek s megszemlélhessék azt a keveset, amit az ógörög művészet remekeiből a mostoha sors még meghagyott. Ennek az egész Nyugat-Európán végig futó szellemi áramlatnak üdítő szellője megérintette a mi Széchenyinket is már 1815-ben, mikor Metternich herceg megbízásából fontos diplomáciai küldetéssel pár hónapot Nápolyban töltött. Itt ismerkedett meg Gell angol archeológussal, ki többször beutazta a görög művelődés nevezetesebb színtereit s útjának eredményeit nagyon pontos leírások és tudós kommentárok formájában közzé is tette. Széchenyit annyira megragadta az angol szakember érdekes előadása görögországi élményeiről, hogy elhatározza, hogy ezentúl ő is csak a tudás szenvedélyének kíván hódolni.¹ Fogadalmát meg is tartotta. Megszerzett minden hozzáférhető könyvet, ami a görög művelődésről s művészeti emlékekről, a görög és római történelemről az ő idejében csak jelentőséggel bírt. Gell² munkáin kívül áttanulmányozta Chandler,³ Clarke,⁴ Holland,⁵ Rennell⁶ angol, Pococke,⁷ Barthelémy,⁸ Leche-

¹ Naplói, I. 80, 85.

² *Topography of Troy and its Vicinity*, 1804. *Itinerary of Greece with a Commentary on Pausanias and Strabo*, 1810. *Itinerary of the Morea*, 1816.

³ *Travels in Asia Minor*, 1795. *Jonian Antiquities*, 1769.

⁴ *Travels in various countries of Europa, Asia and Africa* 2. k. *Greece, Ägypt and the Holy Land*, 1816.

⁵ *Travels in the Jonian Islands, Albania, Thessaly etc.*, 1815.

⁶ *Observations on the topography of the Plain of Troy*, 1814.

⁷ *Voyage de R. Pococke en Orient, dans l'Egypte, la Grèce etc.*, I—VI. 1772. *Nouveaux voyages dans l'Archipel etc.* I—III. 1800.

⁸ *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*, 1816.

valier,¹ Ottenfels² és Bartholdy³ francia, Hammer-Purgstall⁴ német útleírásait, Gibbon⁵ és Goldsmith⁶ történeti munkáit, nem számítva azt, hogy a filhellén szellemű szépirodalom, köztük első helyen Byron és Schiller költeményei, szinte mindennapi olvasmányai közé tartoztak. Ezen alapos előkészületeit még kiegészítette egy igen fontos és jellemző törekvésével, amidőn a görög földre való indulás napja 1818 július 13-án végre elérkezett. Helyre akarta pótolni, amitől hiányos és sokszor felpanaszolt gyermekkori oktatása őt megfosztotta, meg akart tanulni görögül, eredetiben akarta olvasni a görög irodalom remekeit. E célból egy görög instruktort vitt magával, kinek segítségével a kocsin és a hajón, szabad óráiban a szállodai szobában görögauktorokat olvasott és fordított s vágyainak netovábbja volt, hogy ő Homeroszt és Euripidest minden segítség nélkül könnyen meg tudja érteni és eredetiben élvezni. Instruktort azonban ily magas célhoz mértén rosszul választotta meg. Landschulz bécsi filológus pedáns és száraz grammatikus volt, kinek sem a görög formaszépség iránt nem volt kellő érzéke, sem a művek tartalmi mélységeibe nem volt ereje behatolni. Szerfelett hiú, sőt gőgös viselkedésével, gyámoltalan és modortalan föllépésével sok bosszúságot okozott a hosszú úton Széchenyinek, aki többször foglalkozott azzal a gondolattal, hogy ellenszenves görög tanítóját haza küldi, de még az a kevés is, amit tőle tanulhatott, annyira fontos volt előtte, hogy inkább tűrt és végig kittartott vele. Ilyen kedvezőtlen helyzetben végül is csak odáig juthatott el, hogy — bár könnyebb görög szövegekkel önállóan is meg tudott birkózni — nehezebb szövegeket már csak instruktora, illetőleg kész fordítások segítségével volt képes olvasni.

¹ *Voyage de la Troadé*³, 1802.

² *Guide de Voyageur à Constantinople*, közölve Széchenyi Naplói I. 787.

³ *Voyage en Grèce, fait dans les années 1803 et 1804.*, Paris 1807.

⁴ *Umblick auf einer Reise v. Kpel nach Brussa*, 1818. *Topographische Ansichten gesammelt auf einer Reise i. d. Levante*, 1811.

⁵ *History of the decline and fall of the roman empire*, 1776—88.

⁶ *The Grecian History from the earliest state to the death of Alexander the great* 1774. 2 vls. *The Roman History from the foundation of the City of Rome to the destruction of the Roman Empire* 1769. 2 vls.

Ily módon olvasta keleti útján Platon *Apológiáját*,¹ *Phaidrosát*² és részben *Politeiáját*³ is, Pausaniashól⁴ Attika, Argolis és Sparta leírásait, a költők közül Anakreont⁵ és Solont⁶ s úgy látszik, bele kóstolt a legnehezebb dióba, Thukydidesbe⁷ is. A legnagyobb hatást Platon *Phaidrosa* tette rá, az a dialógus, melyben e minden idők legnagyobb filozófusa az eszményi szépről és az eszményi szerelemről szóló tanításait fejti ki megragadó drámai erővel. Ebből a szép dialógusból Széchenyi a Stolberg német fordítása felhasználásával le is fordított néhány fejezettrészt szabadon, de a lényegét elég híven adva vissza⁸ s megjegyzi, hogy egyfolytában öt teljes óráig dolgozott, míg egy rész fordításával elkészült. Görög olvasmányait nem hagyta abba görögországi útja után sem, hazatérése után fogott legkedvesebb auktorának, a sztoikus Epiktetosnak⁹ olvasásába, melyet újra meg újra áttanulmányozott s amelyre későbbi műveiben is állandóan hivatkozott. Ismételten elolvasta Polybios¹⁰ történeti művét s Plutarchos¹¹ életrajzait. Újgörög tanulmányainak inkább praktikus célja volt: arra törekedett, hogy útjában a görög lakossággal a saját nyelvükön tudjon érintkezni. Athénben újgörög tanítót is fogadott s naplójában sok helyen találunk újgörög szómagyarázatokat. Célját annyiban el is érte, hogy útja vége felé már meg tudta magát értetni újgörög nyelven.¹²

Széchenyi öttagú kíséretével Triesten, Paduán, Ferrarán, Firenzén és Rómán át utazva augusztus 18-án szállt hajóra

¹ *Naplói* I, 207, 854—56 lapjain idézeteket közöl belőle fordításban a szerző emlí tése nélkül.

² U. o. I, 202, 212.

³ U. o. II, 167, 168.

⁴ U. o. I, 212.

⁵ U. o. I, 257, 268.

⁶ U. o. I, 509.

⁷ U. o. I, 339.

⁸ 30. fej. vége, 31. eleje, 32. közepe, 36. közepe.

⁹ *Naplói* II, 121, 128, 426.

¹⁰ *Naplói* II, 322.

¹¹ U. o. II, 512, 684, 724.

¹² U. o. I, 455, 469, 479, 823.

Anconában, hogy Corfu érintésével a Levante-útvonalon egyenesen Konstantinápolyba hajózzon.¹ Az osztrák hadihajó, mely Széchenyit vitte, tulajdonképpen a bécsi udvar új konstantinápolyi nagykövetét, gróf Lützowot volt hivatva új állomáshelyére szállítani s ezért útközben csak kényszerűségből állott meg néhány állomáson. A hadihajó szeptember 10-én érkezett meg a Dardanellák bejáratánál fekvő Tenedos-szigetéhez, melyen túl nem is mehetett, minthogy a törökök idegen hadihajókat nem bocsájtottak át a Dardanellákon. Innen tehát csolnakkal kellett volna tovább utazni. minthogy azonban Lützow a Konstantinápolyból eléje küldött csolnakot nem találta kielégítőnek s helyette megfelelőbbet kért, Széchenyi nem várta be a másik csolnak megérkezését, hanem búcsút véve Lützowtól s felfogadva a nagykövet által visszautasított török csolnakot, a kisázsiai partok felé tart, hogy a homerosi Trója vidékét megszemlélje. A nagy görög költő által megénekelt város maradványait természetesen nem láthatta meg, hiszen Schliemannék csak évtizedekkel később végezték ott híres ásatásaikat, mégis Széchenyi semmi fáradságot nem kímélt, hogy legalább a Simois-folyót, mely körül annyi görög vér folyt s a sírhalmokat, melyeket a hagyomány Achilleus, Patroklos és Aias sírja gyanánt jelölt meg, megtalálja, ami az ő nagy öröme s sikerült is neki. Ezen kirándulás után ő is Konstantinápoly felé vette útját s bár a Dardanellákon való átutaztában eszébe jut neki, hogy a közeli Rodostóban Rákóczi és Bercsényi hamvai nyugosznak, azért naplójában tett feljegyzései arra vallanak, hogy a görög történelem és mitológia emlékei ezúttal sokkal jobban érdekelték őt, mint a magyar bujdosók nyugvóhelye. Konstantinápolyban az ottani klíma nem volt jó hatással idegeire s nem érezte jól magát ott s bár, amit lehetett, mindent megnézett, a középkori görögség ott látható nagyszabású alkotásai nem nagyon érdekelték. Széchenyi Gibbon nagy történelmi művének hatása alatt a keletrómai, illetőleg bizánci császárságban a régi római imperium elfaju-

¹ Útjáról rendszeres naplót vezetett, melyet Viszota *Naplói* I, 190—658 l-kon és a függelékben adott ki. Görög uti naplóját később rendszeresebben fel akarta dolgozni, de e szándékát nem valósította meg.

lását és fokozatos aláhanyatlását látta s az idevonatkozó emlékeket általában nem méltányolta. Október 14-én búcsút mondva Konstantinápolynak, végighajózott a Márvány-tenger ázsiai partján s Nikomediában partra szállva, Brussa érintésével megmászta az Olympos hegyét, honnan pompás kilátás nyílt nemcsak a tenger felé, hanem Kis-Ázsia belsejébe is. Legközelebbi állomása Smyrna, honnan kirándul Chios szigetére és Ephesosba, az előbbi helyen Homeros iskoláját, forrását és borát, az utóbbiban az akkoriban már látható műemlékeket keresve. Chiosban eltűnődik azon: vajjon lehetséges-e, hogy — amint mondják — a chiosi újjörög dialektusban homerosi eredetű szavak és kifejezések maradtak volna fenn. Észreveszi az újjörögöknek erős ragaszkodását az antik hagyományokhoz, nagy tanulékonyosságukat s a törökökkel szemben minden téren megnyilvánuló szellemi felsőbbbségüket, megérzi az elnyomott nép lelkében végbemelő forrongást, a három év múlva tényleg megtörtént kirobbanás előszelét. Smyrnából egy angol hadihajó fedélzetén Karácsony estéjén Athénbe érkezik, hol alapos tanulmány tárgyává teszi a régi művészet fennmaradt nagyszerű emlékeit. Innen több kirándulás keretében megtekinti a chaironeiai, thermopylaei és marathoni csaták színterét s térdreborult a földön, hol egykor a szabadsághősök vívták titáni küzdelmüket (*Világ*, 223.) a barbár túlerővel szemben. Megnézte a Parnassust is, a múzsák lakó-helyét s Thébében a Dirke és Ismene-forrásokat. A Zosterfoknál ásatásokat is végzett, de néhány cserépedénynél egyebet nem talált.¹ Athénből február 3-án indult el Aeginán, Korinthoson és Nemeán át Mykenébe, hol Atreus híres kincsháza már akkor hozzáférhető volt, majd Argoson és Tripolitzán keresztül Mistrába, illetőleg a régi Sparta romjaihoz. Innen Arkadia felé véve útját Megalopolis romjait, majd Bassaiban egy meredek hegy tetején fekvő Apollon-templomot kereste fel s egész Arkadián végig ügetve Olympia völgyében, az Alpheus partján pihent meg rövid időre, hogy innen tovább haladjon peloponnesosi útja utolsó állomására,

¹ Atyjához intézett levele, Zichy Antal kiadása, 275.

a patrasi kikötőbe, hová február 18-án érkezett meg. Két hét leforgása alatt tehát megnézett jóformán mindent, ami abban az időben a Peloponnesosban figyelemreméltó látnivaló csak akadt. Ha figyelembe vesszük azon a területen a török uralom alatt az utazás nehézségeit, hogy Széchenyinek és társainak esetről-esetre felfogadott lovakon, illetőleg öszvéreken, gyakran gyalog kellett utaznia, igen sokszor szakadó esőben, küzködve az elszállásolás és ellátás nyomorúságaival, a bentlakók, törökök és görögök nemtörődömségével, valóban bámulnunk kell az ő óriási energiáját és kitartását s az ő kéthetes peloponnesosi útját bizvást sorozhatjuk a görög expeditiók hosszú sorozatában is a legnagyobb teljesítmények közé. Patrásból Máltába hajózott s ott pihente ki az erőltetett út fáradsalmait. Innen néhány hétre Siciliába ment, itt is főleg a görög mult emlékei iránt érdeklődve. Scylla és Charybdis, a scyllai öböl, hol Odysseus hajótörést szenvedett, a cyclops-szigetek, Leontinoi (Lentini), Syracuse, Akrai, Agrigentum, Taormina, Messina, Palermó valának útjának főbb állomásai, mind olyan helyek, melyek az ógörög mondákban, históriában és művészetben nevezetes szerepet játszanak. Itt talán még peloponnesosi útján is túltett, amennyiben csaknem mindenütt gyalog ment s a nagyon körülményes tanulmányutat Messinától Palermóig 23 nap alatt tette meg. Ezzel véget is ért a görög tanulmányút. Május közepén Nápolyba ment s innen rövid tartózkodás után a már ismert úton vissza utazott Bécsbe.

Ha azt kérdezzük, hogy minő célokat követett s milyen maradandó hatásokat fogadott magába Széchenyi görög tanulmányútján, nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy ő — bár mindig azokat a helyeket szemelte ki, melyek az ógörög kultúra szempontjából jelentősek voltak — ezeken a helyeken nem csupán a régi emlékeket látta meg, hanem figyelme kiterjedt a jelen lüktető életének minden mozzanatára s a természet szépségeire is. Naplója tele van az ottani politikai helyzet, a társadalmi élet, a kereskedelem, földművelés és az általános művelődési viszonyok körébe vágó éles megfigyelésekkel s annyira találó megjegyzésekkel, hogy azon kor művelődéstörténeti írója értékes kincsektől fosztja

meg magát, ha Széchenyi odavágó feljegyzéseit nem használja fel forrás gyanánt. Mindez azonban eltörpül amellet a lelki inspiráció mellett, melyet a természeti szépségekben s nagy történelmi emlékekben gazdag görög földdel, a ragyogó görög éggel s a görög művészet maradványaiból kiáradó, harmonikus görög szellemmel való közvetlen érintkezésből remélt és kapott. Korábbi életében meggyötört s már a meghasonlás küszöbén álló lelke számára megtisztulást, megnyugvást s felemelkedést óhajtott azokba a magas régiókba, hová a görög géniusz a maga nagyszerű alkotásaival eljutott s ahol — amint előbb hallott imájában kifejezte — megtalálhatta a belső vigaszt s az eszközöket az erény és a tökéletesedés elérésére. És ezt meg is találta fokozatos előkészítés után teljes mértékben Athénben, amely városban való tartózkodása egész görög tanulmányútjának legfényesebb szakaszát alkotja. Naplójában ide vonatkozólag a következőket olvashatjuk:¹ «Athén olyan tartózkodási hely, ahol az ember egész életét szívesen eltöltené. Az, ami a régi görögöktől Athénben még fennmaradt, nemcsak figyelmünket, hanem egyenesen csodálatunkat érdemli meg; én, aki csak profán szemlélője vagyok a művészeti alkotásoknak, mindig el vagyok ragadtatva, ha szerencsém van új tárgyait látni a régi műveltségnek és tökéletességnek. Nem hittem volna, hogy több mint kétezer év után még ilyen maradványok vannak itt! Bárha egészen egyedül voltam Athénben s az elmúlt nagyságnak összes emlékei s az én oly nyomorultul eltöltött ifjúságomnak összehasonlítása azokkal, kik életüket oly dicsőségesen fejezték be azon a szent földön, melyen én voltam, csak nagyon szomorú gondolatokat ébresztettek bennem, mindennek dacára mégis mély fájdalmat, érthetetlen ellenkezést érzek magamban, ha arra gondolok, hogy — e helyet el kell hagynom, mintha sehol másutt nem találnék többé ily derült és nyugodt eget. Amidőn Athénből eltávoztam, újból mélyen éreztem magamban, hogy mindig szörnyű dolog attól a helytől megválni, amely korszakot alkot életünkben s ahová valószínűleg többé nem térhetünk vissza.»

¹ *Naplói* I, 479, 480, 507, 508.

Kell-e ennél világosabb beszéd? Kívánhatunk-e nagyobb és mélyebben átértett enthusiasmust annál, mely az athéni emlékek szemlélete nyomán a minden várakozást felülmúló meglepetés újjongó örömeivel tört elő a fiatal Széchenyi lelkéből? Várhatunk-e nyiltabb vallomást annál, hogy egész eddigi élete teljesen elhibázott volt s úgy kellett volna élnie, amint a régi görögök éltek s milyen veszteségnek tartja, hogy nem élheti le életét ebben a milióban? A nagy átalakulás titkának kulcsa tehát itt van az ő athéni tartózkodásában. Aki életében egyszer tavaszi alkonyatkor megállott az Akropolis tetején a Parthenon csonka homlokzata előtt s átengedte lelkét az erő és könnyedség, a harmónia és eleven-ség azon tökéletes kifejezésének, mely e megfakult és meg-csonkult oszlopokból is lenyűgöző hatással árad széjjel, könnyen az az érzése támadt, mintha az építészeti és szobrászati vonalvezetés pompás ritmusa valamely távolból jövő halk, de egyre élénkülő zenévé sűrűsödnék össze, mely édes rezgésbe hozza a lelket s azután lassan emeli mindig fennebb, magasabb és tisztább régiók felé. Ha azután kissé hátrafelé fordul s megpillantja a kéklő tenger-öblöt, mely Salamis szigete körül sarló alakban fűrődik be az attikai száraz-földbe, ott, ahol Themistokles kicsiny flottája rövid idő alatt szétszórta a nagy túlerőben levő perzsa hajók ostromba tömegét, akkor rögtön észreveszi, hogy a görög matrózokat voltaképpen ugyanaz a lélek, a helyes mértéknek és az erővel párosult harmóniának ugyanaz a szelleme segítette győzelemre, melyet Pheidias és Iktinos vésői a Parthenon hideg márványtömbjeibe beleörökítettek. Széchenyi is meglátta Athénben a szépet az esztétikai és ethikai világban egyaránt s beteljesedett rajta az, amit Platon *Phaidros*ában olvasott és fordított a szerelem ébredéséről. Eros, az égi, isteni Eros megérintette az ő szunnyadó pszichéjét, felébresztette új életre s szárnyakat adott neki, hogy repülhessen az eszmények fényes magasságai felé. Pár napra Athénből való távozása után Spártában be is vallja,¹ hogy ő most már felébredett s tisztán látja, hogy életének előző tíz esztendejét teljes álomban töltötte el a rossz nevelés miatt. Megfog-

¹ *Naplói* I, 521, 522.

hatatlan — kiált fel, — hogy miért nem utánozzák ma is a régi görögök, különösen a spártaiak nevelési rendszerét annyira, amennyire századunkban csak lehetséges! Sziciliában. hol reflexiókra több ideje volt, hosszú elmélkedéseket ír naplójába¹ az ifjúság neveléséről, a honpolgárok kötelességeiről, a testi és lelki élet és a nagy természet harmóniájáról s amit itt mond, az nem egyéb, mint görög tanulmányainak és élményeinek friss lecsapódása és világosan mutatja, hogy ez útján szerzett tanulságai erős meggyőződésre és szilárd életelvekké jegecesedtek ki lelkében.

De mondhatná valaki, hogy ezek az élmények. bármennyire szépek és megragadók valának is, mégis csak átmeneti jellegűek lehettek Széchenyi életében. melyek édeskevényt nyomot hagyhattak a későbbi nagy reformer szellemi alkotásaiban, hiszen a legnagyobb magyar izig-vérig modern ember volt. kinek vajmi kevés lelki kapcsolata lehetett az ókori görögséggel. Ez a kérdés — szerencsére — teljes biztossággal eldönthető. csak meg kell vizsgálnunk az ő későbbi életfilozófiáját s alapprincipiumait irodalmi műveinek hosszú sorában egészen a döblingi katasztrófaig, át kell néznünk naplóit, melyben lelki élete fejlődését. legtitkosabb gondolatait oly hamisítatlan őszinteséggel adja elő s akkor világosan láthatjuk, hogy mennyiben maradtak meg, illetőleg tűntek el a görög tanulmányút nyomai a későbbi Széchenyiben.

Aki Széchenyi műveit és egész nagyszabású reformmunkáját. mellyel a modern Magyarország alapjait lerakta, figyelmesen és elfogulatlanul vizsgálja, be kell látnia. hogy Széchenyi annyira különféle. igen gyakran materiális, illetve gazdasági jellegű alkotásai nem csupán szilárd ethikai fundamentumon nyugosznak, hanem végsőleg magas ethikai célok felé törnek is. Alig van gondolat, melyet Széchenyi gyakrabban és nyomatékosabban hangsúlyozna írásaiban, mint éppen ez s szinte csudálatos, hogy akadt olyan politikus (Beöthy Ákos). aki ezt mégis kétségbe merte vonni.² Pedig mily szépen mondja a legnagyobb magyar a *Hittelben*³: «S honunk

¹ *Naplói*, I, 547—624.

² V. ö. Angyal: *Gróf Széchenyi István emlékezete*, Bud. Szemle, 1910. II. 203.

³ 73. l. (IV. kiadás, Pest, 1832.)

érdemes leányi, kiket ezen munkám szinte illet, legyetek ti segédei egy szebb, egy józanabb kezdetnek! vezessétek Ti mint valaha Spárta anyjai fiaitokat az érdem és erény mezejére! fejtsetek ki benne már gyenge koraikban minden szépre és nemesre vágyást. Neveljétek bátrakká, igazság-szeretőkké, adott szavaiknak teljesítőjükké, szóval férfiakká.» Gróf Dessewffy Józsefnek adott válaszában, a *Világban*¹ megvallja, hogy az általa létesített pesti Kaszinó «semmi egyéb, mint eszköz, mely által magasabb célok érthetnek el» (348. l.), a «*Lorokról és Hitelről* írt értekezéseinek végiránya nem egyéb, mint hazafiak egyesítése, értelem tágítás s magyarság-kifejtés»,² «célunk Egyesítés, ennek eszközlésére vezető módok egyike pedig a *Lóverseny* vala».³ (472. l.); a *Stadiumban*⁴ (121. l.) szintén megmondja, hogy a haszon utáni vágyat azért igyekszik a magyar nemesség lelkében felébresztetni, mert az az egyetértés s egyesülés legbiztosabb ragasztéka s a haszon, vagy veszteség szembeállításával könnyebben meg lehet értetni a «dicsőség vagy szegén» alternatíváját is. Egyik barátjához (Baritz Györgyhez 1834-ben) írt levelében⁵ azt írja, hogy a pénzt csak annyiban becsüli, amennyiben erkölcsi hasznót lehet vele elérni. A *Kelet Népében*⁶ (225. lap) nyíltan feltárja addigi reformjaiban követett taktikáját, hogy összes, látszólag a haszon- és kellemvágyra alapított alkotásaiban tulajdonkép az a rejtett cél vezette, hogy a nemzet szunnyadó értelmi és erkölcsi erőit felébressze, egyesítse, kiművelje s a közleket megteremtse a haza dicsőségére s mindezt csak azért nem mondhatta meg előre, mert ezzel reformja sikerét veszélyeztet-hette volna. Úgy tett tehát valóban, mint Themistokles, aki «győzni Athént csellel is tanította» s «mézzel kente be a csésze szélét», hogy a beteg gyermek, a beteg Hungária bevegye az általa kínált orvosságot.

A nemzet minden szellemi és erkölcsi energiáját ki-

¹ Pest, 1831. 348. l.

² U. o.

³ 472. l.

⁴ Lipcse, 1833. 121. l.

⁵ L. Angyal Dávid: *Gróf Széchenyi Istrán emlékezete, Bud. Szemle*, 1910. II. 203.

⁶ Kiadta Ferenczi Zoltán, Bp. 1925. 225. l.

művelni és egyesíteni, hogy a magyarság a maga széttagolt és hátramaradt állapotából a tökéletesedés útjára lépve mint szabad, boldog és egyenrangú tényező foglalhassa el helyét az európai népek sorában, ez a nagy cél, mely Széchenyi nemzettevő tevékenységének velejét alkotja, vajjon nem teljesen párhuzamos-e azzal a lelki átalakulási folyamattal, mely Széchenyiben — mint előbb láttuk — legfőképpen görög tanulmányútja hatása alatt a görög kalokagathia emlékeivel való közvetlen érintkezésből kifolyólag végbe ment? Vajjon nem akarta-e ő a saját példáján okulva ugyanazon utakon, ugyanazokkal az eszközökkel vezetni nemzetét az erény és tökéletesedés felé, melyen ő maga 1818 után elindult? Igenis, Széchenyi arra törekedett, hogy a maga etikáját, mely Athénben és Spártában, Marathon és Thermopylai mezein kapta a legelhatározóbb ösztönzéseket, tegye az egész magyar nemzet életelvévé és életcéljává.

Széchenyi etikáján pedig rajta van a görög tanulmányok bélyege. Nemcsak úti élményei, a görög történelem és művészet emlékeivel való közvetlen érintkezés hatottak rá e tekintetben eszméltetőleg, hanem a görög ethikai tanítómesterek tanáival az eredeti források alapján végzett állhatatos foglalkozás is. E téren főleg Sokrates és Epiktetos tanításai tettek rá igen mély hatást. A *Világban*¹ mondja, hogy tökéletességünk felvilágosításában és kinyomozásában mindig azokra az igen egyszerű törvényekre kell visszatérni, melyeket már Sokrates állított. A sztoikus Epiktetos² ethikai kézikönyvét (*Enchiridion*) azon kevésszámú közhasznú munka közé sorozza, melyeket örökké zöld repkény koszorúz: erről a munkáról egyszer megfogadta, hogy sohasem fogja elhagyni magától, s hogy ezt a fogadalmat mennyire komolyan vette, arról tanuskodik az előtte annyira kedves névnek gyakori emlegetése, mellyel műveiben és naplóiban egész élete végéig sűrűn találkozunk. Ez a rabszolgasorból felemelkedett sztoikus filozófus, kinek követői sorába számíthatjuk a hatalmas római császárt, Marcus Aureliust is, a gyakorlati élet-bölcsességnak egy rövid, de igen világos kézikönyvét hagyta

¹ 55. 1.² *Világ* 245. 1.

ránk, mely a sztoikus etikának enyhébb, már a keresztyén valláshoz közeledő rendszerét világítja meg a gyakorlati élethez alkalmazott példákon. E tanokat Széchenyi annyira magáévá tette, hogy — bizvást elmondhatni — életfilozófiájának számos sarkalatos pontja egyezik az Epiktetoséval. Az önismeret fontossága, az elbizakodottság kerülése, képességeinknek folytonos gyakorlás által való tökéletesítése, a lelkieknek a testiek fölé való helyezése, a jónak nemcsak szóval, hanem tettek által való gyakorlása, a dolgok filozófiai szemlélete, a természettel összhangban való életmód, Isten megismerésének s a neki való engedelmeskedésnek szükségessége, a kötelességeknek válogatás nélkül való teljesítése, az észszerűség követése és a szenvedélyektől való tartózkodás, az önmérséklet és önsegély elve — ezek azok az etikai principiumok, melyeken Széchenyi egész hatalmas életműve nyugszik, s melyek vörös fonálként húzódnak végig az ő írásain, kezdve a *Hitteltől* egészen a Döblingből fiához, Bélához intézett intelmeiig s ezek egytől-egyig megtalálhatók Epiktetosnál¹ is. Hogy ez nem pusztán véletlen egyezés, arról kezeskedik azon a benső, szeretetteljes viszonyon kívül, mely Széchenyit Epiktetos művéhez fűzte, néhol a kifejezésnek, a logikai disztinkcióknak híven megőrzött átvétele is. Hogy itt csak egy példát említsek, Széchenyi a lelki függetlenséget négy sarkalatra állítja, ú. m. tiszta lelkiismeret, élettudomány, egészség és vagyoni rend, melyek közül mindenkinek teljesen hatalmában áll a lelkiismeret, már kevésbbé az élettudomány, még kevésbbé az egészség s legkevésbbé a vagyoni rend.² Ezek a disztinkciók kétségkívül Epiktetos *Enchiridion*jának bevezető sorai hatása alatt keletkeztek, hol a dolgok aszerint vannak két csoportra osztva, hogy hatalmunkban állanak-e, vagy sem. Hatalmunkban állanak a lelkiek (gondolat, érzés, akarás), nem állanak hatalmunkban a testiek, a vagyon, a hivatal stb.

¹ Legszembetűnőbben jelentkeznek ez egyezések, ha Széchenyi intelmeit fiához (*Gróf Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka*, kiadta Károlyi Árpád, I. k. Bp. 1921. 493—551.) Epiktetos *Enchiridion*jával párhuzamosan olvassuk.

² *Világ*, 54. s. k. lk.

Mindezen egyezések és hatások ellenére Széchenyi nem akart sem görög, sem római lenni, hanem magyar; honfitársaiból sem akart antik világbeli embereket faragni, hanem igazán művelt és modern magyarokat. Semmi sem állt tőle távolabb, mint a multnak, bármily tiszteletreméltó legyen is az, szolgálai másolása és utánzása. Számot vetett azzal, hogy életkörülményeink sok tekintetben egészen mások, mint azoké a régi népeké voltak, hogy bizonyos dolgokban mi előbbre vagyunk, mint a görögök voltak s mindenek fölött nekünk magyaroknak kell maradnunk, féltékenyen vigyázva nemzeti sajátosságainkra, mert fennmaradásunknak ez a legfőbb követelménye! Csak az általános emberire, az erkölcsi élet azon törvényeire, melyek örökkévalók, melyek minden korban és minden emberre egyformán érvényesek, csak ezekre nézve vélekedett Széchenyi kora legműveltebb szellemeivel egyetértőleg aképpen, hogy a görögök meg tudták érteni ezt az örök igazat s ki tudták fejezni ezt az örök szépet s ma sem tehetünk okosabbat, mintha e tekintetben szorgalmasan járunk tanulni a régi görögökhöz.

Ha szemünk ma örömmel pihen meg a dunai és balatoni gőzhajókon, a Vaskapu sziklába vajt útján, a hengeralmokon és takarékpénztárakon, a pesti Lánchídon és Alagúton, a Tudományos Akadémián és Gazdasági Egyesületeken, jusson eszünkbe, hogy Széchenyi mindezeket a nemzetünk életében korszakalkotó reformokat nem azért csinálta, hogy mi megálljunk azoknál a materiális előnyöknél és gyönyörűségeknél, melyek ezen alkotásaiból közvetlenül fakadnak, hanem ő ezeket végsőleg mind magas ethikai és szellemi célok szolgálatába kívánta állítani s reformjainak vonalai égbenyúló piramisban futnak össze, melynek tetején a nemzeti erények és tökéletesedés csillaga ragyog. Jusson eszünkbe, hogy — amint ő mondta — a «gépek egy népet tehetnek ugyan rendszeressé és pedánszá, de kiművelését semmiben sem mozdítják elő».¹ Jusson eszünkbe végre, hogy nemzetünket új életre hívó reformjainak egyik leghatalmasabb inspirátora az a görög múzsa volt, melynek csókja — mint a mesél

¹ *Naplói* I, 460.

tündéré — az ő lelkét fásult szendergéséből felébresztette s amelynek ő oly okos követője maradt utolsó lehelletéig.

A görög múzsa mellett volt neki egy másik imádottja is: a magyar múzsa. Ehhez való vonzódása már nem ébresztett benne oly derűs és harmonikus érzéseket, mint amaz iránti rajongása, sőt — mint a debreceni Nagyerdőn huszárjai körében megvallotta — ez a múzsa őt inkább ellágyította és könnyekre fakasztotta, de talán éppen ezért még mélyebben feküdt lelkében, mint amaz. Az örökéletű és örök harmóniát ígérő görög múzsát össze akarta forrasztani mind a saját, mind nemzete lelkében a magyar múzsával egy erős és felbonthatatlan egységbe s ettől az egyesülestől remélt nemzete számára örök életet. Ha mi most az ő szándékait meg nem értve fel akarnók bontani ezt a frigvet, melyet ő annyi fáradság és lelki gyötrellem árán létrehozott, ezzel a lépésünkkel nem a görög múzsának, csak saját magunknak ártanánk s bizonyára Széchenyinek, aki onnan felülről is aggódó figyelemmel kíséri nehéz és keserves Golgothajárásunkat, nem éppen kedve szerint való dolgot cselekednénk. A görög és a magyar múzsának tartós és életképes egyesítése — elismerem — nem könnyű dolog, hiszen maga Széchenyi mondta ki egykor azt a nagy igazságot: «néhány ember gyakran elegendő, hogy egy népet halhatatlan magasságra emeljen, de 1000 év csaknem kevés ahhoz, hogy egy nemzetet olyan lelki állapotba hozzon, mely őt felemelje s hogy ez a nemzet olyan férfiakat, milyenek a görögöknél voltak, tudjon értékelni».¹ Bármennyire nem könnyű feladat is tehát azoknak a magas ethikai és esztétikai értékeknek teljesmértánylása, melyeket a görögök fölhalmoztak s talán még nehezebb ezeknek okos és tervszerű beoltása a magyar génuszba, mégis törekednünk kell erre a legnagyobb magyartól nyújtott példaadás után legjobb tudásunk és igyekezetünk szerint. Csak, ha ez az akarat vezérel bennünket, akkor mondhatjuk el magunkról, hogy valóban Széchenyi nyomdokain haladunk s az ő megértő, hű követői vagyunk! Kimondhatatlan áldás fakadt akár szellemi előhaladásban, akár — ha úgy tetszik —

¹ *Naplói*, I, 511.

aranyesőben is a magyar hazára azokból az inspirációkból, melyek a görög szellemből kiindulva Széchenyi közvetítésével érték a nemzetet. Ha azt óhajtjuk, hogy ez a hatás gyakran megismétlődjék s újra meg újra támadjanak ennek a nemzetnek Széchenyi Istvánjai, akkor tegyük minden módon szabaddá gyermekeink előtt az utat a görög művelődés örökszép alkotásai felé, hogy ők is meríthessenek ebből a kipróbált forrásból törhetetlen idealizmust, önzetlen hazaszeretetet és az élet minden vonatkozásában harmóniára törekvő gyakorlati élethölcseséget.

DARKÓ JENŐ.

AZ EMBERISÉG HALADÁSÁRÓL.

Haladás és civilizáció ma szinte egyet jelent. Minden politikai elmélet vagy program arra hivatkozik, hogy a haladás eszméjének ügyét szolgálja. Még Mars barátai is ezt teszik, mikor az örök béke ellen érvelnek. És haladásról beszélnek az orosz bolsevik terror vezérei is.

E soraimban a haladás eszméjének történetével akarok röviden foglalkozni és válaszadást kísérelni meg a kérdésre, hogy ez eszmébe vetett hitnek van-e és mennyiben alapja.

Főforrásom ebben Bury I. B.-nek a cambridgei egyetem tanárának a haladás eszméjéről szóló, nem régen megjelent műve.

A régi görögöknél — bár ők az emberi életről nagyon sokat elmélkedtek — a haladás eszméje fel sem merült.

Magyarázatát ennek bizonyára az adja, hogy történeti ismereteik nem nyúltak messzire és hogy az ő korukban nem voltak oly találmányok, amelyek a természet fölötti uralmunk határtalan növekedhetésének hitét fölkelthették volna.

Az általános hit náluk az volt, hogy az emberiség — miként ős szüleink a paradicsomban — eredetileg az egyszerűség oly aranykorában élt, amelyet a munka kényszere, fáradság, betegség és háborúk nem zavartak, ámde ez aranykornak — éppúgy, mint a paradicsomi állapotnak — vége szakadt és az emberiség nyomoruságba süllyedt.

Ők is elismerték, hogy e katasztrófa ideje óta az emberiség — a tűz, a hajózás, a szántás, a köztörvényalkotás és egyéb találmányok révén — ismét előre jutott, de ez előrejutás nem látszott oly mérvűnek, hogy azt a gondolatot váltotta volna ki, hogy a haladás jövőben is folyton-folyvást fog tartani.

Platon szerint a világot az istenség alkotta és hozta mozgásba. Mint isteni alkotás tökéletes volt, de nem volt halhatatlan. Tartama 72 ezer év volt. Ez időnek első felében — mikor az istenség a kormányzatnak kerekét még szorosan kezében tartja — egyöntetűség és rend uralkodik. De mikor — e 72 ezer év első felének leteltével — az istenség ezt már nem teszi: a világ rendje visszafelé kezd fejlődni. Ezért a második 36 ezer év a fokozatos hanyatlásnak és pusztulásnak a kora. E kor végén a világ, ha továbbra is magára hagyatnék, káoszba menne át. Ámde az istenség ekkor újra megragadja a kormányzatnak kerekét és egy új 72 ezer éves ciklus kezdődik, amelynek első fele ismét megfelel a legendák aranykorának. második fele pedig ismét fokozatos hanyatlásból áll.

Az általános felfogás szerint — amint ezt különösen a pithagoreusok hirdették — a világ folyásának rendje a már történeteknek ciklusok szerinti megismétlődésében áll. Minden egyes ciklus minden egyes részletében az előbbi ciklus eseményeinek megismétlését tartalmazza.

E tant a stoikusok és így Róma is átvette. Marcus Aureliusnál olvashatjuk, hogy «a lélek betekint az idő végtelenségébe. Látja a világegyetemnek periodikusan történő elhalását és újjászületését, és észleli hogy az utódok sem láthatnak semmi olyat, amit már ők is ne láttak volna.»

Seneca volt talán az egyetlen, akinek műveiben kifejezésre talál a gondolat, hogy a tudományoknak növekvése várható. De az ő erre vonatkozó kifejtése távol áll attól, hogy e gondolat az emberi általános boldogság felé irányuló haladás eszméjének kiindulópontja lehetett volna. Ő a tudomány értékét csak abban látja, hogy módot ad a léleknek magasabb régiókban való csapongásra, hogy aki tudományokkal foglalkozik, mentesül a mindennapi élet gondjainak nyugtázó bilincsétől. Vagyis Seneca a tudománynak értékét az egyén pillanatnyi boldogításában és nem azokban az eredményekben találta, amelyeket annak révén az emberiség közjavanak előbbrevitele tekintetében elérhetünk.

Az ókorban egyedül Demokritos iskolájának — az epikureusi iskolának — atomisztikus elmélete volt oly jellegű.

hogy az szinte kapunyitás lehetett volna arra, hogy a haladás eszméjének tana a görög gondolkodásba behatoljon. Hogy ez mégsem történt meg, hogy az elmélet (amely szerint a világ mechanikusan alkotott elemekből áll s az ember az ősidők nyomorúságos állapotából értelmének erejével szabadult ki és érte el a civilizációnak akkori nem alacsony fokát) még sem vezetett a haladás eszméjéhez: ennek oka nyilván a görögök történeti világának szűk voltában és gondolkodásuk általános irányzatában volt.

Nyilván ez okoknak lehet betudni, hogy gondolkozásukban nem jutottak el oda, hogy a haladást a jövőre vonatkozólag is állandó folyamatra tekintsék.

Ők inkább azt hitték, hogy a világ előbb-utóbb össze fog dűlni. Hogy pedig addig mi történik, azzal nem foglalkoztak. Sőt még arra sem gondoltak, amit Seneca fejtegetett, hogy a tudásban nagy haladás fog történni.

Az ő bölcséletük — éppúgy, mint a stoicizmusé — a rezignációnak pesszimiztikus bölcsellete volt, amely a haladás eszméjével ellenkezett.

A régi görögök lelkületében különben volt egy vonás, amely őket a haladás eszméjével szemben bizonyára akkor is idegenkedésre hangolta volna, ha ez eszme eléjük táratik. Ők sohasem voltak a tudomány, a technika, avagy a bölcsélet terén elért sikerektől eltelve. Pesszimiztikus világfelfogásuk volt, melyet vallásos jellegű motívumok hatottak át. Mindig úgy érezték, hogy kiszámíthatlan, ismeretlen tényezők veszik őket körül, leselkednek rájuk és veszélyeztetik alkotásaik sikerét. Ez érzés össze volt kötve a moira-nak — a világ rendje fixírozottságának — eszméjével, amely szerint a nagy általános rendben mindenkinek ki van jelölve a maga érvényesülési szférája. Az embernek nem hivatás, hogy akár a tudás, akár pedig a boldogság terén ideálokat eszeljen ki, mert hisz ez a szférák határainak letörését és így a világrend megzavarását jelentette volna.

Róma magánjogi biztonságot teremtett az ismert világ nagy részében. De az emberi életviszonylatokban nem eszközölt oly változást, amely az emberi lét szélesebbkörű felfogására vezette volna, mint amelyet Hellastól átvett. A köz-

szabadság elvesztésével a pesszimizmus növekedett és a rezignáció görög bölceletére szolgáló alap szélesbedett. Akiket e bölcelet ki nem elégített : az új misztikus bölceletek és vallások felé fordultak. Ámde ezeket nem igen érdekelte az emberiség földi sorsának jövő alakulása.

A világegyetemnek az a felfogása, amely a középkorban uralkodott, szintén nem fért össze a haladás eszméje érvényrejutásának némely alapvető előfeltételével.

Szent Ágoston és a többi szent atyák kifejtése szerint a történet egész folyamatának az a célja, hogy az emberiségnek — sőt helyesebben : az emberiség egy kis részének — a túlvilágban való boldogságát biztosítsa. E célnak körén kívül áll az a kérdés, hogy az emberiség további története a földön mikép alakul, hogy azon ideig, ami az ítélet napjáig még hátra van, növekszik-e a tudomány és javul-e a társadalmi helyzet.

Ehhez járul, hogy a szent atyák a történet folyását nem természetes fejlődésnek, hanem isteni beavatkozások sorozatának tekintették. Felfogásuk szerint, ha szabadjára lett volna hagyva, hogy az emberiség maga válassza meg cselekedeteinek útjait, örökké tartó szenvedések állapotába került volna, amitől a kisebbséget is csak az isteni beavatkozás mentette meg. Azt tartották, hogy az emberi történet sorsának minden mozzanatát isteni gondviselés intézi, — ami a haladás tanát természetesen kizárja.

Az eredendő bűn tana különben egymagában is áthághatlan akadálya volt annak, hogy fajunk erkölcsi javulását fokozatos fejlődés útján lehetők tartssák. Mindaddig, míg az a hit uralkodott, hogy minden gyermek bűnben és büntetésre méltónak születik : nem juthatott felszínre az eszme, hogy az emberiség életének mozgása a tökéletesedés felé állandó haladásban van.

De ha ez mind így volt is : kétségtelen az is, hogy az ezen kérdésre vonatkozó középkori elméletekben több oly vonás lapangott, amelyek a haladás eszméje kifejlődésének előkészítését szolgálták.

Az egyiket az a tény szolgáltatta, hogy a keresztény felfogás a földnek teremtését oly ténynek tekintette, amely

többször nem ismétlődik meg és így az idő-ciklusok elmélete a multnak új életre többé nem jutó emlékei közé került.

A másik — ami ennél fontosabb — az a tény volt, hogy a keresztény teológusok — a klasszikus felfogástól eltérőleg — az emberi események folyamatának határozott célt tulajdonítottak. Ez alap és biztosíték volt arra, hogy ezután az emberek a világrendre vonatkozó elméleteikben — bárhogy alakulnak is azok — valamely célt keressenek és így nem elégedhettek meg többé semmiféle oly elmélettel, amely — mint a klasszikus időké — a világ rendjét mint egy konkrét cél nélküli erőgépet tekinti.

Ezekhez járul, hogy a középkor, — az egyetemes egyház és az egyetemes állam formáiban, — tovább fejlesztette a római történet folyamán kialakult orbisnak és ezen alapuló oekoumennek — a lakott világ egységének — eszméjét, ami a népek kölcsönös összetartozásának és a civilizáció medre közösségének érzését élesztvén, hozzájárult ahhoz, hogy utóbb, mikor a haladás eszméje fölmerült, annak megerősödését elősegítse.

Ez azonban csak jóval később, a XVII. században kezdődött igazán. Az ezt megelőző három század, a haladás eszméjének kialakulása szempontjából, az előkészületnek kora volt. A XIV. századdal kezdődő e korban támadt fel az emberben önbecsértékének és a természet fölött való uralkodói hivatottságának érzése. Ez idő folyamán nyertek az emberek önbizalmat. És ez idő alatt nyert a földi élet a síron túli élettől — és ezzel kapcsolatos reményektől és félelmektől — független értéket.

E változásokkal kapcsolatban az emberek levetették középkori naivitásukat, eldobták babonáikat, a teológiai tekintéllyel szemben szabadabb viselkedést kezdtek tanúsítani és egyéni értékük új koncepcióját alakították ki.

Csakhogy mikor ezeket cselekedték, eljárásukban a régi görög és római gondolkodóknak gyámkodó útmutatásait keresték. A jelen sötét szellemét az elmúlt világ szellemével igyekeztek kiűzni. Lelkületüket egy romokba temetett civilizáció felé irányították, amelyet a felfedezések első hevé-

ben — saját koruk felfogásai elleni reakció érzete által ragadtatva — ideálként tekintettek.

Így a teológia tekintélye helyébe a régi írók tekintélye került, akiknek bölcséletét a renaissance szóvivői vakon követték.

E korban a szellemi tevékenység embereinek túlnyomó zöme nem foglalkozott és nem is igyekezett egyébbel foglalkozni. mint hogy felfedezze, magyarázza és utánozza a régi írókat. Még Machiavelli, Olaszországnak e korbeli legnagyobb politikai gondolkozója is teljesen a klasszikusok hatása alatt állt. Ő is — miként Platon és Aristoteles — azt tanította, hogy minden vallás vagy kormányzat egyes emberek személyi alkotása és hogy annak is kell lennie, mert az egyes államkormányzati szervezetek igaz értékét az egyéni koncepció adja meg. amelynek megőrzése érdekében el kell nyomni minden oly törekvést, amely az eredeti alkotástól való eltérésre vezethet.

Természetes, hogy e felfogás — amely az emberi természetet is változhatatlannak tartotta — nem engedett tért a haladás eszméjének.

Lassankint azonban a gondolkodásnak egy új rendje támadt, amelynek úttörő alkotói közt a messze legelőkelőbb hely Baco-t illeti.

Ő fejtette a legteljesebben azokat a progresszív eszméket, amelyek a renaissance utolsó szakában felmerültek és e korszak tudományos gondolkodását inspirálni kezdték. Ezenfelül ő ez eszméket egy új gondolattal ki is egészítette. Jelesül azzal, hogy a tudomány növelésének igaz értéke annak hasznosságában van.

Míg Seneca — amint említettük — a természet kutatásának értékét csak abban találta, hogy az abban való buzgólkodás az élet undokságaitól való menekvésre ad módot, és míg a középkori egyetemek életével kapcsolatban álló némely író a tudomány gyarapításának jelentőségét arra hivatkozva ismerte el, hogy e révén az eljövendő Antikrisztus elleni küzdelemre magunkat jobban felvértezhetjük: Baco volt, aki először hirdette, hogy a tudás célja a természet fölötti uralmunknak kiépítése, amit azonban — amint hozzá-

tette — csak úgy érhetünk el, ha a felmerülő problémákkal való megküzdésre új módszert, jelesen a kipróbálás módszerét használjuk.

A tudás ily utilitárius jelentőségének felfogása azt jelenti, hogy a földi boldogság öncélként tekintessék, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a haladás eszméjének fejlődésére új légkör keletkezzék.

Egy új kor nyílt meg, amely kor eszmevilágának centrumában Descartes állott, aki szélesebbkörű és radikálisabban ható befolyást gyakorolt a gondolkodás alakítására, mint a XVII. század bármely más bölcseleje.

Ő és követői tették axiómává az ész fensőséges ítélő hivatottságát, a természeti törvények változhatlan állandóságát, valamint azt, hogy a természeti tudományok terén szigorúan elemző módszert kell alkalmazni.

E tanok légkörében alakult ki a haladás eszméje. Megvolt e légkörben minden, ami a kialakuláshoz előfeltételkép szükséges: a bölcelet kimenekült a tekintély igája alól, a földi élet értéket kapott, a tudás az emberi boldogulás eszközének ismertetett el és a természet törvényének változhatatlansága dogmává emelkedett.

E tekintetben sokat tettek Leibnitz és Malebranche. Az ő fejtegetéseiknek tulajdonítható főleg az, hogy a degeneráció elmélete — egyes kivételeket nem tekintve — teljesen elhagyatott.

De még többet tett az a hosszantartó éles tollharc, amely Angliában és Franciaországban azon kérdés körül támadt, hogy kik érnek többet, a régi írók vagy az újak. E harc a modern írók nem kisebb értékének elismerésével végződött, amiben bizonyára nagy része volt annak a légkörnek, amelyben e tollharcnak vívói éltek. Az emberek úgy érezték, hogy koruk különb az előzőknél, hogy azt legrosszabb esetben Augusztusával lehet egy sorba állítani. E közérzés nagyon elősegítette azt, hogy a tudásban való haladás a jövőt illetőleg is közelismerésre találjon.

Ez elismerést Fontenelle-nek fejtegetései azzal a hittel egészítették ki, hogy a tudásban való haladás vég nélkül fog tartani s hogy ezt bizonyosra lehet venni.

Szerinte az egyik tudomány fejlődése alapot ad arra, hogy egy másikban a fejlődés meginduljon s hogy ez láncsorként így tart folyton tovább.

Fontenelle-nek nagy érdeme még az is, hogy úgyszólván első volt azok között, akik stílusukban különös súlyt helyeztek arra, hogy a közönség szélesebb körei is megérthessék és így sokat tett a tudományok népszerűsítésére. Ez, különösen pedig a fizikai vívmányokat érintő ismertetéseknek elterjedése — jelentős hatással volt arra, hogy a haladás eszméje széles körben tért foglaljon.

Az ő kora — amelyet körülbelül az 1740-ik évvel zárhatunk — volt az az idő, amikor Descartes elvei — a középkori felfogás háttérbe szorításával — köztudatba mentek át. Ez volt a tulajdonképi cartesiusi kor.

Utána a racionalizmus kora következik, amelyet az ember szociális és morális állapotáról való fantasztikus és revolucionárius spekulációk jellemeznek.

Cartésiusnak tanai — különösen pedig az ész fensőségének érvényre emelkedése — nagyon megnövelte a bölcselek öntudatát. A felvilágosítás apostolainak tartották magukat, ami ösztönzésül szolgált, hogy spekulációikat a gyakorlati életre is mindinkább kiterjesszék, hogy szellemi elmélkedéseik fényével és melegével a tényleges állapotok sötét, rideg valójába is behatoljanak. Felmerült előttük a kérdés, vajjon az ész erejével nem lehetne-e a társadalom szerkezetét is ugyanolykép rekonstruálni, amint ezt Descartes e révén a tudomány elveire és a gondolkodás módszerére nézve tette. Így történt, hogy a gondolkozók világa mindinkább a társadalom és az emberi természet alapjai felé irányult, aminek során az intellektuális haladásnak eszméje lassanként az emberi társadalom haladásának eszméjévé bővült.

Úgy okoskodtak, hogy ha áll az, — amit mindinkább vitattak, hittek és apriorisztikus tételként állítottak — hogy a társadalmi bajok nem az emberek vele született és jóvá nem tehető fogyatékoságából és nem is a dolgok természetéből, hanem egyszerűen nagy mérvű tudatlanságból és szélesen elterjedt előítéletekből erednek : akkor a számtalan bajoknak megszüntetése és egy boldogabb állapot meg-

teremtése végett csak a felvilágosodás minél intenzívebb terjesztésére van szükség.

Már 1690 óta ez volt a francia intellektuális körökben és a történeti jelentőségekre szert tett akkori szalónokban a beszélgetések jelentős tárgya.

E szalónok egyik jellegzetes alakja volt Saint Pierre abbé, aki először proklamálta, hogy miként a tudományoknak, úgy az emberi társadalomnak is végnélküli tökéletesedését lehet várni.

Ő — s az ő idejét követő úgynevezett enciklopédisták is — abból indultak ki, hogy megfelelő nevelés alkalmazása és megfelelő közintézmények létesítése segítségével az emberi természetet vég nélkül tökéletesíteni lehet, mert minden emberben megvannak a fejlesztés csirái, és ha az egyes emberek között mégis különbségek vannak, annak oka csak az őket körvelező viszonyok különbözőségében van. Ez alap volt arra, hogy a társadalmi haladás eszméje a földtekét lakó egész emberiségre érvényes eszmévé váljék.

Ugyane most jelzett irányzat — amely a gondolkodást a társadalom és a civilizáció alapkérdései felé fordította — teremtette meg a közgazdaság tudományát is, ami szintén közrehatott a haladás eszméjének erősítésében.

E tudomány első megalapítóinak, a fiziokratáknak elvei különösen alkalmasak voltak arra, hogy ezt eszközöljék. Szerintük az emberi boldogság elérésének kulcsát elsősorban az anyagiakban való minél nagyobb bővelkedés szolgáltatja, amely bővelkedésben való haladás a gazdasági szabadságnak és a jogrendi igazságnak biztosítása révén — határtalanul fokozható.

A haladás eszméjének terjedését szolgálták még azon, akkoriban sűrű egymásutánban megjelent művek is, amelyek a társadalom jövőbeli állapotáról adtak fantasztikus képet. Ez új jelenség volt, mert habár a multban is jelentek meg képzeleti állapotot feltüntető munkák, ámde ezeknek színhelye addig nem a jövőben, hanem mindig vagy a multban, vagy pedig valamely, földrajzi ismereteink körén kívül álló helyen — például egy távoli szigeten — volt.

A jövőben játszó ily művek között legjelentősebb Mercier

Sebestyénnek 1770-ben Amsterdamban megjelent *L'an 2240* című könyve, amely németre és angolra is lefordíttatott és számos kiadást ért.

Természetesen, hogy a haladás eszméjét szolgáló különböző irányú művek nagy áradata mellett oly művek is jelentek meg, amelyek eszmemenete nem ez áradat irányában folyt. Ilyen volt Rousseau-nak, a modern demokrácia apjának történeti jelentőségű *Contrat social*-ja is, amely szerint az emberiség története ezideig a boldogtalanság felé vivő úton haladt. Ilyen volt továbbá Malthusnak *Essay on the principle of population* című, 1798-ban megjelent munkája, amely szerint az emberi boldogulás előrehaladásának korlátja van abban, hogy az élelmiszerek szaporodása nem tarthat arányt a népesség szaporodásával. Ilyenek voltak később Schopenhaueréi is, aki elismeri ugyan az emberi intelligencia fejlődését, de azt a szenvedések megszorítása forrásának tekinti.

E művek azonban — bár az egyéb eszmék szempontjából óriási jelentőségűek, — tárgyunk szempontjából csak sporadikus jelenségek. E század, jelesen a XVIII. század, irodalmi munkáinak zöme fokozódó mérvben a haladás eszméjét szolgálta. Terjedésének lendületét különösen Smith Ádámnak a nemzetek gazdagodásának okáról írt munkája vitte előre, amely mű a nemzetek szabad érintkezését a gazdasági szervezkedés ideáljaként állította előtérbe.

Különben a haladás eszméjét szolgálták Saint Simontól kezdve Marxig mindazon közgazdasági írók is, akik a társadalom boldogítására ilyen vagy olyan szocialisztikus rendszert gondoltak ki, amely különböző rendszerek megegyeznek abban, hogy lényegileg a XVIII. század bölcseleinek azon nem tapasztalati és történeti, hanem fantasztikus alapon álló felfogásán épültek fel, hogy a jelen bűneinek és nyomorának az állami intézmények az okai és hogy megfelelő törvények útján azokat hamarosan jóvá lehet tenni.

A haladás eszméjét szolgálta továbbá az úgynevezett liberális irányzat is, amelynek gyökerei szintén a XVIII. század bölcseleinek romantikus elmélkedésére mennek vissza, és amely irány, az emberiség eddigi haladásának alapján,

azt remélte és reméli, hogy a szabadság fokozatos fejlesztése mellett az emelkedés eddigi emeltyűi az emberiséget a növekvő megértés és boldogság állapota felé terelik.

A francia nagy forradalomról nem lehet azt állítani, hogy azt a haladás eszméje szülte volna. De bizonyos, hogy ez eszme annak lendületét nagyban elősegítette. E lendület oly erős volt, hogy ámbár az ezen forradalom során bekövetkezett események a megelőző kor bölcseleinek illuzióit nem igazolták: a haladás eszméje azután is élt, sőt intenzívebb lett, mert ezután indult meg az a törekvés, hogy ez eszme igazságát a történetből levezetett törvényekre alapítsák.

E törvények keresése közben alakult ki a szociológia tudománya, aminek kezdettől fogva a haladás eszméje alkotja a fő problémáját.

E tudomány tulajdonképpeni megteremtőjének Comte Ágostont, a pozitívizmus megalapítóját kell tekinteni.

Szerinte az emberiség haladásának alaptörvénye az, hogy az emberek a természeti jelenségeket először képzelt istenségek operációjának tudják be, azután absztrakciókkal igyekeznek azokat magyarázni, végül pedig következik az a kor, amikor az élet jelenségeinek megértésére az alapot a tudományos módszer, jelesül a megfigyelés és kipróbálás szolgáltatja.

Az első kort teológiaiának, a másodikat metafizikainak, a harmadikat pedig a pozitívizmus korának nevezi. Az emberiség története — szerinte — nem egyéb, mint ezen a most jelölt sorrenden felmerülő eszméknek, illetőleg az ezeket kifejezésre juttató vélekedéseknek története, amely történet egyes fázisainak megfelelőleg alakul az anyagi haladás is. Most a harmadik stádiumban — a pozitívizmus korában — élünk. A szociológiának pozitív tudománnyá kell lennie és alapot szolgáltatnia a társadalom szervezésére.

Ma már leszűrődött egységes közvélemény van a tekintetben, hogy Comte-nak e történeti fejtegetései nem szolgáltatnak elég alapot arra, hogy az emberiség haladására nézve felállított hármas törvényét azok által igazoltnak vehessük.

De ha az általa kieszelt törvények nem bizonyultak is helytállóknak: kétségtelen, hogy fejtegetései sokaknál döntő

szerepet vittek azon meggyőződés kiérlelése irányában, hogy a civilizációnak története általános törvényeknek van alávetve és hogy a társadalmi tudomány a lehetőségek birodalmába tartozik.

Az ő fejtegetéséhez kapcsolódik Mill is, aki 1843-ban *A logika rendszere* címet viselő művében azt fejti ki, hogy az emberiség haladása az emberi észen és karakteren, vagyis a pszichológia és az etnológia törvényein nyugszik és hogy csak e tudományoknak fejlődése révén lehet várni, hogy a haladásnak törvényei — amelyek ma még csak empirikusoknak tekinthetők — oly tudományos törvényekké legyenek, hogy azok alapján az emberiség jövőjének alakulásáról ítéletet lehessen mondani. E mellett azonban — kora általános felfogásának megfelelőleg — e művében ő is annak a nézetnek ad kifejezést, hogy az emberiség haladásának iránya egy jobb jövő felé tekint. Húsz évvel később pedig az ő tollából eredőleg olvashatjuk azt a megállapítást, hogy a haladás eszméje a napilapok és a napi politika axiomájává vált.

E húsz év folyama alatt számos más irányú tudományos munka is jelent meg, amely e jelenséget elősegítette. Ezek között talán leginkább Quetelet belga statisztikusnak munkáit kell kiemelnünk, amelyek az emberi események törvényszerűségére fényes illusztrációt szolgáltatnak.

Az 1848. évi francia forradalom is ez időközbe esik. A haladás eszméje akkor már magas trónuson ül.

A második köztársaság alkotmányát megállapító bizottság az általános szavazati jognak bevezetését a haladás eszméjével, jelesül azzal a «láthatatlan törvény»-nyel indokolja, «amely az emberi természetben gyökerezik és a társadalom felett uralkodik» és amely törvényhez az általános szavazati jognak javaslatba hozatala azzal az indokkal van kapcsolva, hogy a forradalmak a haladás visszafojtásának következményei és hogy ezek megelőzése végett az állami szervezet berendezését akkép kell megalkotni, hogy ez az új eszmét könnyed rugékonysággal mindenkor be tudja fogadni. E forradalomtól mentesítő berendezésnek kulcsát — e munkálat szerint — az általános választójog szolgáltatja.

(Persze akkor még nem gondoltak arra, hogy politikai pártok fognak keletkezni, amelyek az állam alapját alkotó magántulajdoni renddel szemben forradalmi programot fognak állítani.)

Az emberiség haladásának eszméje az 1848. francia forradalom után tovább erősödött, aminek főszközlője az a nagy haladás volt, amelyet a művelt országok azon időben az anyagiakban való gazdagodás terén tettek. Ez önbizalmat keltett és — egyes elenyésző kivételeket nem tekintve — még azok is, akiknek munkái e növekvő gazdagodással szemben az ipari munkásság kizsákmányolását és a gazdasági verseny által keltett egyéb bajokat, valamint a modern háborúra való előkészülettel járó nagy terheket állították előtérbe — az emberi haladás eszméjének, vagyis annak az eszmének voltak hirdetői, amely szerint az emberi társadalomnak mozgása — az emberi igyekvésektől független törvényszerű okoknál fogva — oly irányban halad, amelyet emberi szempontból kívánatosnak lehet tekinteni.

Az általános optimizmus e győzelmét fokozottan fényessé tette az evolúciónak hipotézise, amely a vizsgálódásnak egy más terén akkoriban jutott érvényre és átvillanyozta a világot.

E felfedezéssel a haladás eszméjének története is új korszakba került.

Láttuk, hogy ez eszme már a XVII. századtól kezdve elismerést vívott ki, de a nagy forradalom idejéig sem a bölcslők, sem a történetírók részéről nem volt különös vizsgálódás tárgya. E forradalom lezajlása után fokozott jelentőségre tett szert és intenzív munkálkodás indult meg törvényeinek felfedezése irányában. Ezzel egyidejűleg ez eszme mind nagyobb kapcsolatba és összhangba jutott a biológiai fejlődésnek eszméjével, amely mind a természettudományok, mind a metafizika terén mind nagyobb tért hódított.

E hódítás területének légkörében a haladás eszméje is erősödött. De az evolúció tanának érvényre jutásáig ez csak igen korlátozott mérvben történhetett, mert magának a biológia fejlődésének eszméjét is nehéz korlátok nyűgözték.

A fajok fixírozottságának tanát ugyanis — de meg azt a tant is, hogy az ember a természet többi lényeitől

teljesen eltérő jellegű és rendeltetéssel is külön teremtetett — hatalmas érdekek és előítéletek védték, amelyek ugyan már előbb is támadások tárgyai voltak, de az orgánikus evolúció hipotézisének diadalra jutásáig még is rendületlenül álltak.

A helyzet olyan volt, mint a csillagászat terén Copernikustól Galileóig. Darwin úgy jött, mint Galileo, *A fajok eredetéről* szóló munkája, amely az evolúció hipotézisét hirdette és bizonyította — megváltoztatta a helyzetet.

Miként a csillagászatnak Galileo által hirdetett új hipotézise — amely a föld helyett a napot tette világrendszerünk központjává — lefokozta az embert képzelt centrális helyzetből, de egyszersmind lendületet adott arra, hogy — saját erejére való utaltságának átértése folytán — saját erejének minél nagyobb megfeszítésével igyekezzék a természet rendjében minél inkább uralkodói helyzetre szert tenni és ez úton való előrejutása tekintetében bizakodással legyen: úgy az evolúciónak Darwin által megállapított elmélete is — amely megfosztotta az embert attól a rangtól, hogy a természetfölötti uralomra hivatott észlényként külön teremtetett — szintén degradáció volt, de olyan, amely fokozatos emelkedésének perspektíváját szélesbítette és így a haladás eszméjének érvényre jutását szintén nagy lépéssel előrevitte. Származásunk legendás nimbuszát szétépte, de jövő nagyságunk álomképének új fényt adott.

Álomképet mondtunk, mert ezt a képet, melyet az új helyzet perspektívája nyújt, egyelőre csak ennek lehet nevezni.

Most sincs ugyanis biztos alapunk arra a feltevésre, hogy az evolúció a társadalomra alkalmazva valóban oly mozgást jelent, amelyet tisztán emberi érdekek szempontjából tekintve joggal kíváncsiaknak tarthatnánk s így azt a szó igaz értelmében haladásnak nevezhetnők. Teljesen felfogásunk optimisztikus vagy pesszimisztikus voltától függ, hogy e mozgásban egy fokozatosan megközelített jobb sors biztosítékait, avagy pedig inkább egy erre kilátást nem nyújtó kegyetlen végzetnek nyilvánulásait lássuk-e!

Hogy az evolúció tételére az emberiség haladásának elmélete szilárdul állítható legyen, annak kimutatásán felül, hogy

a társadalmi evolúció a természeti evolúció törvényével azonos törvények szerint megy végbe, — még annak igazolására is szükség van, hogy e társadalmi folyamat az emberi boldogság növekvésével jár.

Ezt azonban nem tudjuk igazolni és a vélemények arra vonatkozólag, hogy ez így van, nagyon elágazók.

Darwin abból, hogy élő alakzatok evolúciótéljes leszármazási folyamata a multban soha nem volt megzavarva, és hogy a természeti szelekció mindig az egyes lények javára történik: alapot merít arra a hitre, hogy a bennünket környező testi és lelki tényezők is a tökéletesedés irányában fognak a jövőben is haladni.

Hasonló véleménynek ad kifejezést Spencer, aki az evolúció elméletét az etikába és a szociológiába is átvitte. Már Darwin idézett művének megjelenése előtti időből való munkái is az evolúció elvein nyugszanak, — csak hogy ennek törvényeit ekkor még nem formulázta. De már ezekben is hirdette, hogy az emberi természet állandósága helytelen feltevés és hogy a változás törvénye — miként a világegyetem minden részecskéje fölött — az emberi természet fölött is uralkodik. Ha pedig ez emberi természet változhatik: akkor tökéletesedhetik is — ami az emberi boldogság növekvésének perspektíváját jelenti.

A fokozott boldogság irányába való haladás eszméjét szolgálta Spencernek azon tétele is, amely szerint minden rossz, ami létezik, onnan ered, hogy a szervezet nem alkalmazkodik a környező viszonyokhoz, amely alkalmazkodásnak nehézségei azonban — fizikai és szellemi körben egyaránt — folyvást kisebbbednek.

A civilizáció szerinte fokozatos alkalmazkodás azon ideális állapot felé, amelyben az embernek csak oly vágyai lesznek, melyek nem akadályozzák embertársait abban, hogy saját vágyaikat kielégíthessék.

Spencer bízik benne, hogy az emberi természet fokozatosan növekvő törvényszerűséggel fog ily irányban átalakulni és így az evolúció lassankint elvisz az emberi boldogság állapotának ideáljához. Az utat, amelyen e folyamat halad, — fejtegetései szerint — nem a bölcselek munkálko-

dása és nem is a kormányzatok hatalmas ténykedései fogják vágni. Ez út fokozatos alkalmazkodás és az azt kísérő fokozatos pszichológiai változások révén fog képződni, amely alakulásban az egyéni szabadság lesz a fő éltető elem.

Megjegyzendő, hogy Spencernek az emberi tökéletesedésről való e tana nem azonos a XVIII. századbeli bölcselek hasonló tanával. E bölcselek e tant egy absztrakt pszichológiára alapították és annak alapján tanították, hogy az emberi természet is alá van vetve a magasabbrendű összhang felé vivő változás egyetemes törvényének. Míg Spencernél az emberi természetnek folyton tartó változása akképpen megy végbe, hogy a szülőknek szerzett tulajdonságait a gyermekek átöröklik. A nevelési eljárások és a törvényhozási intézkedések pedig csak segítő szerepet visznek a változás eszközlésében.

Spencernek e fejtegetése bizonyára nem nyugszik ki-kezdhetetlen szilárd alapokon. Ma még nem mondható bebizonyított tudományos igazságnak az, hogy a szülők szerzett tulajdonságai a gyermekekre átszállnak. De meg a történet tanuságai sem fődik az ő elméletét, mert ezek — a Spencer által hirdetett folytonos haladással ellentétben — inkább azt tanítják, hogy minden civilizáció csak bizonyos fokig halad és azután hanyatlásnak indul.

Mindezek ellenére tény, hogy Spencer tanait a nagyközönség zöme elfogadta, — ami bizonyára Darwin felfedezéseinek tulajdonítható, akinek tanítását a paleontológia tudományának fejlődése és az ember ősrégiségéről tanuskodó bizonyítékoknak mind növekvő halmaza folyton-folyvást erősítette.

A geológia és biológia ezzel kapcsolatos haladása oly forradalmi változást okozott az embereknek az időről való képzetében, mint aminőt a copernikusi csillagászat a térről való képzetében támasztott. Ez sok kiváló gondolkodóban azt a felfogást segítette meggyökerezni, hogy földünk hosszú multja egy szebb jövőbe vetett hit zálogának tekinthető.

De e zálog — amint ezt különösen Lotze kifejtette — semmikép sem biztos. Szerinte az emberi természet változóságának. még nem elég alap az emberiség haladásának

feltételezésére. Mert ha az emberi természet folyton változik, akkor bizonyára folyton változnak azok a külvizonyok is, amelyek közt e változás érvényesül. Nem lehet várni, hogy e két tényező kölcsönös egymásra hatásában valaha egyensúly álljon be és így azt sem, hogy kölcsönös egymásra hatásuk által okozott szenvedéseink valaha megszűnjenek.

Ezekből az is kitűnik, hogy az evolúció tényére egyaránt lehet az optimizmus mint a pesszimizmus által áthatott elméletet építeni.

Hardtmann E. meggyőződéses evolucionista volt. Bölcséletében mégis Rousseau nézetét vallja, hogy a civilizáció és a boldogság ellentétben állnak. hogy haladásunk szenvedésünk megsokasodását fogja jelenteni.

Huxley — az evolúció tanának egyik legkiválóbb fejtegetője — pedig azt mondja: «Nem ismerem oly lehangoló tanulmányt. mint az emberiség evolúciója, ahogy ez a történelem évkönyveiben olvasható . . . Az ember vadállat, csak-hogy intelligensebb a többinél»; továbbá: «Úgy látom, hogy még a modern kor legjobb civilizációja is az emberiség oly állapotát jelenti, amely sem valamely érdemes eszményt meg nem testesít, sem nem méltó arra, hogy állandósíttassék». De e mellett ő sem tartozik a legsötétebb pesszimisták közé, mert nem tartja lehetetlennek, hogy nagyobb mérvű javulás következze be, máskülönben — írja — «üdvözölni kellene egy üstököst, amely az egész földtekét elsöpri».

Megemlítenedőnek tartom, hogy ő a javulás útját nem a természet folyamatával való kooperálásban, hanem az ezzel való szembehelyezkedésben látta. Szerinte e végből arra van szükség, hogy az érvényben levő világrendi processzus helyébe egy másikat állítsunk, amit ő etikainak nevez.

E felfogás természetesen csak azt az erkölcsi szempontot elégítheti ki, amelyből ő a társadalom haladásának kérdését — az eudæmonikus tekintetek kikapcsolásával — tárgyalja. De az e szempontból tekintett haladás érvényesüléséhez is bizonyára beláthatatlan idő kell, mert lehetetlen, hogy az ember egy-két rövid század alatt emancipálja és felülkerekedjék azon hatások fölé, amelyeknek uralma alatt talán millió évek óta áll.

Az optimiztikus és pesszimiztikus felfogást tükröző e válaszok ellentétessége azt mutatja, hogy a temperamentum és hangulat dönti el azt, hogy arra a kérdésre, vajjon a haladás emberi szempontból kívánatos irányban folyik-e, mily választ kapunk.

Jólét és megelégedés korában e válasz könnyen lesz igenlő.

Ilyen a kor, amelyben Nyugat-Európa több mint fél-század óta élt és amely korba Európának legalább egy részére nézve — egyes pesszimiztikus hangok ellenére — a háború óta lefolyt legújabb kort is bele lehet érteni.

Ez időszak alatt az általános önmegelégedettséget nemcsak a technika új felfedezései, hanem a tudományos ismeretek fokozott népszerűsítése is nagyon előmozdítja. Az emberekben — mint a racionalizmus korában — ismét az a hit gyökeredzett meg, hogy oly korban élnek, amely magasabbrendű a korábbiaknál és amelyet a tudomány mérhetetlen forrásai minden balsors ellen biztosítanak, úgy hogy nem kell félni, hogy ismét hanyatlás vagy katasztrófa érhesse bennünket.

E hitet sokan fatalisztikusan fogják fel és akkép értik, hogy bármiképpen cselekszünk is, egy jobb állapot felé való haladásunk rendíthetetlenül tovább fog folyni. Másoknál e hit akkép alakult, hogy az ily irányban való haladásunkhoz tudatos erő kifejtésünkre is szükség van, ámde ez utóbbiak is elismerik, hogy a dolgok természetében nincsen semmi, ami e haladás állandóságát és határtalanságát illetőleg aggályra adhatna okot. A legtöbb ember pedig egyáltalán nem elmélkedik a haladás eszméjének értelmezéséről, hanem egyszerűen elfogadja.

Megjegyzendőnek tartom, hogy ez eszme egy jelentős új etikai elvet váltott ki, amely az újabb etikai művekben is még alig olvasható.

Ez a jövőre való tekintet, amely minden időben szerepet vitt az emberi cselekvések indító okai közt, a múltban csak gyengén, esetileg és korlátolt értelemben hatott. E tekintet, a haladás eszméjének uralomra jutásával, előtérben álló jelentőségre tett szert, mert ez eszme annak súlypontját a

jövő nemzedékekre vitte át, akik hivatva lesznek elnyerni az általunk el nem érhető kívánatosabb helyzetet, amelyhez ők a mi munkánk szenvedései árán jutnak el.

Ha e tant — amely a lefolyt nagy háborúban gyakorlatilag érvényesült — végletekig menő fatalizmussal értelmezzük és formulázzuk, úgy az azt foglalja magában, hogy kötelességünk ugyanoly kész örömmel feláldozni magunkat ismeretlen leszármazóink érdekében, mint ahogy az altruizmusnak eddig is érvényes tanai szerint élő embertársainkkal szemben kell megcselekednünk.

A haladás etikai célját, az új elv érvényre jutása mellett is, úgy formulázhatjuk, mint ahogy ezt — az utilitáriusokat követve — eddig tenni szoktuk. Jelesül, hogy e cél a legnagyobb számú ember lehető legnagyobb mérvű boldogságában áll. Csakhogy e legnagyobb számba most már a még meg nem született nemzedék is beértendő.

Kérdés azonban, hogy ez elv — amely a felebaráti szeretetnek krisztusi tanát kibővíti — ha érvényesül is, meddig fog uralkodni. Mert hisz az is kérdés, hogy a haladás eszméjével nem leszünk-e úgy, mint ahogyan a gondviselésével voltunk, amely tan egy, a mienktől alacsonyabbrendű civilizációnak felelt meg, de a Cartesius elveinek uralma alatt kialakult mai civilizációban létfeltételeit nélkülözi.

Vajjon egy a mienknél magasabb civilizáció nem fogja-e a haladás eszméjét is hasonló sorsra juttatni?

Vajjon nem fog-e értelmi világunk egén ez eszme helyében egy új vezércsillag megjelenni? és az emberi emóciók nem fognak-e majd a haladás eszméje helyett ez új csillagnak befolyása alá kerülni? Nem fog-e az majd a haladásról és az egyéb eszmékről való vélekedésünkre nézve teljesen új kritériumokat szolgáltatni? És nem ez fogja-e majd általán az emberi tervezéseket irányítani és vezérelni?

Azután pedig nem fog-e ez új vezércsillag is elhomályosulni? és nem fog-e ennek helyébe is egy új támadni? és nem fog-e ez mindaddig ismétlődni, míg csak ember él a földön?

CSORBA FERENC.

ZENE ÉS VILÁGNÉZET.

A történelem az emberi szellem élő egysége. Az emberi gondolatok összefüggésére tehát a zenében is figyelemmel kell lenni, mert a stílusváltozások okai itt is, mint minden más művészetben, világnézeti problémákban gyökereznek. Egy kor világnézetéről lehetetlen általános áttekintést nyújtani a nélkül, hogy egyik legmélyebb kifejezését, a zenét ilyen szempontból ne tanulmányozzuk. A világról, az életről való egyetemes felfogás végső gyökerei az irracionális érzelem talajából táplálkoznak. A filozófia törekvése, hogy a világnak teoretikus képét megkonstruálja, de ezeket a fogalmakat lélekkel megtölteni, vagyis kifejezni azt, amit egy kor érzett és ami után vágyódott, az irodalom és a művészetek feladata. A zene éppen mélységének és közvetlenségének jóvoltából a korlélek belső életének legtisztább kifejezését adja kezünkbe, másrészt mint szöveges zene, a legszorosabb kapcsolatban van a kor irodalmával, színházával, életével s így a társadalom formáinak, általános kultúrájának is hathatós megértetője és megvilágítója. Platon mélyértelmű mondása, hogy a zenei stílus változása mindig együttjár a legfontosabb állami törvények változásával, már a zenének erre a nagy kultúrtörténeti jelentőségére utal. Az egymással ellentétes világnézetekben rejlik a magyarázata annak, hogy a zene a történelem folyamán ellentétes alakokat vesz fel és az esztétika is ellentétes meghatározásokat ad róla. Ezek a meghatározások, a kor értékelésének szempontjából tekintve, a történelem egy órájára, a tények egy csoportjára vonatkoztatva, mégis egyformán igazak.

A zene és világnézet kapcsolatára legjellegzetesebb példákat az átmeneti korok szolgáltatják, ahol a világnézeti

különbségek élesebben kerülnek egymással szembe. Ilyen pl. a XVIII. század, amelynek első felében a késő-barok kultúra művelődési eszményei még a vezetős szerepet játsszák az ellentétes eszmeáramlatokkal szemben, de 1760 után — főképp Rousseau hatására — egy új, szabadabb életérzés tör elő a kultúra egész területén, hogy mind erősebb kibontakozásával háttérbe szorítsa az előbbi kor önmagát kiélt, elhalványult törekvéseit. A XVIII. század zenéjében ezt a két ellentétes világnézetet a késő-barok racionális, mindent fogalmak, képzetek segítségével megértetni törekvő stílusa s a század második felében, már a forradalmak szenvedélyektől, indulatoktól túlfeszített atmoszférájában fogant korai romantika képviseli. Ez az a század, amelyen belül a zene viharos barok szelleme lassan, fokozatosan higgad le, hogy azután a kijózanodás keletlen, letargikus, majd talajt kereső korszakán átvergődve, új átlelkesüléshez, új eszmények kitűzéséhez találjon utat. Most már az a kérdés, milyen volt ez a kultúra, amelynek talajából ilyen zenei stílusok fakadtak? Hogyan nyilvánult a világszemléletnek e különféle módja a zenében? Milyenek voltak az eszközök, amelyeket ez a kor, lelkiségének kifejezésére, a zenében teremtett meg magának?

A késő-barok lényegében a francia világpolitika és udvari arisztokrácia szellemének hordozója, tehát elsősorban szociális színezetű. Egész kultúrája a társadalmi konvenció, a luxus szolgálatában áll: főpillérei a divat, elegancia, etiket. A «filozófus» század, ahogy a XVIII. századot aposztrofálni szokták, a felvilágosodás szellemi mozgalmával kiindulópontja lett az európai kultúra modern korszakának. Hideg, racionális, immanens világnézete, kollektivitásra beállított szelleme áthatja a művelődés egész területét. A művészetekből eltűnik a barok széles, önmagát kiélt nagyvonalúsága, akadályokat kereső és leküzdő energiája, életteli, meleg, bíbor, ultrakék, aranyos színei, fény- és árnyékellentéteinek drámai elevenisége, szenvedélyes hitvallása, helyette pontírozott pillanatnyi mozgások, táncpózok, síkterületek, ahol minél kevesebb az ellenállás, halvány, álmatag színek, decens áthidalások, fáradt melankólia, hitétvesztett világiasság.

Ez a kor már nem tud küzdeni, mert nem tud hinni. Mindenütt ott lappang a félelem, csak valamibe jobban bele nem mélyedni, mert ez fájhat, a dolgok elevenére tapinthat. Mindent felszínesen, könnyedén, semmit sem komolyan venni, mert nem érdemes. Stilizált formákkal, az ész analízisével elrejteni, megmerevíteni minden szubjektív érzést és melegséget. Sohasem élt annyira a gyakorlatban ez a francia közmondás, mint ebben a korban: «La vie est une tragédie pour ceux qui sentent, elle est une comédie pour ceux qui pensent». Az egyéni jelleg kiölésének, a megkötöttségnek legfőbb művészi eszköze, a mindent személytelenítő dekoratív elemek a művészeteket mintegy szintetizálják. Mint minden racionális korban, úgy ekkor is, a művészet elmélete és gyakorlata a legszorosabb párhuzamosban halad egymással. Az elmélet valósággal vezeti, megszabja, fokról-fokra megvilágítja a gyakorlati művészet hogyanállását. A késő-barok zeneesztétika hű tükre az általános esztétikai elveknek. Mindaz, ami a szem vagy ami az értelem számára tárgyat nem nyújt, amit plasztikus ábrázolással visszaadni nem lehet, idegen ezen esztétika számára. A világosság, az érthetőség a főelv, amelyet az esztétikusok Boileau-tól kezdve Batteux-ig, a még Aristotelésre visszanyúló természetutánzás elvével vélnek a művészetekben megvalósíthatni.

Ezt a racionális szellemet a zenében elsősorban a francia clavecin stílus képviseli. A francia nemzeti szellem és a kor-szellem a forma és a külső.kultúra jegyében egymásra találnak és ebből a szerencsés találkozásból születik a zenében a francia faji jelleget legsajátosabban magán viselő clavecin stílus.

A barok lant- és orgonastílus telt, szélesvonalú akkordikus jellege, mely a korabeli zongorastílusra olyan nagy hatással volt, már Couperin le Grand előtt kezd elhomályosulni. A többszólamúság sokszínű tömörségétől lassú, de biztos eltávolodást látunk a két-három szólamu könnyedébb, mozgékonyabb szólamvezetés felé, amely Couperin későbbi műveiben, ellentétben XIV. Lajos korának merev, ünnepies pompájával (Lully,) a régence közvetlenebb, fesztelenebb szellemének megfelelően, már sokkal inkább cembaloszerű eleganciával és kecsességgel folyik tova. Ezt az átalakulást

már a külső forma is mutatja. Couperinnél a suite szokásos négy pillére, az Allemande, Courente, Sarabande, Gigue elvesztik architektonikus szerepüket a kecses táncformák szinte átláthatatlan gazdagsága mellett. De nem a tánc, mint ilyen, játszik itt főszerepet; elnevezésüket Couperin később teljesen elhagyja a programmatikus tendenciából kifolyóan, amely minden művét szinte immanens módon hatja át. Cembalo műveinek előszavában ezeket írja: «Minden művem komponálásánál egy meghatározott tárgy lebeg a szemem előtt, ennek felel meg a darab címe. Ezek a darabok tulajdonképpen egyes személyekről festett portrék, amelyeket, ha előjátszottam, az eredetihez igen hasonlónak találtak.» Couperin tehát személyeket akart zenével ábrázolni. Másszor elvont fogalmakat, a francia nemzeti erényeket és hibákat tűzi egy suitejében a 3—4 soros miniatűr-tételek élére címül. Ezek a fogalmak dominók alakjában megszemélyesítve, különféle színű álarcokkal vonulnak fel Couperin fantázia-világában, hamvazószerdájának előestéjén. Ennyire teatrálisán elképzelt, plasztikusan beállított, tisztán hangszeres darabokat csak annak a kornak racionális szellemében érthetünk meg. A 12 kis tétel (couplet) 12 kis variáció, melyeket a h-mollnak itt valami sajátos, szelíd, fáradt melankóliája — egy degenerált, túlfinomult kultúra hangja — fűz hangulati egységbe. A melódia túlnyomóan a felső regiszterek finom ezüstös tónusában, szűk hangterjedelemben, kecses trillákkal ékesítve, lebegő könnyedséggel folyik tova. Ritmusa olyan puha, olyan játszi, mint a szellőtől meglibbentett gyertyalángé. Csak itt-ott bukkannak fel sötétebb színek, mint pl. a *Hallgatag féltékenység* című kis tételben. Három sor az egész, de ez is megmutatja, hogy ebben a látzólag játszi, könnyed világban is történnek tragédiák: tragédiák, amelyek szinte hangtalanul, a lélek legmélyén játszódhatnak le s amelyeket jól elsajátított formákkal, félve takarnak el a külvilág szeme elől. Watteau-nak, a régence nagy francia festőjének lebegő, átlátszó színei, arisztokratikusan tompított, tartózkodó, intim lelkivilága, finom, csendes gesztusai, tiszta naivitása sok rokon vonást mutatnak Couperin művészetével.

De nemcsak személyek, hanem a természet is gyakori forrása Couperin s a többi clavecinisták zenei invenciójának: egy nyugodt táj, egy virágzó fa, méhek, pillangók repülése, patak zúgása, malom kepelése, a csalogány hangjai egyformán kedvelt magyarázó címül szolgálnak, amelyek a hallgatót már előzőleg egy racionális szempontra állították be. Ugyan mi keresnivalója is lett volna ebben a világban a metafizikai mélységeket feltáró abszolút zenének, ahol csak a tökéletes formákat, a kecses és kedves dolgokat, a derűs rokonérzést, az értelemmel stilizált, kordába szorított érzelmeket keresték? Az örök tökéletesség után való nagy világ-sóvárgás, amelyet a romantikus korok abszolút zenéje tud a legközvetlenebbül kifejezni, mert ilyenkor erősebben magával ragad minden emberi vágyat és sóvárgást, itt megfér egy csalogány édes-bús, lágy, panaszos trilláiban.

Az abszolút zene problémájával a francia zeneesztétikusok nem is igen foglalkoznak. A hangszeres zenét csak az utánzás mindent boldogító elve alapján tartják az énekes zenével egyenrangúnak. A német felvilágosodás esztétikusai annál többet rágódnak azon a kérdésen, hogy hogyan lehet egy szöveg- és program-nélküli zenét az értelem előtt jogosítani. Antik ideálokhoz nyúlnak vissza, amikor az abszolút zene racionalizálására felelevenítik a görögök hangnem esztétikáját, mely szerint minden hangnem sajátos étosszal bír, egy határozott érzelmet fejez ki. Ennek az elméletnek pszichológiai előfeltevése, hogy az emberi lélek egy változatlan komplexum, amely ugyanarra az ingerre mindig egyforma módon reagál. Így azután értelmi úton, kellő megfigyelés és következtetés által egy éppen olyan affektust lehetséges a hallgatóban előhíni, amilyent a komponista akar. Ennek az affektus-elméletnek egyik jellegzetes képviselője, J. Mattheson (1681—1764) így ír: «Der Musik Endzweck ist alle Affekten durch die blossen Tönen, und deren Rhythmus trotz dem besten Redner rege zu machen. Die Instrumentalmusik ist eine Tonsprache.» (*Der vollkommene Kapellmeister* 1739.) De amikor arról van szó, hogy a zene miképpen fejezi ki a szeretetet, féltékenységet, nyakasságot stb., csak szóvirágokat, kacskaringós körülírásokat kapunk. Pl. «A szeretet a

legkedvesebb szólamvezetést, a világ legédesebb harmóniáit követeli.»

Ezek mellett az ugyancsak az antik étosztanra visszamenő etikai értékmérők is nagy szerepet játszanak a korszak esztétikájában. Az esztétikai érzelmeket reálisaknak hitték, tehát a zene által keltett érzelmek a jellemképzésre nagy hatással vannak. A Galenus-féle temperamentum-elméletet minden muzsikusnak ismernie kellett, hogy a hallgatók temperamentuma szerint válogathassa ki darabját.

Könnyen érthető, hogy egy egyértelmű zenei nyelv kidolgozását célzó affektus-elmélet a gyakorlatra csak annyiban lehetett termékeny hatással, hogy bár racionális eszközökkel, de mégis a zene tartalmi részére terelte a figyelmet. Jó példa erre Kuhnau (1660—1722), a német zeneiracionálizmus egyik legjellegzetesebb komponistájának kísérlete. Hat bibliai történet szolgál zongoraszonátáinak programmul, tulajdonképpen hat lírai affektuskép, ahol a szerző intencióit erőltetett magyarázó szöveggel igyekezett a hallgatóság értelmén át a kedélyéhez közelebb vinni. Maga Mattheson, aki pedig nagy híve volt Kuhnau művészetének, meglehetősen szkepszissel nyilatkozik a zongora szonátákról, amelyek: «inkább akar-nak meghatni, mint ahogy csakugyan meghatnak, vagyis inkább az újjak, mint a szív mozgására utalnak». (*Vollk. Kapellm.* S. 233.)

Hogy viszont egy zenei lángelme mikép tudja korának racionális mentalitását is a zenei kifejezés szolgálatába állítani, arra Bach Sebestyénnél nem egy példát találhatunk. Bizonyos állandó relációkat vesz fel szöveg és motívumok, eszmék, hangulatok és hangnemek között. Ez azonban nála sohasem mesterkéltné, erőltetett, hanem a zenei vérkeringésnek meleg, életteli áramlata. Rendkívül érdekes ebből a szempontból a Máté-passzió hangnemi megalkotottsága. Hat nagy hangulati és ennek megfelelően hat hangnemi egységre oszlik a mű. Az egyes hangnemek széles ívekbe fonódnak össze: pilléreik az e-moll és ennek egész hangnemszférája. Az utolsó vacsora jelenetében a tiszta csengésű g-dur uralkodik, Krisztus isteni fenségének hangneme. Felhangzik a tragikus jóslat: «Valaki közületek elárul engem»: a komor

f-moll, mint egy sötét felhő homályosítja el az előbbi g-dur glorioláját. A drámai kirobbanása a minden oldalról felhangzó kérdésnek: «Uram, én vagyok az?» az asz-dur kemény tónusába csap át. A pár pillanatnyi elborulás után Krisztus isteni nyugalma sugárzó tisztasággal ragyog fel újra az alaphangnemben. Midőn az Úr lehajtja fejét és meghal, bezárul a nagy harmonikus ív is, zenei szimboluma az egész emberiség golgotájának, ahol minden stációnál újabb szenvedések várnak reá. Az utolsó stáció a passzió utolsó korálja: «Wenn ich einmal soll scheiden. So scheide nicht von mir» a legmeggrázóbb momentuma a műnek. Az egész az a-moll komoly, borongós hangnemében van. Az utolsó befejező akkord váratlanul az e-dur minden borongást, diszonanciát feloldó, transcendens harmóniájában olvad fel. Csodálatos szimboluma ez a lélek végső felszabadulásának, minden szenvedés és diszharmónia feloldásának. A halott Krisztust sirató kórus c-mollban, Bach halálhangnemében hangzik fel. Szánalommal kell gondolnunk a teorétikusok semmitmondó frázisaira, jelzőire, melyeket ehhez a hangnemhez fűztek. Vajjon lehetne-e szavakkal leírni azt a misztikus erőt, melyet a mester élete végén, halálvágyódásában mindinkább elvonatkozva a világtól, ebben a hangnemben ki tudott fejezni?

A hangnemeknek bizonyos érzelmekkel, eszmékkel való szoros kapcsolata és ebben a kapcsolatban következetes visszatérése még Mozartnál is gyakori. Jelöl annak, hogy az antik zeneesztétika még akkor is mint élő hatóerő szerepelt a gyakorlatban. Hogy erre csak egy példát említsünk, a *Varázsfuvolában* az érzékfölötti, misztikus eszmék hangneme az esz-dur, az ellenséges sötét hatalmaké a c-moll, a komikus személyek vidám világa g-durban, a fájdalom hangja g-mollban van zenébe öntve.

A felvilágosodás racionális mentalitása erősen rányomja bélyegét e kor operastílusára is. Az általános hitetlenséggel együttjárt a lelki talajt elveszített régi egyházi zene nagyságának megsemmisülése. A zeneszerzők invenciója túlnyomóan világi talajból táplálkozik s létrehozza a későbarokk kultúra egyik legjellegzetesebb zenei hajtását, az opera szériát. Elvetettek itt mindent, ami irracionális, ami értelemmel fel

nem fogható. A személyek típusok, bizonyos tulajdonságok megszemélyesítői, az intrika, az etiket, a konvenció és nem lelki rúgók cselekedeteik kormányzói. A szerelem, gyűlölet, féltékenység nem emberek sorsát irányító szenvedély, hanem játékos galantéria, amely irtózik minden tragikus kimenettől. Valami fáradt, erőtlen fásultság áramlik felénk ezekből a művekből, ámbár a szerzők mindent megkísérlelnek a gondolatok táplálására, hogy e kor, ha mosolyogva is, de mindenüvé magával cipelt gyógyíthatatlan betegségét. a szív és lélek unalmát elűzzék. Az operák zenei súlypontja a koloratur áriákban rejtett. Az első része ezeknek alkalmat adott az énekesnek a virtuózkodásra, a második rész nyugodtabb jellegű, ezután jön a Da capo, vagyis az első résznek trillákkal, mordentekkel, futamokkal variált, kicifrázott ismétlése. Olyan kor lírai formája ez, hol az érzés tudatosan irányítva, dekoratív elemekkel agyonstilizált keretek közt mozog. Sokan tisztán fülsiklandozást, a zeneművészet hanyatlását látják a bravuráriákban, pedig ezekben elsősorban a kor stilizáló törekvése érvényesül, amely ma szinte irígyléseméltó stilisztikai egységet hozott létre a művészetekben. Olyanok ezek a koloratur cirádák, mint a kápráztató, csillogó rakéták, amelyek tündéri fénybe borítják egy pár percre a sötét eget, hogy azután nyomtalanul hulljanak a mélybe. Az akkori férfiprimadonnák, a kasztratok bámulatos virtuóz technikája, hideg hangszíne csak gyönyörködtetésre és nem a szív melegítésére szolgált.

A későbaroknak inkább a külső formára beállított, az értelmet folyton foglalkoztató szelleme nyilvánul meg a zárt, fejlődésre nem alkalmas, centrális jellegű zenei műformáiban is. (Suite, rondo, dal és variációs formák.) Főkép a variációs elv uralkodik, mert egy témának melodikai és harmonikai tartalmának kimerítése elsősorban a formálás, az alakítás képességét feltételezi. A XVIII. században a variálást adott schema szerint csinálták: egy zenei társasjáték volt ez, ahol a téma már centrális jellegéből kifolyólag nem a fejlődésre, levésre utalt, hanem csak külső indíték volt az alakításra.

A szonátaforma, a XIX. század uralkodó zenei műformája, ekkor még fejlődésben van. A téma centrális lefolyású,

a melléktéma önállósága, a főtémától elütő jellege még koránt sincs kidomborítva. A felvilágosodás esztétikája szerint az esztétikai érzelmek reálisak, tehát a szonáta egy tételén belül a hangulat nem csaphat át az ellentétébe, mert ez ellenkeznék a legfőbb mintaképpel, a természettel. A modern szonátaforma két ellentétes jellegű témájával és a tematikus kidolgozással egy teljesen új formafelfogást, egy új kor lélekzését jelzi.

Végül, melyek voltak a későbarokk zene közlésére szolgáló eszközök? Feltűnő a világos színű, díszítésekre alkalmas hangszerek nagy kultusza. Az énekekben a koloratur énekesek, a kasztratok, a billentyűs hangszerekben a cembalo, a fúvósok közül a fuvola ekkor élük virágkorukat. (Quantz, Nagy Frigyes fuvolamestere mintegy háromszáz koncertet és kétszáz egyéb darabot írt csupán ura használatára fuvolára.) A francia gáláns stílus mesterei a zongora két közvetlen előde, a cembalo és clavichord közül az előbbit részesítik előnyben. A cembalon csak forte vagy pianó lehetett játszani, minden árnyalás lehetetlen volt. A madártoll segítségével megpendített húrok röviden elhangzó, száraz tónusú hangot adtak. Éppen ezek a tulajdonságok hozzák előtérbe a hangszert, mert alkalmassá tették a díszítések világos, könnyed megrajzolására, a hangfestés leíró modorára, a játszói, minden erőteljesebb fokozást kizáró, egyenletes mederben folyó hangulatok kifejezésére. A mai kalapácszongorának már a romantikus harmóniákra alkalmas, sokkal nehézkesebb, egymásba könnyen átfolyó billentése lehetetlenné teszi a clavecin darabok stílszerű előadását.

Az az előadásmód, hogy a cembalon a crescendo csak a hirtelen terraszszerű átugrásokban és nem folytonosan fokozódó hangerősségben nyilvánult, általában jellemző a későbarokk zenére. A zenekar crescendója a koncertekben a tutti és a solo, azaz a nagyobb- és kisebbszámú hangforrások ellentétén alapult. Ismét csak a racionális kereteket látjuk ebben az effektus dinamikában, mintegy előre elhatározva, hogy amíg az a zenei mondat tart egyenletesen erősen, amikor fellép a másik, egyenletesen halkán kell játszani. A hangerőség változása is a formai tagolás, a zenei mondatoknak el-

határolását szolgálja. A szenvedélyek minden gátat elsöprő hosszú periódusokon keresztül folyton fokozódó hatalmas dinamikáját, igazi érzelmi crescendóját csak a zenei Sturm und Drang, a mannheimi-iskola viszi e. század közepe felé a zenébe.

*

A XVIII. század második fele már egy új életérzés jegyében folyik le. Ennek az általános szellemi forradalomnak elsősorban J. J. Rousseau a megindítója, aki a fáradt-lelkű, romlott, önző társadalmat újra visszavezeti a természet és a szív birodalmába. A *Nouvelle Heloïse* a lélek nagy honvágya a természet után, amelyhez teljesen hozzásimulni, csodálatos harmóniájába beleolvadni, a konvencióktól, a létfenntartás gondjaitól agyonsanyargatott kultúrlény előtt a legfőbb boldogságnak tetszik. A kultúra csak boldogtalanná tette az embereket, mert természetes érzéseiket erőszakkal elfojtotta, a tudományos műveltség gögijében megtagadtatta velük azt, ami minden lelki tevékenység legmélyebb gyökere, az érzelmi világukat. Ennek a megtagadott világnak lett apostola Rousseau, mint kultúr-filozófus. Írásai az által, hogy hangot adtak az emberek millióiban lappangva élő vágyaknak, igazi előkészítőivé váltak a francia forradalomnak. A szabadság, egyenlőség, testvériség jelszavai mind erősebben hangzanak fel az érzésektől ismét áttüzesedett, individualitásában öntudatra ébredt ember ajkán. A század közepe felé a régi kultúra talaja már erősen inog, egész területén a forradalmi szellemnek megfelelő átalakulás észlelhető, amely fokozatosan halad a romantizmus felé. Az irodalomban az egyszerű, természetes érzés áttörése a rideg száraz formalizmuson, a képzőművészetekben a rokokó lecsendesülése, a tektonikus elemek, a vonal nagyobb hangsúlya (Louis seize-stílus), a filozófiában az érzelem, az intuíció mind nagyobb szerepe, a zenében a homofónia, a melódikus tehetségek előtérbe nyomulása: az édesen éneklő andante serioso, ahol a dallam és a díszítés utólérhetetlen bájjal olvad össze. Az ember végre kezdi magáról lerázni a hideg racionalizmus bilincseit. Lelki békéjét, melyet az ész uralmával vélt legjobban megvédeni, üresnek, egy-

hangúnak érzi. Eleinte félénken, halkan hangzanak fel az elfojtott, lekicsinyelt szív szólamai. Megférnek egypár tak-tusban, a racionális elméletekbe belecsempészett érzelmi színezetben, de már megrendült a hit az ész hatalmában. Egy hirtelen fellobbanás a Sturm und Drang korszaka, ahol fiatalos szertelenséggel dob el magától az ember minden megfontolást és beleveti magát újra a szenvedélyek áradatába. «Gefühl ist alles», mondja a fiatal Goethe az *Urfaustban*. (S. 201.) Ez az egyetlen igazság, a legfőbb érték. Van valami megindító ennek a rövid, mámoros, korai romantikának érzelmi dadogásában: nem elég semmiféle meglévő kifejező eszköz arra, hogy a lélek forró érzelmáradatát kellőképpen kivetítse magából.

Az ember, midőn ismét sóvárogva nyújtja ki karjait a határtalan dimenziók felé, természetszerűen első sorban ahhoz a művészethez fordul, amelynek ritmusában leginkább ott lüktet a végtelenség szívdobogása, a zenéhez. Itt már régen él a gyakorlatban az új szellem, amit az elméletben csak a század vége felé kezdenek határozottabban megfogalmazni. A romantikának ezt az első zenei megnyilvánulásait eddig igen csekély mértékben méltatták figyelemre. Pl. mindazon erősen romantikus vonások, amelyek Bach Fülöp Emanuel-nél, Mozartnál találhatók, teljesen háttérbe szorultak a hagyományos felfogás mellett, amely a száraz, racionális Bach F. E. a csipkefinom, napsugaras, harmonikus Mozart fogalmát rögzítette a köztudatba. Minden kultúrnemzetnek megvoltak a maguk átmeneti mesterei, akik egyformán működtek közre az új stílus kialakításában. Valami sajátos ket-tősség nyilvánul ebben a zenei korai romantikában. Egy-részt itt is, ott is lángolva csap fel a forradalom vad, viharos szelleme, amelynek kitombolására csak a zenekar lehet elég-séges, másrészt valami sajátos érzékeny hang, a Werther-korszak könnyező szentimentalizmusa, a clavichordon keres-lágy melódiákban kifejezést. Az előbbi hangulatnak főké-p a mannheimi-iskola mesterei, majd a 90-es évek francia drámai zenéje, a melódikus stílusnak többek között Hasse, Traëtta, de Majo, Cristian Bach, végső átszellemülésében pedig a fiatal Mozart a főképviseelői.

Milyenek voltak azok a zenei eszközök, melyeket ez az új szellem teremtett magának? Milyen volt ennek a korszaknak a hangszeres zenéje?

A díszítések, a rokokó-stílus főjellegzetességei, még mindig nagy szerepet játszanak, de lényegükben megváltoznak: nem pusztán ornamentális célokat szolgálnak, hanem melodikus funkciót betöltve, pszichikai értékük van. A hangsúlyos, hosszú előkék epedő jelleget öltenek, a kemény cembalomordent helyett kecses utánütéssel ellátott lágy, kettős trillák lépnek fel, a felütések, valamint a kromatika sűrűbb használata ugyancsak a lágyabb melodikus kifejezést szolgálják. A cembalo háttérbe szorul a finom tónusú, árnyalásra alkalmas clavichord mellett. Ezen a billentyű utánnyomásával a húrnak sajátos rezgő utánhangzását, a «Bebungot» lehetett előhívni, így válhatott legkedvesebb hangszerévé annak a mesternek, aki mint jelszót hangoztatta: «Die Musik müsse vornehmlich das Herz rühren». Bach Fülöp Emanuel, a modern zongorastílus úttörője ez a mester, akinek művészete éppen úgy magánviseli még a késő-barokk kultúra szellemét, mint ahogy messzire előre mutat a jövő korszak zenéjére, nem kis mértékben a beethoveni stílusra. A nagy Bach Sebestyénnel, édesapjával szemben jellegzetesen képviseli az új idők zenéjének homofón, könnyedebb, mozgalmasabb, lineáris stílusát. De amit veszített tömörségben, erőben, a kifejezés súlyában, azt pótolja a finomságnak, a szellemességnek, az eleganciának, a tisztán zeneinek olyan mértéke, amit méltányolni csak a legfejlettebb zenei ízlés képes. Erős egyénisége, nagy műveltsége szinte predesztinálták arra, hogy kora szellemi mozgalmainak zenei hírnöke legyen. Az érzékeny hang és a Sturm und Drang romantikája egyformán megnyilvánul művészetében. Tekintsük csak a szellemességében utólérhetetlen b-dur rondójának kadeneciáját. Egységes hangulat, egységes kötött forma, ez volt a régi zene. Az újkor emberének belső világához mérten egyszerre a zenében is minden kiszélesedik. Nem elég az egyszerű záradék, az érzelm ezen túlrad és széles, patetikus hozzáfűzésekkel egy külön kis kompozícióvá szélesedik, amelyet szabadon, egyénien, mintegy improvizációszerűen kellett elő-

adni. (Türk : «Der Spieler trägt die Cadenz mehr nach Gefühl als taktmässig vor». *Klavierschule* 1789. S. 310.) Ezek a kadenciák kicsiben adják azt a leki tartalmat, amelyet Bach E. a korai romantika talán legszebb zenei virágaiban, a szabad fantáziáiban tár elénk. A művészi ihletnek ezen páratlanul közvetlen megnyilvánulásai homlokegyenest ellentétei voltak minden formai szabályosságnak. Valaki ügyesen komponálhat, mindamellett nem tud szabadon fantáziálni, mondja Bach. (*Versuch über die wahre Art das Klavier zu spielen*. 1753—1762.) A művész fantáziájának szabad szárnyalását nem köti itt sem egy adott téma, sem taktus, sem ritmus, sem moduláció törvénye : egy nagyszerű zenekultúra termékei, amelyek csak olyan kor atmoszférájában virágozhattak, ahol a muzsikus tisztán önmagából, lelkének nagy érzelmi gazdagságából tudott meríteni. Bach E. c-moll fantáziája olyan, mint a hangok tengerének állandó, nyugvás nélküli tobzódása, amelybe mégis bámulatos rendet és értelmet visz a felső szólam intenzitásban felülmúlhatatlan kifejező ereje. Hallanunk kell az ilyen zenét, hogy megértsük a kor esztétikai hitvallását, mely szerint a zene bármely érzelmet ki tud fejezni. A beethoveni stílus meggyőző hevének, akaratdinamikájának, merész harmonikájának, egyéni jellegének gyökereit itt kell keresnünk. Éppen a forradalmi romantikus szellem volt az, amely ezt a két mestert olyan közel hozta egymáshoz. A beethoveni szonátaforma kialakulási folyamata ugyancsak Bach. F. E.-nél jut jelentős állomáshoz. A romantikus kor fejlődés-principiuma itt él már ezekben a szonátákban : a téma egy logikusan, organikusan kibontakozó zenei gondolat hordozója, a kidolgozási rész nem pihenő pont, hanem a tematikus feldolgozás drámai színhelye, előkészítője az első rész visszatérésének.

Azt az úttörő munkát, amelyet Bach F. E. a kamarazenében végzett, a mannheimi iskola a zenekari stílusban való sítja meg. J. Stamitz zenekari szimfóniai már a század közepe előtt megsejtetik velünk a népek feltámadását, a későbbi évtizedek hatalmas politikai forгатagát. A mannheimi mesterek csak zenekarra írnak, amelynek összeállítása csak egyetlen célt szolgált : egy szenvedélyes, vulkanikus feszültségű

lelkivilág dinamikáját abszolút zenében kellőképpen kifejezésre juttatni. A régi zene felületszerű, egymás mellett felépített crescendója eltűnik, nem a solo és tutti szembeállítással, a hangszerek számának növelésével akarnak itt erősítést elérni, hanem ugyanazon hangtest folyton fokozódó erejével. Innen a nagylélekszerű témák, hosszú periódusok, a vonósoknak, a zenekar legmozgékonyabb hangszereinek és a kürtöknek megnövekedett száma, a dinamikai ellentétek kiélezése, a túlaradó lelki tartalomnak megfelelő, mindenütt kiszélesedő formai eszközök. •

Az operastílusba az új idők emberibb, népszerűbb szeleme Gluck korszakalkotó reformjával vonult be. Az ő forradalmát is az enciklopédisták készítik elő. Pergolese mesteri komikus operája *La serva padrona* valóságos forradalmat támaszt Párizsban. Rousseau, Diderot. D'Alembert teljesen elfordulnak a francia operazenétől és Pergolese természetes, melodikus stílusának mintájára sürgetik e téren a reformokat. Rousseau nemcsak írásaival, hanem mint alkotóművész is példát mutat (*Le devin du village* 1752) arra, hogy a kifejezés, a melódia szépsége a legnagyobb érték a zeneműben. Kitérő zenei érzékre valló kritikával sujtja a régi arisztokrata légkörben fogant mesterkélt, ízetlen operaszövegeket, melyekbe még egy Rameau lángelméje sem tudott igazi életet önteni. De Rameau vérbeli francia művész volt, aki még sokkal inkább benne gyökerezett a későbarok intellektuális, arisztokratikus kultúrájában, sem hogy a zenedráma annyira óhajtott reformját végre tudta volna hajtani. Ehhez Gluck forradalmi, plebejusi lángelméje, egyszerű, őszinte, energikus egyénisége kellett. Az állam és a társadalom eszméje Metastasiotípusainak cselekvő rúgói letűnnek az opera színpadáról. A drámai cselekmény a fő, a zene csak arra szolgál, hogy ezt plasztikusabbá tegye. «Az egyszerűség, az igazság és a természetesség a szépnek nagy alapelvei minden művészi alkotásban», mondja Gluck. (Levél a toscánai nagyherceghez 1769.) S valóban mindent könnyörtelenül kiírt a zenéből, szövegből egyaránt, ami ezen eszmének rovására volna. Művészete ezért mélységesen emberi. Hősei örülnek és szenvednek, mert emberek és nem mitológiai félistenek. Bámulatos

őszinteségében, a szív egyszerűségében éppen olyan forradalmi jelenség, mint a francia szobrászatban nagy kortársa, Houdon, aki portréját meg is mintázta.

Gluck reformjait természetszerűen építik ki a forradalmi idők pokoli tűzzel égő energiájának, nyers vadságának szellemében a Convent francia muzsikusai: Mehul, Le Sueur, Cherubini. Le Sueur *La Caverne* című operája iskolapéldája annak, hogy mikép alkalmazkodik a zene a kor jelleméhez. Szenvedés, halál, borzalom, az esztétikai szépet túllépő realiztikus kifejezésben, a zene mindent hatványozó koloritjától áttüzesítve, a főtémái e műnek. Nem csoda, hogy Berlioz, a romantika legszertelenebb fantáziájú, legegyensúlyozatlanabb lelkű zeneköltője, Le Sueur-ban találta meg mesterét és követendő példaképét. Cherubini *Demophon*, de még inkább *Lodoviska* című operáiban ugyancsak a forradalmi hangulat tűnik szembe. A fájdalom hangja az uralkodó, de ez a zene nem passzív, hanem dacos, kemény amely nem keres kompromisszumokat, hazug gráciát, mint a rokokó zenéje, hanem félelem nélkül tekint a sok borzalom szemébe. A 90-es évek drámai zenéje romantikus hősi jelleget nyert, előkészítve a napoleoni idők harci lángolásának, a szabad élet mámoros elragadtatásának legheroikusabb zenei kifejezését, Beethoven III. szimfóniáját.

Csodálatos, hogy a korai romantikának másik arculata, a szentimentális, érzékeny hang, még a rémuralom idejében is mutatkozik. A sansculotte Párizsnak kedves operája Steibelt D. *Romeo és Juliája*, amely zenéjében, szövegében csupa ábrándos érzelmesség, megindító gyöngédség, a «coeurs sensibles» mohón élvezett tápláléka. Monsigny és Grétry zenéjében is ezt a kedves érzelgősséget szerették a rémuralom emberei. Talán éppen az ellentét miatt: menedéket találtak benne lázas nyugtalanságukban, lelki feloldódást az együtt-érző könnyhullatásban. A végletek kora ez, ahol az ember az észak kultúra hideg, fegyelmező bilincseit lerázva, a maga természetes ösztöneinek és érzéseinek hatalma alá kerül és egyensúlyát veszítve ide-oda hányódik a kedélyvilág, a tudatalatti erők rejtelmes labirintusában.

És végül szóljunk Mozartól, akit a közfelfogás csak a

klasszikus Mozartnak ismer. Igaz, hogy a modern ember közelebb áll Beethoven küzködő, szenvedélyes, dinamikus lelkéhez, kevésbé érti Mozartot, de nem azért, mert Mozart zenéje túlegyszerűnek, túlságosan problémánélkülinek tetszik előtte, hanem inkább azért, mert Mozart megközelítéséhez hosszabb az út. — Ő a megnyugodott, harmóniájukat súlyos áron szerzett lelkek kedves zeneköltője. Mozart is előbb írja meg a *Don Juant*, romantikus operáját, hol a szerelem, mint hatalmas, ősi, emberek sorsát eldöntő ösztön, az élet himnuszaként hangzik fel Don Juan ajkán, és élete utolsó évében írja meg a *Varázsfuvolát*, az átszellemült, mindent átfogó, szinte földöntúli szeretet szakadatlan áradását. A fájdalom, sőt a világtól való elfordulás éppen úgy bele vannak szőve Mozart zenéjének csodálatos gazdag polifóniájába, mint az életöröm.

*Don Juan*ja valóságos ellentéte a késői barok operák gáláns, racionális szellemének. Sokszor szinte borzalmas vad-sággal száguld ez a zene az emberi sorsok mélységén és magasságán keresztül. A szerelem nem játékos galantéria, hanem végzetszerű hatalom, amely az embereket lelki sajátságai szerint felemeli vagy lealacsonyítja, felszabadítja vagy összetöri, erkölcsi hatalom vagy nyers érzékiség, de minden körülmények között végzetükké válik. Ezzel szemben áll a földöntúli szellemvilág komoly, könyörtelen, fenséges hatalma, hideg miszticizmusa, amely az utolsó jelenetben olyan elementáris, hátborzongató erővel, az emberfeletti fenségnek olyan lenyűgöző hatalmával uralkodik a zenekarban és színpadon egyaránt, amilyen drámai jellemzés talán az egész zeneirodalomban egyedül áll. Ennél a jelenetnél romantikusabbat bajosan lehetne elképzelni: ott áll mögötte Mozart, a romantikus Mozart minden meleg emberiségével, aki mintha saját korai halálát előre megérezné, az élet szeretetének, igenlésének donjuani túláradásával szemben borzalmasnak és könyörtelennek látja a halál végzetszerűségét. A kifejezésnek szinte ijesztő élessége a hangszerelésben és a dinamikában könyörtelenül dobálja a hallgatót egyik ellentétből a másikba, alig ismerve átmeneteket.

Mozart lángelméjének kimeríthetetlen kaleidoszkopjában

csak egy szín a romantikus Mozart. A rokokó bája, gráciája benne találja meg teljes áttelekiesülését, a felvilágosodás racionalizmusa a formai problémáknak tisztán zenei szempontokra való áthajlását, a korai romantika individualitása az emberi jellemzés csodálatos realizmusát, a klasszicizmus ideális világa a zenei formáló képesség felülmúlhatatlan erejét.

Az új szellem az elméletben is mind erőteljesebben bontakozik ki.

Racionális korokban, mint azt fentebb is látjuk, az elmélet mindig fontos szerepet tölt be a művészi gyakorlat irányításában. A zenei «ars inveniendi» (vagyis nem ihletből, személyes élményekből komponálni, hanem egy adott témából, teljesen racionalisztikusan, szabályok szerint kihámozni a benne rejlő formaalkotó erőket) csak ilyen korok jelensége lehet. A zeneteorétikusok főképp a zene matematikai részével foglalkoznak, vagyis mindazzal, ami szabályokba szorítható. Sokat olvashatunk itt harmóniai moduláció-törvényekről, de annál kevesebbet esztétikai kérdésekről. Ezzel szemben az érzelmi világ nagyobbmértvű előtérbe jutásával, az élő zenében a fantázia, a személyes élmény, az egyéniség, az elméletben a zene esztétikai problémái jutnak főszerephez. Schubart (1739—1791) a Sturm und Drang korszak rajongó zeneesztétikusának *Ideen zu einer Aesthetik der Tonkunst* (kiadta fia 1806-ban) c. műve jellegzetesen mutatja az átfordulást az esztétikum felé. Mi a zenei szép? Milyen eszközökkel lehet a zenei szépet kifejezni? Ezek a kardinális kérdések, amelyekkel kapcsolatban tárgyalja a híres muzsikuskok egyéniségét, a zenei lángelme sajátosságait, a zenei kifejezés fontosságát: a romantikus korszak felébredésére mutató problémákat. A természet utánzásának elve, ami olyan nagy szerepet játszott a racionalis zeneesztétikában, most is felbukkan, csak egészen mást értettek rajta. Nem a hangfestés, a természeti mozgások utánzása, hanem a «természetes» az esztétikusok eszménye. A hangfestés csak akkor jogosult, ha lelki hangulatok festésére is szolgál, azaz, ha a melódia kellő súlyhoz jut. «Gemälde in der Musik sind gerade so hoch zu achten als blossе Wortspiele in der Rede.» (Forkel: *Musikalische Vorlesungen* 1783).

Hamann (*Leser u. Kunstrichter* 1762), Hagedorn (*Betrachtungen über die Malerei* 1762) a művészetekben általában hangsúlyozzák ugyanezeket az elveket: nem annyira a forma tökéletességét, mint inkább az érzés őszinteségét követelik. Eltűnik a moralizáló esztétika is, a művészet önmagáért van. Herder már teljes tudatossággal fogalmazza meg a romantika esztétikai elveit. «A szem által nyújtott esztétikai gyönyör hidegebb, könnyebben boncolható, itt marad előttünk, mindig megtalálhatjuk. A zene gyönyörűsége saját bensőnkben rejlik. Eltűnik és olyan rövid nyomot hagy hátra, mint a tovahaladó hajó a tengeren, vagy a gondolat a lélekben. Ő filozófus, ha képes vagy legbensőbb érzésedet magadon kívül szemlélni, a hangokat, mint a színeket felbontani, ha tudsz egyszerre gondolkozni és érezni és az elsuhanó pillanatot megrögzíteni, úgy beszélj!» Íme a romantikus lelkiség, amely pszichologizáló tendenciájából kifolyólag a folytonos levés, az időben lefolyó formák művészetéhez, a zenéhez vonzódik. Kant még kételkedik abban, hogy határozatlan jellege miatt besorozható-e a zene a szépművészetek közé, Herder már ezek fölé helyezi a zenét. A fejlődés gondolatát, amely már ott él a korai romantika szonátaiban, Herder kapcsolja be egy tudatos filozófiai világnézetbe. Az abszolút zene problémája, mint metafizikai probléma áll az érdeklődés középpontjában. Az abszolút zene, mondja Herder, a legmélyebb művészet, amely visszaadja a világsszellem minden rezdülését. A vallás és a művészet szoros kapcsolatára mutat rá. A kereszténység érdeme az abszolút zene kibontakoztatása. Ugyanis a keresztény himnuszokban az egyén és nép fölött álló szubsztanciálisan keresztény lelkiség hozta a költészetet a zene uralma alá. A keresztény zene építette ki önmagának azt a harmonikai alapot, amelyen az abszolút zene izmosra nőtt. (*Humanitätsbriefe* 7. Sammlung.)

A romantikának ezt a nagy vonzódását a katolikus valláshoz főképp Wackenroderra vezethetjük vissza. *Herzensergiessungen eines kunstliebenden Klosterbruders* (1797) c. műve egy rajongó művészlélek hitvallása, a XVIII. század érzelmi esztétikájának egyik legjellegzetesebb dokumentuma. Igazi Platon-tanítvány műve ez, aki a szépben látja a szellem leg-

felsőbbrendű megnyilatkozását, magát az Alkotót, aki megteremtette a szívárványt, amint megteremtette a látószervet, ami ennek a szívárványnak a szépségét magába szívja. «Mert sohasem látta volna meg a napot, ha nem lenne napszerű a szemünk, és a lélek sohasem látta volna meg a szépséget, ha maga nem lett volna szép.» (Plotinos, Enn. 6. könyv, ford. Techert M.)

A romantikus ember túláradó érzésvilágának, szépségimádatának, nagy szubjektivitásának kifejezésére még nincs elég szava. Szinte érezzük küzdését a kifejezésért, midőn a zenei élvezetről szól: «A zene igazi élvezése a lélek teljes elmerülése a hangok egymásutánjában rejlő érzések áradatába. A hangoknak ez a szellemi magábaszívása a lélek olyan erőmegfeszítésével jár, melyet soká nem lehet elviselni». A zenének ebben a felfogásában van valami nagyszabású egyoldalúság, a reformátor türelmetlen, átalakításra törekvő egyoldalúsága, egy nagy reakció a rokokóesztétika zenei intellektualizmusával szemben. «Boldog az, aki át tudja adni magát annak a gyöngéd és mégis hatalmas sóvárgásnak, amely a művészetben a lelket megnagyobbítja és a szilárd hithez vezet. Csak ez találja meg az utat a mindent átfogó szeretethez, ahhoz a szeretethez, amely egyedül vezet az isteni tökéletesség közelébe.» Mikor Wackenroder ezeket a szavakat leírta, Mozart, a gyöngédség és szeretet legnagyobb zeneköltője, aki a zene nyelvén sokkal könnyebben és értetőbben fejezte ki ezeket az eszméket, már nem volt az élők sorában. A *Varázsfűvola* harmóniáinak fenséges tisztasága sokszor olyan magaslatokon lebeg, ahová Parsifal misztikus lángolása is alig emelkedik fel. Itt találjuk meg a zenében Wackenroder örök Szépségének fényét, rajongó álmainak legtökéletesebb beteljesülését.

PRAHÁCS MARGIT.

HOMEROS ILIASÁNAK

ELSŐ ÉNEKE.

- Pusztító haragját a hős Akhillesnek,
Peleus fiának, múzsa, énekeld meg,
Mely a görögökre bajt ont a ezernyi,
Hadesbe taszítá sok dalia lelkit
S testük' repesőknek, ebeknek vetette ;
- 5 Zeus, amit akart, megteljesítette,
Hogy Atreus sarja, vezére a hadnak
S a dicső Akhilles összetorzsalzkodtak.
- S melyik isten kelté őket e vizsálya?
Leto s Zeus sarja, aki a királyra
Megharagvók s keltett nyavalyát a hadba' ;
- 10 Hullott is a népség, mert Atreus sarja
Khrysest, az ő papját rútul legyalázta.
Eljött az a hellen hajók táborába,
Temérdek sok kincsel lányát hogy kiváltsa,
Aranyos pálcáját a kezében tartva,
Íjas Apollonnak a pártája rajta,
- 15 S kérte Akhajának fiait mind, főkép
Atridákat, a had két fő vezetőjét :
- «Atreus-fiak ti s lábvértés akhájok!
Kik Olympos ormán lakják palotájok',
Isteneink adják megtérnetek újra
Haza Priamosnak városát feldúlva ;
Csak nekem adjátok ki az édes lányom',
- 20 S amit érte hoztam, vegyétek váltságom'
Tiszteletet adva íjas Apollónnak,
Zeustól sarjadzott messzenyilazónak!»
- Erre az akhájok javallva zúgának :
Tisztelet a papnak s fényes adajának!

- Ám Agamemnonnak a dolog nem tetszett,
 25 Ki is adta útját kemény szóval bezzeg :
 «Ne lássalak, öreg, az öblös hajóknál!
 Sem most, sem egyébkor itt ne mutatkozzál!
 Nem védne meg a bot s az isteni pártá.
 Lányod' nem adom ki! Az öregség ránca
 30 — Járva szövőszékét s nyoszolyám' megosztva —
 Hamarább eléri mi nálunk, Argosba',
 Jó messze honától! Menj, ne szítsd a mérgem',
 Hogy haza indulhass innen még épségben.»
 Szólt, s szavát fogadta az agg megijedvén ;
 Ment némán a zúgó tengerárnak mentén
 35 S Apollon urához, ahogy juta messzebb,
 Széphaju Letónak magzatához esdett :
 «Ezüstíjas isten, oltalma Khrysének,
 Ki Tenedost, Killát hatalmaddal véded,
 Smintheus! Ha néked szép házat emeltem,
 40 Kecse-, bikacombnak kövérét égettem,
 Kérésemet add meg! Büntessék nyilaid
 Az én könnyeimért Danaos fiait!»
 Így szólt könyörögve, Phoibos meghallgatta,
 Olympos ormáról indult nagy haragba'.
 45 Vállán vala íja, fedeles puzdrája,
 Nyilait csörrenté a haragvó válla
 Mindenik léptével : éjnek vala mássa.
 Azután leült a hajóknak iránta
 S a nyilát ellőtte : lett zúgás, ijesztő,
 Ezüst idegéről hogy elszállt a vessző.
 50 Előbb öszvérekre támadt meg ebekre,
 Majd a hegyes vesszőt rájuk eregette
 S célját eltalálta : sűrűn a halottak
 A máglya tüzében mindegyre lobogtak.
 Kilenc napig isten nyila hullt a hadra,
 Tizednap a népet gyűlésbe hívatta
 55 Akhilles, szépkarú Hera sugalmára :
 Búsult az, a serget pusztulóban látva.
 Hogy begyűlt a népség és mind együtt volt ott,
 Felállt a gyorslábu Akhilles és szólott :

«Úgy vélem, Atrida, célunktól elütve
Visszahajózhatunk hazai földünkre,

- 60 Ha ugyan ki tudjuk kerülni a vesztünk',
Hisz' háboru s' dögvész együtt pusztít köztünk!
De rajta, valamely jóst itt tudokáljunk,
Papot, álomfejtőt — Zeus adja álmunk' —
Aki megmondhatná annak okát nekünk,
Apollon haragja miért veri népünk?

- 65 Nem váltók talán be néki fogadalmunk',
Illő hekatombát tán be nem mutattunk.
Hátha juh- és kecske-áldozat illatja
Véle a vést rólunk még elháríttatja?»

Igy szólva leült és most köztük felállá
Thestor fia, Kalkhas, mester a jólásba',

- 70 Jelennek és multnak, jövőnek tudója,
Trójába a hellen had útmutatója,
Mert jóstudományát Apollontól nyerte,
S nagy jóakarattal szavát fölemelte :

«Kivánod, Zeus-kedvelt Akhilles, fejtsem meg

- 75 Haragját a messze nyilazó istennek.
Én tehát beszélek, de megesküdj' nekem,
Hogy szóval és tettel léssel segítségem.
Mert rám haragítok, azt hiszem, valakit,
Aki Argos egész népén uralkodik,
És szavát fogadják mind az akhájosok.

- 80 Mert ha kis emberre egy király háborog,
Hatalma még nagyobb ; hisz' ha indulatja
Elpárolog is az nap, szivét harag lakja
Azután is, míg csak ki nem tölti végre.
Gondold meg tehát jól, léssz-e segítségre?»

- 85 Gyorslábu Akhilles szólt néki viszonttag :
«Csak bátran, ha tudod, istenigéd' mondjad!
Mert Apollon-úccse, kihez, Kalkhas, esdesz,
Mikor danaoknak istenigét fejtesz,
Senki, míg én élek s a szemem itt szétlát,
Öblös hajóinknál nem veti kezét rád,

- 90 Egy görög se, bárha Agamemnonnt érted,
Aki most mint első vezérli a népet.»

Szólt most a derék jós nekibátorodva :

«Nem is fogadalom, nem áldozat dolga

Haragítá őt meg, hanem az, hogy papját

95 Bántá Agamemnon, nem adta ki lányát

És a váltságdíjat érte nem fogadta ;

A nyilazó isten a bajt ezért adta.

S danaok insége nem ér addig véget,

A tüzesszemű lány míg vissza nem térhet

Díjtalanul, ingyen atyjának ölébe

És szent hekatombát nem viszünk Khrysebe :

100 Úgy birhatjuk talán engesztelődésre.»

Leült ekkép szólva s most nyomba' felállá

A hős Agamemnon, sok népnek királya

Nagy-bosszusan : szíve szörnyű dühvel telt meg,

Két szeme mássa volt a szikrázó tűznek.

105 Vészt pillantva támadt Kalkhasra sötéten :

«Sohse mondtál, gyászjós, üdvöset énnékem!

Bajok jóslásában telik a te kedved,

A jót sohse mondtad, sohse cselekedted.

Danaoknak most is jóságként mondom :

110 Vészt rájuk az íjas isten azért ontott,

Hogy Khryses leányát váltságért sem adtam,

Mert *magát* kívánom bírni a házamban.

Hisz' többre becsülöm hites asszonyomnál,

Klytimestránál is : nem hitványabb annál,

115 Ha nézem alakját, ha karcsu növését,

Értelmes eszét vagy keze ügyességét.

Kiadom őt mégis, ha így üdvösebb lesz,

Nekem a nép java, nem a veszte kedves.

De adjatok aztán tüstént más jutalmat,

Hogy megtiszteltlen magam ne maradjak.

Nem is lenne rendjén, hisz' nyilván látjátok,

120 Mim kerül más kézre, mily ritka ajándok.»

Gyorslábu Akhilles szóla viszont erre :

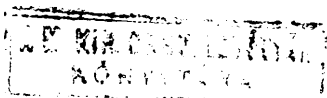
«Dicső Atreusfi, kapzsik fejedelme!

Más jutalmat néked hogyan adjunk még ma?

Nem hever osztatlan' tudtunkkal itt préda.

- 125 Amit zsákmányoltunk, mind el van az osztva,
 Nem járja, hogy a nép azt újra behozza.
 Az isten kedvéért add most a leányzót :
 Három-négy annival pótoljuk a károd,
 Akhájok, ha Zeus megadja minékünk
 Trójának a várát a porba terítnünk.»
- 130 Agamemnon király így felelt ezekre :
 «Isteni Akhilles, te derék levante!
 Csak ne ravaszkodjál, mert nem fogsz ki **rajtam**.
 Azt akarnád, úgy-e, hogy én ezt od' adjam
 S üljek üres kézzel, te — bird a tiédet?
- 135 Igen, ha a lelkes akhái vitézek
 Emezzel fölérő, más jutalmat adnak
 S kedvemre való lesz . . . ; de ha nem, jutalmat
 Szerzek én magamnak s elvészem, úgy lehet,
 Aias-, Odysseusét vagy ép' a tiedet :
 Eheti a méreg, akihez elmegyek!
- 140 No meghányjuk-vessük később is ezeket.
 Most fényes tengerre barna hajót vonjunk,
 Elég evezőst rá, hekatombát rakjunk ;
 Széparcu Khryseist ültessük fel rája
 S vigyen egy bölcs férfit vezérül a gálya
- 145 Aiast, Idomeneust vagy bajnok Odysseust,
 Vagy téged, Pelida, legrettentőbb embert,
 Hogy az íjas istent áldozattal megnyerd.»
 Gyorslábú Akhilles szóla sötét szemmel ;
 «Oh te szemérmetlen, haszonleső ember!
- 150 Melyik vezér volna hajlandó szavadra
 Követséget járni, kelni kemény hadra?
 Nem lándzsás trószokért jöttem el én ide :
 Hiszen nem hibások ellenem semmibe' ;
 Sohse hajtották el nekem lovam, ökröm
- 155 Vetésem' se dúlták jó phthiai földön.
 Van is annak köztünk elég akadály :
 Árnyas hegyek, zúgó tengereknek árja ;
 De téged követtünk, hogy örülj, arcátlan,
 Hogy Menelaosnak trójai csatákban

- 160 Bosszuját megálljuk s eb-orca, tenéked!
Te fittyet hánysz erre, semmibe sem nézed,
Sőt még fenyegetsz, hogy elveszed jutalmam,
Kit sok küzdelemmel szereztem a hadban,
S akit nékem adtak Akhája vitézi.
Díjam a tiedet soha el nem éri,
Ha Akhaja népe feldúl egy-egy várat ;
- 166 Harcolva leginkább az én kezem fárad,
De mikor a zsákmányt osztályra bocsátjuk,
A te részed' mindig tetemesbnek látjuk.
Én pedig, erőmnek fogytaig harcolva
Csak édes-keveset viszek sátoromba.
Most megyek Phthiába : többet ér az sokkal
Haza vitorlázni a karsu hajókkal.
- 170 Eszem ágában sincs, hogy így legyalázva
Kínseket halmozzak neked itt rakásra.»
Szólt rá Agamemnon, seregek királya :
«Fuss haza, rajta, ha lelked azt kívánja!
Kedvemért hogy maradj, én nem kunyorálok ;
- 175 Akik megtisztelnek, vannak itt még mások,
Főkép Zeus isten, ura bölcs tanácsnak.
Zeus-nevelt királyok közt nincsen utáltabb!
Neked csak vizályba', harcba telik kedved.
Hogy olyan erős vagy, istennek köszönhet'd.
Hajózzál csak haza társaiddal békén
- 180 S otthon uralkodjál myrmidonok népén.
Nem törődöm véled, sem a haraggoddal,
Sőt im' kijelentem fenyegető szóval :
Ha Khryseist tőlem elvészi Apollon,
Őt embereimmal elküldöm hajómon,
De a szép Briseist elhozom sátradból,
- 185 Ép' a te jutalmad', hogy jól megértsd abból,
Mennyivel hatalmasb vagyok én, és senki
Ne merészkedjék itt vélem vetekedni,
Magát személyemmel egy sorba helyezni!»
Igy szólt s a Pelidát előnté a méreg,
Bozontos mellében habozott a lélek,

- 190 Vajjon éles kardját hüvelyéből rántva
 S gyűlést szétriasztva Atreidest levágja,
 Vagy elfojtsa mérgét s szívét megjoházza.
 Amíg szíve-lelke mindezeket hánynya,
 S már húzza ki kardját, jött égből Athene :
- 195 Leküldte a földre fehérkaru Here,
 Mindkét hőst egyaránt szeretve és féltve.
 Szőke haját fogta mögötte megállva,
 Csak néki jelent meg, más senkise látta.
 Elhült rá Akhilles, hátrafordult s nyomba'
- 200 Megismerte Pallast, — szeme szikrát ontá : —
 És intézte hozzá e szárnyas ígéket :
 «Pajzsos Zeus lánya, mi hoz ide téged?
 Az-e, hogy lásd gőgjét Atreus fiának?
 De biz' én kimondom s szavaim beválnak :
- 205 Halál lesz a vége fennhéjázásának!»
 Felelt rá Athene s szemei ragyogtak :
 «Lejöttem enyhíteni súlyát haragodnak,
 Leküldött az égből fehérkaru Hére,
 Kettőtöket egyként szeretve és féltve.
- 210 Ne vond hát ki kardod', hagyd abba viszályod',
 Ám szóval, nem bánom, akárhogy gyalázod.
 Egykor, amért szíved' e bánalom érte,
 Háromszor akkora jutalmat nyersz érte.
 Hallgass mireánk hát, vesd dühödet fékre.»
- 215 Gyorslábu Akhilles felelt e szavakra :
 «Biz' istennő, kell, hogy szavatok' fogadja
 Az ember, akármily súlyos is haragja.
 Üdvösebb, ha így tesz. Istenre ki hallgat,
 Nyer segedelmében hathatós jutalmat.»
 S ezüst markolatján keze megnyugodva
- 220 Athene szavára kardját visszatolta
 Hüvelyébe. Az meg istenek házába,
 Pajzsrázó Zeushoz, Olymposra szálla.
 Nem vet most Akhilles féket haragjának,
 Durva szidalommal Atreidesre támad :
- 225 «Részeges, ebszeme, szarvasszívű, gyáva!
 Sem a néppel együtt hadba vonulásra

- Nem volt soha merszed, sem pedig, hogy lesbe
Állj a legelsőkkel : ez haláloed lenne!
Kényelmesebb, persze, táborszerte attól
230 Elszedni jutalmát, aki ellened szól!
Népfaló király te, mert hitvány a néped ;
Ez volna különben legutolsó vétked.
Én bizony azt mondom s esküszöm e botra ;
— Többet ez ki nem hajt sem ágra, se lombra
235 S mivel egyszer törzsét a hegyen ott hagyta,
Soha ki nem zöldül, mert érc lefaragta
Leveleit, kérgét és mostan Akhája
Fiai kezükben hordják törvényt látva,
A kik őrizői Zeus törvényének . . . —
Nos tehát ez lészen erős esküm néked :
240 Visszasírja egykor Akhillest Akhája
Minden fia ; búsulsz akkor, de hiába,
Nem segíthetsz rajtuk, mikor hullva-hullnak
Gyilkos gerelyétől az ádáz Hektornak,
Te pedig magadban a szíved emészted.
Akhája legjobbját hogy semmire nézted.»
245 Így szólt a Pelida s földhöz oda sujtva
Aranyszegü botját, maga leült újra,
Atreides is dült-fült. Ekkoron felállta
Édes szavu Nestor, Pylos zengő szája,
Kiből a szó méznél édesebben ömlött.
250 Látott ő kidőlni már két emberöltőt,
Vele egyívásút a dicső Pylosban
S a harmadik öltön uralkodott mostan.
Nagy jóakarattal szót emelt és monda :
«Hajh, be nagy gyász borul az acháji honra!
255 Örülne Priamos és minden szülötte,
Amennyi trójai van, mind megörülne.
Hallva, hogy ti ketten mikép civakodtok,
Harcban és tanácsban akik elsők vagytok.
Hallgassatok énrám, ifiabbak nálam.
260 Volt nekem már módomb különb daliákban :
Nem láttam s nem látok oly hősokeket soha,
Mint Peirithus, Dryas, a népnek pásztora,

- Exadios, Kaineus, Polyphemos vezér
 265 S Aigida Theseus, ki istennel felér.
 Erőben a földön nem volt sehol párjuk
 S a legerősbekkel vívták a csatájuk',
 Vad hegyi szörnyekkel, irtották is szörnyen;
 S én Pylosból menve társokul szegődtem.
- 270 Messziről elhívtak s nekem menni kellett:
 Harcoltam is én ott, ahogy tőlem tellett.
 Mai földi ember bezzeg egy sem állna
 Viadalt azokkal. De a jó tanácsra,
 Lám, hallgattak mégis, szavam megfogadták:
 Ti is fogadjátok, engedni okosság.
- 275 Te, bármilyen derék vagy, ne vedd el a lányát,
 Hagyd meg, ha akhájok már néki ajánlták.
 Te se szállj, Pelida, a királlyal szembe,
 Hisz nem részesült még ilyen tiszteletbe'
 Pálcás király, Zeus kit hírrel tetézt.
- 280 Igaz, hogy vitéz vagy s istennő szült téged,
 De ő meg hatalmasb, mert több nép uralja.
 Atrida, hát szünjék szíved indulatja;
 Haragod ne forrjon hős Akhilles ellen:
 Bátyánk minekünk ő harci fergetegben.»
- 285 Seregek királya, Agamemnon monda:
 «Bölcsen mondtad mindezt, öregem, valóba',
 De ez azt akarja, hogy fölötte álljon
 S fennen uralkodjék itt mindenki máson;
 Intésit, parancsát jobbra-balra adja,
 Azt hiszem pedig, nem mindenki fogadja.
- 290 Lándzsaforgatóvá istenink ha tették,
 A mocskolódást is néki megengedték?»
 A dicső Akhilles szólt szavába vágva:
 «Gyáva, bitang ember volnék igazába',
 Ha mindenbe', mindig fogadnám a szódat;
 295 Parancsidat másnak, ne érnekem osszad!
 De most egyet mondok, jól szivedbe véssed:
 Nem küzdök a lányért se mással, se véled,
 Ha, akit adtatok, most visszavevéték.

200 Egyebemhez ám nem nyúlsz barna hajómban,
Egy szálat se szedsz el abból, ami ott van.
Vagy rajta, kísértsd meg, hogy ezek is lássák :
Nyomba' sötét véred áztatja e dárdát!»

Harcolva vetélgő szókkal felkelének,

305 Akhájok gyűlése táboron elszéledt.
Sátrába Pelida, hajóihoz tére
Patroklostól s többi társától kísérve.
Barna hajót tolat Atrida a vízre,
Bele hús evezőst, hekatombát visz be,

310 S széparcu Khryseist rája felültette,
Bölcservű Odysseust vezérül küldötte.
Fölszállva hajóra szeldelték a tengert ;
Atreides a népnek tisztálkodást rendelt.
Mosakodtak s szennyük' tengerhab elmosta ;

315 Kecskéből, bikából teljes hekatomba
Illata szállt égre Apollon istennek
Partján az örökké hullámozó tengernek.

Táborszerte ők így sűrögtek-forogtak ;
De bosszuja nem szűnt ám Agamemnonnak,
Amellyel Akhillest egyszer fenyegette,

320 Ő serény szolgálait magához rendelte,
Vitéz Talthýbiost, Eurybatest s monda :

«Akhilles sátrához eredjetek nyomba'
S széparcu Briseist ide vezessétek.

Önként ha nem adja, érte magam mégyek

325 Többed-magammal s ezt jobban keserüli.»

Ily kemény szavakkal őket útra küldi.
Habzó tenger partján mentek ők kelleetlen',
S myrmidon sátrához érkeztek ketten,
Ott találták ötet sátra előtt ülve,

330 Láttukra Akhilles bizony nem örüle.

Ők megfélemedve, tisztelettel álltak,
Kérdezni se merték, hangot sem adának.
Ő mindent megértett s így szólítá őket :

«Istenek, emberek követi, köszöntlek!

335 Jertek közelebb, hisz' nem ti vétettetek,
Hanem Agamemnon : az küldött titeket,

- Briseis leányzót hogy hozzá vigyének.
 Patroklosom, menj és hozd ki a lányt, kérlek,
 Add oda, hadd vigyék. De ti az emberek
 S istenek előtt is tanuim legyetek
 S ama durva király előtt is, ha majdan
- 340 Megint csak rám szorúl, hogy a vészben, bajban
 Adjak segedelmet. Őrjöng bizonyára,
 Esze-veszett, nem néz előre, se hátra,
 Hogy a hajók mellett megújuló harcba'
 Akhája vitézit épségben megtartsa.»
- 345 Szólt; Patroklos kedves társa szavát tette,
 Sátorukból Briseist legott kivezette,
 S hogy vigyék, od'adta. Azok vissatértek
 A hajókhoz, búsan ment a leány vélek.
- Könnyet ont Akhilles, társitól elválva
- 350 Megy s leül a szürke haboknak partjára
 S a végtelen tenger árjaira nézve,
 Két kezét kitárva édes anyját kérte :
 «Anyám, ha oly rövid életre születtem,
 Legalább a dörgő Zeus tiszteletben
 Részesített volna! De éppen nem tette,
- 355 Sőt meg is gyalázott Agamemnon tette,
 Ki az én jutalmam' erővel elvette.»
- Könnyet ontva szólott; hallá istenanyja
 Lakva tenger mélyén, ott, hol öreg atyja,
 S szürke habból, mint köd, gyorsan emelkedve
- 360 Leült könnyhullajtó fiának elejbe,
 Kézze simogatva szóval neki monda :
 «Mért sírsz, fiam, mily bú lakik a szivedben?
 Mondd ki, ne titkold, hogy tudjuk mind a ketten.»
- Gyorslábu Akhilles felsohajtva szóla :
- 365 «Mért mondjam el annak, ki ügyis tudója?
 Éetion várát, szent Thebét ledöntve
 Az ott ejtett prédát ide hordtuk össze.
 Akhája vitézi bocsáták osztályra,
 Külön Atridának juta Khryses lánya.
- 370 Khryses, a nyilazó Apollon szolgája,
 Eljött az akháji hajók táborába,

- Temérdek sok kincessel hogy lányát kiváltsa,
 Aranyos pálcáját a kezében tartva,
 Íjas Apollonnak a pártája rajta
 S kérte Akhajának fiait mind, főkép
 375 Atridákat, a had két fő vezetőjét.
 Akhájok mind erre javallva zúgának,
 Tisztelet a papnak s fényes adajának :
 De Agamemnonnak a dolog nem tetszett,
 Ki is adta útját kemény szóval bezzeg.
 380 Haraggal távozott az agg, de kérelme
 Eljutott Phoiboshoz, ki nagyon kedvelte
 S az argosiakra nyilat kilövellte.
 Hullt a nép rakásra, mert isten nyílának
 Vesszei hadszerte mindenfele szálltak.
 385 Bölcs jósunk Apollon haragját megfejti ;
 Én sürgetem, istent ki kell engesztelni.
 Atridában felforr a harag, felpattan,
 Fenyegető szót mond s beváltja legottan ;
 Fürge hajón a lányt most viszik Khrysébe
 390 Adománnyal Phoibos engesztelésére,
 Brises lányát pedig, az én jutalmamat
 Követek elvitték sátramból ezalatt.
 Megteheted, fogd fel ügyét hős fiadnak :
 Zeust ha szóval-tettel megvidámítottad,
 395 Menj az Olymposra, emlékeztess arra.
 Hisz' atyám házában hallottam gyakorta,
 Mikor dicsekedtél : csak te mentetted meg
 Nagy méltatlanságtól urát a felhőknek,
 Hogy Hera, Poseidon, Athene s a többi
 400 Halhatatlan isten meg akarta kötni.
 De te ott termettél, istennő, feloldtad,
 Hamar a Százkezűt oda parancsoltad,
 Kit Briareosnak az égiek mondnak,
 A földi emberek pedig Aigaionnak ;
 Mert ez még hatalmasb sokkal, mint az atyja :
 405 Zeushoz települt erőtől duzzadva.
 A boldog istenek tőle megijedtek,
 Zeust megkötözni nem vala már merszek.

- Ezt juttasd eszébe s kérd, ölelve térdét,
 Segítse csak most a trójaiak népét ;
 Argos hada hulljon, a hajókhoz verve,
 410 Mindannyinak teljen királyába' kedve
 S lássa be vakságát a hadak vezére,
 Akhája legjobbját hogy semmire nézte.»
 Felelt neki Thetis könnyeit hullatva :
 «Fiam, mért szültelek, ha szültelek bajra?
 415 Bár könny és bú nélkül ülhetnél sátradba',
 Mert a te életed nincs hosszura szabva.
 Sorsod is nyomorult rövid élted mellett ;
 Balvégzetre szülnöm oh minek is kellett!!
 Havas Olymposra fölmégyek azonban,
 420 Villámló Zeusnak hogy szavad megmondjam,
 Hátha teljesítné. Te gyors hajóidnál
 Addig is ülj veszteg és csak haragudjál
 Az argosiakra, hareba nem vegyülve.
 Tegnap Zeus elment az aithiops-földre
 Okeanos mellé seregével égne ;
 425 Tizenketted napra Olymposra tér meg.
 Megyek akkor Zeus érc palotájába,
 Ölelem a térdét, ha szíve megszánná.»
 Így szólván, távozott és fiát ott hagyta
 A szépövü lányért buzogó haragba',
 430 Akaratán kívül kit elvettek tőle.
 E közben Odysseus Khryse alá ére
 S a szent hekatombát vitte Apollonnak.
 A soköblü révbe ahogy behajóztak.
 A barna hajónak vásznait bevonva
 Árbócuk' ereszték az árbóctartóba.
 435 Gyors evezőikkel a parthoz eveztek
 És koloncot vetve, parton kikötöttek.
 A hullámverésen maguk is kiszálltak,
 Vivén hekatombát Apollon királynak.
 Habszelő hajóból Khryseis kilépe,
 440 Bölcs Odysseusszal az oltárhoz méne ;
 Az édes atyjának a kezébe tette
 S szólt hozzá : «Oh Khryses, a had fejedelme

- Agamemnon küldött, hozzam haza lányod'
S Danaos-fiakért szent hekatombájok',
Hogy kibékíthessük hatalmas Apollont,
445 Az argosi népre ki siralmas bajt ont.»
Így szólva od'adta, és az édes atyja
Karjaiba lányát örvendve fogadta.
Ők hamar istennek a szent hekatombát
A jóművü oltár körül állították,
Árpadarát vettek, mosakodván, kézbe.
450 Így könyörgött Khryses, tárva kezét égre :
«Ezüstnyilas isten, oltalma Khrysének,
Ki Tenedost, Killát hatalmaddal véded,
Kérésem a multban amint meghallgattad,
Megtiszteltél s Argos hadait sujtottad :
455 Hallgass meg úgy most is, teljesítsd kérésem,
Danaok inségét szüntesd meg egészen!»
Szólott könyörögve, s Phoibos meghallgatta.
Mikor imádkoztak, árpadarát szórva
Metszik a marhának hátraszegve torkát,
460 Megnyúzzák, kétrétű hájbőrbe takarják
Kiszedett csipeit, rá húst szeletelve.
Fahasábok lángján az öreg pörkölte
Hintegetve borral ; mellette legények
Ötágú villákat fogva segítették.
A comb hogy elégett, a johot ízlelték,
465 Aprózva a többit nyársakra tüzdelték.
Megsüték gondosan, majd lehúzzák rendre.
Lakoma készen volt : dolgukat végezve
Ettek, senkinek se volt ebbe' hiánya :
Étellel-itallal telvén szívük vágya,
470 Az ifjak a vödröt megtöltve színültig
Jobbról kinek-kinek serlegét megtöltik,
Ott egész napestig a Messzehatónak
Akhája fiai szép paiant dalolnak,
Táncolva, dalolva kérlelik az istent :
Daluk hallatára Phoibos szíve örvend.
475 Hogy a nap leszállott s a homály elterjedt,
Nyugalomra tértek hajók fara mellett.

Rózsaujju Hajnal hogy feltűnt az égre,
 Kieveztek újra tenger tükörére
 A görögök széles táborának tartva :
 Kedvező szelet küld Phoibos az újtokra.

480 Fölmered az árbóc, feszül a vitorla,
 Mikor közepébe fú a szél fuvalma.
 Hajógerinc körül, hogy halad a gálya,
 Jó-nagyokat üvölt a tenger hulláma.
 Száll a hajó gyorsan, míg véget ér útja.
 Ők a széles tábor közelébe jutva

485 Fekete bárkájuk a fövény-buckára
 Kivonják a parton, mindkét oldalára
 Támaszul jóhosszú gerendát feszítve ;
 Maguk sátorukba eloszoltak szinte.

Zeus sarja e közben gyors hajói mellett,
 Gyorslábu Akhilles, dühösen veszteglett ;

490 Dicsőséget nyerni nem járt a gyűlésbe,
 Nem járt háborúba, ön-szívét emészte
 Ott maradt sátrában, pedig háborúra
 Sovárog a szíve, harci riadóra.

Hogy tizenkettedszer kelt Hajnal az égre,
 Az istenek serge Olymposra tére,

495 Elől Zeus. Ámde Thetis se feledte,
 Mit fiának ígért, a habokból kelve
 Kora reggel a nagy Olymposra szálla.
 Messzedörgőt ülve külön ott találta
 A bérces Olympos legmagasabb ormán ;

500 Elébe ült, térdét balkezeivel fogván
 S jobbjaival az állát érintve esdeklett,
 Kérvén Kroniont, az égi fejedelmet :

«Zeus atyám, ha néked tettben avagy szóban
 Az égi lakók közt örömdre voltam,

505 Hallgass meg, fiamnak juttass tisztességet,
 Kit oly rövid létre szánt a kemény végzet.
 És most Agamemnon, gyalázatba döntve,
 Birja jutalmát, kit maga vett el tőle.
 Hát most te becsüld meg, bölcs tanács tudója!
 Add, hogy diadalmat nyerjen addig Trója,

Míg meg nem tisztelik harcosi a hadnak

510 S elégtételt néki tetézve nem adnak.»

Így szólt, de a felhők istene sokáig
Hallgatag' ült ; Thetis oda nőve, váltig
Ölelte a térdét s esdett megin' ajka :

«Igazán ígérd meg s bólints rá szavadra,

515 Vagy pedig tagadd meg! Kítől remeghetsz te?

Tudjam meg legalább, az égi seregbe'
Hogy én vagyok itten legkevesebb becsbe'.»

Nagy-komorán szólt a fellegek gyűjtője :

«Hajh bizony, áldatlan dolog lesz belőle,
Mert viszályra készítesz Herával, ha szidva
Gyalázó szavakkal haragom' felszítja,

520 Úgyis mindig bosszant istenek sergében,
S már is azzal vádol, hogy én Tróját védem.

Most siess el innen, Hera meg ne sejtsem,
Kérésedre gondom lesz, hogy teljesítem.

No hát jó, bólintok, hogy bennem bízhasál :

525 Biztosabb zálogom nincsen nekem annál.

Mire fejem bólint, megmászíthatatlan,
Nem csalfa s nem marad soha foganatlan.»

Akkor egyet villant a sötét szemöldök :

Leomlottak rá az ambroziás fürtök

Halhatatlan fején ég fejedelmének,

530 Olympos ormai belerendülének.

Ekkép tanakodtak, azután elváltak ;

Fényes Olymposról a mély tengerártnak

Szállt ölébe Thetis : Zeus ment házába ;

Felállott helyéről istenek mindnyája

Atyjukat fogadni, ülve egy se merte

535 Érkeztét bevárni, mind mentek elejbe.

Trónusára ült ott. Hera, mihelyt látta,

Megsejtette, hogy a tengeri agg lánya,

Ezüstlábu Thetis tanácsot ült véle,

Nosza szidalommal hányja is szemére :

540 «Kivel tanakodtál már megint, te álnok?

Hátam megett szőni terveket szokásod!

Még sohase szántad el magad, úgy vélem,
Szándokidból hogy egy szót is közölj vélem.»

Istenek, emberek atyja felel erre :

- 545 «Hera, ne reméld, hogy mindenik tervembe
Beláthatsz : bajos is lenne az tenéked,
Bár feleségem vagy, azt te meg nem éred!
Amit neked illő meghallani, nincsen,
Ki előbb megtudja, sem ember, sem isten,
De amit intézni kívánok egymagam,
550 Azt még te se fürkészd, tudakold untalan.»

Ünőszemü Hera felel, a felséges :

- «Rettentő Kronides, miféle beszéd ez ?
Máskor se fürkésztam, máskor se kutattam,
Békében eszelhetsz mindent ki miattam ;
555 De most nagyon félek, tengeri agg lánya,
Ezüstlábu Thetis szavad vette márma,
Mert reggel eléd ült, ölelte a térded’ ;
Azt hiszem, te néki bizton megigérted,
Tiszteletet juttatsz mostan Akhillesnek
S akháji hajóknál jó-sokan elvesznek.»
560 Szólt néki a felleg-torlasztó nagy isten :
«Ármányos, gyanakvó, békém tőled nincsen!
De nem érsz el semmit, csak messzebb és messzebb
Esel a szivemtől s ezt jobban keserged.
Ha a dolog úgy van, hát úgy látom jónak!
565 Ülj veszteg és hallgass, fogadd meg a szómat,
Valamennyi isten sem véd meg ellenem,
Győzhetetlen jobbam’ ha reád emelem!»

Szólt, meg is ijedt rá ünőszemü Hére
Szótalanul ült ott, szívéen erőt véve.

- 570 Mind elszörnyedének az egek lakói,
S a művész Hephaistos kezd közöttük szólni ;
Az édes anyjának hogy kedvét keresse :
«Ejnye bizony, szörnyű, türhetetlen lesz e’
Halandók miatt ha ekkép patvarkodtok
575 S istenek körében ilyen lármát csaptok.
Drága lakomában se telik már kedvünk,
Ha a hitványabb ügy lesz úrrá felettünk,

- Bárha okos ügyis, tanácslom anyámnak,
 Járjon csak kedvében az édes atyáknak,
 Hogy haragra kelve, torunk ne zavarja ;
 580 Mert hogyha Olympos dörgője akarja,
 Székünkől kivethet, van néki hatalma.
 Szólj tehát őhozzá, nyájas ígét mondva,
 És Kronion minket kegyébe vesz nyomba'.»
 Így szólva, felugrott s kétfülű kupáját
 585 Az édes anyjának e szókkal adá át :
 «Édes anyám, tűrj csak, szenvedd e keservet,
 Azt ne kelljen látnom, te drága, hogy vernek!
 Bár fájna szivemnek, nem tehetnék róla,
 Kikötni Zeusszal rettenetes volna.
 590 Egyszer is, hogy melléd álltam volt e végből,
 Lábamnál megfogva, ledobott az égből.
 Egész napig estem, nyugtával a napnak
 Hulltam le aléltan szigetén Lesbosnak,
 Sintisi emberek a földről felfogtak.»
 595 Szólt s elmosolyodott fehérkaru Hére,
 Magzatja kezéből a kupát átvéve ;
 Az meg a vödörből nektárt meregetve,
 Isteneknek sorban tölti serlegekbe.
 Boldogok közt kacajt, olthatatlant keltett,
 600 Hogy szuszogja végig Hephaistos a termet.
 Vigadva napestig ekkép lakomáztak,
 Nem vala ott híja illő torozásnak.
 Zengett a remek lant Apollon kezében,
 Gyönyörködtek múzsák édes énekében.
 605 Hogy leszállt a Napnak tündöklő világa,
 Kiki tért nyugvóra a maga házába,
 Ahol kinek-kinek nagy műértelemmel
 Palotát rakott az erőskarú mester.
 Az Olympos ura, villámok szórója
 A saját ágyába indult nyugovóra,
 610 Hol alszik, ha édes álom száll szemére,
 S mellette pihent az aranytrónu Hére.

A TUDOMÁNYOS GAZDASÁGPOLITIKA ALAPVETÉSE.

Kétségtelen, hogy a tudományos kutatás egyetlen célja csakis a valóság feltárása, a minden egyéb érdektől mentes, önmagáért való megismerés lehet. Az igazság megállapítására törekedve, az emberi elmének függetlenítenie kell magát az élet, a gyakorlat közvetlen befolyásaitól, parancsaitól, és minél inkább képes erre, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy tárgyilagos, abszolút értékű ismeretekhez jut. Másrészt azonban éppen az objektív ismeretek, a tudományos eredmények szolgálnak cselekvéseink biztos alapjául: az elméleten nyugszik a gyakorlat, a tudományokból táplálkoznak a mesterségek. De az elmélettől a tethhez vezető út, a cselekvési szabályoknak a tudományos igazságokból való levezetése nem egyszerű feladat. Ezért ékelődnek az elméletek és közvetlen alkalmazásuk közé bizonyos gyakorlati tudományok, a cselekvés irányító elveit rendszerbe, egységbe foglalók. Így van ez a társadalmi tudományokban, jelesen a közgazdaságtanban is: ennek is kétségkívül legelső feladata a társadalmi gazdálkodás mibenlétének, különböző életnyilvánulásainak, összefüggéseinek felfedezése, megmagyarázása. Az elmélet megállapításaiból nyer azután útmutatást a cselekvés. De a társadalmi gazdálkodás szövevényének elméletéből e téren sem folyhat közvetlen egyszerűséggel az alkalmazás, s mint a biológia mellett van külön orvostudomány: úgy van szükségünk olyan diszciplínára, mely a gazdaságelmélet alapján igazolt ismereteinken nyugodva egységes rendszerbe foglalja össze a közgazdasági élet gyakorlati irányításának elveit. A gyakorlati gazdaságpolitikának, a cselekvésnek, a tudományos gazdaságpolitikára kell támaszkodnia. A tudományos gazdaságpolitika tárgykörének, a gyakorlati politikától való elválasztásának, az elmülethez való viszonyának meghatározása nyilván számos mélyreható problémát vet fel s e problémák kellő tisztázásának hiánya mind a közgazdaságtan tudományos művelésében, mind a gyakorlatban sok félreértésre ad alkalmat. A gyakorlat embere nem kapva kellő határozottságu útmutatást, nem egyszer bizonyos megvetéssel fordul el az elmélet absztrakcióitól, valamiképpen bi-

zonyos úrt érezve a tudományos kutatás megállapításai és az élet között. Valóban, azok a gazdaságelméletek, amelyeknek nagy hatásuk volt, mindig szorosan össze voltak kapcsolódva gazdaságpolitikai állásfoglalásokkal, így különösen a klasszikus iskola tanai. Míg például a határhaszon-elmélet legnagyobb gyengéje maradt, hogy hívei nem jutottak egységes gazdaságpolitikai felfogáshoz. A tiszta elmélet mellett, azon alapulva, de a cselekvés felé fordulva szükség van a tudományos gazdaságpolitikára. Ezt mindenki, aki közgazdaságtudománnyal foglalkozott, többé-kevésbbé átérezte, azonban a tudományos gazdaságpolitika problémáinak pontos szétboncolása, kérdéseinek rendszeres körülhatárolása alig alkotta külön vizsgálódás tárgyát. bár Heller Farkas gazdaságpolitikájának bevezetésében már mélyrehatóan mutat rá azokra a gazdaságon kívüli, egészen világ-nézeti tényezőkre, amelyek a gazdaságpolitikai állásfoglalásokat meghatározzák. Kitűnő magyar kutatónk, Surányi-Unger Tivadar új könyvében¹ ezt a probléma-komplexumot vette elő s finom, de mindvégig könnyen követhető elemzésekben vezet azon keresztül bennünket.

A gyakorlati gazdaságpolitika a gazdasági életbe való beavatkozásban, cselekvésben áll. Minden emberi cselekvésnél vizsgálhatjuk a célokat, melyeket cselekvésünkkel követünk, s az eszközöket, melyekkel a célok elérhetők. Általánosan elfogadott felfogás szerint a tudományos gazdaságpolitikának is a feladata egyfelől a köz-gazdaság irányításának céljait vizsgálni, azokat bizonyos rendszerbe foglalni, másfelől elemezni az eszközöket, melyekkel a gazdasági élet irányítható. Vajjon azonban adottságok-e a célok, s nem feladata-e a tudományos gazdaságpolitikának, hogy magukat a célokat is megállapítsa, kijelölje? Erre nézve tudvalevőleg nagy az eltérés a tudósok között, mondhatnók, hogy a célkitűzést illető vita foglalta el a régi, a módszerre vonatkozó tudományos vita helyét. Ez a vita végeredményben a pozitivizmus és idealizmus régi küzdelme: Max Weber szerint a tudomány egyetlen feladata azt kutatni: mi van, s nem azt: mi legyen? Arra felelni, hogy mi az, ami «van», a létezés, az objektivitás fogalmát eldönteni éppen nem egyszerű feladat. Weber és még inkább radikális hívei s tőlük függetlenül a francia «objektív» szociológiai iskola minden értékítéletet ki akarnak rekeszteni a társadalmi tudományokból; hisz emlékeztet, hogy Lévy-

¹ *A tudományos gazdaságpolitika alapkérdései.* Közgazdasági Könyvtár. Kiadja a Magyar Közgazdasági Társaság. III. kötet. Budapest 1927 XI. 280. 1.

Bruhl még az erkölcstan terén is bizonyos pozitív, tényeken alapuló «erkölcstudományt» kívánt megalkotni.¹ Elvetik ilyen módon a gazdaságpolitikában is a célkitűzés kérdését, míg mások azok tudományos igazolásának lehetőségét állítják. Emezek szerint vannak tárgyi érvényű és mindenki által elismert célok, az egyes ember gondolkozásától függetlenül, míg amazok minden értékelésnek, minden célkitűzésnek csupán szubjektív érvényt tulajdonítanak.

Igazuk van abban, hogy a célok, melyeket a gazdaságpolitika elé tűzünk, az egyéni világnézetek szerint különbözők és változók. Mit nevezünk világnézetnek? «A világegyetem mibenlétéről és azon belül különösen az emberiség nagy életproblémáiról alkotott metafizikai és etikai felfogások összességét». A primitív ember mitológiai világnézete lassanként helyet ad a racionalisztikus elmélkedés eredményeinek, később csatlakoznak ezekhez a filozófia és tudomány vívmányai. A fejlődés folyamán mindinkább a tudományos értelemben vett bölcelet lesz alapjává a különböző világnézeteknek, melyekkel a társadalmi életben találkozunk s melyek a közgazdaságtan szerteágazó felfogásaiban is nyilvánulnak. Ez a bölcelet mint «korszellem» él, ha nem is mindig tudatosan, a társadalomban. Ezért találunk a közgazdaságtanban is annak végső mozgató tényezőiként majdnem mindig bölceleti eszméket. Így mutatható ki a megismerés módjáról vallott tanok hatása a közgazdasági elméletre. De még szorosabb és közvetlenebb a filozófia kapcsolata a gazdaságpolitikával: a gazdaságpolitikai tanok közötti főkülönbségek alapjai éppen a különböző célkitűzések, melyek bölceleti érveken nyugszanak. Ennek a tételnek tantörténeti bizonyítását éppen Surányi-Unger Tivadar nyújtotta *Filozófia a közgazdaságtanban* című német nyelvű könyvével. A gazdaságpolitikai rendszerek közötti ellentétek ilyen módon végeredményben bölceleti ellentétekre vezethetők vissza, ezeket pedig a közgazdaságtan maga eldönteni nyilvánvalólag nem képes. Vajjon nem lépi-e túl a gazdaságpolitika teljesítőképesége határait, midőn a közgazdasági életbe való beavatkozás céljainak kijelölésére vállalkozik?

De általán szerepelhet-e a cél fogalma tudományos megismerésben? Nem egyedül az okság elve-e ennek alapja? A tudomány igazolt ismeretek rendszere. Ebben, az «igazoltság» határományában különbözik a közönséges tudástól s éppen ez, az igazolás módszere a filozófia egyik legnehezebb problémája. Vannak, akik az igazság megismerésének egyedüli alapjaként az okság elvét vallják, a tudomány

¹ *La morale et la science des mœurs*. Paris. Alcan 1909.

feladatának és módszerének okozati összefüggések felfedezését tekintik. Surányi-Unger szerint azonban, aki e részt leginkább a badeni filozófiai iskola értékelméleti kriticismusának hatása alatt áll, az okság elve a helyes megismerésnek nem kizárólag alapja. Vannak az alany értékelő elismerésétől függetlenül megálló, abszolút értékek. Így rejlik mint értékelés minden dologról alkotott ismeretünkben: a követelmény, hogy a dolgoknak a róluk alkotott fogalmainkkal azonos tartalmuk legyen. Mondhatnók, hogy a valóság követelménye a konkrét jelenségekre nézve előbb áll fenn, mint létezésük maga. Az eszményi fogalom és a konkrét jelenségek között mindig bizonyos űr marad; a fogalom egyes határozmányait mintegy kivonjuk összefüggéseik egészéből s azután értékmérőkként alkalmazva vetítjük a konkrét dolgokra. Ezek lényegét úgy ismerjük meg, hogy mennél inkább igyekszünk közeledni fogalmi valóságukhoz. Ilyen módon a megismerésnek egy másik útja adódik: haladás az említett, a valóság követelte irányban, célban, a teleológikus megismerés. Az okság elvén alapuló tudományok mellett egyenrangú jogosultságuk van a normatív tudományoknak, melyek a cél felé haladó megismerés útján igazolt ismeretekként normák, azaz előírások megállapításához jutnak.

Nagyon messzire vezetne, ha Surányi-Ungernek ezt a pár szóval visszaadott, a böleselet legmélyebb s véglegesen eldönthetetlen kérdéseit érintő állásfoglalását kritikai elemzés alá vennők. Bölcseleti probléma-beállítása talán egyszerűbbnek tűnteti fel a gazdaságpolitika tudományelméletének szövevényes alapját, mint amilyen az a valóságban, viszont megoldásával világos s nagyértékű következtetésekre alkalmas helyzetet teremt. Az «érték»-szempontnak centrális jelentőségét a megismerés terén s ebből következőleg a normatív tudományoknak a kauzális tudományok mellett való bizonyos jogosultságát, úgy véljük, mind kevesebben fogják kétségbevonni, ha a «valóságnak» és «értéknek» az «elméletben» és «gyakorlatban» való értelmét és jelentőségét illetőleg talán más véleményvel és más következtetésekkal fognak is fellépni.¹

A közgazdaságtan anyaga megoszlik az okság alapján álló és a cél felé haladó megismerésen nyugvó diszciplinák között. A gazdaságelmélet mindenesetre túlnyomóan a kauzális megismerés alapján áll, jóllehet a Spann-féle irányzat az elméletet is szigorúan teleológikus módszer szerint próbálja felépíteni. Viszont a gazdaságpolitikában

V. ö. erre nézve, de általában a társadalmi tudományok tudományelméleti alapvetésére nézve Dékány István mélyrevágó dolgozatát: *Tudományelméleti alapok a társadalomtudományokban*. Budapest. Akadémia. 1926.

legalább is a célok kijelölésénél nyilván teleológikus lesz a kutatás módszere, a gazdaságpolitika normatív tudomány. Ha azt vizsgáljuk, hogy honnan erednek a gazdaságpolitika célkitűzései, három tudomány területét látjuk magunk előtt: a metafizika-, etika- és szociológiát, a gazdaságpolitikai irányzatok különböző intenzitásban és szintézisben ezekből merítenek. Például List első sorban szociológiai, míg Sismondi inkább etikai elvekből vezetik le célkitűzéseiket. Látnivaló tehát, hogy a célokat illetően a gazdaságpolitika idegen tudományoktól függ. De ezen heteronóm céljai mellett vannak saját magából merített, vagyis autonóm céljai is. «A gazdaságpolitika oly normatív tudomány, melynek irányító céljai részben önállóan állapíthatók meg, részben pedig érvényükben idegen tudás-területektől függenek.»

Ami már most közelebbről az idegen eredetű célokat illeti, nyilvánvaló, hogy a társadalom folyton változó életével ezek is folyton változnak s hogy a célok között bizonyos rangsornak kell fennállania, mely szintén változások tárgya. A gazdaságpolitikai tevékenység alanya mindenekelőtt és túlnyomó részben az állam. Az állam szempontjából tartalmilag első célként ugyan a népesség jólétének előmozdítása mutatkozik, azonban ennek előzménye az államnak fenntartása, hatalmának és tekintélyének úgy kifelé, mint befelé való megőrzése: a hatalmi politika. Ehhez járulnak a népesség szellemi jólétének emelése: a kultúrpolitika, és anyagi jólétének emelése: a társadalmi politika. Céljai elérésére az államnak is bizonyos eszközre van szüksége, ezek megszerzése s a szóbanforgó három politikai célcsoport között való felosztása az állami gazdaságpolitika feladata. Látnivaló ebből, hogy a gazdaságpolitikai tevékenység az említett elsődleges tevékenységekkel szemben csupán másodlagos jellegű, a hatalmi, kultúr vagy társadalmi politika és a gazdaságpolitika között nem támadhat összeütközés, mert utóbbi mindig az előbbieket szolgálatában áll. Viszont ezek annál inkább kerülhetnek szembe egymással: egyszer a hatalmi politika, másszor a kultúr- vagy társadalmi politika céljai állanak előtérben és részesülnek előnyben a többi célcsoport hátrányára. E különböző célok összeütközésénél általános világnézetünkön alapuló állásfoglalásunk fog dönteni, a küzdőter pedig a gazdaságpolitika területe, ahol a mennyiségükben viszonylagosan elégtelen, közös eszközökért folyik a versengés.

Ennyit a gazdaságpolitika idegen eredetű céljairól. Mondotuk azonban, hogy autonóm céljai is vannak. A gazdaságpolitika, mint önálló normatív tudomány, alapját magából a közgazdaságtanból meríti. Ha kihámozzuk a gazdaság lényeges alapfogalmát,

annak határozományaiból kell a gyakorlati élet irányítására is alkalmas normákat nyernünk. Az eddigi elméletben általános és sok zavart okozó volt a gazdaságnak a termeléssel való összetévesztése, holott a termelés technikai tevékenység s a gazdaság fogalmának nem lényeges határozománya. Persze a gyakorlatban mindig egybe van kapcsolva a termeléssel, de a gazdaság lényege : közös eszközöknek több cél között való megosztása. A gazdálkodó előtt mindig több cél lebeg, ezek jelennek meg különböző szükségletek alakjában, ezekhez közös eszközök vezetnek, melyek azonban valamennyi célunk eléréséhez elégtelenek, azért egymáshoz méregetjük, latolgatjuk a célokat, rangsort teremtünk közöttük, egyeseket kénytelenségből feláldozunk, másokat ezek rovására kielégítünk. Áldozat nélkül nincs gazdálkodás. A gazdaságpolitikában is egyes célok, érdekek javára másokat fel kell áldoznunk, mellőznünk : ez kitűnik a költségvetési vitákban, ahol szintén bizonyos rangsorba kell szorítanunk a különböző célokat, egyiket teljesítjük, a másikat elejtjük. A gazdálkodás «gondokat» okoz, kellemetlen funkció, benne rejlik a kívánság, hogy ne kelljen gazdálkodnunk, hogy szabaduljunk eszközeink szűkössége által okozott korlátoltságunktól. Ennek módja : eszközeink szaporítása, tehát a termelés fokozásának követelménye. Ez a feladat, e norma minden idegen elem segítségével hívása nélkül magából a gazdaság fogalmából következik. A gazdaságpolitika első autonóm céljaként ilyen módon az általános termelékenység fokozását ismerjük fel. A termelékenység elve annak megállapítását jelenti, hogy mennyiségileg vagy minőségileg mennyire alkalmas valamely eszköz céljaink elérésére s ezen alkalmassága mennyiben fokozható. A termelékenység fontosabb tényezőiként az emberanyag, a dologi javak és a szervezeti kölcsönhatások szerepelnek. A gazdaságpolitika autonóm céljai között mindebből kifolyólag első az ember belső értékeinek gyarapítása, életerő, átlagos életkor, szellemi és erkölcsi értékek emelése, itt egyrészt a közegészségügy követelményeivel találkozunk, másrészt, bár más szempontból, e célok átnyúlnak a kultúrpolitika területére. De idetartoznak mindazok az eszközök, amelyekkel a munkaerő fokozása elérhető, különösen a munkaerővel való takarékoskodás, a munka észszerű technikája és megosztása. Mindezekben a követelményekben az emberi munkának mint eszköznek gyarapításáról van szó. A termelékenység elvéből második főcélként a dologi javaknak mint nemzetgazdasági eszközöknek gyarapítása következik. Ide tartozik a munkaerőnek a legkedvezőbb arányban való egyesítése a természettel, így nálunk a belterjesség fokozása.

Azonban a termelékenység fokozása mint gazdaságpolitikai cél

tartalmilag nem eléggé határozott, mert fellép a kérdés, a termelés mely ágaiban s mily fokban kell a termelékenységet emelni? Mint-hogy a gazdálkodásnál mindig az eszközök elégtelenségével állunk szemben, a célokat rangsorba kell állítanunk. A társadalmi szükségletek rangsorának követése nyilvánvalólag szintén olyan autonóm norma, amely magából a gazdaság határozományaiból következik. Már most a társadalmi szükségletek rangsora szilárdabb és könnyebben lehet vele számolnunk, mint az egyéni szükségletekével. Ha egyszer a hatalmi, másszor a kultúr- vagy társadalompolitikai célok vannak is előtérben, minden adott időpontra nézve a társadalmi szükségletek bizonyos megállapodott egymásutánjával állunk szemben. A rangsor azután tárgyi-gyakorlati kifejezésre jut a közgazdaság szervezeti formáiban, a termelési tényezők, természet, munka, tőke egyesítésének arányában, a mezőgazdasági és iparpolitikában s a tőke újraképződésének, egyesítésének, személytelenítésének, szétoztásának problémáiban.

A rangsor követésében rejlő cél után harmadik önálló gazdaságpolitikai célként a gazdasági egyensúly megőrzése mutatkozik, mely dinamikai elvként kiegészíti a rangsor követésének statikai elvét. A gazdaság elvéből folyik a gazdaságpolitika azon feladata, hogy a gazdasági válságok bekövetkezését lehetőleg elkerülje. Ez azonban csupán negatívum, pozitív oldalról a feladat a forgalmi élet megfelelő irányításában áll. A «gazdaságpolitika tudományának, ha követni akarja harmadik önálló célját, mindenkor tiltakoznia kell a társadalmi és közgazdasági problémák oly megoldási módzatai ellen, melyek a termelés és a fogyasztás közötti egyensúly megzavarásával járnának: bármily mederbe terelődjék is szociális életünk fejlődése, változatlanul mindig ennek az egyensúlynak megőrzésére kell törekednie». Ebből következik a gazdasági forgalom és a jövedelem-megosztás szabályozása. A termelés és fogyasztás mind jobban eltávolodnak egymástól s mind jobban a kettőt egybekapcsoló forgalomra vagyunk utalva. Innen a kereskedelem fontossága s a kereskedelemre vonatkoztatva a termelékenység elvéből következő norma: «Fejleszd a kereskedelmet abban az irányban, hogy minél tökéletesebb kapcsolatot tudjon teremteni a termelés és fogyasztás között, azonban sohase engedd, hogy tovább nőjön, mint ameddig ez a cél megkívánja». Itt lépnek fel a szabadság s a kereskedelem szabályozásának problémái, beavatkozások a fejlesztés és korlátozás érdekében, a vám-, közlekedés- és valutapolitika s a jövedelemelosztási politika.

Láttuk ilyen módon a gazdaságpolitika autonóm és heteronóni céljait. Ezek egymáshoz való viszonyát illetőleg, nem szorul bővebb

magyarázatra, hogy «a gazdaságpolitikának mindig és minden helyzetben feltétlenül alkalmazkodnia kell az állam elsődleges tevékenységeihez, azaz a hatalmi, a kulturális és a társadalmi politika céljaihoz s azoknak egymáshoz való mindenkori viszonyához.» Ebből következik az idegen eredetű célok feltétlen elsőbbsége. Ezek a célok tartalmilag meghatározottak, míg az önálló gazdaságpolitikai célok csupán formailag vannak meghatározva, de viszont általános érvényűek. «Rendes» körülmények között a társadalmi szükségleteknek többé-kevésbé szilárdan megálló rangsora áll fenn, s ez a megállapodott rangsor lebeg előttünk, midőn az állami irányítás oly problémáiról szólunk, amelyek a gazdaságpolitika önálló céljainak alapján is megoldhatóknak látszanak. Persze «rendkívüli időkben» a heteronóm célok rangsora változik, de e tartalmi változással szemben is az autonóm célok megtartják jelentőségüket. Tényleg, mint azt Heller Farkas kimutatta, egy külön «háborús gazdaságtan» alkotására irányuló kísérletek tévedésen és félreértésen alapultak. Az önálló célok első sorban általános érvényű alaki célok, ilyenkor tartalmukat az idegen eredetű céloktól nyerik. De máskor tartalmi vonatkozásban is önállóak. Látnivaló e két célesoport megkülönböztetésének fontossága: az önálló tartalmi és alaki célok feltétlen, a heteronóm célok ellenben feltételes előírásokat nyújtanak.

A gazdaságpolitika problematikájának ez az áttekintése egyfelől a célok és eszközök, másfelől a feltétlen és feltételes előírások megkülönböztetéséhez vezetett. A gazdaságpolitika tárgyalásának helyes módja tehát: kiindulva a célok tanából, megállapítani a célok rangsorát s azután elemezni előbb az idegen eredetű (hatalmi, kultúr, társadalmi politikából folyó), azután az önálló gazdaságpolitikai célokat: a termelékenység elvét, a társadalmi szükségletek rangsorának követését, valamint a gazdasági élet egyensúlya megőrzésének célját. Ez utóbbiakból a gazdaságpolitika feltétlen előírásai következnek s ezeknek a feltételesekhez való viszonyát ki kell fejteni. A második főrészt azután a gazdaságpolitikai eszközök tana: mihez kell fogni az általános termelékenység fokozása, a társadalmi szükségletek rangsorának követése, az egyensúly megőrzése végett. S e részt ismét külön választandók az eszközök a heteronóm és az autonóm célok elérésére való törekvésben. Ez a felállítás, ha tartalmilag nem nyújt is új szempontokat, alakilag egységes rendszerbe tömöríti a gazdaságpolitika problematikáját.

KISLÉGHY NAGY DÉNES.

SZEMLE.

A százesztendőt jubiláló Tolsztoj.

1828—1928.

Százesztendéje, hogy az orosz föld nagy költője, gróf Tolsztoj Nyikolajevics Leó a tulai kormányzóságbeli Jásznája-Poljánán megpillantotta a napvilágot. S ma, születésének századik évfordulóján. az emberiség legnagyobb szellemeinek kijáró kegyelettel emlékezik meg az egész kultúr-világ a *Háború és béke* halhatatlan írójáról. Csak hazájában akarják agyonhallgatni a művészt, mert a szovjet-centenárium első sorban a forradalmár Tolsztoj emlékének áldoz.

Tolsztoj életének első és utolsó állomása Jásznája-Poljána, ez az istenháta mögötti orosz falucska, ahol a muzsik ma is nyomorúságos izbá-ban éli le nehéz életét, abban a szellemi sötétségben és erkölcsi elmaradottságban, amelyben két századdal előbb sínylődött. Ami Tolsztoj életéből e két pont közé esik, az is szorosan hozzánőtt a két világrészen végignyújtózó orosz föld e parányi zugához. Ide tért meg koronként az ábrándokat kergető ifjú csalódásai terhén könnyíteni, itt szűrte bölcsességgé életútján gyűjtött tanulságait, ide jött az igazság keresésébe belefáradt férfi, itt pihent meg az alázat és szeretet forrását megeléző aggastyán és itt porladt földdé, ami belőle mulandó volt.

Egész élete folytonos küzdelem, küzdelem önmagával, vagyis a lényében rejlő kettős természetnek, a művész és forradalmár ellentétes lelkületének örökös harca. S ebben a küzdelemben végül is a művésznek kellett elbuknia: a végtelen horizontja felé szárnyaló művész-lélek összezúzódott a kérlelhetetlen orosz valóság fagyos rögén.

Mily fárasztón meredek utat kalandozott be Tolsztoj genie-je, míg a «kozákok» Oljenyin-jének természet- és emberszeretete a *Háború és béke* Andréj hercegének végtelenbe révedező eszméivé érlelődött, vagy míg a művész — Ljevin lelkiválságán, Iván Ilyics döbbenetesen rideg halálán, az örök-áldozat Mászlova tragédiáján keresztül — eljutott forradalmi feljajdulásáig és a krisztusi hit végső okulásáig!

Tolsztoj egyéniségénél, természeténél fogva igazi alkotóművész, a legnagyobbak közül, de mert történetesen orosznek született, forradalmárrá kellett lennie. Ez Tolsztoj egyéniségének legmélyebb tragikuma.

Egész életén keresztül az igazságot kereste s így jutott el a művészet legtisztább forrásához, és ugyancsak az igazságkeresés az, ami eltávolította őt a művészettől, moralistává és forradalmárrá változtatja. Tolsztoj az igazság eszményét mindig más, mindig újabb alakban véli feltalálni. Így sodródik végig minden emberi és művészi ideálon: a természet, a nép, a kultúra, a szabadság és a jó eszményén. hogy végre rátaláljon a legmélyebb emberi bölcseségre: a szeretet és evangéliumi hit mindent legyőző erejére.

*

Az a gazdasági, társadalmi és kulturális válság, mely az orosz szellemi életet évszázadokon át viharzásban tartotta, Nagy Péter koráig visszanyúló okesírákban gyökerezik. A nyugati, fejlett kultúrtalajból mesterségesen, sőt erőszakosan átplántált reformok Oroszországban, a kulturális élet feltételeinek hiányában nem találtak termő talajra. Ezenfelül Oroszországban a kultúra — mint ismeretes — sokáig csak melegházi növény maradt, melyet csak a kiváltságos osztályok mondhattak magukénak. Így az orosz társadalom egyes rétegeit nemcsak szellemi, hanem anyagi és erkölcsi különbségek szakadéka választotta el egymástól. A következményeikben tragikus különbségek idők folyamán egyre fokozódtak, s mire a XIX. század reformeszméi mozgásba hozzák az orosz közélet tikkasztó és mozdulatlan levegőjét is, a kiegyenlítődés progresszív, fejlődéstani alapon már nem volt lehetséges s ezért következett el a forradalom mindent felforgató vihara.

Tolsztoj Leó, az ősi arisztokrata-sarjadék, volt az első, aki megéreztte, hogy az orosz föld nagy kérdése elválaszthatatlan a muzsik sorsától. Ezt a felismerést azonban gyakorlatilag ő sem tudta hasznosítani.

Tolsztoj írói tragikuma annál a lelki átalakulásnál — szerinte újjászületésnél — kezdődik, amely kimondatta vele, hogy a művészet — az élet örök megszépítője — bűn. «Minél inkább hódolunk a «szép»-nek — mondja Tolsztoj — annál messzebb távolodunk a «jó» eszményétől». Minthogy pedig a szép megtestesítője a művészet, tehát megtagadja legsajátosabb énjét, elveti alaptermészetét s ettől kezdve a «jó» fogalma válik életprincípiumává.

A «jó» örök forrása Isten, akihez az igazság és szeretet útja vezet, mely ellenkezik minden bűnnel. Minthogy a vagyon okozója minden bűnnek, vissza kell térnünk az evangéliumi szegénységhez.

Ez a magva Tolsztoj morális és vallási tanításának s ennek kifejlesztéséből alakul ki szociális hitvallása.

A kultúra erő s mint ilyen a gyöngébb — a tudatlan nép — ellen érvényesülő erőszak, vagyis bűn. Ezért a kultúra felcserélendő az ősalapot egyszerű életmódjával. Az ősalaphoz való visszatérést a teljes emberi egyenlőség elve alapján akarja megoldani. S itt van Tolsztoj szociális elméletének két sarkalatos tévedése: elfelejtkezik arról, hogy az abszolút emberi egyenlőség lehetetlen, mert az emberek testi és szellemi ereje, erkölcsi, temperamentumbeli, végül faji sajátosságai természeti tények, tehát legyőzhetetlen különbségek szülőokai. Szociális tanításának másik hibája, hogy nem a kultúrában s jólétben, hanem a tudatlanságban és szegénységben akarja egyenlővé tenni az embereket.

De Tolsztoj még ennél is tovább megy tévelméletében: szerte az erő szervezett formában való megnyilatkozása az állam, amely e szerint nem egyéb, mint a gyöngék elnyomása s az erőszak uralmának biztosítása a törvények ereje által. Az állam léte tehát jogtalan és igazságtalan, mert az egyéni szabadság gúzsbakötője. Így téved Tolsztoj észrevétlenül az anarchizmus felé...

Tolsztoj tévedése ma már nem szorul bizonyításra. Mentsége, hogy a nagy szellemek nemcsak erényeikben nőnek túl kortársaikon, hanem gyarlóságaik, hibáik is meghaladják a közönséges mértéket. Végezetül Tolsztoj lángelméjének tragikus eltévelyedését érthetővé tesz az akkori orosz közállapotok és elfedik halhatatlan művészetének ragyogó értékei.

*

«Tolsztojnak nem adatott meg az álom enyhülete» — írja tanulmányában Stefan Zweig, a kiváló essay-író. Valóban Tolsztoj sokkal inkább realista, semhogy az orosz élet sívársága elől a képzelet világhoz tudna menekülni.

Tolsztojt realizmusa csodálatosképpen a mindenség felé, a végtelen szédítő régióiba ragadja s onnan visszazuhanva a való élet lenyűgöző terhét annál inkább érzi. De a mindenség roppant világából mégis az emberi lelkek sokrétűsége érdekli s így találja meg azt a szivárvány-ívet, amely a földet összekapcsolja a végtelennel.

Tolsztoj írói elindulását reális életszemléletének szubjektív átélésekből táplálkozó ereje lendíti a tiszta művészet ormára.

Befejezetlenül maradt autóbiográfiai vonatkozású regényciklusa, mely az emberi életnek, az ember lelki fejlődésének főbb periódusait foglalta volna magában s amelyből csak a *Gyermekkor*, *Serdülőkor* és az *Ifjúság* készült el, a fiatal Tolsztoj lelki magáraeszmélését foglalja magában.

A gyermeki léleknek ebben a mélységes elemzésében azonban Tolsztoj nem típust rajzol, hanem — saját lelki reminiscenciái segítségével — egy kivételes egyéniség lelki organizmusát építi fel. Ezért találunk a fiatal Nyikolenyko jellemében csupa kivételes, ritka vonást. Nyikolenyko állandóan figyel, ellenőrzi, analizálja tetteit s önmagát, ezért lesz ingadozó, tépelődő és befelé szenvedő. Ez az önvizsgálat az egyéniség érzetének túltengéséből fejlődik. Ezért foglalkozik mindig önmagával, ez fejleszti ki hiúságát s ez válik túlérzékenységeinek forrásává. Fejlett képzelőereje ábrándozóvá teszi s mindez együttvéve fejleszti ki esztétikai érzékenységét.

Az ifjúvá serdült Nyikolenyko lelkében kialakuló életszemlélet a lét legfőbb célját s az igazi boldogságot saját erkölcsi tökéletesedésében találja meg. A megszakadt regény-ciklus folytatását a *Föld-birtokos reggelle* című regényében találjuk. Nyehljudov vérszerinti testvére Nyikolenykonak s mindkettő lelki mása a fiatal Tolsztojnak, aki Nyehljudov idealista törekvéseinek kudarcában saját népboldogító céljainak megsemmisülését rajzolja.

Tolsztoj az orosz-török háború szörnyűségei között is vérbeli realistának mutatkozik. A szebasztopoli elbeszélésekben már határozott művészi céllá tisztult az élet valószerű ábrázolása. Még az «undorító igazság» is, éppen mert igazság, drágább neki a «magasztos hazugságnál». Hogy Tolsztoj igazságra törekvése mennyire öntudatos volt, saját szavai mutatják: «Lehet, hogy nem kellett volna mindezt elmondanom, — írja előszavában — lehet, hogy amit elmondtam, azok közé a gonosz igazságok közé tartozik, amelyek öntudatlanul rejtőznek mindnyájunk lelkében s amelyeket nem szabad kimondani»... nehogy romboljanak. «Elbeszéléseim hőse — mondja később — az igazság, amit lelkem minden erejéből szeretek.»

Ezért találunk Tolsztoj háborús elbeszéléseiben festői jelenetek helyett vért, szenvedést és halált. Ugyancsak ezekben az elbeszélésekben állítja szembe egymással a krisztusi hit tanítását és a háború embertelenségét.

Következő elbeszélésében, a *Kozákok*-ban jelentkeznek először a gondolatok, amelyek később életelvekké kristályosodnak. Tolsztoj ezeket a gondolatokat Oljenyinnal tolmácsoltatja: «A boldogság az, — ha másoknak élhetünk». De ekkor még a természet nagy-

szerűségének hatása alól sem tudja kivonni magát a szépséget áhítózó Tolsztoj: «A boldogság — együtt lenni a természettel, látni, beszélni vele.» Ugyancsak a *Kozákok*-ban szólal meg először kultúratagadó felfogása, mikor Oljenyin így kiált fel: «Élni, élni úgy, ahogy a természet él».

Tolsztoj alkotó művészetének zenitje a *Háború és béke*. Itt már felér az író arra a csúcsra, ahonnan az egyén az összeség parányává zsugorodik s ahol már csak egyetlen korlát emelkedik: a végtelen, amely még a legnagyobb művészek számára is csak óhajtvá sejtett titok marad.

Bjelinszkij, a nagy orosz kritikus mondta, hogy *Anyégin* az orosz élet enciklopédiája. Talán sokkal inkább ráillik a megállapítás a *Háború és béké*-re, amely a mellett, hogy világirodalmi viszonylatban is a legkiválóbbak közé tartozik, egyúttal Tolsztoj írásművészetének legjellegzetesebb alkotása. Itt csillog egész pompájában művészi realizmusa, mellyel magát a lüktető, dübörgő, eleven életet varázsolja elének. Itt csodálhatjuk meg mélységes jellemformáló erejét, lélekábrázoló művészetét és nagyvonalú objektivitását, amikor néhány markáns vonásból elének állít egy-egy jelenetet vagy alakot.

Ábrázoló művészetének és megjelenítő erejének egyik leg-tolsztojibb nyilvánulását a borodinói csata leírásában találjuk. A tábori korbázból kijön egy pillanatra az egyik orvos véres kötényben, véres kézzel, hogy megpihenjen szörnyű munkájától. Szivarját hüvelykével és kisujjával tartja, nehogy bevérezze. Íme: a szivar tartásának, az újjak helyzetének leírásával mily megdöbbenően sokat tud éreztetni. Magunk elé képzeljük a szakadatlan, véres munkát, a borzalnakba való beletompulást, a megszokás egykedvűségét az emberi fájdalmak iránt és az ezektől való pihenés vágját... S mindezt egy véres kézben tartott szivar érezteti velünk.

De talán még ennél is messzebb jut Tolsztoj a kollektív-, tömeglélek ábrázolásában, amelynek máig is felülmúlhatatlan mestere. Talán ezek az életteljességet lehelő tömegpszichológiai rajzok mondatták ki az esztétikusokkal, hogy a *Háború és béké*-t valójában nem lehet a szó szoros értelmében regénynek tekinteni, inkább éposz ez, amelynek igazi hőse az orosz nép. Ezt a feltevést bizonyítja Tolsztoj egyéniség-elmélete is, mely a regény folyamán többször felszínre vetődik.

Tolsztoj szerint az egyénnek történeleinformáló ereje nincs. «Az ember tudatosan él a maga számára, de öntudatlanul a történelmi és általános emberi célok érdekében cselekszik.» A nagy emberek hivatását abban látja, hogy ezek felismerik a históriát alakító nagy

okokat. «Ha minden embernek szabad-akarata volna — mondja végül — vagyis, ha mindenki azt tehetné, amit akar, az egész történelem összefüggéstelen véletlenekből állana.»

A *Háború és béke* legnagyobb értékei azonban mégis a csodálatos művészettel megteremtett egyéniségek rajzában bontakoznak ki. A leghatalmasabb egyéniség közöttük Andréj herceg, akinek sorsa az egyedülvaló, magános emberek fárasztó útja. Andréj erős, energikus természet, állhatatos jellem, világos ész és kemény akarat, aki éles szemmel figyeli az őt környező életet s józan ítéleteiből alakul ki a reális élet valóságába gyökerező meggyőződése. És mégis csalódnia kell. Andréj herceg lelki élete súlyos, belső katasztrófák sora, amelyek végül összezúzzák ezt a sziklakemény egyéniséget. Ezért mondja az austerlitz-i csatatérre boruló sötétben, nehéz sebében vergődve: «Minden üres, minden csalódás ezen a végtelen égbolton kívül.» — «Ezen kívül nincs semmi.» — «Sőt talán ez sincs, csak csend és nyugalom van...»

Azután következik Andréj herceg számára az utolsó csalódás: csalódás a szeretett nőben; ezen keresztül jutott el a szeretet és a boldogság örök forrásához vezető útra. De Andréj herceg már soha nem éri el a lelki ígéret földjét, mert úgy, amint élt, magánosan ment el az élethől örökre...

A *Háború és béké*-nek másik, mesterien megformált alakja Bjezuhov Pierre, bizonyos mértékig Andréj herceg lelki ellenlábas: naiv, hiszékeny, ábrándozó, akaratgyöngye, gyorsan változó hangulatú ember, aki nem bízik oly határtalanul önmön erejében, mint Andréj herceg s nem magától, hanem másoktól várja az őt nyugtalanító kérdések megoldását.

Egyben azonban Pierre felülmúlja Andréjt: az érzések intenzitásában. Pierre életében nem az értelem, hanem az érzés az irányító erő. Abban viszont megegyeznek, hogy sem Andréj herceg, sem Pierre nem tudják oly egyszerűnek látni az életet, mint Rosztov Nyikoláj, mert ők mindketten kutató lelkek, akikben az élet, az igazság, a végtelen megismerése utáni vágy lobog. Pierre gyakran emlékeztet Nyikolenyikóra, Nyehljudovra, — tehát magára Tolsztojra is.

Andréj herceg volterriánus. Pierre az érzések filozófusának, Rousseau-nak híve, tehát megismerésítői annak a két szellemi áramlatnak, mely a XVIII. század végén és a XIX. század elején az európai kultúrvilágot az ész és érzelem jegyében két táborra osztotta.

Maga Tolsztoj sem tud végleg felszabadulni e két ellentétes erő hatása alól, s talán a meddő lelkivívódásokban eliramlott önmön életére

gondolva írja Pierre-ről: «Megvolt az a szerencsétlen képessége, amely oly sokaknak, különösen az orosz embereknek sajátjuk, — a képesség hinni a jóban, az igazságban, de ugyanakkor túlságosan világosan észrevenni az élet rosszaságait és hazugságait ahhoz, hogy ereje legyen komolyan részt venni benne.»

Ezért közeledett az agg Tolsztoj csalódásai és sikertelenségei terhe alatt görnyedezve, megtagadott művészete egyre kísértő emlékével az utolsó menedékhez: Krisztushoz. Ezért kell a nemes szándékú ember hibáit a százesztendő mindent megszépítő messzeségéből megértenünk s Tolsztoj egyéniségében a megtisztult emlékü halhatatlan művészt ünnepelnünk.

Berényi László.

Franz Stuck.

1863—1928.

A mult század nyolcvanas éveinek elején, amidőn Franz Stuck Münchenben első művészi próbálkozásaival feltűnt, nemcsak ő maga, hanem úgyszólván az egész német művészet és az iránta érdeklődő német közönség is mintegy válaszüton állott. A felől kellett döntenie, hogy, legalább egy időre, elfogadja-e lelki élete kifejezéseül a festészetben azokat az ábrázolási módokat, amelyek a XIX. század nagyszerű formateremtő erővel megáldott franciáitól indultak el európai diadalútjokra, vagy pedig valami más úton-módon akarja kifejezni magát. Mert azzal, hogy a festészetben nagy változásoknak, egészen gyökeres megújodásnak kell bekövetkeznie, a legtöbbben tisztában voltak. A müncheni történelmi iskola egykor diadalmasnak látszó kora teljesen lejáróban volt, ami epigonjainak kezéből a kiállításokra került, már csak régen elkoptatott, lélektelenné vált schémák agyonismételgetése volt. Ugyanígy állott a dolog a valósághoz csak látszólag közelebb fekvő anekdota- és életképfestéssel is, amely voltaképpen csak témáival és hangulatосkodásával különbözött a történelmi atelier-festészettől. A festés módja szempontjából azonban mindet bátran egy kalap alá lehet vonni és mindnyájára illik az a megállapítás, hogy fáradtak voltak, egy mindenképpen kiélt formavilág megjelenései azzal a művészettel szemben, mely Párizsból jött s amely legfőképpen Északnémetországban már tehetséges híveket és lelkes magyarázókat is szerzett magának.

Ez a művészet valami egészen másféle természeti és emberi világot mutatott, mint amilyent a képzőművészet eddig ábrázolt. A nézőt az égbolt alatt elterülő ezerszínű táj ismeretlen szépségeivel

ajándékozta meg, eléje varázsolta a napfény átalakító, hatalmas erejét, az árnyékok eddig csak sablonosan látott, de valódi színeikben fel nem fogott, szokatlan változatait. Megláttatta a napfény, a párák, ködök, felhők és a fény szivárványos atmoszférává szövődését. Kék és lila színeket tett oda, ahová a festészet azelőtt barna vagy fekete árnyékokat rakott. Művészi ábrázolásra méltónak találta a természet eddig legkisszerűbbnek látszó, jelentéktelenségükben észre sem vett hétköznapi részleteit is és sohasem játszott színházi díszletrendezést a tájkép elemeivel. Nem törekedett hangulatoakat és érzelmeket festeni beléje, hanem kegyetlenül rideg hűséggel, sőt brutalitással az elfutó pillanatot ábrázolta.

Az emberen is egészen mást keresett és talált, mint az előző idők. Nem elvont típusokat és örök törvényszerűségeket kutatott külső megjelenésén és így egészen közömbös volt számára a téma nyújtotta közvetlen szépség, mert csak az esetleges megjelenés különleges realitása érdekelte: az egyénileg jellegzetes és az a pillanatnyi elhelyezkedés, amelyet az ember az atmoszférával átítatott térben mutat. Észrevette azt is, hogy a mozgás-ábrázolás azon módja, amely az európai festészet általánosan ismert vonalában Rubensig jutott el (mert hiszen Goyáról ekkor még csak nagyon kevesen tudtak), nem végleges, hogy az ábrázolás keményen körülhatárolt formáinak meglazításával még jobban fel lehet kelteni a mozgás impresszióját, és minden vonatkozásban rájött arra, hogy a művészi szép formai, tehát teljesen független attól, amit természeti szépeknek neveznek, amiről az iskolák még a hollandusok után is oly szívesen megelégedtek.

Ennek a művészetnek a közvetlen benyomások ébresztette érzelmi öröm volt fontos, amely nem ismert kulturális elemektől átszőtt vagy meggondolásoktól átalakított visszaemlékezéseket és nem akart egyebet, mint a látással kiváltható elsődleges gyönyörködést foglalkoztatni. Nem akart a szemlélet tárgya és a szemlélő közé egyebet beiktatni, mint a látás tényét, és így nem témái tartalmával, hanem tisztára csak ábrázolásuk módjával hatott, nem voltak morális céljai, nem akart oktatni, nem voltak tendenciái.

Ez a művészet akkor, midőn jelentkezett, a megszokottnak fölötté brutális ellentéte volt, mert teljes szakításnak látszott minden hagyománnyal. Világos és párás színskálája, melyben bőven akadtak az efféléhez nem szokott szemnek harsogóan rikító színek is, a körvonalaknak néha teljes feloldódása odahányt, bizonytalanoknak látszó színfoltokban, a kompozíciónak látszólagos hiánya és a témák elképesztő hétköznapisága egyaránt megdöbbentették azokat a néző-

ket, akikből az érzékek rugalmassága hiányzott, amely nélkül a képzőművészet formái átalakulásait élvezni, érteni és megbecsülni nem lehet. Ebben a festészetben nem volt semmi kulturális visszaemlékezés és látszólag nem volt semmi emelkedettség; nem volt gótikus, nem volt klasszicisztikus, nem volt benne semmi a renaissance még agyonismételgetésekkel sem elpusztítható formakincséből. De ami a tudat alatt a legjobban fájt, nem volt kapcsolata a barokk lendületével, amely még mindig ott motoszkált a művészetben, különösen annak dekoratív ágaiban. Hiányzott ebből az irányból az a fantázia, amely a gondolati élet vonatkozásaival népesítette be a festők vásznait, mert látszólag egész ridegen csak azt festette, amit maga előtt látott, de sohasem azt, amit később hozzágondolt és képzelt. Sőt a legtöbbek ítélete szerint még csak a valóság festészete sem volt, hanem eszelős túlzók hamisítása. Mert hiszen a galériatónusokhoz és az iskolák Tiziano—Rubens—Rembrandt soha össze nem férő színskáláiból ledesztillált színadásához képest, borzalmasak voltak, sőt teljesen hazugok is ezek a kék és lila árnyékok, tarkabarka vibrálásukkal, amely elnyelte a lokális színeket és a tárgyakat nem saját, hanem a pillanatnyi fénytűneményektől rájuk vetett színekben ábrázolta.

Ma, amidőn már régen túlvagyunk az impresszionizmus harcain, diadalán, sablonná válásán és elmúlásán, alig tudjuk elképzelni, hogy mily ellenszenvet keltett a kulturális ismereteire büszke és csak az addigi művészet szemüvegén keresztül látó polgárságban ez az új irány, pedig az emberek érezték és tudták, hogy nagy változások és átalakulások előtt állanak a képzőművészet terén is. Maguk a művészek sem voltak tisztában magukkal, különösen Münchenben nem. Ott is megalakult ugyan a szecesszió, de kezdetben csak egyet tudott, hogy mást akart csinálni, mint az előzők, de a dolog mikéntjével egyáltalában nem volt tisztában.

És így bizony pályája kezdetén a fiatal Stuck sem tudta, hogy tulajdonképpen mit akar. Tanulóévei alatt mohón tanult mindent, úgy hogy rövid idő alatt alaposan belémerült kora művészettörténeti ismereteibe, az alulról jött és erős intelligenciájú ember mohó tudásvágyával élvezte végig a renaissance, a klasszikus ókor és még inkább a barokk formavilágát; de mindegyiküket legfőképpen reprezentatív és dekoratív lendületében. Rubens volt reá legnagyobb hatással, mert ez, akárcsak ő maga, az életet mindig hajlandó volt olyan felfokozott ünnepnek tekinteni, amelyet mozgalmas díszítéssel kell ellátni.

Művészettörténeti műveltségének részben tárgyi, részben formai

emlékei és erős dekoratív hajlandósága irányították legelső művészeti kísérleteit és később is egész pályáján ezek maradtak döntők. Első jelentős sikereit is dekoratív rajzokkal aratta; allegóriákat, emblémákat, valamint díszítményes étlapokat és könyvvignettákat rajzolt. Furesa keverékei voltak ezek naturalisztikus elemeknek, renaissance-, de legfőképpen barok-, sőt néha rokokó-ornamentumoknak, amelyeket folyamatos lendülettel fűzött össze, de meglehetősen pózolva deklamált el. Nagyon tetszettek Münchenben, pedig alig árultak el valami egyénit és újat, még kevésbé művészileg jelentőst. Ha ma végiglapozzuk őket, hogy egy keserű hasonlattal éljünk: müncheni sörház-dekorációk.

Gyors sikerei, de hajlandóságai is mihamarább átesábitották Stuckot a jóval hálásabb olajfestésű kompozíciók terére. Akadémikus alaposságú, de a természetet inkább csak realiztikusan utánzó, mint elmélyedő aktrajzolás után egyszerre egy jókora olajfestménnyel lepte meg a müncheni Glaspalast közönségét. Ez a kép, mely a «Paradicsom őre» címet viselte, a francia pleinair külsőségeivel megfestett szimbolikus festmény volt. Pózóló fiatalembert ábrázolt, a hátán kitért szárnyakkal, kezében hatalmas földbeszúrt pallossal: mindezt fényitatta, világos színekben vibráló atmoszférában. E képnek a polgári közönségben nagy sikere volt, ami nem is csoda, külsőségeiben úttörőnek látszott, de lényegében csak a régi, megszokott müncheni formák ismételése volt. Stuck azonban alkalmasint megsejtette e kísérlete hybrid voltát, a pleinairizmus eszközei sehogységek voltak szíve szerint valók, érezte, hogy tulajdonképpen másféleképpen fejezte ki magát, mint ahogyan kellett volna. Még csak egy ilyen kisiklott képet festett és aztán teljesen hátat fordított a franciáknak és inkább intellektuális, mint művészi forrongásának másfelé keresett kivezető utat. Mert ugyan mit segíthetett rajta a Franciaországból Berlinen át beszűrődő valóságfestészet, amely fittyet hányt minden tradíciónak, nem gondolkozott, hanem csak látott, nem dekorált, nem volt ünnepélyes és csúfot űzött a polgárság kultúrszimbolumaiból, míg ő lelke minden szálával hozzá volt nőve a képzőművészet történetéhez, melyen felnevelkedett. Allegorizáló és szimbolizáló hajlandóságait, buja dekoratív vágyait, amelyeknek már legelső munkáiban is hódolt, az impresszionizmus terén sehogységek elégíthette volna ki. Visszatért tehát magamagához, mert érezte, hogy van egy vonatkozás, amelyben egyebet és mást adhat, mint a megúnt történelmi, anekdota- és életképfestészet. Ez az egyéb azonban egyáltalában nem volt formai természetű dolog, hanem csupán témabeli újság.

Az a polgári realizmus, mely München összes iskoláit áthatotta, úgyszólván minden lehetséges témát letarolt már, amit a természet egyszerű utánzásával kompozícióvá lehetett alakítani. Végigjárta a történelmi eseményeket, megfestett minden anekdotát és minden zsánerképhelyzetet (sőt ezekbe még az ártatlan állatokat is beléerőszakolta) és éppen olyan mohón futott végig az irodalmon, témákat kölcsönözve tőle, mint ma a mozi; lekaszált az atelierben készült tájkép összes virágait, de egy mezőt nagyrésztben mégis föltöretlenül hagyott: a tárgyi szimbolizmusét. Tehát téma szerint újságszámba ment az, ha valaki olyasmit festett, ami végső eredményben mást, valami sokkal általánosabbat, például egy fogalom ábrázolását jelentette, mint amennyit a tárgy önmagában kifejezett. Ilyen szimbolizálásba belé lehetett takarni a kort foglalkoztató gondolatok, vággyak, szenvedélyek egyikét-másikát, ami Stuck esetében is, legalább egy ideig, hálás ötletnek bizonyult. Igaz, hogy erre az útra sem magától tért rá, önállóságot ebben sem mutatott, mert itt Böcklin példáját követte.

Némi ingadozás után gyorsan kialakította minden ízében a régi mesterekre alapított festői stílusát, melyhez évtizedeken át hű maradt. Sötét barnult galériaszínekben legtöbbször kevés alakú szimbolikus témákat komponált, a bűnt, Lucifert, Orfeuszt, a győztest, a háborút, az érzékiséget, a táncot, a sphynxet, a forrást, az elveszett Paradicsomot stb. stb. S ha e munkássága mellett arcképeket is festett, azok általánosító és pózoló beállításukkal szintén erősen hasonlítottak szimbolikus képeihez; magamagát például nyilvánvalóan azzal a szándékkal festette meg, hogy egy művésze erejével mindenkit leigázó hódítót ábrázoljon, és nem szándékán, hanem tehetségén múlt, hogy ez sehogysem sikerült.

Szimbolizálásának külsőséges ruhája alatt, mert a szimbolum nála mindig csak színpadi kosztüm és nem művészeti alkotóerejének szerves hajtása, mindenütt és mindenkor csak utánzott és utánzott. Hol Rubenshez nyúlt, hol Pompei falfestményeihez, de nem vetette meg Velasquezet sem, ám a legszívesebben és legtöbbször mégis csak Böcklintől kölcsönzött. Ezekkel a kölcsönvett témákkal és a fogyatékosan utánérzett kifejezési módokkal folytonosan színházat játszott, mintha minden képe München valamelyik művész-ünnepélyének élőképtervétől készült volna. Ez az örökös pózolás nem hagyta kibontakozni lendületességét, a folytonos rendezés és örökös számítás elhomályosítja és visszafojtja a művészetében néha jelentkező közvetlen és friss hajlamokat. Abban, ahogyan művészetének elemeit összerakta, ha volt is valami lendület és volt is valami szen-

vedélyesség, ez is inkább csak intellektuális természetű volt, a magábaolvasztott kultúrát mohón élvező ember lelkesedése, amelylyel az őt megelőzők nagyszerű teljesítményeiből újat vél komponálni, vagy variációkat ír mindenhonnet előtölulól, másoktól vett témákról.

Közönsége, amely azt hitte, hogy ez a művészkedés az új művészet, húsz évig nagy lelkesedéssel vette őt körül, de e század első évtizede óta napról-napra fogyott, majd egészen összesorvadt. A müncheni atelier-realizmus nemcsak témáival, hanem kifejezési módjaival is teljesen kimúlt, a kultúrsznobizmust kétkedő csömör váltotta fel és így a színpadias tárgyi szimbolizmus únottá vált, az impresszionisták tólultak előtérbe : az egykor éégig magasztalt Stuck egészen kiment a divatból. Amidőn pedig ez év szeptember havában meghalt, a nekrológok általában megegyeztek abban, hogy a nyolcvanas-kilencvenes években utoljára fellángolt müncheni atelier-festészet jelképes jelmezbe öltözött stílusának bár ügyes, de gyakran modoros művelője volt, s amiképpen ez a stílus, azonképpen az ő művészete sem jelent a festészet történetében kiemelkedő állomást.

Farkas Zoltán.

ZENE. — SZÍNHÁZ.

A zenei év.

(1927 augusztus — 1928 augusztus.)¹

Zeneéletünk évről-évre erősödik. Az elmúlt zenei év eseményeinek összefoglalása kedvezőbb képet ad, mint az előző. A magyar géniusz rendkívüli zenei gyümölcsöket ebben az évben (az előzőkben: *Farsangi lakodalmom*, *Psalmus hungaricus*, *Ruralia hungarica*, *Háry János*) nem termett ugyan, de lüktetése, emelkedő ereje zene-kultúránk általános színvonalát magasan tartotta.

Az események összeségéből filharmóniai zenekarunk kivételes külföldi sikere emelkedik ki. Garmadával hozta haza a babért. Fennállása óta nem volt ilyen dicsőséges éve a Filharmóniai Társaságnak.

*

A *Filharmóniai Társaság* 1927 augusztus 19 és 21-én Frankfurtban a nemzetközi zenekiállítás vezetőségének meghívására két hangversenyt adott, olyan sikerrel, hogy szereplésüket meg kellett hosszabbítaniok.

A zenekar 1928 május 1-től 14-ig Észak-Olaszország nagyobb városaiban hangversenyezett, ahol tizenkét koncertet adott. Az olasz újságok superlatívuszokban dicsérték filharmónikusainkat, kiváltképpen Dohnányi Ernőt, akinek karmesteri erényeit a Toscaniniével hasonlították össze. Ez a körút újabb olasz, aztán spanyol és dél-amerikai meghívást eredményezett.

Az olasz siker után a kölni «Pressa» hívta meg vendégszereplésre filharmónikusainkat. A Társaság elhatározta, hogy ennek kapcsán Európa nagyobb metropolisaiban hangversenyeket rendez. A tervet gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszter megértő áldozatkészséggel támogatta s a székesfőváros is segítette.

¹ Az 1926 október — 1927 júniusi összefoglalást a *Budapesti Szemle* 1927. évi októberi számában közzöltük.

A Társaság a háromhetes hangversenykörútra 1928 június 8-án indult el. Két estén Párizsban, kettőn Londonban, egy-egy estén Scheweningenben, Kölnben, Heidelbergben, Zürichben és Münchenben játszott.

Osztatlan, dicsőséges sikerrel!

Zenekultúránk külföldi megcsillogtatásában ez eddig legnagyobb eredményünk. Olyan mélyreható és távlatokat nyitó esemény, amely kultúrtörténetünk lapjain nem fog elveszni.

A magyar zeneművészet egyszerre meghódította a művelt zenevilágot.

Beszeljenek a tények. A következő újságok: *Le Temps* (jún. 26), *Le Figaro* (jún. 18), *Le Gaulois* (jún. 12 és 17), *Excelsior* (jún. 18), *Petit Marseillais* (jún. 16), *La Rombur* (jún. 15), *Comœdia* (jún. 13), *Petit Journal* (jún. 21), *Menestrel* (jún. 15), *Petit Gironde* (jún. 18), *La Victoire* (jún. 19), «*Le Lynx*» (jún. 15), *Action Française* (jún. 18), *Chantecler* (jún. 9) a párizsi hangversenyekkel foglalkoznak.

A londoni sikerről ezek az újságok szólnak: *Morning Post* (jún. 16 és 19), *Evening News* (jún. 16 és 19), *Daily Chronicle* (jún. 19), *Daily News* (jún. 16), *Times* (jún. 16 és 19), *Daily Mail* (jún. 16 és 19), *Daily Chronicle* (jún. 16), *Daily News* (jún. 19), *Daily Telegraph* (jún. 16), *Evening Standard* (jún. 19), *Star* (jún. 16), *Observer* (jún. 14), *Daily Express* (jún. 16), *Refere* (jún. 17), *The Musical Times* (júl. 1).

A zürichi hangversennyel ezek foglalkoznak: *Züricher Zeitung* (jún. 28), *Züricher Post* (jún. 30), *Neue Züricher Nachrichten* (júl. 5), *Neue Züricher Zeitung* (jún. 19), *Schweizerische Musikzeitung* (jún. 30).

A kölni hangversennyel ezek: *Kölnische Volkszeitung* (jún. 23), *Kölnische Zeitung* (jún. 23), *Kölner Lokal Anzeiger* (jún. 23).

A heidelbergi hangversennyel ezek: *Heidelberger Tageblatt* (jún. 25), *Allgemeine Musikzeitung* (júl. 6), *Düsseldorfer Nachrichten* (jún. 26).

A müncheni koncertről ezek a lapok írnak: *Münchener Zeitung* (jún. 29), *Neues Münchener Tagblatt* (júl. 4), *Münchener Neueste Nachrichten* (jún. 29), *Bayrischer Kurir* (júl. 1), *Völkischer Beobachter* (júl. 3), *Münchener Post* (júl. 3).

Ötvenegy sajtókritika azok közül, mely a kezünkbe jutott. Franciáktól, angoloktól, németektől, svájciaktól és bajoroktól rándobált babérok. A *Times* a legnagyobb elismerés hangján beszél zenekarunkról, melynek főként közvetlenségét, finomságát, erejét, tónusának nemességét s az egyes hangszerek kezelőinek és hangszer-

gruppjainak művészi egyöntetűségét emeli ki. A *Daily Telegraph* Dohnányi Ernőről azt mondja, hogy zenekara élén kiváló művészi egyéniség. Boldog lehet az a zenekar, amelyet ilyen nagy egyéniség vezet. A *Münchener Zeitung* a magyarok koncertjét felejthetetlen élménynek nevezi. A zenekarra minden szép jelzőt rárak. Olyan hangszertábornak tartja, melynek a legértettebb kultúrája van. Megvesztegetően, érzéken szótónusáról s színpompájáról hosszan beszél. Ugyanilyen hangnemben ír a többi újság is.

Mit szólnak most azok, akik itthon Dohnányi karmesteri botját gáncolták? Íme, ez a karmester a világsajtó szemében elsőrangú zenekari vezér!

Ne felejtjük el, hogy ezek a külföldi kritikák befolyásmentesek. Nem azért, mintha hazánkön kívül nem ismernék a zenei protekciózást. Sőt! — ebben a tekintetben ott sokkal rosszabbak a viszonyok. De barátság, nagy politikai pártfogók, vagy sok pénz kell az érdemtelenebbek előretolására. Barátaink, politikai pártfogóink nincsenek s pénzünk honnan lett volna? Alig tudtuk kivinni embereinket, alig tudtuk erre összekoldulni a legszükségesebbet.

Filharmónikusaink a leggondosabb műsorral mentek útjukra, melybe az általános és a magyar zenekultúra reprezentáns műveit vették fel. Beethoven III. Leonóra-nyitányát és az Eroica szimfóniát játszották; Mozart G-dur zongoraversenyét (Dohnányi adta elő); Brahms c-moll szimfóniáját; Berlioz Rákóczi-indulóját; Elgar Cockrigne-nyitányát; Dohnányi hegedűversenyét és Hubay magyar témára írt variációját Telmányi Emil szólaltatta meg; Bartók Bélát Két Arckép című zenekari rajza képviselte; Lisztet a Les Preludes s Dohnányit versenyművén kívül a Rurallia hungarica című zenekari szvit.

A Filharmóniai Társaság itthon tíz bérleti és négy rendkívüli hangversenyt tartott. A tíz bérleti koncertből ötöt Dohnányi Ernő. egyet Knappertsbusch Hans, müncheni főzeneigazgató, Schalk Ferenc, Kleiber Erich és kettőt Walter Bruno vezényelt. A tíz hangverseny műsorát csak három bemutató tarkította. Prokofieff: Narancs-herceg című zenekari szvitje, Haydn: D-dur (op. 31) szimfóniája és Bartók Béla zongoraversenye. Nehogy feltűnjék, sietünk megjegyezni, hogy a Filharmóniai Társaság négy rendkívüli hangversenye közül egy magyar estet rendezett, melyen öt magyar szerző szerzeményét mutatta be.

A *Narancs-herceg* hasonló című fantasztikus operából készült zenekari szvit. Szerzője, Prokofieff Sergej, Amerikában élő fiatal

orosz. Vakmerő újító. Rendszere a politonalitás. Kifejező eszköze minden hangzó tárgy. Bravúros hangszerelő. Új ritmusokat nem keres, hanem egyetlen ritmikai képlet ismétlésével igyekszik hatást elérni. Ezért pregnáns, rövid témákkal és rövid tételekkel dolgozik. Nagy fantáziájú mester. Szvitje nem programzene, hanem nagyszerű zenekari hatások abszolút muzsikája. Induló és scherzo részlete zseniális.

A másik bemutatott mű Haydn egy 163 éves szimfóniája volt. A száznegyven közül a harmincegyedik, melyet *Kürtjelszimfónia* néven ismer az irodalom. A kellemesen bűgő vadászkürtnek remek zenekari költeménye. Harminchat éves korában írta a mester, abban az időben, mikor Esterházy herceg zenekarának vezetését átvette. Programzeneszerűleg egy főúri vadászat hangulatát zárta szimfóniájának keretébe. Az erdő méla csendjét vadászkürt-jelzések verik fel. Nyargal a falka, rohan a vad, surran a madár, visszhangosak a sziklák. De nemcsak a kürt meleg párája uralkodik a pasztellel rajzolt vadászképen, hanem beleszól a hegedű, gordonka, brácsa és fuvola is. Szólamaik ellenkeznek, feleselnek, kergetik egymást, majd mesteri finomsággal olvadnak össze s hullanak bele a nagyzenekar hullámaiba.

Bartók Béla zongoraversenye nem zeneköltészet. Nem muzsika, hanem zenekarral körülvelt zongorazörej. A zsákutcába került Bartók vergődése. Tudjuk, hogy a legmodernebb zene a régi zenei stílusokra való beállítottság alapján érthetetlen, tehát élvezhetetlen. Az új stílusnak megfelelő «delki beérzés»-t kell megtalálnunk, ha közel akarunk férkőzni az ultramodern zene termékeihez. Tudjuk, hogy a zeneművészet még csak gyermekkorát éli, tudjuk, hogy a meglevő és a konstruálható hangszereken szinte korlátlan lehetőségek nyúgosznak; tudjuk, hogy a művészeti fejlődés éppen olyan törvény, mint az emberi haladás; tudjuk, hogy a tonalitás elöregedett, tehát használhatatlan esztétikai szabály; tudjuk, hogy ami forradalmian új és meglepő, az eleinte kellemetlen; szóval mindent számbaveszünk, amikor Bartók legújabb művészete ellen merünk fordulni, de magyarázó és enyhítő körülményt sehol sem találunk. Ez a zongoraverseny művészietlen és érdektelen. Akusztikai mutatvány a zeneművészet köréből. Fizikaóra egy hangkéimiai intézetben. A háromtétéles mű minden üteme színhangzás. Téma, frázis, sőt frázistöredék sincs benne. Gondolat, logika, érzés, sehol. Háromnyolcad, kétnegyed, vagy más tempóban, adagióban, vagy prestóban lejátszandó színhangzás-láncolat, vagyis a fülünk és idegrendszerünk rovására bemutatott

kísérletsorozat arról, hogy a zongora bármelyik három billentyűje vagy egész billentyűzete ilyen vagy olyan dinamikában hogy hangzik az oboa, angolkürt, fuvola vagy kisdob, hegedű, gordon, vagy gordonka, cintányér, klarinét, fagót, vadászkürt, xilofon, esetleg mozsár, szemétlapát, mozdonyfűtő, lódobogás vagy kavicslapátolás társágában.

A bérleti hangversenyeken bemutatott műveken kívül még kettőről kell részletesebben szólnunk. Hubay Jenő *Vita Nuova* (Dante) szimfóniájáról és Demény Dezső *Rekviemjéről*. Hubay kompozíciója az országos Dante-ünnepélyre készült, melyet hét évvel ezelőtt mutattak be a Corvin Mátyás Egyesület által rendezett ünnepélyen. Helyesen tették a filharmónikusok, hogy műsorukra tűzték. Az ország legnagyobb költőjéről két magyar ember írta a legértékesebb zenekari költeményt. Liszt Ferenc és Hubay Jenő. Nemcsak tárgyban, hanem szellemben is társak. Liszt a zeneművészet legnagyobb apostola. Hubay a magyar zeneművészet egyik legragyogóbb jelensége. Liszt *Danteja* és Hubay *Vita Nuovaja* zeneművészeti méltó adózás a nagy olasz géniusz hatszázéves évfordulójára. A világ előtt büszkélkedve mutatunk erre a két magyar műre, mely a zeneművészetben a legmagasabbra emelte Dante kultuszát. A *Vita Nuova* Hubay gazdag zeneköltői munkásságának minden gyümölcse közül is a legértékesebb és a legtökéletesebb. Tenorszólóra, három női hangra, vegyes- és gyermekkarra s nagy zenekarra készült. Közel háromszáz előadót kíván. A vezérkönyv Dante *Vita Nuovajának* öt szonettjén épült fel s az «isteni költő» megható líráját, epedését, látomását, szenvedését, végül fanatikus rajongását emelkedett zenei szóval festi. Két főrészből áll és hét tételre tagozódik, melyek közül kettő tisztán instrumentális. Legkiemelkedőbb erényének tartjuk: egységes és emelkedett szellemét, előkelő melódikáját, arányosságát és hódító hanghullámainak sodró erejét. Händel tornyosuló hanghegyei merednek elénk s a másik pillanatban az egyszerű, naiv lélek meleg szava suttog arról a nagy, rendkívüli szerelemről, amely a világköltészet legtisztultabb lírája. A szimfónia tételről-tételre magasabb régiókba visz. A hetedik tételben (*Az égben*) a zenei fenség ormain jár. A zenekar, tenorszólo, gyermek- és vegyeskar nem a mennyországot festi, hanem az ég magasztos békéjében és derűjében élő két szerelmes lénynek tiszta örömét. E nagyszerű tétel melegsége és közvetlensége Haydn oratóriumainak kimagaslóbb részeivel rokon.

A Filharmóniai Társaság egyik rendkívüli hangversenyén (ápr. 6) Demény Dezső *Missa pro defunctis* című rekviemjét mutatták

be. Demény zeneéletünk egyik kimagasló egyénisége. Egyházi és világi szerzeményei tudásról, ízlésről és emelkedett lélekről tesznek bizonyosságot. Különösebben a vokális irodalom köszönhet sokat szorgalmas tollának. Rekviemje a legnagyobb és legértékesebb alkotása. Nagy zenekarra, énekkarra, szoprán, tenor, alt és basszus hangra készült. Felépítése oratóriumszerű, de azért a szöveget liturgikusan kezeli. Önálló instrumentális rész nincs benne, legfeljebb mint elő-, köz- vagy utójáték. Tisztán vokális jellegű. A gyászmisén három motívum húzódik át, amivel a nyolc hatalmas tétel hangulati egységet kap. A Sanctus és az Absolutio (Libera) áhítatos szépsége lélekbe-markoló. Az egész: emelkedett szellemű, komor fényű gyászmise az elhunytakért.

A Filharmóniai Társaság működéséről rajzolt képhez még egy lényeges vonást adunk. A Társaság hetvennegyedik évi rendes közgyűlésének jegyzőkönyvéből vettük ki az idézetet azért, hogy a nagy nyilvánosság is hozzájárulhasson ezekhez a szavakhoz: «Dr. Dohnányi Ernő Társaságunk életében sorsdöntő szerepet játszik. Nagy elődei után a sorban csak ő következtetett, csak ő lehetett az, aki a Társaság nemes patinájú tradícióit híven megőrizni és az új áramlatokkal a versenyt felvenni képes, csak ő lehetett az, akinek páratlan zsenialitása ráüti bélyegét produkcióinkra s csak ő lehetett az, kivel mint vezérrel a közelmúltban annyi dicsőséget szerezhettünk e csonka kis hazának: ő az, aki hihetetlen energiával és céltudatossággal tudta kormányozni e súlyos időkben Társaságunk néha bizony ingadozó hajóját és ő volt az, akinek szavára megnyíltak az eddig részünkre zárt ajtók. Nem tudjuk elképzelni azt, hogy ki más tudta volna ki-harcolni a lehetőségeket a megpróbáltatások e kemény napjaiban arra, hogy Társaságunk nemcsak produktív munkáját végezhetze zavartalanul, hanem újabb, ragyogóbb és hazánkra annyira dicsőség-teljes perspektívát létesített a külföldön is. Csak a legnagyobbakat szokták szerénységgel jellemezni: ő több: ő önmegtagadó. Le-mondva egyéni ambícióiról, a külföldön nem vállal vendégszerepléseket csak azért, hogy Társaságunk élén a hazai kultúra harcosa maradjas-son. A hely kevés, a toll gyöngye ahhoz, hogy tovább magasztalhassuk azt az embert, ki most itt csak mint primus inter pares kíván meg-jellemni s csak mélységes hálával köszönhetjük meg a gondviselésnek azt a különös kegyet, hogy itt, e helyről teljesen a magunkénak mondhatjuk őt. Kérjük, ne hagyjon el bennünket!»

*

Az Operaház művészeti eredménye általánosságban kielégítőnek mondható. Az előadások színvonala nem volt egységes. Kitűnő előadások igen gyengékkel váltakoztak, amit a jövőben ki kell küszöbölni. Általános jó színvonalra kell törekedni, mert ha a *Turandotot* vagy *A négy házást* kifogástalan előadásban kaphatjuk, ugyanannak a színháznak nem szabad elhanyagolnia szürke napok bérletes estéit sem. Ez a megjegyzésünk első sorban az új díszletek beszerzésének súlyos anyagi problémáját érinti, de a gyengébb és néha meggondolatlan szereposztásra is vonatkozik.

A magyar énekművészet még sohasem állt ilyen magaslaton. Annyi nagy, európai hírű énekesünk van, mint még soha. Olyan előadásokat tudnánk velük rendezni, hogy megirigyelhetne érte a külföld. De ezeknek a művészeknek nagyobb fele nem a mi játékrendünket emeli. Idegenben boldogulnak és idegeneket boldogítanak. Gyenge Anna, Ivogün Mária, Németh Mária, Angerer Margit, Pataky Kálmán, Pilinszky Zsigmond, — mind a magyar föld gyermeke. És egyik sem tagja a magyar kir. Operaháznak! Csak egy olyan évet képzeljünk el, melynek napi műsora estéről-estére hirdeti, hogy ma Németh Mária a *Normában* vagy a *Hunyadi Lászlóban* énekel; holnap Gyenge Anna az *Aidában* vagy a *Toscában*; holnapután Pataky Kálmán a *Szevillai borbélyban*; következő napon Sándor Erzsi a *Lakméban*, *Bánk bánban*; Ivogün a *Don Juanban*, *Varázsfuvolában*; Sebeők Sári a *Farsangi lakodalomban*, *Tristán és Isoldában* stb. Milyen hírnévre tehetne szert Operaházunk! Anyagiak hiánya miatt — úgy látszik — ezt el nem érhetjük. Zenepolitikánk szegényes. Jól van-e ez így? — döntsék el a politikusok. De mi úgy érezzük, minden áldozatot meg kellene hozni legnagyobb szegénységünkben is egy ilyen tündöklő magyar operaházért, mert észrevehető, hogy a kis, sőt a nagy nemzetek diplomáciájának súlypontja jórészt a művészet diplomáciai erejére siklik át.

A színházi év szeptember 24-én nyílt meg s június 7-én zárult. Ez alatt az idő alatt 218 előadás volt, míg az előző évben 213. A 218 előadásra 58 opera és 7 balett esett. Az operák közül 8 magyar szerző műve összesen 37 előadást ért meg és 49 idegen opera 191 előadást. A balettek közül két magyar mű két és öt idegen 18 előadást. Amint látható, az operákban az arány nem kirívó, de a balettekben nyugtalanító. Az Operaház a «leépítés» óta a balettekre általában nem fektet súlyt. Helytelenül, mert a balett nemcsak a régi vágású, hanem a legmodernebb operaháznak is szerves tartozéka. Ilyen kicsi és hiányos balettkarral alig tudhatunk valamit előadni. Külföldi repre-

zentáns művek színrehozására pedig gondolni sem lehet. Hogy születhessen magyar balettszerző, mikor munkája formábaöntésének lehetőségeit nem látja? Egész tánckarunk 38 tagból áll, akik közül öt magántáncosnő, három magántáncos, 20 kartáncosnő és 10 tánc-kari növendék. Ezzel a kis tánckarral csoda, hogy nevetségesség nélkül megússzuk a látványos nagyoperák balettrészét. A balettkérdés gyökeres revízióra szorul. *Diótörő* és *Ezüstkulcs* című revűk nem valók az Operaház színpadára.

Összesen nyolc bemutatónk volt, tehát kettővel több, mint tavaly. Ebből hat opera és két balett. Az újdonságok közül két magyar mű és hat idegen. Gyenge arány, gyenge termés. Tudjuk, hogy az Operaház vezetősége erről nem tehet, mert ha magyar szerzők jó operákat írnának, örömmel adatná elő. De operakomponistáink nincsenek. Buzdítani, támogatni kell minden tehetséget. Tartsa feladatának az Operaház, hogy pályázatok kiírásával, ösztöndíjakkal, rábeszéléssel, kéréssel vegye rá szerzőinket dalműirodalmi munkásságra. A készet várni nem lehet, ránevelni és pártfogolni kell a szerzőket. Az 1912. évi operaszöveg pályázat milyen nagyszerű eredményt adott. Megszületett belőle a *Farsangi lakodalom*. Most, 16 év után is kiírtak egy operaszöveg pályázatot. De ne tizenhat, hanem két-három évenként adjanak rá pénzt. Jó szövegkönyvre könnyebben akad jó komponista.

Bemutatók: *Turandot* dalmű (nov. 14), *Hónapok háza* dalmű és a *Diótörő* táncos tündérvjáték (dec. 21), *A négy házasság* vígopera (febr. 12), *Holtak szigete* opera és a *Pásztoróra* vígopera (márc. 29), *Nerxes* vígopera és *Azüstkulcs* balett (május 12).

Az Operaház legnagyobb eseménye Puccini: *Turandotjának* bemutatója volt (nov. 14). Sok szép estében részesített a «divino maestro» bennünket. *Manon*, *Tosca*, *Bohémélet*, *Pillangókisasszony* bemutatói nagy emlékek. Most ebből a sorból elkövetkezett az utolsó. Az a partitúra, melynek záróütemei közben vette ki a halál a tollat kezéből.

A *Turandot* háromfelvonásos lírai zenedráma. Puccini nyolcadik színpadi műve. Kínai tárgyú, szimbolikus lírai mesejáték. Finom és költői, de nem eleven élet, mint amit eddig a zseniális olasz mester adott. A partitúrája zenei szépségalmaz. A régi zenekar, de mintha csak mollban tudna játszani. Szenvedély, lírai hevület, szentimentális ábrándozás, ideges nyugtalanság szól belőle most is, de fáradtabban, tétovázó tekintettel. Abból a tükörből visszaverődött muzsika, mely előtt valamikor a fiatal Puccini tetszelgett. Becses vezérkönyv.

de olyan aranykötésű díszmű, amely népszerű kiadásra nem alkalmas. Az Operaház olyan előadásban hozta színre a *Turandotot*, amelynél jobbat, művészbibbet kívánni sem lehet. Dícséret illeti érte Márkus László főrendező.

A *Turandot* nagy sikere után a legközelebbi bemutató (dec. 21) eltörpült. Siklós Albert és Törzs Jenő *A hónapok háza* című egyfelvonásos dalműve s a vele egyazon este bemutatott Csajkovszki: *A diótörő* című táncos tündérajátéka színházstatisztikai számmá vált. Siklós Albert zeneéletünk jobb nevei közé tartozik, de Csajkovszki az egész világ előtt egyik legragyogóbb mester s mégsem maradtunk volna szegényebbek, ha nem ismerjük meg *A diótörőt*, a grandiózus orosz zeneköltő balkézzel írt, késői művét; és Siklós Albertet is jobb komponistának tartottuk volna, ha nem igazolja, hogy operát írni nem tud. Drámái vénája nincs, a lírája nem őszinte s epikája érdektelen. Motívumaiból hiányzik a jellemző erő, dallamai valahogy a lélek mellől szólnak, gondolatai fakó zenei rajzot mutatnak. De a szöveggel prozódiailag jól bánt, zenekara szabályosan hangzik s modernségre törekvő harmóniai széleskörű ismeretre vallanak.

Harmadik bemutatonak Wolf-Ferrari külföldön szeltében játszott háromfelvonásos vígoperáját, *A négy házsártost* kaptuk (jan. 30). Kedves történet, melynek derűje jól esik. Súlytalan zenéje a nem nagyon igényeseket elszórakoztatja. Az opera szövegét az olasz vígjáték atyja, Goldoni írta. Jobban mondva a költő száznyleven vígjátékának egyikéből (l'Quattro Rusteghi) G. Pizzolato formálta át librettóvá. Goldoni sziporkázó, csúfolódó, ostorozó vígjátékai ma is gyönyörködtetnek. Ha a hozzájuk írt zene ügyesen illusztrál és hangulatot fest, kész a vígopera. Wolf-Ferrari, ki az olasz zenekultúrának jelentős munkása, ezt tette. Olaszos könnyedséggel fogta be zenekarának hangszereibe németvérű kedélyességét s kótáiban szerény tudott maradni Goldoni emelkedett szelleme mellett. Az Operaház előadása nagyon jó. Tökéletesebb vígoperaelőadást még nem látott ez a színpad. Operaénekeseink olyan vígjátékstílusban játsszák szerepeiket, mintha a régi, híres Vigszínház-együttese volnának. Ennek minden érdeme Szemere Árpád főrendezőé.

A következő újdonság egy Bécsben élő, magyarországi fiatal komponista, Zádor Dezső. *A holtak szigete* című egyfelvonásos lírai dalműve volt, mellyel egyazon estén mutatták be Maurice Ravelnek, az újabkori francia muzsika egyik legjelentősebb mesterének, *Pásztoróra* című egyfelvonásos vígoperáját (márc. 31). Zádor Dezső

Böcklin híres festményéhez, «A holtak szigeté»-hez kapcsolta operája tárgyát. Képek nyomán több nevezetes zenei kompozíciót ismerünk. Ebből is lehetett volna alkalmas librettót írni, de Zwerenz Károly György (bécsi operett-szövegkönyv-szerző) gyenge tollúnak bizonyult. Hosszadalmas, unalmas. Ugyanez a hibája a zeneszerzőnek. Vezérkönyve zárt formákban dolgozó, jól hangszerelt, néhol lendületre kelő — szokványos operazene. Ennyi invencióval csak zeneszerző lehet valaki, de zeneköltő — soha.

A *Pásztoróra* (L'heure espagnole) nem erkölcsnevelítő vígopera. De mulattató. Súlypontja a szövegben van, melyet a zeneköltő pasztelleszínű partitúrája ötletesen élénkít. A librettót Franc Nohant ügyes színpadi érzékkel írta. Egy régi világbeli (spanyolországi történet) órásmester kikapós feleségéről, három udvarlójáról és a felszarvazott férjéről szól. Ravel izgató kóták finom zenei szövő-mestere. Debussy s D'Indy stílusának kiegyeztetésére törekedő muzsikus. Azt vallja, hogy az értelem zenei századában az opera fontosabbik eleme a szöveg. A Racine deklamációjához igazodó Lully-féle recitativók modern hagyományosa. Vezérkönyve színes recitativótömeg, melyet elsődleges operai elemek nem akasztanak meg, tehát — a régimódi operaélvezők hosszúságára — nem is tarkítanak. Élni engedi a szöveget a zene folyamában s csak mikor már mindent elmondott, a partitúra végén, muzsikál szabadon abban a mesteri kvintettben, mely a történet erkölcsi, jobban mondva erkölcs-nélküli tanulságát foglalja egybe.

Szezonvégen (május 12) jelentős bemutatót kaptunk. Händel zenei szépségeiben bővelkedő, háromfelvonásos vígoperáját, a *Xerxest*. Utóbbi időben a németek kétszeres energiával hódítgatják vissza maguknak Händelt, akit az angolok tipikus művészükként nemzeti kultusszal fonnak körül. A színpadon folyik már a küzdelem s Oscar Hagen restaurálásában olyan sikerrel támadt fel a hallei zenei szelleme, hogy az operaszínpadok versengenek előadásáért. Händel, ez a «lángeszű rögtönző», *Xerxes* című vígoperáját másfél hónap alatt írta. Londonban, 1738-ban mutatták be a Covent Gardenben, mely akkor afféle «music hall» volt, ahol az opera mindenféle más látványossággal együtt tanyázott. A *Xerxes* zenéje nem német, nem is olasz, de legkevésbé angol, hanem — ha tetszik — egyszerre mind a három. Széles, előkelő áriák, ívelt ariózók és szürke recitativók közt vidám témák szórakoztatnak. Emelkedett Largók után (a zeneirodalom egyik legismertebb és legmagasztosabb Largója a *Xerxes*ben van) patetikus indulók, fuvalával kísért hellén zamatú

ariették következnek. Vigjátékstilussal metszett hangjegyek szépséges tömege.

A vezérkönyv gazdasága mellett a szövegek könyv jelentéktelen. Xerxesről szól (de nem a történelmi perzsa királyról), aki szép menyasszonya mellett hűtlenkedik. A szöveg: travestia, akárcsak Offenbach legtöbb librettójáé. Csupán ürügy a zenélésre. De az a baj, hogy bonyolult, hosszadalmas ürügy.

Amennyire dicsérjük az Operaházat a *Xerxes* szép előadásáért, annyira kárhoztathatjuk az *Ezüstkulcs* című egyfelvonásos balett színrehozásáért. Couperin zenéje, melyből a balett készült, nem lett volna stílustalan a vele egyazon estén megszólaltatott *Xerxes* partitúrája mellett, különösen akkor, ha — mint Bécsben tették — Strauss Richard átdolgozásában eltáncolt szvitként kaptuk volna. E helyett Rékai András a régi nemes táncformákat zavaros és szellemtelen mesébe fonta be s rontotta el.

A nyolc bemutató mellett csak egy felújítás volt. Kodály Zoltán *Háry János*a. A zeneköltő új számokat írt daljátékához, mely a művészi faji magyar muzsika minden szépségével ékes. Az opera bemutatója másfél évvel ezelőtt volt. Azóta a *Háry János* tizennyolc előadást ért meg, jelölve annak, hogy költői ereje minden magyar lelket megfog.

Most is, mint az előző évadban, új betanulással négy dalművet tűzött műsorra az Operaház. Ezek: *A vajda tornya*, *Hunyadi László*, *Karenina Anna* és *Manon*. *A vajda tornyát* Dohnányi Ernő művészi pályafutásának harmincadik évfordulójára tűzték ki. Örömmel vettük a legművészebb magyar partitúrák egyikének friss megszólaltatását. Gróf Klebelsberg Kunó kultuszminiszterrel élükön a hivatalos körök, a zenevilág s az egész magyar társadalom osztatlan elismeréssel és szeretettel ünnepelte ez alkalommal Dohnányi Ernőt, a rendkívüli magyar mestert.

Hubay Jenő: *Karenina Annájának* és Massenet: *Manonjának* új betanulását is szívesen vettük. Hubay minden tollvonását meg kell becsülni. Helyesen teszi az Operaház, ha a *Karenina Annát*, a mester sorrend szerint legutolsó nagysikerű operáját, műsoron tartja.

Az Operaház különösen Erkel Ferenc *Hunyadi Lászlójának* felújításával és új betanulásával (febr. 25) tett nagy szolgálatot a magyar zenekultúrának. Nyolcvannégy évvel ezelőtt (1844 február 19) mutatták be nagyértékű nemzeti operánkat, mely a *Bánk bánnal* együtt évtizedeken át a legtöbbször játszott magyar dalmű volt. Az újabb időben nem szerepelt operaházunk műsorán, mert a változó

ízlés a régi rendezést avultnak tartotta. Idők folyamán a régi Nemzeti Színházban több változtatással került volt színre a dalmű, melyet Szemere Árpád főrendező kegyeletes kézzel s olyan előadásban és rendezésben állított be a műsorba, mely a mai idők színpadi követelményeinek megfelel. A laza jelenetek egységbefogása által a dalmű érdekes, sőt érdekfeszítő nagyoperaként díszlelhet ezután Operaházunk játérendjén.

A mai nemzedék tájékoztatásául vessünk egy pillantást a *Hunyadi László* történetére. Erkel nyolc operája közül sorrendben ez a második. Az első a *Báthory Mária* (1840) és a harmadik a *Bánk bán*, mely a szabadságharc és az elnyomatás idejének hallgatást parancsoló korszakában, a *Hunyadi László* után tizenhét év múlva született meg. A *Hunyadi László* szövege Tóth Lőrinc hasonló című történeti drámája nyomán készült, melyet az Akadémia 1839-ben száz arannyal tüntetett ki. Az opera librettóját Egressy Béni írta, de nem Erkel számára.

«Egyszer a Kígyó-utcában haladtam, — beszélte el Erkel id. Ábrányi Kornélnek — mikor véletlenül Egressy Bénivel találkoztam. Papírtekercset tartott kezében s kérdéseimre, hogy hol járt, hova megy, ezt felelte :

— Bartay András igazgatót kerestem, de nem találtam otthon. Régen kér, írjak neki valami magyar tárgyú operaszöveget. Hát meg akartam kínálni ezzel — s a tekercsre mutatott. Kivettem a kezéből. *Hunyadi László* szövege volt. Amint futólag belepillantottam, mintha erős döfést éreztem volna a szívemben, éreztem, hogy ez az, amit oly régen s izgatottan keresek. Elvettem tőle és minden tiltakozása ellenére zsebrevágtam e szavakkal :

— Majd írok én erre zenét, jobbat, mint Bartay; te pedig írd neki valami mást.

Egressy Béni belenyugodott; nem telt bele néhány hónap s kész voltam az egész opera jeleneteinek vezérfonalával. Lássá, — mondotta Erkel Ábrányinak — így dolgozik az igazi inspiráció, ha megtaláljuk hozzá a keresett, de még határozott formát nem öltött tárgyat.»

Így született meg a magyar dalműírás korszakos eseménye : *Hunyadi László*.

Az opera fogadtatásának tomboló sikere mindenesetre elsősorban a zeneköltő érdeme volt, de rész illetve ebből Egressyt is, aki szöveggönyvét színpadi érzékkel írta meg, ha nem is teljesen a történeti hűség szolgálatában.

A *Hunyadi László* bemutatójáról Petrichevics Horvát Lázár a *Honderűben* így ír: «Ha van a magyar zenének jövője, ha a zeneművészetben valaha magyar iskoláról szó lehet a polgárosodott népek között, úgy annak megalapítását nagy részben a *Hunyadi László* szerzőjének fogja köszönni nemzetünk... Erkel Ferenc zsenialitása megmutatta, mikép lehetend európaivá emelni a csárdák gyönyörű melódiáit, ismeretleneket mindazok előtt, kik nem magyarok, sőt ismeretleneket még magyarok előtt is, kik a népelettel soha semmi viszonyban nem állanak. Úgy van, Erkel Ferenc tette az első talpkövet ama szilárd talapzatra, melyre épülend egykor a magyar zenedicsőség valhallája... Ferde az a nézet, hogy csak olyan dalmű lehet nemzeti, amelyre egy verbunkosat, avagy frisset amúgy melegében elhevenyészhetni. Csak a szellem legyen elég nemzeti arra a kompozícióban, hogy a magyarban nemzeti szimpátiákat, az idegenben pedig ezen önkénytelen vallomást gerjessze: e mű bár az egyetemes zenetanszabályok szerint van alkotva, mégis bizonyos saját típussal bír, miáltal a zenetanok többieitől merőben különbözik.»

De nemcsak a magyar lapok, hanem a bécsiek is ilyen szellemben foglalkoztak a *Hunyadi Lászlóval*, Erkelről tanulmányokat közöltek. Az egyik («Ein Deutscher» aláírással) így kiált fel: «Erkel Ferenc egy zenearva káoszból egy zenészeti világot teremtett!»

Tudjuk, hogy a *Hunyadi László* partitúrájában nemzetközi és olaszos elemek is vannak, de az egésznek uralkodó vonala: hősiesség magyar. Magyar a levegője, magyarok a színei, magyar a temperamentuma, magyar benne a legszebb dallamok sorozata, magyar a lendülete és lüktetése, mely az egészen végigvonul. A *Hunyadi László* értékét zseniális zenéjén felül növelte: korszakos hatása a nemzeti életre. A bemutatón még nem tudták, csak sejtették, hogy megszületett az első, nagy, nemzeti opera. Az idő, a történelem szentesítette ezt a rangját, melyet azóta a *Bánk bánnal* együtt kulturális életünkben betölt.

Lássuk, mit formált az operán Szemere Árpád rendezői keze. A Nándorfehérvárott (I. felvonás) és Temesvárott (II. felvonás) játszó várbeli jeleneteket a színpad elején hatalmas várfalat ábrázoló, felül kúpban végződő keretbe állította be. Ezzel a jelenetek úgy hatnak, mint valami történeti festmény, mint valami zengő freskó. Az első felvonás két képét (régén három volt) nyíltszíni változással újra háromra tagolta. Az első kép a vár erkélyes, udvaros csarnoka, háttérben a várudvar a vártoronnyal, melyből nagyszerű hatással harsan fel a király megérkezésekor a kürtjel. A második

kép a vár előtti tér a felvonóhíddal és a hatalmas várbástyával. A változás után ismét a várban vagyunk, a belső nagy csarnokban, mely osztott színpadként balról a király szobáját mutatja s jobbról a nagyméretű várcsarnokot, várlépcsőházat. Ilyen beosztásban a jelenetek a legtermészetesebben és idegfeszítő gyorsasággal peregethetnek le. A második felvonás régen két képből állott, most egy: a vár nagycsarnoka, háttérben a kápolnával. Így az esküjelenet és az azt megelőző jelenetek folyamatos egységbe olvadnak. A harmadik felvonás Hunyadiék budai palotája, színes, vidám szőlőskertjének egy szép részlete. Az előző felvonásokkal szemben üde, örömteljes hangulatot áraszt, mert itt kézfogó készül. Káprázatos magyar balett gyönyörködteti a szemet. Annál nagyobb az ellentét, mikor Gara nádor beront embereivel s elfogatja Hunyadi Lászlót. A felvonás második képe Hunyadi László börtöne, harmadik a híres Szent György-téri lefejezés. A második és harmadik kép közti nyílt változás is teljesen új. Így a régi négy felvonás háromba olvadt. A szintér ügyes tagoltságához adjuk hozzá a gondos világítási hatásokat s talán el lehet képzelni a rendezés hatásosságát. Azért mondjuk, hogy talán, mert látni kell a *Hunyadi László* mostani előadását! Különösen azok méltányolhatják igazán a rendező érdemét, akik a régre emlékeznek.

A partitúra az új rendezésben alig szenvedett valamit. Az induló az első nyíltszíni változáshoz ismétlések formájában kissé megnyúlt, néhány recitativó elmaradt. A zárt számok közül: Hunyadi László és Gara Mária duettje, Mátyás és a kar együttese, valamint Szilágyi Erzsébet fiait feltő sírátkozása rövidült. Mindez előnyére vált az összhatásnak.

Sorozatos előadásként két Wagner- és egy Mozart-ciklust kaptunk. De míg két évvel ezelőtt tíz, tavaly öt ifjúsági előadást tartottak, ezidén egyet sem. Miért? A túltengő bérletsorozat miatt nem volt rá üres este? Az anyagiasság nem szoríthatja háttérbe a régi szokásokat és az Operaházzal szemben is fennálló pedagógiai kívánalmakat. Az ifjúsági előadásokat újra be kell állítani a műsortervezetbe! Az évfordulók közül a következőket ünnepelte meg az Operaház: az aradi vértanúk halálának emlékezetére (okt. 6) *Hunyadi László* került színre; Dohnányi Ernő jubileumáról (nov. 19) már szóltunk; Beethoven születésének évfordulóján (dec. 15) *Fidelio*; március 15-én *Bánk bán*; dr. Dalmoki Viktor operaházi működésének negyedszázados évfordulóján (május 24) a *Denevér*. Jótékony célú előadás kettő volt. A József Királyi Herceg Szanatórium Egyesület

javára (nov. 7) világhírű hegedűművészünk, Vecsey Ferenc, gyönyörű műsort játszott végig s a Magyarországi Hírlapírók Nyugdíj-intézete javára (jan. 10) a *Háry János* került színpadra. Díszelőadás hét volt. A Kossuth-szobor leleplezése alkalmával (nov. 6) a *Bánk bán* került színpadra; a Kormányzó Úr Ő-főméltósága nevenapján (dec. 6), melyet az egyetemi és főiskolai ifjúság rendezett, a *Farsanglakodalom*; az Országos Bem-ünnepély alkalmából (dec. 10) *A vajda tornya*; olasz vendégeink tiszteletére (ápr. 30) *Hunyadi László*; a földrengés által sújtott bolgárok javára (május 5) a *Bajazzók* és *A diótörő*; lord Rothermere fia, E. Harnsworth tiszteletére (május 21) a *Farsanglakodalom* és finn-észt vendégeink tiszteletére (jún. 12) ünnepi hangversenyt adtak finn és észt zeneszerzők műveiből.

A vendégszereplésekkel szemben múlt évi beszámolóinkban világosan leszögeztük álláspontunkat. Ha rendkívüli külföldi művész viszi el a magyar pénzt, akitől a mieink tanulhatnak, a vendégszereplés indokolt. Egyébként káros. A 218 előadásból 48 estén szerepelt vendégművész. Nagy szám, de mint aránymutató nem veszélyes, mert 22 estén Ivogün Mária, Németh Mária, Jeritza Mária és Pataky Kálmán művészetében gyönyörködhettünk, akikkel Operaházunk bizonyos vonatkozásokban közösséget tart. Ez a szám Schalk Ferenc nyolc, Walter Bruno egy, Sergio Failoni két dirigálásával és Marcel Journet három fellépésével 36 indokolt vendégszereplésre nő, úgyhogy csak 12 esetben lehet vitatkozni a vendégművészek (Schorr Frigyes, Larsen-Todsen Nanny, Fellner Ferenc, Jan Kiepura) felléptetésének művészeti és zenepolitikai jogosságáról.

Az Operaház személyzetének létszáma az előző évhez képest növekedett; 19 magánénekesnő, 20 magánénekes, 3 állandó vendég, 4 ösztöndíjas tag, 105 zenekari tag (az előző évi 98 taggal szemben üdvös növekedés!), 49 férfi énekkari tag (az előző évben 43), 45 női énekkari tag (az előző évben 38), 129 műszaki és altisztai személyzet. Az egész személyzet létszáma a tavalyi 340-ről 368-ra emelkedett.

*

A *Városi Színház* mind nagyobb részt kér zenei életünkben. Műsorának sok lim-lomja közé figyelemreméltóbb zenei események csúsztak be. A színház összesen 115 operaelőadást tartott, melyek közül 38 bérleti, 60 rendes és 17 délutáni előadás volt. Az előadások színvonala nem magas, de helyel-közzel a komolyabb kritikát is kiállja. Így például szívesen vettük, hogy a nagy orosz szimfónikus-

nak, Rimszki-Korzakovnak *Hópehely* című értékes meseoperáját bemutatatta. A partitúrából mély és szellemes muzsika árad, melyet az orosz népzene gazdag mezejéről kötött csokorba a zeneköltő. Rimszki-Korzakov elsősorban kolorista, de ebben a művében inkább melódista. Beszédes zenekara csillog, mint napsütésben a hómező. Melódiai hópeletheeként szállonganak Hópehely bájos alakja körül.

A színháznak volt egy hírhedt bemutatója is : a *Húzd rá, Jonny!* című jazz-opera. Egy alig nagykorú osztrák, neve szerint inkább cseh zeneszerző, Ernst Kreneck írta. Operájának ízléstelensége és a néger muzsikát dicsőítő célzata miatt Bécsben, Beethoven, Mozart és Schubert városában, sorozatos tüntetések voltak. Nálunk is botrányok közt kellett levenni a műsorról. Kreneck zenéje — nem is zene, csak kótába szedett zenekarzöreje. Még csak nem is jazz (a mű jazzt dicsőítő librettója és nem a partitúrája miatt kapta a jazz-opera elnevezést), mert a valódi jazz érdekesebb, mint ez a mahleri vagy schönbergi frazeológiával nyögdecselő modern kótafirkálás. A *Húzd rá, Jonny!* olyan opera, amelyben mindegy, ha szól, ha nem szól a zene, amelyben egyetlen fontos tényező a díszlet. Tehát panoráma, melyhez a verklit a zeneszerző fagyos gúnnyal forgatja s a táncdühben szenvedő világ dobálja kinyujtott markába a pénzt.

A Városi Színházat a vendégjátékok sokkal jobban emelték, mint a saját munkája. Színpadjáról élveztuk a milánói Scala egyik együttesének művészetét, ismertük meg az orosz Diagileff-bakettet, a Wiener Sängerknaben-kórust s gyönyörködtünk Miguel Fleta könnyed tenorjában és Fedor Saljapin grandiózus művészetében.

*

Az énekes színpadokról térjünk vissza zenekari hangversenyeinkre. A filharmónia mellett két számbaveendő zenekarunk van : a régi *Budapesti Ének- és Zenekaregyesület* s az új *Székesfővárosi Zenekar*. A Zenekaregyesület ismert keretében figyelemreméltóan dolgozik. Célkitűzése szerint a kar- és oratórium-irodalom nagy műveit mutatja be. Hat hangversenyt tartott, melyek műsorán a *Teremtés*, a *Messiás* és Hubay : *Petőfi-szimfóniája* is szerepelt.

A Székesfővárosi Zenekar színvonala évről-évre emelkedik, úgy-hogy lassanként zeneéletünk számottevő intézményévé válik. A zenekar az 1922. év őszén alakult meg. Két lelkes székesfővárosi tisztviselő, Bor Dezső (a zenekar karnagya) és Havlin Károly, a főváros oktató- és üzemi személyzetéből összegyűjtötte a zenekari hang-

szereken kellő járatossággal bíró kartársakat s belőlük zenekart alakított. A zenekar összetétele ma is ez, ami magasabb művészeti szempontból nem helyeselhető, mert a jó zenekar tagjainak teljes munkaerejét követeli. A most szokásos heti három próbán a zenekari irodalomnak legfeljebb a felével lehet megbirkózni. Némelyik mű előadásához tíz próba is kell. Aztán a hangszercsoportok játszóí másirányú elfoglaltságuk miatt próbánként változnak. Ez nem vezet célra, mert így a zenekar a mai mértéken felül aligha emelkedhetik. Soknak tartjuk a minden vasárnapi szereplést is. Talán kéthetenként kellene tartani a koncerteket. Ezzel munkájuk mindenesetre javulna.

A zenekar megalakulása után négy évig a Szent Gellért-gyógyfürdő nagycsarnokában rendezte hangversenyeit, melyeket a szimfonikus zenére vágyó közönség, olesóságuk miatt is, annyira megkedvelt, hogy az 1926/27. évadban a Vigadó nagytermébe vonultak át, ahol vasárnap délutánonként zsúfolt ház várja szereplésüket. A zenekar téli szezonja mintegy 30 koncertet jelent, melyeken a múlt évben 28,000 látogató fordult meg, akik főként a középosztály, a tanulóifjúság s az intelligens munkásság köréből kerültek ki. A zenekar nyári elfoglaltsága szerint május közepétől július 1-ig az állatkerti hangversenyeket látja el. 1928 nyarán a főváros az Iparcsarnok előtti zenepavillonban megszervezte e zenekarral az ingyenes nyári hangversenyeket. Az első nyáron 45 hangverseny volt, melyeknek népszerű és szociális jelentősége arra indította a székesfőváros vezető köreit, hogy ezeket a hangversenyeket jövőre a város több helyén (Városliget, Városmajor, Népliget) is meghonosítsa. Minden külföldi metropolisznak van városi zenekara. Némelyik évszázados multra tekinthet vissza. Dícsérjük a székesfőváros vezetését, hogy a hiányt áldozatkészen pótolni akarja.

*

Karének-kultúránk fejletlen és egyenetlen. A fővárosban két magasrendűen művészi énekarunk van, de a vidék elmaradottsága százalmas. Dalosügyünk országos rendezése, fejlesztése és támogatása elodázhatatlan. Kormánytámogatást kérünk, mert addig, amíg az iskolai énekoktatást meg nem reformálják, melynek fél emberöltő után lehet eredménye, a társadalom a magyar dalosügy iránt közömbös marad. A dalosügy nemcsak művészeti kérdés, hanem szociális, társadalmi és politikai is. Köztudomású, hogy a nagy német egységet a német dalosok teremttették meg, melynek el nem képzelt méretű

kirobbanását látta a világ most nyáron a bécsi Schubert-Fest alkalmával.

Fővárosunkban két olyan énekkar van, amellyel joggal büszkélkedhetnénk mindenütt. Egyik a *Budapesti Palestrina Kórus*, másik a *Budapesti Motett- és Madrigál-Társulat*. Egyik se kap sehonnan semmi támogatást. Csoda, hogy él. Igazán csak a magyar szívek összedobbanó ereje tartja együtt őket. És mennyit dolgozott — különösen a Palestrina-Kórus — és milyen gyönyörű erkölcsi eredménnyel! Ha ez az énekkar nincs, zeneéletünk megbénulna. Az egyesület a múlt évben 11 ízben szerepelt a nyilvánosság előtt, nem számítva a Nemzeti Színház hat passzió-előadását. A kórus művészi mértékének magasságát legjobban mutatja az, hogy az együttes 63 rendes, 8 rendkívüli és 4 zenekari összpóbát tartott. Ilyen lelkiismeretességgel dolgozik az a kórus, amelynek minden egyes tagja — művész. E ritka magyar testület minden megbecsülésre érdemes.

*

A kamarazene iránti érdeklődés az előző évihez képest — sajnos — most sem növekedett. A *Waldbauer—Kerpely* vonósnégyes társaság most is abból élt meg, amit külföldön keresett. A társaság számára, mely a világ egyik legművészeibb kvartettje, ismét állami támogatást kérünk, mert különben a magyar zenekultúra egyik büszkesége elsorvad. A kvartett összesen 67 hangversenyt adott, melyből hat esett Budapestre, 24 a vidékre s 37 a külföldre. Angliában 25 koncertet rendeztek.

Hubay Jenő dr. most is megtartotta palotájában vasárnap délutáni kamarazene-hangversenyeit, melyeken az ország legelőkelőbbjei és legjobbjai gyönyörködtek a gondos műsorokban s a rendkívüli mester nemes játékában.

*

Egyházi zeneművészetünk színvonala biztató emelkedést mutat, amit főként három lelkes szakember: *Koudela Géza*, *Demény Dezső* és *Harmat Artúr* munkásságának köszönhetünk. A fővárosban a Bazilika (Demény Dezső), a Mátyás-templom (Sugár Viktor), a Belvárosi plébániatemplom (Harmat Artúr) és az Egyetemi templom (Koudela Géza dr.) a legkivalóbb egyházzenei műveket adja elő. Szorgalmasan és körültekintően dolgozik a Regnum Marianum ének-

kara (Pöschl Vilmos), a Városmajori (Bárdos Lajos) és a Kőbányai plébániáié (Vitéz Kelemen Ferenc). A klasszikus s az újabb külföldi mesterek mellett nem hanyagolják el a magyar műveket. A múlt évben ezek a magyar szerzők szerepeltek: Mosonyi Mihály, Liszt Ferenc (*Esztergomi mise, Koronázó mise, Missa Choralis*), Kersch Ferenc, Beliczay Gyula, Vavrinecz Mór, Stojanovits Jenő, Demény Dezső, Harmat Artúr, Perényi Géza, Koudela Géza dr., Bárdos Lajos, Franek Gábor, Eisvogel Ferenc, Sugár Viktor, Sámy Zoltán, Lavotta Rezső és Clement Károly. Harmat Artúr, a Belvárosi plébánia karnagya azzal a tervvel foglalkozik, hogy kórusán kizárólag magyar kompozíciókat adat elő. Nagyjelentőségű, szép törekvés. Koudela Géza a magyar Schola Cantorum megalapításán fáradozik. A vidéki kántorok hivatásának emelésére Csákváron nagysikerű Kántornapot rendezett. Az ő nevéhez fűződik az Országos Magyar Cecilia-Egyesület megerősödése, mely egyesület az egyházi zenének ápolója, őre és lelkes propagálója. Az egyesület díszes keretben most ülte meg fennállásának harminc éves jubileumát.

Az egyházzene fejlesztése szempontjából legjelentősebb esemény, hogy a Zeneművészeti Főiskolán hároméves egyházzenei fakultás nyílt meg. Évek hosszú munkáját koronázta be Klebelsberg kultusz-miniszter, mikor e huzagpótló akadémiái szak felállításához hozzájárult. A fakultás gondolata az Akadémia megnyitásáig nyúlik vissza. Tudjuk, hogy Liszt Ferenc az egyházzenei reform német apostolatát, Witt Ferencet, hívta meg a pesti egyházzenei fakultás megszervezésére. Akkor ez nem sikerült. Azóta Járósy Dezső temesvári papkarnagy kezdeményező lépésein kívül semmi sem történt. Most végre Hubay Jenő, Harmat Artúr és Koudela Géza dr. vezetése alatt a Zeneművészeti Főiskola keretében megnyílt Magyarország egyházzenei főiskolája.

*

A magyar zenei irodalom a múlt évben a következő munkákat termelte ki: Kiss Lajos *Régi népdalok Marosvásárhelyről*; *Hortobágyi pásztor- és betyárnóták dallamokkal* — gyűjtötte és magyarázatokkal ellátta dr. Ecsedi István, a dallamokat lejegyezte és magyarázta Bodnár Lajos; *Magyar Zenei Dolgozatok* összefoglaló cím alatt, melyet Kodály Zoltán szerkeszt, két jelentős dolgozat jelent meg, az egyiket Major Ervin írta *Bihari János*-ról műveinek tematikus katalógusával, a másikat Szabolcsi Bence *A XVII. század magyar főúri zenéje* címmel; Szabolcsi Bence *A középkori magyar énekmondók*

kérdéséhez; Major Ervin *A Ratio Educationis és a magyar zene-oktatás*; Koller Ferenc szerkesztésében *Emlékkönyv* a Miskolc Városi Hubay Jenő Zeneiskola huszonötéves fennállása és új palotájának felavatása ünnepére; *«Emlékkönyv* a Szegedi Filharmónikus Egyesület fennállásának tizedik és Fichtner Sándor karnagyi működésének huszonötödik évfordulója alkalmából» — írta és összeállította Eckerdt Elek; *«Emlékkönyv* a Fodor-zeneiskola huszonötéves jubileuma alkalmából» — szerkesztette Fodor Gyula; *A Budapesti Ének-és Zenekar egyesület működése*; Molnár Antal: *Bevezető a zenekultúrába*; Molnár Antal: *Zenepedagógiai kultúra*; Hollósy Kornél: *A hangjegy-írás és olvasás elemei*; Keszler Lőrinc: *Az összhangzattan elméleti és gyakorlati tankönyve*; Benyovszky Károly: *Schodel Rozália, az első drámai magyar dalnoknő*; Korács Sándor dr. hátrahagyott zenei írásai — Popper Irma és Gombosi Ottó dr. közreműködésével összeállította Molnár Antal; Papp Viktor: *Dohnányi Ernő*; Papp Viktor: *Beethoven és a magyarok*; Pourtales: *Liszt Ferenc élete* — fordította Lányi Viktor; folyóiratok közül a *Zenei Szemle, Crescendo* (időközben megszűnt) és a *Zene* jelent meg; az *Operaismertető*k című sorozatban, melyet ifj. Gaal Mózes szerkeszt, tizenöt opera magyarázata látott napvilágot s a m. kir. Operaház szöveggönyveiből hét.

Ez az egész termés, melyből teljesség kedvéért magamat sem hagyhattam ki. A felsoroltakban jelentős mű alig akad, de a kisebb terjedelmű művekben is meglep zenei íróink lelkiismeretessége, szorgalma és tudományos komolysága. Általánosságban nem jó stiliszták, bár ebben az irányban is észrevehető a javulás, de munkásságuk szelleme egészen más, mint az id. Ábrányi Kornél-féle zenetörténet és zeneesztétika-írás volt. Bizvást mondhatjuk, hogy szakképzett zenetörténészeink és elég jó zenei íróink vannak, akiknek hiányát nagyon éreztük, mert a magasrendű zeneirodalom is könnyen útvesztőbe téved, ha nem támogatja megfelelő szellemű zenei irodalom. Most már meg lehet és meg kell írni a magyar zene történetét s meg kell indítani egy átfogó erejű, a külfölddel is színvonalat tartó magyar zenei szakfolyóiratot. A Járosy Dezső és Major Ervin szerkesztésében megjelenő *Zenei Szemle* komolyságából látjuk, hogy zenei íróink összefogásával magas szellemű zenei szakfolyóiratot tudnánk kiadni. Ennek hiányát nagyközönségünk nem érzi, de ha a lap megvalósulna, bizonyára pártfogásába veszi, mert tanulás és tudás iránti hajlamosságát meg-megmutatja, — de addig támogatás nélkül a lap meg nem élhet. A magyar tudományosság felvirágoztatóját, gróf Klebels-

berg Kunó kultuszminiszter urat tisztelettel kérjük, hallgassa meg közérdeket szolgáló szavunkat.

*

Két vezető zenepedagógiai intézetünk, az Orsz. Magy. Kir. Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola és a Nemzeti Zenede Egyesület kezelésébe ismét átvett Nemzeti Zenede, híven szolgálta feladatát. Hubay Jenő világhíre és Szabados Béla nagy neve öröklik a két intézet nimbusza fölött. A Zeneművészeti Főiskolának a múlt évben 697, a Nemzeti Zenedének 642 növendéke volt.

*

A Rádió mind jelentősebb zeneművészeti és zenetudományi tényezővé válik, mert művészetünk leghathatósabb külföldi propagálója és bent az országban legnépesebb zenei iskolánk. A vezetőség ezeknek az erőknél tudatában igyekezett szolgálni a rádió zenei vonatkozásait.

*

Szólóhangversenyeink száma az előző évhez képest nem növekedett. A külföldi mesterek legjobbjai kerestek fel bennünket. Budapest ismét belejutott abba a nemzetközi hangversenyvonalba, melyen békeidőben számottevő állomás volt. Az idegen mesterek közül kiemeljük Vincent D'Indynek, a francia zeneművészet vezérének látogatását. Napokat töltött körünkben általános ünneplés közepette.

A magyar művészek közül elsősorban Dohnányi Ernő ajándékozott meg nagy élményekkel. Zeneművészetünk legragyogóbb napjai azok, mikor a rendkívüli mester zongorája mellett megjelenik. Művészeink érdemes sorából Bartók Béla, Kodály Zoltán, Stefániai Imre, Koncz János, Telmányi Emil, Zsámboky Miklós. Wehner Géza, Schmidthauer Lajos, Szerdahelyi László, Zathureczky Ede, Szentgyörgyi László, Tarnay Alajos, Balázs Árpád, Kerpely Jenő és Melles Béla hangversenyei emelkedtek ki.

*

Vidéki zeneéletünk erősödni kezd. Művészeink szívesen keresik fel nagyobb városainkat, ahol elismeréssel találkoznak. Vidéki zenekörök lassan népesedni, fejlődni kezdenek. A zene iránt általános érdeklődés mutatkozik.

*

A zenei év képéhez még egy néhány vonást adunk.

A jazz-zene örülete alábbhagyott. A divat intenzitása elmúlt. Cigányzenészeink elárvult ügye iránt mind több az általános társadalmi érdeklődés. Nagy társadalmi és irodalmi nevek (Berzeviczy Albert, Milotay István stb.) szálltak síkra cigányzenészeink s a hozzájuk tapadt magyar nóta érdekében.

Társadalmunk magyar szellemű zenei tömörülést vár. Ezt tűzte ki célul a Magyar Zene Barátainak Egyesülete, mely azonban kellő körültekintés híján számottevő eredményt nem ért el. Nagyszabású általános magyar zeneegyesület megalakítására megérett az idő!

Papp Viktor.

Színházi szemle.

Nemzeti Színház: Rostand: *Cyrano de Bergerac*. — Bánk bán Kürti Józseffel. — Herczeg Ferenc: *Dérjné ifjasszony*. — Csontos Shylockja *A velencei kalmár*-ban. — Szigligeti: *A csikós*. — Zilahy Lajos: *A tábornok*.

Kamara Színház: Wilde: *Bunbury*. — Mirbeau: *Az üzlet üzlet*.
Vígszínház: Bayard Veiller: *Mary Dugan bűnpöre*. — Fodor László: *Bölcsődal*.

Magyar Színház: Egyed Zoltán: *Az égő szoknya*. — Georg Büchner: *Danton halála*.

Sivár és lelke-hagyott hangulatban zárult a legutóbbi színházi idény. Ebbe az újba mintha megint lendület és lélek költőznék. legalább is végéhez közelítő első negyede erre mutat. A szilárdabb alapon élő közönségben a kritikátlan szórakozás-éhség egészségesen visszacsökken, a színházaknak ezzel számolniuk kell, nem adhatnak akármit s akárhogyan. Tavaly valamennyinek megvolt az a «maga kára», amin tanulhatott. Silányságokat nem lehet innmár többszáz estére egyszerűen «előírányozni», még ha tizenhárompróbás sztárokkal indítják is útnak azokat. Újra repertoár-színházról kezdenek beszélni olyan helyeken is, hol nemrég még egy-egy «sláger»-rel óhajtották elvetni legalább három-négy hónap repertoár-gondjait. A következő lépés most már csak az lehet, hogy hova-tovább gondoskodniuk kell a változatos játékrendhez szükséges együttesről is. Ilyet maguk lesznek kénytelenek nevelni maguknak, mihelyt fel kell hagyniuk a szomszédba-tekintgetéssel. Mindezt a kritika régóta prédikálja, de a színházvezetők makacsul vonakodtak szemökből ki-dörzsölni a konjunktura-évek csillogó káprázatát. Most — úgy tet-

szik — végre nyiladoznak a szemek s nyitott szemmel talán megint rátalálunk a haladás útjára.

A Nemzeti Színházat e tekintetben legkevesebb mulasztás terheli, ott eddig is gazdag műsorral s jó összetételű személyzettel dolgoztak. Munkájában az eddiginél is nagyobb élénkséget legfeljebb a bérleti rendszernek egyre szélesebb kiterjesztése teremti, ez szóhoz juttatja a régibb játékrendnek egy-egy termékét s benne megfelelő szerephez az együttes egyik-másik tagját. Itt nincsenek «sétáló» színészek, a tanulás s a próba alig bír lépést tartani a műsorkövetelményekkel, néha valamelyest le is marad mellőlük. De egészen lelkes, odaadó munka folyik, a múlt évadbeli elkedvetlenedést biztató előretörés váltotta fel.

A felújítások közül nagy érdeklődés várta Rostand *Cyranóját*, melynek címszerepe most Ödri Árpád gondjaira jutott. Ez a mű szinte állandó visszhangra számíthat a közönség elpusztíthatatlan romantikus hajlandóságában. Pedig egyre nyilvánvalóbb lesz, hogy vele nem is az őszinte, meggyőződéses romantika hódít: nem igazi stílustermék ez, inkább csak stílus-idézgetés. Ödri sem állt bele a csillogó költeménybe fenntartás nélküli meggyőződéssel, hőséből a tragikus vonásokat ragadta meg olyan erővel, hogy róla a romantika máza szinte lepattogzott. Mintha a híres vívóballadában köpenyével s tollas kalapjával együtt minden külső rekvizitumot lehajigált volna magáról, a szereptől befelé dolgozott az érző és vérző emberhez. Önmagából adott annyit, amennyi elégséges a legmagasabb igényű színházi közönség lenyűgözéséhez és elragadásához, és Rostand figurájából feláldozott annyit, amennyinek elhanyagolása mulhatatlanul csorbát ejt a darabnak nagyon is kirakatra dolgozó stílusán. Diákkorunkban nélkülöztük volna ebben az alakításban Rostand tarka szímeit, ma Rostand tarkaságában nélkülözzük azt a pszichológiai mélyréteget, mely felé alakításával Ödri törekedett.

Bánk bán október hatodiki ünnepi előadásán a nagyúr szerepében visszatért régi otthonába Kürti József, ez a férfias és magyar lelkű színész. Bánkjának negatív erényei most is becslést érdemelnek: játéka nem éleződik ki «nagy jelenetek»-re, nem sodródik teatralitások felé. De a banki jellem tragikus bonyolultságát elibénk tárni Kürti hiánytalanul nem bírja. Díkcioja sem csapkod együtt a lélek vészes lobogásával: hitelteltőbb az ingathatatlanság mozzanataiban, mint a vívódásaiban. *Bánk bán* a Nemzeti Színháznak fennállása óta legkeményebb s igazi, belső sikerrel mindmáig meg nem állt próbája. Most híre jár, hogy a tragédia «színszerűsítés»-ére gondolnak.

Mi a megoldást nem ily ferde ötletektől várjuk : talán itt se a hegyet tologassuk Mohamed felé. A színház közeledjék irodalmunk szent-helyéhez — saruját megoldva.

Herczeg Ferencnek egész színpadi műve rendre átkerül a Nemzeti Színház gondozásába. Ezúttal gyengéd biedermeier-rajza, a *Déryné ifjasszony* cserélt hajlékot. Herczeg írói géniuszának ez kisebb termékei közül való, benne a szerző pasztelszínekkel és szordinós hangokkal dolgozik, s mintha ezek stílusát félne megbontani akár a vezető alakoknak is erősebb plasztikájával, telibb dikciójával. A második felvonással pedig a halk melódia vonala is teljesen lezárul s a harmadikra alig marad egyéb egy lírai kihangzású akkordnál. Ez a harmadik felvonás most kibővült egy bensőleg szervesetlen toldalékkal. A Pergő Celesztin színészeinek ál-rablótámadása valahogyan kirí az egész munka finom szövédékeiből. Bajos itt a zsvány-kaland első döbbenetét valamennyire is meggyőzően megjátszani, mikor pillanatok múlva már ripacs-fogásnak kell belőle kisülnie. A rövidebb szövegű harmadik felvonás ennél a bővített-nél többet s főleg egységesebbet adott. A szereplők élén Bajor Gizi Dérynéje haladt : igazi hivatásfanatizmust, érzékeny asszonylelket vitt szavaiba, azt vitt némaságába is.

Csontos Gyula a *Velencei kalmár* Shylockjával jutott az első nagy feladathoz a színház klasszikus játérendjében. Megmútatta, hogy tőle ezen a legmagasabb fokon is méltán várhatunk eredetit és nagyszabásút. Egészen a maga művészi elképzelésével fordult az oly sok hagyománnyal megterhelt alakhoz, benne nem az etnográfiai különösségekre vetette rá magát, általán részletek és eszközök dolgában végsőkig takarékosnak mutatkozott, egy-két fővonás erőteljes meghúzásával adott a figurának súlyt és érdekességet s amellet rajza sohasem szelte át a színmű egészének konturjait. Az volt, aminek ezt az alakot alkotásának tervében Shakespeare szánta : súlyos és félelmetes botlatókő, melynek fortélyos eltávolítása után a maga medrébe térhet és graciózus fordulatokkal oldódhatik meg a — vigjáték.

A magyar színműírás honfoglalókorának termékei közül ezúttal Szigligeti Csikósára került a felújítás sora. Ehhez a felfrissítéshez valamivel több frissesség kívántatott volna, mint amennyi az előadásban mutatkozott. Rózsahegy Marci bácsija jóízű, csupa-kedély alakítás, a darab kezdetén talán túlságosan is kaeskaríngós beszédű, de a Bandi kivallatásának jelenetében annál közvetlenebb, szinte monumentálisan egyszerű. Hanem a darab holt része, a ma már amúgy

is szegényes és naiv «bonyolítás» igen fakó tolmácsolásra lelt az előadásban. Az ilyesmihez gondosabb kézzel kell hozzányúlni, kiállítási vitrinbe sem helyezzük a régi díszruhát úgy, hogy nemes ékítményeinél jobban szemet szúrjanak kopásai és féslesei.

Az évad első újdonságául Zilahy Lajos *Tábornokát* mutatták be. Igen valószínű, hogy szerzője — mint már évek óta — ezzel a művével is a szezon vezetőhelyére kerül. Illek is, hogy emelkedjék hatásban és elismerésben, mert emelkedőben van költői ereje és erősödőben tudása. A világháború élmény- és hangulat-emlékei közé szövi be ezúttal is a drámai konfliktust, akárcsak a mult évadbeli *Szibériában*. Most egy női lélek viharára figyel a viharos idők forgatagában. Az ő Juditja tűzbe megy a mézeshetekben elragadott férjéért s a tűzben — megperzselődik. Heroikus vállalkozása arra a feltevésre van alapítva, hogy a tábornokban a rideg stratégia, mintegy a Háború megtestesítője ellen kell harcolnia. A küzdelem ebben a hangnemben indul is meg, de hevében azután az agyondekorált tisztizubbonyból — egy meleg férfiszív dobban feléje. Judit tiszta marad testben-léleken, de a helyzet kényszere áldozatul ejti a férjet, megszaggatja az asszony lelkét, érzelmi hontalanságba kergeti a tábornokot. Zilahy mély pszichognózissal, az igazi művész őszinte megilletődésével és részvétével nyúlt problémájához, színpada szinte árasztja magából a melegszívűséget. Most is sok a novellisztikus részlete, sőt ilyenekben kerüli meg magát a döntő fordulatot is. De ezekben a részletekben sehol sem sikkad el az egész mű szövetének fővonala, sehol sem homályosul el jellemei rajzának drámai tisztasága. Juditban egész újabb irodalmunk legfinomabb s leggazdagabb nőalakjainak egyikét alkotta meg. Ennek az alaknak színpadi megformálásával Bajor Gizi is remeket alkotott. A színjátszásban nem az talál, aki keres: ennek az alakításnak is éppen keresetlen bízossága hódított. «Lelkivilág» tárult itt elénk, ennek a szónak legigazabb értelmében, egy erőből-gyengeségből összetett lélek egész világa. Becsületes kritikusnak nem kenye a nagy szavakkal dobálózás, de ezúttal nincs mit óvatoskodnia, bizvást leírhatja: ez a színészi alkotás tökéletes volt. Csontos a tábornok alakjában teljes hitellel mutatja meg a drámai acél megolvadását. Rákosi Szidi epizódalakja lélekbemarkoló. Márkus Emilia maga a nemes előkelőség. Általában az egész előadás lélekkel és odaadással teli: a színház erejének diadalmasan megállt próbája.

A Kamara Színház Wilde Oszkár *Bunbury*-jével vágott neki az évadnak. Telivér jókedvvel, groteszk játékoktellekkel takargatták

a szövegen ugyancsak átütő köző hervadásnyomokat. Így még lehet belőle hatást kicsikarni, de érdemesnek így sem igen érdemes.

Mirbeau «társadalomostorozó» színműve, *Az üzlet üzlet*, ma már szintén igen lagymatagon ostoroz. Hálás szerepeiben a jó színészi munkát, főleg Gál Gyula felsőséges tudását készséggel méltányoljuk, de a darab csinált problematikáját lelki ügyünkkel át nem éljük.

A Vigszínház a *Mary Dugan bűnpöré*vel ráduplázott valamennyi darabra, amiben a tavalyi évad folyamán törvényszéki tárgyalást kaptunk a színpadon. Ezeknek jobbára csak végső kifejlése került a tárgyalóterembe, Bayard Veiller ott kezd s ott is végzi. Érdekessége is pontosan annyi, amennyi egy «szenzáció» per tárgyalásáé. Az ítélet felől már eleve tisztában vagyunk, hanem azért feszülten figyelünk a szálak kibogozására. Ebben a szerző tagadhatatlanul ügyes, s a Vigszínház gárdájában derekas segítségre talál.

A színház első magyar újdonsága Fodor László *Bölcsődul* című vígjátéka. Nem túlságosan új leleményből szövődik itt az érzelmes, könnyű játék, melyet kelleniül keresztez az erőszakolt élcélődés Molnár Ferenci hagyománya. Az alakok az író valódiabb művészi érdeklődésébe bele nem kerülnek, inkább csak úgy — rendelkezésére állnak. Rendelkezik is velök, mint sakkmester a figurákkal. A játszmát az döntötte el, hogy a szerző a legfontosabb fordulón — Varsányi Irénnel léphetett. Ez a nagy színésznő néhány vázlatos körvonalat páratlan művészi épséggel és igazsággal töltött ki. A fiatal Zombory Mercedes első bemutatkozása is komoly figyelmet keltett.

A Magyar Színház magyar szerzőt tessékelt új évada játékrendjének élére, egy új színpadi író, Egyed Zoltánt. Nem volt vele szerencséje. Nem is olyan mű ez *Az égő szoknya*, mely írói törekvéseivel rácafolna erősen ponyvaízű címére. Hatásra pályázik mindenáron és minden eszközzel. Keveréke mindenféle stíluszélsőségnek, egészében maga a megtestesült stílusalanság. «Túlfűtött» darab kíván lenni a szónak manapság felkapott értelmében, de az érzésünk akár megfagyhat mellette. Sok buzgó színészi munka prédálódott el benne, az üres és hamis indulatokat a jeles előadók sem voltak képesek a súgólýukon túlra juttatni.

Az égő szoknyát után a egész lánglaborult világ váltotta fel ezen a színpadon a Georg Büchner-féle *Danton halálának* előadásain. Ezt a százéves újdonságot Reinhardt felfedezése telepítette át ezekre a deszkákra, rendezését is egyik tanítványára, Karlheinz Martinra bízta. Merőben rendezői «anyag» lett is belőle, magyarán egy kissé — Csáky szalmája. Rendező, jelmezsabó, díszletfestő és

színpadi világosító itt mind társ-szerzői babérokra törekedett. El kell ismerni, hogy különösen képszerűség és tömegmozgatás dolgában sok figyelemreméltót kaptunk. De a képek és tömegek ilyfokú öncélúsága mellett még inkább meglazult a műnek amúgy is zilált konstrukciója. Az alakok a nyugtalan vezetésű drámának e még nyugtalanabbá tördelt tolmácsolásában nem bírtak kibontakozni, inkább csak egyes pillanatokra magasodhattak fel Büchner sokszor valóban nagyerejű mondatainak szárnyán. Kiss Ferenc Dantonjának akadt a legtöbb ilyen pillanata. A robbanó szókban robbanó lelket is bírt éreztetni. A vele szembenálló makacs, elvi forradalmárok mellett kitűnő volt az élettől duzzadó, érzéki ember vonásainak nagy közvetlenségű, teljes hitelű ábrázolásában. Hegedüs Gyula viszont éppen a pedáns fanatizmusához lelt érdekes, ha nem is mindig robespierrei színeket. Tőkés Anna bátor színészi ösztöne is egy jelenetben fellendítette az előadást a nemesebb drámai hatás magasába.

A színháznak ezt a produkcióját túlzott reklám-hűhó előzte meg, sőt a főpróba nyomán bekövetkezett hatósági beavatkozás is mérges hullámokat vert körülötte. De a «külső zaj» elültén — mint már annyiszor — a közönség most is átlendült a másik hangulat-végletbe: annyi érdeklődést sem tanúsított Párizs rémnapjai iránt, amennyit a színháznak ez a fogyatékosai mellett is tagadhatatlanul nagyszabású vállalkozása méltán megérdemelt volna.

Most a százas szériák ábrándjaiból kijózanodva a Magyar Színház is a repertoár-rendszer felé kezd tájékozódni. Hogy ezt győzi-e majd érdemes feladatok felismerésével s főleg az ily feladatok megoldásához múlhatatlanul szükséges állandó s jól összeállított együttes megszervezésével, erre a következő hónapok munkájának kell megfelelnie.

Rédey Tivadar.

IRODALOM.

Zilahy Lajos új regénye.

Zilahy Lajos: *Valamit visz a víz.* 8-r. 169 l. Budapest.
Athenæum. é. n. (1928).

Zilahy Lajos munkája voltaképp nem is regény, hanem az emberi lélekbe elmélyedő drámaírónak finom pszichológiai tanulmánya, olyan aprólékossággal s olyan terjedelemben, amilyenben a dráma rohanó menete nem engedné meg. Éles rávilágítás egy sajátságos lelki jelenségre, egy nagy élmény megrendítő és zaklató érzelmi hatására. Szabatos elemzése egy különös lelki folyamatnak: mi hajszolhat egy derék, jó férjet, ki szeretetben és boldogan él feleségével, hűtlenségbe, sőt egészen odáig, hogy el akarja pusztítani hitvesét?

A regénynek meséje alig van, minden érdekletés a belsőre, a lelki történetre van benne irányítva. Hőse János, a halász, ki boldogan él kis családjával nyugodalmas hajlékában. Egy viharos este kopott, züllött vándor tér be hozzájuk, kiből gyermekkori pajtását ismeri föl János. Az egykor irigyelt úrri elmondja, hogy egy asszony miatt vesztette el vagyonát, becsületét s egészségét. A csavargó a szerelmi érzésnek, melynek János csak csöndes, boldogító örömét ismeri, olyan lángolásáról beszél, melyről a halásznak fogalma sincs. Romlásának okát János sehogysem tudja a nőnek valami titokzatos, démoni varázsában látni s megvetéssel néz a gyenge erkölcsű legényre, aki így tönkretette életét egy hitvány asszony miatt. De fölzaklatja lelkét a történet s a csavargó távozása után úgy érzi, mintha a bűnnek és szerencsétlenségnek, tébolyoknak és nyomorúságnak valami rossz illata maradt volna szép tiszta lakásában.

Tavaszi áradáskor egy öngyilkos nőt sodor a nagy folyó János halásztanyája felé. Kimentí s felesége, Zsuzsánna jó szívvel ott tartja náluk. A nőben van «valami túlvilági, valami megfoghatatlan és kifürkészhetetlen». Azon kívül, hogy Anadának hívják, semmit sem hajlandó elárulni magáról. Hiába látszik csöndes, jószágos léleknek, János ellenszenvet érez iránta s ez csak lassan enyhül szánalommal és szeretetté. Egy igazságtalan megbántás után szíve gyöngéd odaadással fordul felé s a nőnek minden tartózkodása ellenére is elidege-

nedik feleségétől, tudatára döbben annak, hogy «vannak az emberi akaraton és elhatározáson kívül álló erők, amelyek úgy sodorják az emberi lelket, mint az örvény a csónakot». Vágya egyre követelőbbé válik s végül annyira viszi, hogy nagybeteg feleségének halálát kívánja, majd mikor ez lábadózni kezd, öngyilkosságra gondol s végül meg akarja mérgezni Zsuzsánnát. Már kezében a mérgegpohár, mikor apósa jelenti, hogy Anadát ismét elvitte a víz, hiába próbálták kimenteni.

Az igénytelen történet mögött mély szimbolikus tartalom húzódik meg. Anada a nyugtalanító, nagy élménynek szimbolumaként vonul végig a regényen. — a nagy élménynek, mely váratlanul bele-sodródik az ember életébe s ezt felzaklatja, megrontja, bűnre viszi s aztán észrevétlen ismét tovasodródik az ember életéből. Az író azt példázza, hogy nemcsak egészséges és beteg emberek vannak a világon, hanem e két határ között ott vannak az élet és halál viaskodásának rettentő véryomai, a megsebesült gondolatok vergődése. Ezekbe a rétegekbe hatol le a regény s a csöndes boldogságlól a zaklató nyugtalanságba, a tisztességes élet megsebesült gondolatának vergődésébe hanyatlást festi. S ez a folyamat gondosan s igen meggyőző erővel van rajzolva, lépésről-lépésre, a léleknek megingásától a szenvedély poklába zuhanásáig.

Az író, hogy a maga hatalmas őseréjében érzékeltesse a vágnak ezt az ellenállhatatlan sodrát, idilli viszonyok közt élő, naivlelkű, egyszerű embert választ hőséül, kinek szíve teljes őszinteséggel tárul ki a nagy élmény előtt s lelki harcát nem komplikálják társadalmi szempontok. Az a lélek, melyen a vágy áradata végighömpölyög, épp annyira csak a természet alkotása, mint a nagy folyónak medre, melyen a tavasz árja harsogva zúdul tova. De nemcsak szimbolumként szerepel a regényben «az óriás folyó végtelenbe hömpölygő sodra, amelynek fekete habjaiban rejtelmes erők ölelkeznek», hanem valóság gyanánt is él, az írónak átlelkedítő, meglelevenítő erőben gazdag képzelete olykor mintha egy hatalmas, végtelen erejű lény lelkét szörlatná meg és működtetné általa. Ember és természet összefonódását is igen költői módon érezteti. János élete elválaszthatatlan a nagy víztől. Ez adja eledelét, ez adta feleségét, ez fenyegeti veszedelmekkel s ez ragadja vissza ismét vészes ajándékát. De mint az emberi lélekkel párhuzamban rajzolt s ezt megvilágító képet is kitűnően használja fel az író. Amilyen szilaj iramban sodorja a tavaszi áradástól megduzzadt folyó rakoncátlan sodra a belekerült tárgyakat, olyan ellenállhatatlan vad rohanással viszi János lelkét is az új érzelem árja.

A történetben, legteltesebb valószerűsége mellett is, vannak bizonyos meseszerű vonások, sőt sokszor úgy érezzük, mintha egy kitűnően exponált álom vonulna el előttünk, melyben János felzaklatott lelke a maga megrázó élményeként éli végig azt, ami felháborodással és undorral töltötte el, mint elzüllött barátjának élménye. A történetnek ilyen álomszerű felfogása mellett érthetőbbé válik Anadának egészen passzív szerepe s még inkább Anadának hirtelen, deus ex machina-szerű eltűnése a legkritikusabb pillanatban.

Főként a lelkekbe világít az író, nagy elmélyedéssel és sok finomsággal. A történet középpontjában János lelki tusakodása áll, a férfi és a nő végzetszerű harca. A férfié, ki egész lelkével küzd a vágy ellen, melynek teljesen rabjává lesz, s a nőé, ki hasztalan akarja távoltartani magától azt, kit egy-egy pillanatnyi megfélelkezésével s egy-egy kis ingerkedéssel egyre közelebb kényszerít magához. Éllesszerű s finom tollú íróra vallanak leírásai is. A nagy víz életének s a partján folyó emberi életnek képei színesek és hangulattal teljesek. Elbeszélésének menetében van bizonyos magával ragadó bensőség és lírai melegség: természetesen folyó, magyaros nyelven pedig megérik, hogy az Arany Jánoséval egy forrásból fakadt.

Kéký Lajos.

Könyv a Szentírásról.

Dr. Radó Polikárp: *A kereszténység szent könyvei*. Budapest, I., 1928, II., 1929.

Az a valóságos zuhataga a Jézus-életrajzoknak, mely az utolsó évek alatt elárasztotta a világot, mutatja, hogy a gondolkodó ember ráeszmélt magasabb hivatására. Nemcsak a kereszténység virágházaiban megvédett lelkek, mint Susanne Spezzafumo¹ a franciáknál, Szerviczky Margit nálunk,² hanem az élet porondján küzdők is, mint az angol Stanley Jones,³ sőt az élet viharaiiban megtépett tehetségek is, mint Papini,⁴ Ludwig,⁵ Barbusse,⁶ oda menekülnek, akinél

¹ *Un homme est né*. Paris. 1927. Hasonlóképpen: Aymé Guérin: *Jésus tel qu'on le vit*. Paris. 1928.

² *Jézus*. Budapest. 1927. II. kiadás.

³ *The Christ of the Indian Arch*. London. I. kiadás, 1926; XIX. kiadás, 1927.

⁴ *Storia di Christo*. Firenze. 1923.

⁵ *Der Menschensohn*. Berlin. 1928. (Nyolc európai nyelven jelent meg.)

⁶ *Jesus*. Paris. 1927 és *Les Judas de Jésus*. Paris, 1927.

egyedül találnak vergődő lelküknek orvosságot, vigasztalást és lelki örömet: Jézushoz. Van ilyen magyar könyv is: Balassa Inrée. Légió azoknak a könyveknek a száma, melyek a vallással, ennek problémáival foglalkoznak. De mindezek a könyvek csak útmutatók a könyvek könyve felé, a Szentírás felé. Egy-egy ilyen könyv után feltámad a vágy az eredeti szent könyvek olvasására. És akár a gyöngéd írású Didon, akár a törrel író Papini, akár a szovjet-tollú Barbusse könyvét olvassuk, valóságos üdüléssé válik az evangélisták egyszerű, de mélyről jövő könyveinek olvasása.

A szent könyvek eredeti szövegének olvasása mindenkit kárpótol a modern szerzők egyoldalú regényes, politikai, sőt — mint Barbusse teszi — istentelen felfogásáért. Ma már általános a szent könyvek ismerete utáni vágy. Az ember kíváncsi rá: hogy íródott a szent könyv, mikor látott napvilágot, és élvezni akarja az eredeti nyelv minden árnyalatszépességét. Egy szóval: a biblikum, vagyis a biblia-tudomány kezd népszerűsödni. Az ilyen irányú igény kielégítésére írta meg magyarul Radó Polikárp a *Kereszténység szent könyveiről* szóló kétkötetes munkáját.

E könyv gondolkozásra kényszerít, sőt gondolkodóba ejt. Mi úgy gondoljuk, hogy a világ legelső könyve olyan, mint a legtökéletesebb uralkodónak: Istennek a törvénykönyve. Valahogy úgy képzeljük Istent, mint Mózeszt, aki kőbe faragja a tízparancs betűit és papyrusra és pergamenre írja az emberiség törvénykönyvét. Merített papirosú, aranymetszésű és szattyánbörkötésű tipográfiai mesterműnek látjuk a különféle kiadású Szentírást. Aki csak a gyerekkori iskolai bibliájára emlékszik és hallja a biblia roppant tekintélyéről szóló tanokat, és aki a biblián kívül semmi mást nem fogad el hit dolgában irányítónak, mint a bibliát, az szörnyűködve fogja olvasni bármely — a biblia sorsát tárgyaló — könyvben, hogy a ma ismert szöveg nem érthető meg csupán az írás betűiből, hanem kell hozzá valami más, ami még biztosabb az írásnál is: a szóbeli hagyomány. Az ószövetség nyelve a zsidó nyelv, írásmódja a héber írás, amely nem jelezte a magánhangzókat, hanem csak a mássalhangzókat. Amikor a kánaáni írással író ember kfr-t írt, az nem is kétértelmű, hanem kilencértelmű szó volt. Jelentett oroszánt (ha kefir-nek olvasták), falut (ha kafar-nak ejtették), szurkot (ha köfer-nek mondták) stb. A szó helyes értelmét a rabbinisztikus iskolák szóbeli hagyományai őrizték és csak később kezdték jelezni a magánhangzókat is, hogy a helyes értelmet az írás is tükrözze. Az egyes szavak egymástól ponttal voltak elválasztva és nem mindig csak üresen hagyott közzel. Milyen más a mondat értelme, ha a szóválasztó pont más helyre

kerül, mutatja ez a mondat is : lhjm . svh (= Elohim savvah = Te vagy az én királyom ; Isten rendel üdvösséget Jákobnak) és lhj . msvh (elohaj messaveh = Te vagy az én királyom, az én Istenem, a Jákobnak üdvösséget rendelő.) (Radó P. I. 29. lap.)

Megtudjuk e könyvből, hogy a másolók tollát sokszor a kabala, a hipokrita szokás vezette, mely pl. megtiltotta az Isten nevének vagy a zsidóság valamely ellensége nevének a leírását. E nevek helyén az abécé-nek valami kabalás szabály szerint alkotott mássalhangzó csoportját használták. Csak a szóbeli hagyományban jártasok tudták e szavak valódi értelmét.

A régi írások betűi tehát csak csontváz voltak, mely köré az eleven valóságot a hagyomány teremtetten meg. Így érthető az Írás szava : a betű öl, a Lélek éltet. Jézus sem írni, hanem tanítani küldte apostolait ! És ha ezek vagy tanítványaik mégis leírtak egyet-mást, és ha e leírásokból némelyek megmaradtak és átszármaztak ránk, ez még nem az egész tanítás. Ha tudjuk, hogy a protestáns Kennicott, oxfordi tanár, a Szentírás mai héber szövegét 615 különböző kéziratból, Rossi pedig 731 kéziratból és rablinisztikus kommentárból rekonstruálta, akkor még inkább tudjuk értékelni azt, hogy az Írás lényege ma is ugyanaz, ami az apostolok tanításáé : ha 615 vagy 731 különböző tollban is, ha emberi gyarló képességek mellett is, de megmaradt a lényeg. A Lélek mégis ott élt a betűk között, mert az őrzi azt, aki a könyveket sugallta is : a Szent Lélek.

Olyan a Radó Polykárp könyve, mint a nagyítóüveg. Ha az egyenesre feszített cérnát nézzük nagyítón keresztül : kötélnak látjuk, de szélei nem egyenesek, hanem bolyhosak, szálkásak. Aki elolvassa e könyvet, eddigi biztosnak hitt ismereteit foszlányos-bolyhos vonaltalanságnak fogja látni. A tudomány, tehát a biblikus tudomány is, tele van feltevésekkel, irodalomtörténeti részletek bizonytalan körvonalával, de mégis : kötélné az, amit látunk és nem erőtlén kóc. És ez a Radó Polykárp könyvének nagy érdeme : belevisz a szöveg- és könyvkritika labirintusaiba, megmutatja a sok problémát és nehézséget, de ki is vezet belőlük. A könyv elolvasása után úgy érezzük, hogy a Szentírásról eddig bennünk élt illúzióink megcsökkentek ugyan, de ezek helyén az illúzióknál sokkal többet érő tudásunk van. És az is erénye e műnek, hogy a tudás hideg boncolgatása után az eleven élet melegségét is átönti belénk : élvezettel és értelemmel tudjuk olvasni a szent könyveket.

Igen nagy érdeme a szerzőnek, hogy nem elfogult. Ő maga ugyan bencés szerzetes, tehát katolikus, de a protestáns szerzők hosszú sorát idézi, érdemeiket elismeri és sokszor elfogadja nézeteiket

is. Az első kötetben 39, a másodikban 65 protestáns szerző művét használta és közli bibliográfiájukat. A zsidó szerzők műveit is felhasználta az ószövetségre vonatkozólag. Ez a tárgyilagosság teszi, hogy a mű az olvasóban a nyugodtság és a biztosság érzetét kelti fel.

A nem szakembert meglepi főleg az újszövetségi könyvek megjelenési ideje. Mivel a Szentírás-kiadásokban első helyen az evangéliumok állanak, utána az Apostolok Cselekedetei, majd a levelek s végre a Jelenések könyve következnek, azt hisszük, hogy ilyen sorrendben is íródtak. Volna is ebben a felfogásban valami természetes. Előbb kell ismerni Jézus életét és tanítását s csak ennek ismeretével lehet megérteni a Szent Pál-leveleket. Az emberek tényleg előbb kaptak hírt Jézus életéről, haláláról, feltámadásáról, tanításáról, de ezt az Egyház végezte el s csak azután jött az Írás, csak aztán értek hozzájuk az apostoli levelek. A leírt evangéliumok tehát nem voltak eszközei a hittérítésnek, sem forrásai a hitnek, egyszerűen azért, mert meg sem voltak írva. Thomas M. Lindsay Szentírás-kiadása rövid idő alatt hat kiadást ért meg Londonban.¹ Ez a kiadás az egyes könyveket a megjelenés sorrendjében tartalmazza. Aki az ilyen kiadást látja és olvassa, tudja csak megérteni, milyen nagy szerepe volt a tanító egyháznak a krisztusi tan elterjesztésében. Radó Polykárp közli ugyan minden egyes könyv tárgyalásánál a keletkezés idejét, de igen gyümölcsöző lett volna, ha legalább egy táblázatba foglalva közölte volna műve végén a szent könyvek időrendjét.

Radó stílusa jó; áttekinthető módon mondja el mondanivalóját, de néhol bántóan hibás szórendet használ. (I. 33. lap: «... a fejedelmek saját nyelvükön szönek itt-ott egy-egy kifejezést, szót közbe.» I. 74: «382-ben kerül Rómába vissza, mint az antiochiai püspök kísérője.» I. 47: «... glossza ugyan kevesebb fordul ugyan elő aránylag, mint az ószövetségben...»)

A diákok pongyola fogalmazására emlékeztetnek az ilyen mellékmondatok: «Nagy Sándor lábanyomán fakadt az is, midőn sok...» (II. 61.) «A részletes vizsgálat azonban kimutatta, hogy ez onnan van, mert...» (II. 65.) «Oly esetek is voltak, amikor...» (II. 93.) «A zsidó haggadikus hagyomány ismeretére vall, amikor pl...» (II. 125.) Az ezekhez hasonló hibák többször fordulnak elő és a könyv következő kiadásaiiban ki kell javítani. Mert hogy lesz

¹ *New Testament of Our Lord and Saviour Jesus Christ. Arranged in the Order, in which its parts came to those in the first Century who believed in our Lord.* London. 1920. J. M. Dent and sons.

még e műnek újabb kiadása, az nagyon valószínű. Olyan tárgya van, amely mindenkit érdekel; olyan érdekesen adja elő a tárgyat, hogy a laikus is alig tudja letenni a könyvet. Álláspontja és tudományos megállapításai pedig a leghíztosabbak és legújabbak. A mű határozott nyeresége irodalmunknak.

Gáspár Pál.

A nagytőke.

Steffens Dániel dr.: *Kapital und Börse. Von Babylon bis Wallstreet. Landschlacht (Schweiz) und Konstanz. 1926. 232, 1.*

Némelyik magyar társadalomgazdasági tankönyv még ma is kitart a mellett a fölfogás mellett, hogy a tudományos és általában a szellemi világban a munkamegosztás lehetetlen. Ha azt várjuk az irodalomtól, hogy minden műben az abc 24 betűjét 24 különböző ember írja le, akkor valóban hiába várunk munkamegosztásra ezen a téren. De ha szemünket be nem húnyjuk, akkor látnunk kell a munkamegosztás minden fajtáját szellemi téren is. Területi munkamegosztás érvényesül a történet, földrajz, természetrajz, sőt orvostudomány gyakorlati és elméleti művelése terén. Megvan ez a területi munkamegosztás más tudományágakban, megvan a művészetekben is, csak nem mutatkozik olyan élesen.

Időbeli munkamegosztás érvényesül minden egyes szellemi munka alkotásában. Nem lehet munkatervet készíteni az anyag ismerete nélkül, nem lehet korrekturát készíteni a fogalmazás előtt.

Technikai munkamegosztás is sokkal gyakoribb, mint első pillanatra képzelnők. Hányan vannak, akik nem maguk írják le műveiket, hanem gépbe diktálják? A gyorsírás és gépirás talán fizikai munka? De tovább megyek. Nemcsak miniszteri rendeletek, hanem nagyterjedelmű irodalmi munkák is készülnek olyan módon, hogy a főszerző utasítása alapján fogalmazványt készít egy alszerző, ezt «megfésűli» egy másik, a letisztázott alkotást vizsgálja fölül az, aki a szerzői felelősséget és dicsőséget magának követeli.

Munkamegosztás érvényesül a szellemi munkában akkor, mikor egy gyűjteményes vállalat részeit, pl. egyes köteteit vagy fejezeteit, egy lexikon számtalan apró cikkét több szerző írja meg.

Ennek a munkamegosztásnak természetesen vannak határai. Steffens Dániel könyvének címe pl. azt ígéri, hogy a nagytőke és a tőzsde történetét fogjuk a műben találni, de természetesnek találjuk, hogy ezekkel kapcsolatban kitér a szerző a kereskedelem és általában a gazdaságtörténelem területére is, bár hozzátehetjük, hogy nagyobb

mértékben, mint amennyire tárgyának természete követeli. A gazdaságtörténeti háttér nem mellőzhető ilyen munkánál, erről bárki meggyőződhetik a mi iskoláink részére készült «kereskedelem» története c. művekből: ezek csaknem kivétel nélkül — és igen helyesen — valójában gazdaságtörténetek. Ha azonban egy szerző a kereskedelem fogalmánál is szűkebbet vesz tárgyául és mégis aránylag kisterjedelmű munkát ír, akkor szigorúbb specializálódást kívánunk.

Kisterjedelmű történeti munkától nem kívánhatjuk az adat-tömeg teljességét, de annál inkább várjuk tőle azt, ami a nagy művek ív- vagy éppen kötetrengetegekben elvesz: a fejlődés vonalának biztos rajzát vagy az egész fejlődésre jellemző vonások kiemelését.

A fejlődés menetének megrajzolása gazdaságtörténeti munkában nem könnyű feladat. Hasonló fejlődésmenetek ismétlődnek számtalanszor az évezredek folyamán, a különálló fejlődési ívek kapcsolatát is nehéz megtalálni.

Legsikerültebb a fejlődésmenet rajza a legújabb korban, t. i. ott, ahol az egyenletes és a multon épülő természetes fejlődést erőszakos megszakítások nem zavarják annyira, mint a régebbi korokban. A régebbi fejlődés csak azt mutatja, hogy a világnak számtalan részén nekilendült a gazdasági élet, aztán legtöbbször háború bukatta meg az egyébként is hanyatlásnak induló alakulatokat. Így hanyatlásnak indult az augsburgi Höchstetter-ház a XVI. század közepén, mivel nem mert politikai kölcsönöket adni, mint a Fugger-ház, és elsüllyed a következő háborúk idején. A politikai kölcsönök sem mentik meg a Fugger-házat a hosszú évtizedeken át dúló franciaspanyol háborúk miatt keletkezett válságtól. Sokáig tartott az olasz városok halódása. Firenze titkon már a középkorban remélte Velence bukását a török szomszédság miatt, a végleges bukás a keleti kereskedelem elvesztése és számos háború ellenére csak századok múlva következett be.

A gazdasági válságok természetes kísérője a pénzrontás, akár a fémérték csökkentésében, akár papirospénz kibocsátásában jelentkezik. Itt egy képpen egyesül Karthago Kublai kánnal és a modern Európával.

A nagytőke kamatot keres, ha nem talál megbízható kölcsönvevőt, maga kénytelen termelő munkát kezdeni: egyesül az áru- és pénzület, nagytőkés kézben tömörül a nagyipar ókorban, közép- és újkorban egyaránt. Egyiptom papjai, a svéd gyufatröszt háborús gazdagjai ebben Höchstetter Ambrussal egyeznek meg.

Ezekre az általánosan jellemző vonásokra több helyt rámutat

Steffens. Általánosításának helyességét bizonytalannak látom a zsidók kérdésében. Abban igaza van, hogy időszámításunkat megelőző koroktól kezdve szabály, hogy a zsidóság mindig megjelenik, ha nagy üzletekről, kereskedelemről és pénzről van szó. Az általánosítás mégis kiegészítésre szorul, mert nemcsak zsidók jelennek meg ilyen esetekben, hanem megjelennek az összes üldözött népek, tekintet nélkül arra, hogy emberek vagy természeti csapások kényszerítik ősi hazájuk elhagyására. A zsidókkal vetekedő kereskedelmi szellemű nép a középkor és az újkor folyamán is a görög, az olasz, az örmény, a rác. Nagyszerű kereskedelmi szellemről tesznek tanuságot azok a sorsüldözöttek (még ha az üldözöttség közönséges emberi mértékkel nem is üldözöttség, csak érzés), akik mint kivándorlók elszakadva európai hazájuktól, magukhoz ragadták az idegen világrészek gazdasági vezetését, legyenek akár angolok, akár németek, franciák vagy bármelyik nemzet tagjai. A középkorban és az újkor elején feltűnő ez a túlnépesült Olaszország lakóinál.

Ezek közül került ki az a fejedelenné lett bankár, akire Steffens is hivatkozik, de ezek közül került ki az a másik is, aki bármelyik más bankárnál közelebb állott a királyi trón elnyeréséhez: Gritti. Görög nagytőkések közül került ki több román hoszpodár. Steffens szűkebbre szabja tárgykörét a címnél, mikor «egyedüli» fejedelenné lett bankárnak mondja Medici Cosimót. Nem lehetne ezt megemlíteni vele szemben, ha «nagytőke és tőzsde» története címén nem térne ki többször szükségtelenül a gazdaságtörténet távolabb eső részeire.

A kereskedelem fejlődésének hatását több ország példáján látjuk: kereskedőből bizományossá lett, majd egész Európa bankárjává Hollandia, végre szerzett vagyonának élvezetébe merült. Hasonló fejlődést látunk Franciaországban.

Ismétlődik a történelemben a kereskedelmi könyvek hitelessége: megvolt ez már az ókori Görögországban — az egyiptomi kölcsönzési rendszerrel egyeznek az amerikai áruaktárak warehouse-receptjei — a modern biztosítás alapelvét mondta ki Cato: inkább ötvenedmagaddal biztossá, mint egyet egyedül.

A nagytőke történelmében is fölismerhető a világtörténelem folyamának iránya: abszolutizmusról oligarchián át a demokrácia felé: egyéni cégek dúsgazdagsága után nagy vagyonokat szednek össze kereskedelmi társaságok, végül a kis emberek tömege megalkotja a részvénytársaságot.

A modern korban a nagytőke romantikusai a Rotschildok, rablólovagjai az amerikai telekspekulánsok. Chikágóban egy negyed Morgen föld ára :

1830-ban.....	20	dollár
1840-ben	1,500	«
1850-ben	17,500	«
1860-ban	28,000	«
1870-ben	120,000	«
1890-ben	1.250,000	«

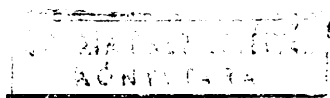
Telekspekuláción gazdagodott Astor, Marshall Field.

Az üzlet érdekében kíméletlen az amerikai tőkés, de aztán rabjává lesz ő maga is az üzletnek.

Steffens úgy látja, hogy a nagytőke uralkodik ma a világon és az uralkodott mindig. Uralkodott bizony, ha helyesen ismerte föl, hogy kivel kell szövetkeznie. A Fuggerek pénze uralomra jutott V. Károly császárral, de hamarabb buktak el a Fuggerek, mint a spanyol Habsburgok. A tőke végig a történelemben csak szükséges eszköze az uralomnak, sokszor célja is, de igen tág értelemben kell értenünk, ha azt akarjuk bizonyítani, hogy ő az uralkodó.

A legmodernebb kor forгатagában is látjuk a tőkét mint az uralom előkészítő eszközét egyes államok és egyes emberek példáján. Az utóbbiak közül többek közt Loucheurt említi Steffens, a tőkeszerzés célját érzékelteti azoknak a német férfiaknak példáján, akik az 1870/71-iki háborúban titkos információkat csakúgy tőzsdei pyereségszerzésre használták, mint a világháborúelőtti német nagypolitika titokzatos «eminenciája» és rossz szelleme: Holstein.

Török Pál.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

608. SZÁM

1928 JÚLIUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1928

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. LATOGATÁS KOSSUTHNÁL. — Concha Győzőtől — — — — —	1
II. PAL ATHÉNBEN. — Ravasz Lászlótól — — — — —	9
III. A MAGYAR KULTÚRA FEJLŐDÉSE. — Kornis Gyulától — — — —	49
IV. ZICHY MIHÁLY EMLÉKEZETE. — Lyka Károlytól — — — —	76
V. SMITH ÁDÁM MINT KÖZGAZDA ÉS A KLASSZIKUS NEM- ZETGAZDASÁGTANI RENDSZER KIALAKULÁSA. — Fellner Frigyestől — — — — —	84
VI. A MAGYAR SIMPLICISSIMUS SZERZŐJE. — Siklóssy Lászlótól	117
VII. BÁNAT. — Elbeszélés. — Csehov Anton Pavlovics után, oroszról — Berényi Lászlótól — — — — —	128
VIII. KÖLTEMÉNYEK: — <i>Sírokra hulló sárga levelek.</i> — <i>Szerelmi</i> <i>posta.</i> — Vargha Gyulától — — — — —	134
IX. SZEMLE. — <i>A színészettörténet tudományos rendszerének kiala- kulása és a magyar színészet története.</i> — Pukánszky Kádár Jolántól — — — — —	136
X. IRODALOM: 1. <i>A görög regény kérdése.</i> — (K. Kerényi: <i>Die</i> <i>Griechisch-Orientalische Romanliteratur.</i>) — Marót Károlytól.	
2. <i>Regény a magyar multból.</i> — (Váczy József: <i>Pusztai harang- szó.</i>) — r. r.-től — — — — —	148

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

891

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

609. SZÁM

1928 AUGUSZTUS

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1928

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A FEJLŐDÉS ESZMÉJE ÉS A SZELLEMI TUDOMÁNYOK. —	
Várkonyi Hildebrandtól _ _ _ _ _	161
II. MEZŐGAZDASÁGI TERMÉSÜNK ÉRTÉKESÍTÉSE. — Ipolyi-Kel-	
ler Gyulától _ _ _ _ _	182
III. KÜLKERESKEDELMI MÉRLEGÜNK PROBLÉMÁI, TEKINTET-	
TEL A VÁMTARIFA MÓDOSÍTÁSÁRA. — Gesztelyi Nagy Lászlótól	196
IV. EURÓPA FAJANTROPOLÓGIÁJA. — Gáspár Jánostól _ _ _ _	249
V. MAGYAR PINDAROS. — Csengery Jánostól _ _ _ _ _	264
IV. SZEMLE: 1. <i>A magyar stílus válsága.</i> — Balogh Józseftől.	
2. <i>Az elmúlt képzőművészeti év.</i> — Ybl Ervintől _ _ _ _ _	284
VII. IRODALOM. 1. <i>Angyal Dávid tanulmányai.</i> — (Angyal Dávid:	
<i>Szakaszok Magyarország újabb történetéből.</i>) — Török Páltól.	
2. <i>Komáromi János újabb könyvei.</i> — (Komáromi János: <i>Az idegen</i>	
<i>leány.</i> — <i>Reménytelen szerelem.</i> — <i>Cs. és kir. szép napok.</i> —	
<i>Szülőföldem szép határa.</i>) — Kéky Lajostól.	
3. <i>Az új metafizika és Peter Wust «Die Dialektik des Geistes»</i>	
<i>c. műve.</i> — Báró Brandenstein Bélától _ _ _ _ _	305

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

610. SZÁM

1928 SZEPTEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1928

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA ÉS AZ ERDŐGAZDASÁGI TUDOMÁNYOK. — Kaán Károlytól	321
II. A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNET SZÁZÉVES FEJLŐDÉSE. — Császár Elemértől	361
III. A KELETI MISZTIKA ÉS A BEKTÁSI DERVEISEK. — Germanus Gyulától	389
IV. A KÜLKERESKEDELMI MÉRLEG TANULSÁGAI. — Márkus Györgytől	420
V. AZ ŐSKORI KUTATÁS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI FELADATAI. — Tompa Ferentől	439
VI. GOLDZIHÉRNÉ IGNAC, AZ ÍRÓ. — Kosztka Lászlótól	456
VII. A ZEBEGÉNYI TEMETŐBEN. — Költemény. — Szász Károlytól	467
VIII. SZÍNHÁZI SZEMLE: Herczeg Ferenc: <i>Kéz kezet mos.</i> — Grillparzer: <i>Medea.</i> — A Szentivánéji álom felújítása. — Robert E. Sherwood: <i>Hannibal.</i> — Kurt Götz: <i>Hókusz-pókusz.</i> — Ibsen: <i>Ha mi halottak feltámadunk.</i> — G. B. Shaw: <i>Pygmalion.</i> — Szenes Béla—Nóti Károly: <i>A házibarát.</i> — Armond és Gerbidon: <i>A szeretők iskolája.</i> — Bús Fekete László: <i>A sánta kutya.</i> — Klabund: <i>X. Y. Z.</i> — Pirandello: <i>Öltöztessük fel a mezteleneket.</i> — Rédey Tivadartól	469
IX. IRODALOM: 1. Magyar könyv <i>Leonardo da Vinciről.</i> — (Hekler Antal: <i>Leonardo da Vinci.</i>) — Farkas Zoltántól.	
2. <i>II. Sándor cár.</i> — (Paléologue Maurice: <i>II. Sándor cár tragikus regénye.</i>) — Török Páltól	473

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

MAGYAR KLASSZIKUSOK

40 kötetben

A Kisfaludy-Társaság megbízásából kiadja a Franklin-Társulat

Diszes egészvászonkötésben, finom famentes papiroson

Ara 148— pengő

Ez az új klasszikus kiadás feltűnő olcsósága mellett,
a mai olvasó érdeklődéséhez mért első gyűjteménye
a XIX. század klasszikus magyar irodalmának.

A nagyszabású sorozathoz

Gróf KLEBELSBERG KUNO

írt előszót.

Tartalma:

1. Kazinczy Ferenc művei. A bevezetést írta	Dézsi Lajos
2. Kisfaludy Sándor	« « « Tordai Anyos
3. Csokonai Vitéz Mihály	« « « Baltazár Dezső
4. Berzsenyi Dániel	« « « Kapi Béla
5-6. Kisfaludy Károly	« « « Galamb Sándor
7. Kölcsey Ferenc	« « « Radó Antal
8. Katona József	« « « Hevesi Sándor
9. Bajza József	« « « Négyesy László
10. Czuczor Gergely	« « « Lányi József
11. Garay János	« « « Sajó Sándor
12. Jósika Miklós	« « « Császár Elemér
13-16. Vörösmarty Mihály	« « « Berzeviczy Albert
17-20. Petőfi Sándor	« « « Pekár Gyula
21-24. Arany János	« « « Voinovich Géza
25-27. Tompa Mihály	« « « Ravasz László
28-29. Kemény Zsigmond	« « « Rákosi Jenő
30. Madách Imre	« « « Voinovich Géza
31-34. Gyulai Pál	« « « Kozma Andor
35. Szigligeti Ede	« « « Szász Károly
36. Vajda János	« « « Pintér Jenő
37. Péterfy Jenő	« « « Ambrus Zoltán
38. Beöthy Zsolt	« « « Kéky Lajos
39. Magyar népdalok	« « « Vargha Gyula
40. Magyar népballadák	« « « Vargha Gyula

A 40 kötet megjelent és egyszerre kerül szállításra

Kapható havi részletfizetésre is

a Franklin-Társulat könyvkereskedésében

Budapest, IV., Egyetem-utca 4.

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

KÉPES KIADÁS

Az egyetlen nagy irodalomtörténet,
amely a háború utáni irodalmat is tárgyalja

ELSŐ KÖTET:

A magyar irodalomtörténet a XX. századig

MÁSODIK KÖTET:

A magyar irodalomtörténet a XX. században

Sok képpel, műmelléklettel, irodalom-
történeti térképekkel és táblázatokkal

Díszes egészvászonkötésben 65 pengő

Fűzve 45 pengő

A Franklin-Társulat kiadása

MAGYAR KLASSZIKUSOK

40 kötetben

A Kisfaludy-Társaság megbízásából kiadja a Franklin-Társulat
Díszes egésvázsonkötésben, finom famentes papíron

Ára 148— pengő

Ez az új klasszikus kiadás feltűnő olcsósága mellett,
a mai olvasó érdeklődéséhez mért első gyűjteménye
a XIX század klasszikus magyar irodalmának.

A nagyszabású sorozathoz

Gróf KLEBELSBERG KUNO

írt előszót.

Tartalma:

1. Kazinczy Ferenc művei. A bevezetést írta	Dézsi Lajos
2. Kisfaludy Sándor	« Tordai Anyos
3. Csokonai Vitéz Mihály	« Baltázár Dezső
4. Berzsenyi Dániel	« Kapi Béla
5-6. Kisfaludy Károly	« Galamb Sándor
7. Kölcsey Ferenc	« Radó Antal
8. Katona József	« Hevesi Sándor
9. Bajza József	« Négyesy László
10. Czuczor Gergely	« Lányi József
11. Garay János	« Sajó Sándor
12. Jósika Miklós	« Császár Elemér
13-16. Vörösmarty Mihály	« Berzeviczy Albert
17-20. Petőfi Sándor	« Pekár Gyula
21-24. Arany János	« Voinovich Géza
25-27. Tompa Mihály	« Ravasz László
28-29. Kemény Zsigmond	« Rákosi Jenő
30. Madách Imre	« Voipovich Géza
31-34. Gyulai Pál	« Kozma Andor
35. Szigligeti Ede	« Szász Károly
36. Vajda János	« Pintér Jenő
37. Péterfy Jenő	« Ambrus Zoltán
38. Beöthy Zsolt	« Kéky Lajos
39. Magyar népdalok	« Vargha Gyula
40. Magyar népballadák	« Vargha Gyula

A 40 kötet megjelent és egyszerre kerül szállításra

Kapható havi részletfizetésre is
a Franklin-Társulat könyvkereskedésében

Budapest, IV., Egyetem-utca 4.

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

KÉPES KIADÁS

Az egyetlen nagy irodalomtörténet,
amely a háború utáni irodalmat is tárgyalja

ELSŐ KÖTET:

A magyar irodalomtörténet a XX. századig

MÁSODIK KÖTET:

A magyar irodalomtörténet a XX. században

Sok képpel, műmelléklettel, irodalom-
történeti térképekkel és táblázatokkal

Díszes egészvászonkötésben 65 pengő

Fűzve 45 pengő

A Franklin-Társulat kiadása

MAGYAR KLASSZIKUSOK

40 kötetben

A Kisfaludy-Társaság megbízásából kiadja a Franklin-Társulat

Diszes egészvászonkötésben, finom famentes papiroson

Ára 148— pengő

Ez az új klasszikus kiadás feltűnő olcsósága mellett,
a mai olvasó érdeklődéséhez mért első gyűjteménye
a XIX. század klasszikus magyar irodalmának.

A nagyszabású sorozathoz

Gróf KLEBELSBERG KUNO

írt előszót.

Tartalma:

1. Kazinczy Ferenc művei. A bevezetést írta	Décsi Lajos
2. Kisfaludy Sándor	« Tordai Anyos
3. Csokonai Vitéz Mihály	« Baltazár Dezső
4. Berzsenyi Dániel	« Kapi Béla
5-6. Kisfaludy Károly	« Galamb Sándor
7. Kölcsey Ferenc	« Radó Antal
8. Katona József	« Hevesi Sándor
9. Bajza József	« Négyesy László
10. Czuczor Gergely	« Lányi József
11. Garay János	« Sajó Sándor
12. Jósika Miklós	« Császár Elemér
13-16. Vörösmarty Mihály	« Berzeviczy Albert
17-20. Petőfi Sándor	« Pekár Gyula
21-24. Arany János	« Voinovich Géza
25-27. Tompa Mihály	« Ravasz László
28-29. Kemény Zsigmond	« Rákosi Jenő
30. Madách Imre	« Voinovich Géza
31-34. Gyulai Pál	« Kozma Andor
35. Szigligeti Ede	« Szász Károly
36. Vajda János	« Pintér Jenő
37. Péterfy Jenő	« Ambrus Zoltán
38. Beöthy Zsolt	« Kéky Lajos
39. Magyar népdalok	« Vargha Gyula
40. Magyar népballadák	« Vargha Gyula

A 40 kötet megjelent és egyszerre kerül szállításra

Kapható havi részletfizetésre is

a Franklin-Társulat könyvkereskedésében

Budapest, IV., Egyetem-utca 4.

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

KÉPES KIADÁS

Az egyetlen nagy irodalomtörténet,
amely a háború utáni irodalmat is tárgyalja

ELSŐ KÖTET:

A magyar irodalomtörténet a XX. századig

MÁSODIK KÖTET:

A magyar irodalomtörténet a XX. században

Sok képpel, műmelléklettel, irodalom-
történeti térképekkel és táblázatokkal

Díszes egészvászonkötésben 65 pengő

Fűzve 45 pengő

A Franklin-Társulat kiadása

8/891.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

611. SZÁM

1928 OKTÓBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1928

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. KÖZOKTATÁSUNK FELADATAI. — Négyesy Lászlótól — — —	1
II. HORVÁT EPOSZ KÁLMÁN KIRÁLYRÓL. — Bajza Józseftől — —	11
III. A »TÁRSADALMI OSZTÁLY« JELENE ÉS JÖVŐJE. (I.) — Dékány Istvántól — — — — —	51
IV. AKADEMIÁNK ÉS A KELETI FILOLÓGIA. — Németh Gyulától	80
V. KÉT JÖVENDŐLÉS. — Lagerlöf Selma után, — Ambrus Ilonától	96
VI. ÉS PIPPA TÁNCOL. — Gerhart Hauptmann után, — Harsányi Kálmántól — — — — —	113
VII. A KELETI ÉS NYUGATI BÁBJÁTÉK SZELLEME. — Németh Antaltól — — — — —	134
VIII. SZEMLE. — <i>Egy új világnyelvi kísérletről.</i> — Rubinyi Mózesről	144
IX. IRODALOM: — 1. <i>Sebestyén Károly új könyve.</i> — (Sebestyén Károly: <i>Summa vitae, visszatekintés egy életre.</i>) — V. G.-tól.	
2. <i>Verseskönyvek.</i> — (Némethy Géza: <i>Az ész tragédiája s egyéb versek.</i>) — (Ifj. Wlassics Gyula: <i>Régi fiók.</i>) — (Báró Wlassics Tibor: <i>Halk melódiák.</i>) — —s.	
3. <i>Új regény Balassa Bálintről.</i> — (Somfay Margit: <i>Vénusz jegyében.</i>) — Rédey Tivadartól.	
4. <i>Egy orosz filozófus.</i> — (Martin Winkler: <i>Peter Jakovlevič Čaadajev.</i>) — Lazicziusz Gyulától — — — — —	147

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvárus is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

612. SZÁM

1928 NOVEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1928

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. KÉT MAGYAR ÁLLAMFÉRFI. — (Széll Kálmán és Wekerle Sándor.) Berzeviczy Alberttől	161
II. ERDÉLY SZÉCHENYI ISTVÁNJA. — Takáts Sándortól	172
III. A MAGYAR PARLAMENTÁRIZMUS 1867-TŐL 1918-IG. — Niamessny Mihálytól	187
IV. A TAINE-CENTENÁRIUM. — Wildner Ödöntől	239
V. A FÖLDBIRTOK-REFORM FINANCÍROZÁSA MAGYARORSZÁGON. — Fellner Frigyesztől	249
VI. A «TÁRSADALMI OSZTÁLY» JELENE ÉS JÖVŐJE. (II.) — Dékány Istvántól	268
VII. A «ZORD IDŐ» MINT OPERALIBRETTO. — Galamb Sándortól	285
VIII. A ROSSZ LUJZA. — Elbeszélés. — Voinovich Gézától	291
IX. JERÉMIÁS VIGYÁZZ! — Költemény. — Szabolcska Mihálytól	303
X. SZEMLE: — 1. <i>Magyary Géza</i> †. — Balogh Jenőtől. 2. <i>Schubert</i> . — Wagner Józseftől. 2. <i>Magyarország művészeti gyűjteményei</i> . — F. Z.-tól	305
XI. IRODALOM: — 1. <i>Kis könyv a horvát kérdésről</i> . — (Šufflay Milán: <i>Hrvatska u svijetlu svjetske historije i politike</i> .) — Bajza Józseftől. 2. <i>Horváth János püspök</i> . — (Badics Eerenc: <i>Horváth János püspök (1769—1835)</i> . — Hajnal Istvántól. 3. <i>Kolumbusz életregénye</i> . — (André Marius: <i>Kolumbusz Kristóf igaz kalandja</i> .) — Török Páltól	314

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világsszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár félévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

VOINOVICH GÉZA

613. SZÁM

1928 DECEMBER

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

1928

Megjelenik minden hó 1-én.

TARTALOM.

	Lap
I. TELEKI LÁSZLÓ ÉLETÉHEZ. — Lukinich Imrétől	321
II. GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN GÖRÖG TANULMÁNYAI. — Darkó Jenőtol	349
III. AZ EMBERISÉG HALADÁSÁRÓL. — Csorba Ferenctől	368
IV. ZENE ÉS VILÁGNÉZET. — Prahács Margittól	387
V. HOMEROS ILIASÁNAK ELSŐ ÉNEKE. — Csengery Jánostól	406
VI. A TUDOMÁNYOS GAZDASÁGPOLITIKA ALAPVETÉSE. — Kis-légli Nagy Dénestől	424
VII. SZEMLE: — 1. <i>A százesztendőti jubiláló Tolsztoj.</i> — Berényi Lászlótól.	
2. <i>Franz Stuck.</i> — Farkas Zoltántól	432
VIII. ZENE. — SZÍNHÁZ. — 1. <i>A zenei év.</i> — Papp Viktortól.	
2. <i>Színházi szemle.</i> — Rostand: <i>Cyrano de Bergerac.</i> — Bánk bán Kürti Józseffel. — Herczeg Ferenc: <i>Dérnyé ifjasszony.</i> — Csontos Shylockja <i>Avelencei kalmár</i> -ban. — Szigligeti: <i>A csikós.</i> — Zilahy Lajos: <i>A tábornok.</i> — Wilde: <i>Bunbury.</i> — Mirbeau: <i>Az üzlet üzlet.</i> — Bayard Weiller: <i>Mary Dugan bűnpöre.</i> — Fodor László: <i>Bölcsődal.</i> — Egyed Zoltán: <i>Az égő szoknya.</i> — Georg Büchner: <i>Danton halála.</i> — Rédey Tivadartól	444
IX. IRODALOM: — 1. <i>Zilahy Lajos új regénye.</i> — (Zilahy Lajos: <i>Valamit visz a víz.</i>) — Kéky Lajostól.	
2. <i>Könyv a Szentírásról.</i> — (Dr. Radó Polikárp: <i>A kereszténység szent könyvei.</i>) — Gáspár Páltól.	
3. <i>A nagytőke.</i> — (Steffens Dániel dr.: <i>Kapital und Börse. Von Babylon bis Wallstreet.</i>) — Török Páltól	471

A BUDAPESTI SZEMLE tájékoztatni igyekszik a magyar közönséget azon eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket és mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és a művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tud. Akadémia megbízásából és támogatásával jelenik ugyan meg, de a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztőségnek címezve a Franklin-Társulathoz (IV., Egyetem-utca 4.) intézendők.

Előfizetések és reklamációk a Franklin-Társulathoz küldendők. **Előfizetési ár felévre (6 szám) P 12.—.**

Előfizetéseket egyébiránt minden könyvtár is elfogad. Bécsben Szelinski György cs. és kir. egyetemi könyvkereskedése Bécs I. ker. Kärntnerstrasse 59.

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

PINTÉR JENŐ MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

Képes kiadás két kötetben

Első kötet: A magyar irodalom 1900-ig

Második kötet: A magyar irodalom a XX. században

Albumalakban, műmellékletekkel, arcképekkel,
kéziratok, a legnevesebb magyar könyvillusztrátorok művei-
nek facsimiléivel

Egészvászonkötésben 65 pengő, fűzve 46 pengő

MAGYAR KLASSZIKUSOK

40 kötetben

A Kisfaludy-Társaság megbízásából kiadja a Franklin-Társulat

Ez az új klasszikus kiadás feltűnő olcsósága mellett, a mai olvasó érdeklődéséhez mért első gyűjteménye a XIX. század klasszikus magyar irodalmának. Finom famentes papíroson.

Diszes egészvászonkötésben 140 pengő

VILÁGJÁRÓK

UTAZÁSOK ÉS KALANDOK ÚJ KÖTETEI

BERGER

AZ ÖRÖK TAVASZ SZIGETEIN

A Hawaii-szigetek boldog népének
boldog életéről

CHOLNOKY BÉLA

**GRÓF TELEKI SÁMUEL ÚTJA
KELET-AFRIKÁBAN**

A Rudolf- és Stefánia-tavat a vak-
merő magyar főfedező és elefánt-
vadász rajzolta Afrika térképébe

SVEN HEDIN

BELSŐ-ÁZSIA KÜSZÖBÉN

A fiatal Hedin első nagy felfedező
útja az ismeretlen Ázsia titokzatos
belseje felé

MANSILLA

**A PAMPÁK UTOLSÓ VAD
INDIÁNJAI**

Mansilla tábornok könyve valóságos
regény az argentinai indiánusok
életéből

MUNGO PARK

A GAMBÍÁTÓL A NIGERIG

A híres skót utazó kalandjai. Kira-
bolják, fogságba vetik, megszönik —
végül elnyeli a Niger

WEGENER

EGY VILÁGJÁRÓ EMLÉKEI

Egy évtizedes vándorút legmegragá-
dóbb élményei három világreszből

Minden kötet illusztrálva, diszes egészvászonkötésben 6 pengő 40 fillér

A külföld nagy regényei

GALSWORTHY

AZ EZÜST KANÁL * HATTYÚDAL

Kötve 10 P. Füzve 7-50 P

Kötve 10 P. Füzve 7-50 P

A pénz hatalmas mai regényének, a Forsyte Sagának ez a *Fehér majommal* együtt, három befejező kötete a Forsyteok történetét a mai korba, a háború utáni élet erkölcsiibe viszi át s megteremti a mai ember harcainak, szerelmének, hitének, kétségeinek monumentális eposzát.

SINCLAIR LEWIS

ARROWSMITH

Két kötet. Kötve 17 P. Füzve 12 P

A mai Amerika nagy regénye ez a kétkötetes izgalmas írás, egyben az orvos, a kutató tudós regénye is, az ő életét, különös helyzetét rajzolja meg a mai társadalomban.

H. G. WELLS

JOAN ÉS PÉTER

Két kötet. Kötve 18 P. Füzve 13 P

A mai fiatalság fejlődésének nagy regénye ez a könyv, amelyben Wells alkalmat talál, hogy rámutasson a nevelés, a fiatalság helyzetének s az életnek sok-sok ferdeségére.

AZ ÚJ MACHIAVELLI * EMBERISTENEK * HÁZASSÁG

Füzve 7-50 P

Füzve 4-50 P

Füzve 8-50 P

Új kiadások Wells műveinek egyöntetű sorozatában

MOLNÁR FERENC MŰVEI

Jubileumi kiadás 20 kötetben

Diszes egészvászonkötésben 125 Pengő

A régvárt egyöntetű gyűjteményes Molnár-kiadás

FRANKLIN-TÁRSULAT KIADÁSA

Magyar írók új könyvei

FÖLDI MIHÁLY

A CSÁBÍTÓ

A kitűnő író legújabb regénye

A LÁTHATATLAN ÚT

Legújabb elbeszéléseinek válogatott gyűjteménye

KÓBOR NOÉMI

ELMULT VILÁGOK

Kisebb történelmi regények :
Nehemia, Pestis Sienában,
San Clemente, stb.

MOLNÁR FERENC

TOLL

Rövid igaz történetek, megjegyzések, feljegyzések, kuriózumok gyűjteménye

OLYMPIA

Vígjáték, az év legnagyobb színpadi sikere

SZÁSZ BÉLA

VERSEK

A Kisfaludy-Társaság könyvtárának új kötete

PINTÉR JENŐ MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

Képes kiadás két kötetben

Első kötet : A magyar irodalom 1900-ig

Második kötet : A magyar irodalom a XX. században

Albumalakban, műmellékletekkel, arcképekkel,
kéziratok, a legnevesebb magyar könyvillusztrátorok műveinek facsimiléivel

MAGYAR KLASSZIKUSOK

40 kötetben

A Kisfaludy-Társaság megbízásából kiadja a Franklin-Társulat

Ez az új klasszikus kiadás feltűnő olcsósága mellett, a mai olvasó érdeklődéséhez mért első gyűjteménye a XIX. század klasszikus magyar irodalmának. Díszes egészvászonkötésben, finom famentes papíron

A külföld nagy regényei

GALSWORTHY

AZ EZÜST KANÁL * HATTYÚDAL

A pénz hatalmas mai regényének, a Forsyte Sagának ez a *Fehér majommal* együtt, három befejező kötete a Forsyteok történetét a mai korba, a háború utáni élet erkölcsébe viszi át s megteremti a mai ember harcainak, szerelmének, hitének, kétségeinek monumentális eposzát.

SINCLAIR LEWIS

ARROWSMITH

A mai Amerika nagy regénye ez a kétkötetes izgalmas írás, egyben az orvos, a kutató tudós regénye is, az ő életét, különös helyzetét rajzolja meg a mai társadalomban.

H. G. WELLS

JOAN ÉS PÉTER

A mai fiatalság fejlődésének nagy regénye ez a könyv, amelyben Wells alkalmat talál, hogy rámutasson a nevelés, a fiatalság helyzetének s az életnek sok-sok ferdeségére.

AZ ÚJ MACHIAVELLI * EMBERISTENEK * HÁZASSÁG

Uj kiadások Wells műveinek egyöntetű sorozatában

MOLNÁR FERENC MŰVEI

Jubileumi kiadás 20 kötetben

A régvárt egyöntetű gyűjteményes Molnár-kiadás

MAGYAR KLASSZIKUSOK

40 kötetben

A Kisfaludy-Társaság megbízásából kiadja a Franklin-Társulat
Diszes egésvászonkötésben, finom famentes papiroson

Ára 148— pengő

Ez az új klasszikus kiadás feltűnő olcsósága mellett,
a mai olvasó érdeklődéséhez mért első gyűjteménye
a XIX. század klasszikus magyar irodalmának.

A nagyszabású sorozathoz

Gróf KLEBELSBERG KUNO

írt előszót.

Tartalma:

1. Kazinczy Ferenc művei. A bevezetést írta	Dézsi Lajos
2. Kisfaludy Sándor	« « « Tordai Anyos
3. Csokonai Vitéz Mihály	« « « Baltazár Dezső
4. Berzsenyi Dániel	« « « Kapi Béla
5-6. Kisfaludy Károly	« « « Galamb Sándor
7. Kölcsey Ferenc	« « « Radó Antal
8. Katona József	« « « Hevesi Sándor
9. Bajza József	« « « Négyesy László
10. Czuczor Gergely	« « « Lányi József
11. Garay János	« « « Sajó Sándor
12. Jósika Miklós	« « « Császár Elemér
13-16. Vörösmarty Mihály	« « « Berzeviczy Albert
17-20. Petőfi Sándor	« « « Pekár Gyula
21-24. Arany János	« « « Voinovich Géza
25-27. Tompa Mihály	« « « Ravasz László
28-29. Kemény Zsigmond	« « « Rákosi Jenő
30. Madách Imre	« « « Voinovich Géza
31-34. Gyulai Pál	« « « Kozma Andor
35. Szigligeti Ede	« « « Szász Károly
36. Vajda János	« « « Pintér Jenő
37. Péterfy Jenő	« « « Ambrus Zoltán
38. Beöthy Zsolt	« « « Kéky Lajos
39. Magyar népdalok	« « « Vargha Gyula
40. Magyar népballadák	« « « Vargha Gyula

A 40 kötet megjelent és egyszerre kerül szállításra

Kapható havi részletfizetésre is
a Franklin-Társulat könyvkereskedésében

Budapest, IV., Egyetem-utca 4.

PINTÉR JENŐ

MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETE

KÉPES KIADÁS

Az egyetlen nagy irodalomtörténet,
amely a háború utáni irodalmat is tárgyalja

ELSŐ KÖTET:

A magyar irodalomtörténet a XX. századig

MÁSODIK KÖTET:

A magyar irodalomtörténet a XX. században

Sok képpel, műmelléklettel, irodalom-
történeti térképekkel és táblázatokkal

Diszes egészvászonkötésben 65 pengő

Fűzve 45 pengő

A Franklin-Társulat kiadása